Dr. RIZA NUR

HAYAT VE HATIRATIM

I-II

Dr. RIZA NUR

HAYAT VE HATIRATIM

I. CİLD

ALTINDAĞ YAYINEVİ
Bâyezid - Beyazsaray, zemin kat Nu: 39
İSTANBUL

HER HAKKI MAHFUZDUR

Nâşiri: Heidi Schmit
4100 Duisburg 11
Deutschland

İSTANBUL 1967

Nachdruck: K.G. Lohse, Frankfurt am Main

TAKDİM

Bu hatıratın takdiminde, Doktor **Rıza Nur**'un hayat ve şahsiyeti üzerinde fazla söz söylemeğe lüzum görmüyoruz. Okuyucu, bu hususdaki bütün bilgileri sade bir üslûp ve samimî bir ifade ile bu kitapta merhumun bizzat kendisinden dinlemek imkânını bulacaktır. Ancak şu kadarını belirtmek gerektir ki, 1929 senesinde Paris'te kaleme alınan bu hatıratın sahibi bil'âhare Türkiye'ye gelerek 1942 senesinde burada vefat etmiştir. Son nefesine kadar da böyle bir hatırat yazarak 1960 senesine kadar açılmamak kayıt ve şartıyla Dünyanın dört büyük kütüphanesine bırakmış olduğundan hiç kimseye bahsetmemiştir. Biz sadece bu hatıratın mahiyeti ve Yayınevimiz tarafından yayın şekli hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

Rıza Nur'un hatıratından Türkiyede ilk olarak bahseden **Doç. Dr. Cavit Orhan Tütengil** olmuştur. Kendisi,

British Museum'da incelemelerde bulunurken Şark Yazmaları Bölümünde **Rıza Nur**'un basılmamış hatırat ve eserleriyle karşılaşmasını ve bu eserlerin muhtevasını anlatan üç makale yayınlamıştır. (1) Bu makalelerinde **Dr. Rıza Nur** tarafından British Museum'a tevdi edilmiş bulunan elyazması eserler hakkında bilgi verilmekte ve yer yer de müellife hücum edilmektedir. Bu hücumların sebebini, hatırat sahibinin **Mustafa Kemal** hakkındaki his ve fikirleri teşkil eyliyor. Gerçekten, **Rıza Nur, Mustafa Kemal**'e dair umumiyetle alışılmış olandan farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Fakat böylebir hatıratda asıl olan şahsî duygu ve düşünceler değil, müşahedelerdir. Eğer hatırat sahibi müşahedelerinde hakikate sadık kalıyorsa mesele yoktur. Çünkü istikbalin tarihçisine malzeme olacak hususlar, işte bu müşahedelerdir. Şahsî rey ve mütalâalarına katılıp katılmamakta okuyucular hürdürler. İsterlerse bu rey ve mütalâaları mutlak veya nisbî bir surette kabul veya reddedebilirler.

Doktor Rıza Nur da nihayet insan olmak itibarile muayyen hatalara düşebileceği gibi müşahedeleri kısmen eksik veya yanlış da olabilir. Fakat okuyucular hatıratın bütününü dikkate aldıkları zaman, onu kendi kusurları hakkında dahi samimiyet ve hakikate sadakat gayreti içinde bulacaklardır. Bu itibarla ümit ediyoruz ki; hatı-

---

1) Bu makalelerden ilki, 1 Ekim 1963 tarihli Kitap Belleten Dergisinde, ikincisi 9 Mart 1964 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde, üçüncüsü de 10 Ağustos 1964 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır. Sonradan bu yazılar gördüğü tasvip ve tenkidlerle birlikte «**DOKTOR RIZA NUR ÜZERİNE**» ünvanıyla Ankara Güneş Matbaasında 1965 yılında ayrıca kitap halinde basılmıştır. Bu kitapta **RIZA NUR**'un, Mustafa Kemal aleyhindeki beyanlarından bir çokları, orijinallerinin klişeleriyle birlikte yer alınış bulunmaktadır. Mes'ut bir hadise olarak, kaydedilmelidir ki, bu kitap hakkında hiç bir resmî muamele yapılmamıştır.

rat sahibinin kendi kusurlarını dahi açıkça ortaya koyabilmek samimiyetini göstermiş olması okuyucular tarafından eksik ve hataların tesamühle karşılanmasını sağlayacaktır.

Sultan Abdülhamid ve **Mithat Paşa** gibi şahıslar hakkında, Türk milliyetçilerinin geliştirdikleri tarihî tedkiklerle bağdaşmıyan görüş ve düşünüşleri bu babda misâl olarak zikre değer. İlk tabip çıktığı zaman Yemen'e tayini çıktığı halde **Sultan Hamid**'in özel iradesi ile hastahanede bırakılmış olmasına rağmen onu, devrinin subjektif ölçüleri dışında değerlendirememekte olduğu görülecektir. İçinde yoğurulduğu hadiselerin henüz te'sirleri devam etmekte bulunduğu bir sırada izhar ve ifade edilmiş bulunan bu kanaatler Rıza Nur'un nesli için hemen müşterek kabul edilebilir. Vatan ve İstiklâl şairi **Mehmed Akif**'in bile bu konuda onunla aynı paralelde bulunduğunu hatırlamak fikrimize hak verdirir kanaatındayız. Bu itibarla **Rıza Nur**'u yakın tarihimiz hakkında ifade veren bir şahid, kabul ile, şahsi düşüncelerini neslinin sosyal ve siyasî görüşlerini aksettiren tarihî bir fikir malzemesi olarak mütalâa etmek yerinde olsa gerektir. Buradaki hatalı görüşler bile ileride o devrin manevî tarihini, fikir ayrılıklarını yazıp bu hususta hissiyatın payını belirtmek isteyecek kimselere ehemmiyetli bir kaynak olacaktır. Bu yüzden onu birkaç müstehcen kelime dışında hiç bir noktasına dokunmadan aynen yayınlıyoruz.

Rıza Nur'un Dünyanın dört önemli kütüphanesine teslim ederek 1960 senesine kadar, üzerlerinde her türlü incelemeyi men' ettiği eserleri British Museum'daki kayıtlara nazaran şunlardır :

HAYAT VE HATIRATIM

British Museum'un Şark yazmaları bölümünde OR. 12591 numara ile kayıtlıdır. 1929 yılında Paris'te yazıl-

mıştır. 1798 sahifedir. (908 yaprak). Önsöz mahiyetindeki bir başlangıçtan sonra yazar, esere ilk çocukluk devrinden itibaren hayatını anlatarak başlamaktadır. Müteakiben de eserde şu bölümler yer almaktadır. **Hekimlik Hayatım, Siyasî Hayatım** (Meşrutiyet, Mütareke)' **Millî Kıyam** (İçyüğü) **Mustafa Kemal'in nutkunun mahiyeti ve Lozan Konferansı.**

Bu hatırat yayınevimiz tarafından müteaddit cilt halinde yayınlanacaktır. Bunda önemli olan taraf **Sultan Abdülhamid**'den **Mustafa Kemal** ve **İsmet Paşa**'lara kadar yakın tarihimiz siyasî hayatında rol oynamış pekçok şaysiyetin —bazı şahsî mütalâaları da ihtiva etse bile— cesaretle tahliline girişilmiş olmasıdır. **Doktor Rıza Nur,** bu eserler hakkında British Museum'a şu şartları ileri sürmüştür :

1 — Hiçbir kimse varisleri bile, yazmaları hiçbir pahayla geriye satın alamıyacak.

2 — British Museum; bu yazmaları, bağışlayanın mührü ile paketlenmiş olarak sakhyacak.

3 — Adı geçen yazmalar 1960 yılına kadar okuyuculara sunulmayacak. (2)

Eserin son satırlarında **Doktor Rıza Nur** şu bilgiyi vermektedir :

«Dört beş aydır da hatıratımı kendim kopya kâğıtlarıyla müteaddit nüshalar olarak yazdım. Bu gün yani 12 Mart 1935 Cuma günü bu da bitti. Hatıratımdan evvel şiirlerimi de, Türkiye'nin İhyası Programını da müteaddit nüsha olarak yazmıştım. Bunları başkasına yazdırmak mümkün değildi. Kendim yazdım. Şimdi bunları eve bir mücellit getirip ciltleteceğim. Alıp Avrupa'ya götüreceğim. Emin yerlerde saklayacağım. Bunu da yaptığım gün gönlüm büsbütün rahat olacak.»

---

(2) Doç. Dr. Cavit Tütengil - a.g.e. sh. 10

BİRİNCİ ŞİİR KİTABINA DERCEDİLMEMİŞ OLAN ŞİİRLERİM

British Museum'un Şark Yazmalar bölümünde OR., 12588 numara ile kayıtlıdır. 238 sahifedir. (119 yaprak) Bu cilt birbirinden ayrı üç müstakil eserle iki eki ihtiva etmektedir. 1936 senesinde İskenderiye'de yazılmıştır. İlk eser, aynı adı taşımakta ve şiirlerini ihtiva etmektedir. İkinci eserin adı ise «**Ziya Paşa'nın İkinci Zafernâmesi**» dir. Bu 1935 yılında Romada yazılmıştır. **Mustafa Kemal'i** hicvetmek için kaleme alınmıştır. Yazarın söylediğine göre **Ziya Paşa'yı** rü'yasında görmüş ve ondan bu ikinci zafernameyi dinlemiştir. Buna ait takdim mahiyetindeki ilk sahifenin klişesiyle muhtevasının Lâtin harfleri ile naklini biraz ileride bulacaksınız. Üçüncü eser ise «**Topal Osman**» adlı ve kendi tabirile opera-komik bir eserdir. İlk sahifesinde bu eserin hakiki tarihi vak'aya sadık kalınarak yazıldığını maksadının bir edebî iktidar göstermek olmadığını belirtmekte ve İstiklâl Savaşının gizli kalmış bir cephesini aydınlatmak maksadını takip eylediğini bildirmektedir. Bu sahifelere ait klişeleri ve muhtevalarının Lâtin harfleriyle nakillerini de biraz ileride bulacaksınız.

Eklerden birincisi «**Vasiyetnamem**» adını taşımaktadır. Bunu da merhumun elyazısı ile kaleme alınmış şeklinin fotokopisi ile birlikte biraz ilerde takdim ettik.

Eklerin ikincisi «Eserlerimin listesi» adını taşımakta ve yazarın matbu ve gayri matbu eserlerini ihtiva etmektedir.

TÜRKİYENİN YENİ BAŞTAN İHYASI VE FIRKA PROGRAMI

Aynı kütüphanede OR., 12589 numara ile kayıtlı olup

126 sahifedir. (63 yaprak) Yazar eserini şu satırlarla tanıtmaktadır:

BAŞLANGIÇ

Türkiye parlak bir medeniyet ve eşsiz fütuhattan sonra iki asırdır süren müthiş bir inkıraz devresine düşmüştür. İlim ve âlim bitmiş, san'at ve ziraat tedricen ölmüş, ticaret mahvolmuş, hasılı Türk ilimce, san'atça, harsçe, teşkilâtça çürümüş bir hale gelmiştir. Halbuki Türk'ün bu felâket devresinde Avrupa dev adımlarıyla terakkide koşmuştur.

Bir asır kadar evvel tanzimatçılar Türk'ü ilmen, iktisaden, içtimaan, devleti, teşkilâtça Avrupa usulleriyle aşlayıp yeniden diriltmek istemişlerdir. Uzun bir çalışma ve savaş bu hususta pek çok iyi şey yapmıştır.

Ancak henüz kâfi değildi; fakat tekemmül devresine gelmişti. Taassup engeli de yüzde seksen kırılmıştı. İyi bir hamle bu işi yapar, bitirirdi. Bu sebeple meşrutiyet yapıldı. Maatte'süf İttihad ve Terakkî Cemiyeti pek bir şey yapamadı. Yalnız saray engelini kırmış oldu. Yazık ki; bunun üstüne ..... Paşa cehaleti, istibdadı, tegallüb ve tehakkümü, zevk safaları, dahilik hevesleri ve emsaliyle Cumhuriyettenberi millet ve devleti öyle berbad etmiş ki, Türk an'ane ve harsini öyle yıkmıştır ki milleti ve devleti harsça, ilimce, ziraatça, san'atça, teşkilâtça, yeni baştan tensîk etmek zarureti hasıl olmuştur.

Mntazam ve kendi orijinalitesi olarak bir harsi olmayan hiçbir millet ve onun devleti yaşamaz. Halbuki ..... Paşa bilhassa buna saldırmıştır.

Cahillerin millet idare etmeleri bunu keyfi ve diktatörce yapmaları hele daha ileri gidip içtimaî ve idari inkılaplar yapmaları pek tehlikelidir. Bu adam yaptı. Böyleleri bunları hüsnüniyetle bile yapsalar cehaletleri yüzünden yanlış, tehlikeli ve felâketli yollara sokarlar, perişan ederler. Nitekim etti. Halbuki onda o da yok. Sırf, dâhi

olmak, şan ve şeref kazanmak, zihinleri bunlarla oyalayıp mevkide kalmak, nimet içinde yükmek, asıp keserek keyfe mayeşâ, devleti şahsî bir çiftlik, milleti o çiftlikte ehlî hayvanlar gibi kullanmak ve emsali gayelerden başka maksatları olmadığı yaptıkları işlerle görülmüştür.

Bu adamın bu devlet ve milleti asrileştiriyoruz da'vasıyla yaptığı şeyler öldürücü darbelerdir.

Zaten hal perişandı. Her şey yeniden yapılacaktı. Şimdi bir de bunların yıktıklarını yapmak ve fena yaptıklarını temizlemek için çalışmak, zaman, para ve emek sarfetmek lâzım geliyor.

Zaman hepsinden mühimi ve hayatîdir. **Sultan Abdülhamid'in** en büyük kabahati uzun bir zamanı boşuna geçirmiş olmasıdır. O sulh müddeti içinde bu devleti yeni baştan ihya olunabilirdi. Son yıkmakla geçen zamana, keza bir de bunun tamiri için sarfolunacak vakte ne kadar ağlansa azdır. Çünkü Avrupa terakkide dört nala koşuyor, Bunlara yetişmek, bunlarla beraber gitmek zaruridir. Başka türlü hayat yoktur. Onlara yetişmek için tayyare ile gitmemiz lâzımdır.

Hayatım bu millete ve devlete ilmî, siyasî ve idarî hizmetler içinde geçti. Avrupanın da belli başlı milletlerini, memleketlerini gördük, hallerini öğrendik. Yaşımız da kemalini buldu. Bu sebeple Türk millet ve Devletinin ihyası için görgülerimiz ve ilimle öğrendiklerimizden istifade ederek bu hususdaki fikirlerimizi bu kitapla tesbit ediyoruz.

Talih fırsat verirse bunları bizzat yapıp esaslarını kuracağız. Yok, olmasa hemen elli yıldır geceli gündüzlü çalışmalarla hasıl olan malûmat bari kafamızla mezara gidip heba olmsın. Belki istifade edenler olur.

Bir millet yirmi yıl içinde ihya edilebilir. Eğer bu kadar bir zaman harpsiz geçer, devlet ve millet idaresi de namuslu, ilimli insanlar eline düşerse millet ve devlet

kurtulmuş olur. Artık her iyi şey kurulmuş, yol ve lâzım sür'at alınmıştır. İyi esaslarla müfredat tekemmül eder gider.

Bunun için bir fırka programı, bir de yapılacak işleri daha tafsilâtla yazdık.

Paris, Eylül 1929

Doktor Rıza Nur

Bu satırların müellifin el yazısıyle asıllar :

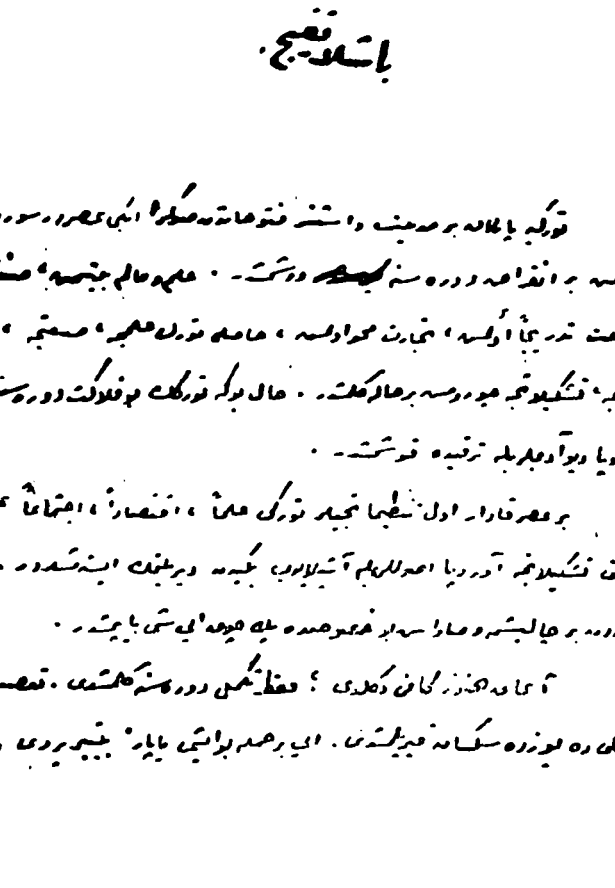

•

ذاتاً حال ترتیبندن . هرشی کیجه ده یاپیلیورمش . کیجه یی بورده
بونلری یتیشدیرمك یالکز دها یاپیلمدی . نیزه ملکاته چیقه مالشیدی ، زمانه یازه
ایله واسطه صرفا ایدیجك لوازم کلیور .

زمانیمزده بیکیسنده علم و صنایع یوقدی . مقابله صالحیتی اولان بر یوك
اشاعتی ایدیجك بر زمانی بو کیشیلر کیرمش اولماسیدر . اوصیع حقا ایچنده
دولت کبی باشنده احیا اولونابیلیردی . صوك یتیشدیکنده زمانده نه ده
بونلری تحصیل ایچین صرف اولونان وقت نه قدار آز دوشونسه آزدر . حتی
آوروپا ترقیسنه دوغرو نقطه یوقدر . بونلره یتیشمك ، بونلرله برابر کیتمك
ضروریدر . باشقه دورلو حیات یوقدر . اونلره یتیشمك ایچین صبره ایله کیتمه ده
بولونمه .

•

حیاتم بو ملته و دولته علمی سیاسی واداری خدمتله ایچنده کچدی .
آوروپانك ده ملکلری ناسیل ملتلری ، ممکلکتلرینی کوردك ، حاللری اوکرندك
باشقه ده کمالی بولدی . بو سبله تورك ملتی و دولتك احیاسی ایچین
کوردوکلرمز ومعلومات اوکرندکلرمزدن استفاده ایدلمه بو خصوصده کی فکرلرمه
بولنمامق خطا ایدر .

طابع مرحمت دیرسم بونلری ملاحظات یازوب اساسلری تحریر اتمك
بورده اولماسی حقا الی ایله کیمك کورنده کی خیالپرورلر حاصل اولدقده
معلومات نارمی قفامزده ... حقا اولماسه ... استفاده
ایدیلمش اولور

٤

بو سببله ده شو وظیفه‌ی یاپه‌مادی . مع ما فیه سیاسی اقتصادی و ترقی همتی ایله بر سیاسی یاپمادی . یالکز سیاسی انقلاب قیرمسه اولدی . بالعکس کوروندک اوستنه مصطفی کمال پاشانک اشیاری ، تعلیم و تکلمی ، ذوق و صنعتلری ، اجتماعی حیاتلری و اقتصادی ایله جمهوریته بر ملت و دولتی ده بلا آلت اوسته ، او ده ایلرو انجینه که اوزون عنعنه و حقیقی وجه بیقیمسه کبی ملی و دولتی حرکت ، علمی ، زراعی ، صنعتی تشکیلاتی یکی باشدن تنسیق ایتمک ضروری حاصل اولمشدی .

شیمدی کلنلر اولر ترکیا لیسه سی اولارق بر حرکت اولاماده هیچ بر ملته و هیچ دولتی یاشامامشدر . حال بوکه مصطفی کمال پاشا بالخاصه بوکا مالک ایدی .

بالعکس ملت اولاده اثرلری ، بونی کیمی دکلمی قوره‌جق یاپیلرینه هند دها ایری کره‌دن اجتماعی و اداری انقلابلر یاپیلری ایله تهلکه لیدر : بو ذات یاپدیکی بونلری بونلری ... ایله یاپیله حیاتلری چوجوقده یاکلیسه ، تهلکه‌لی و فلاکتلی بونلر و صوقاقلر ، پریشانه ایدرلر شکلیم ایتدی . حال بوکه اونده اوره بونده . صرف زاهی ولمی شامه و شرف قاذانمق ، عسکری بونلره اوبالایوب موجود قالمق لعنت ایچنده بولنمدی ، آسوده کسه ده کیبی مابت پاشا ... دولت شخصی بر مملکت ، ملی او جمعیتلکده اهلی صوابی کبی قوللانمه اقتصادی حیاتلرده ماشقه معصللری اولدیغنی یاپدیغی ایشلرله کوسترمشدر .

بو آدامک بو دولت و ملته عصرلرجه تدبیر و عیاسیله یاپدیغی شیله اوله‌بیله‌جک شی ده یوقدر .

Eserin kapağı da şu şekildedir :

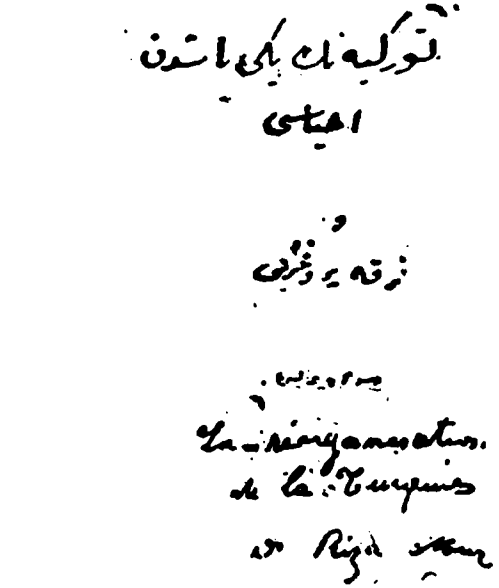

Doktor Rıza Nur

TÜRKİYENİN YENİ BAŞDAN İHYASI

VE

FIRKA PROGRAMI

Müsvedde halindedir.
La Réorganisation De La Turque
Dr. Rıza Nur

Fırka Programı

1 — Fırkanın adı «Türkçü» dür.

2 — Hükûmet şekli Cumhuriyettir.

3 — İdare sistemi Lâik ve içtimaîdir. Din ve devlet ayrılışı esastır.

4 — Fırka asrîliğin, Avrupaî yeni usullerin tamamiyle taraftarıdır. Ancak bu tabirle Avrupanın ilim, teknik, metod, teşkilât ve intizamını Türk millet ve devletine mal etmeyi anlar ve buna çalışır. Dans ve emsalini medeniyet levazımından saymaz.

5 — Türk orijinal an'ane, töre ve harsine şiddetle bağlı, son derecesinde Türkçü olup Türk hars ve töresinin ihyasına çalışır.

6 — Türkiyenin resmî dini vardır. Bu da Müslümanlıktır. Bunu Teşkilâtı Esasiye Kanununa koyacaktır. Her din ve bu babda vicdan mutlak bir surette serbesttir. Din devlete müdahele edemiyeceği gibi devlet de dini tahakkümü altına alamaz.

7 — Vicdan, söz, matbuat ve Millet Meclisi için tam bir hüriyet.

فرقه برنامه‌سی

۱ — فرقه‌نك آدی «ترقی‌پرور ملت فرقه‌سی» در.

۲ — حکومت شکلی مشروطیتدر.

۳ — اداره سیستمی لائیجه واقعیه‌در. دینه دولتك ارجی یوقدر.

۴ — فرقه مصرحاتی «آزادیای» کی اصولارك تماملیله قبول ایدر.
تماماً بو تعبیرلرله آزادیای عامه، تألیف، ترقی، تشکیلات و اظهار
فکرك حفظ و دولتك مال، جانی، اعلاء و بوکا مبالیدر. دائمی و اقتصادی صحیه
و اجتماعیه تعاملیدر.

۵ — فکرك اوزرینه مبنی، فکره و هرکسه شخصاً عائد، صولتله
وارد سنده فکرکی اولدیغی فکرك هرکسه و فکره سلك اعتباریله مبالیدر.

۶ — فکرکدن بحث ایدن وارد. فکره صلحاً حقدر. بو تشکیلاته
مساعیه قانونه قویاً حقدر. تقریر، تحریر و طبعاً بیه وهرایه مطلقه مصونیتدر.
بو حقلرك تحدیدی یالکز عمومی دولتك و دینی نظامی آلتنده
اولماملیدر.

۷ — وطنك خارجنده بولنان وطنداشلرك کندیلرینه تام رعایت

Fırka programını ihtiva eden sayfaların ilki.

ŞİİRLERİM, NESİR VE MAKALELERİMDEN BİRKAÇI

Aynı kütüphanenin OR., 12590 numarasında kayıtlı olan bu eser de 270 sahifedir. 1929 yılında Paris'te yazılmıştır. Aruz ve hece vezninde yazılmış şiirleri «Cehennemde Celse» adlı iki perdeli manzum piyes takip etmektedir. Bu eserde «Nesirlerim» başlığı altında bazı makalelerle «Rüya» adlı bir yazı da mevcuttur. Rüya, Namık Kemal'in eserlerinin sade bir dille yazılmasından meydana gelmiştir.

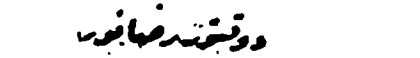

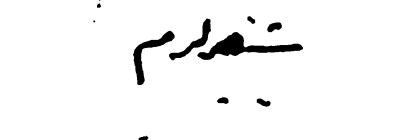

Bu eserin kapak klişesi

Eklerden biri şudur :

Tarihe ve Türk oğullarına ibretli, feci, kara bir Cumhuriyet tablosu

CEHENNEMDE CELSE

(İki perdelik opera)

Güftesi

Namık Kemal
Bestesi
Midhat Paşa
Cehennemde bir celse'nin kapağı :

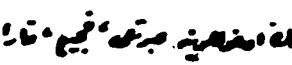

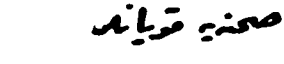

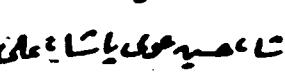

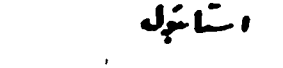

Sahneye koyanlar
Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Ali Suavi

İstanbul
1932

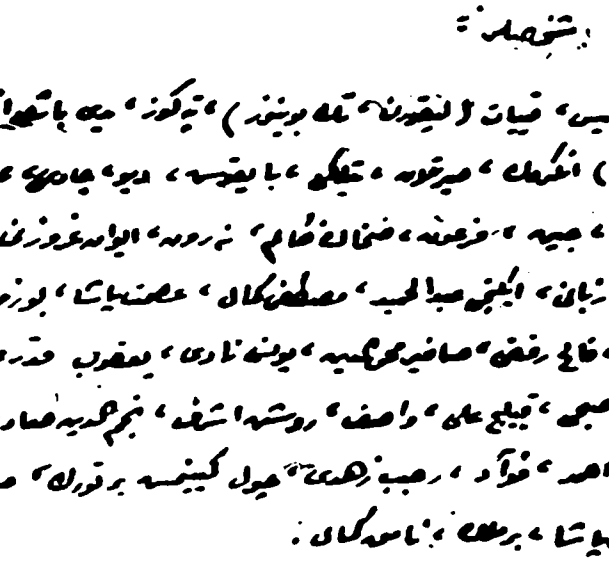

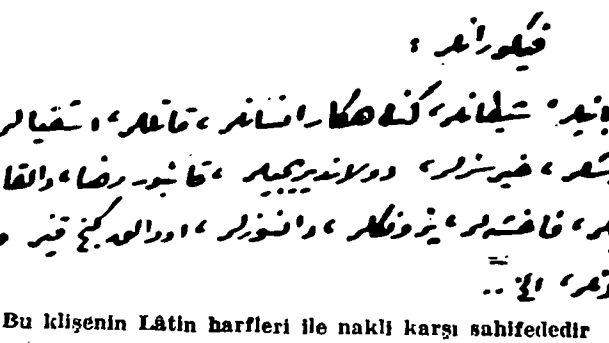

Bu klişenin Lâtin harfleri ile nakli karşı sahifededir

ŞAHISLAR :

İblis, Kayyat (bikorn, tek boynuz), Tepegöz, Yedibaşlı Ejderha (hider), Engerek, Sırtlan, Tilki, Baykuş, Dev, Cadı, İfrit, Nemrud, Cin, Fir'avn, Dahlâk; Zalim; Neron İvan Gruzunu, Baş Zebani. İkinci Abdülhamid, Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Bozuk Salih, Falih Rıfkı, Sağır Muhiddin, Yunus Nadi, Yakup Kadri, Hamdullah Suphi, Kılıç Ali, Vasıf, Ruşen Eşref, Necmeddin Sadık,

Zebaniler, Şeytanlar, Günahkâr İnsanlar, Katiller, Müşir Fevzi Paşa, bir melek, Namık Kemal.

Figüranlar :

Fazıl Ahmed, Fuad, Recep Zühtü, çul giyinmiş bir Türk, Eşkiyalar, Sarhoşlar, Hırsızlar, Dolandırıcılar, Kanbur Rıza, Dalkavuklar, Mürailer, Fahişeler, Pezevenkler, Dansözler, Odalık Genç Kız ve Oğlanlar, ila...

Doktor Rıza Nur

Diğer ek :
TOPAL OSMAN
Gülgülü — Opera
5 perde, 2 tablo
Güfte

Rıza Nur

طوپال عثمان

گولگولو - اوپرا

5 پرده ، 2 تابلو

—

گفته

رضا نور

Bu ekin kapağının klişesi

Bu vak'a 1918 - 1923 yıllarında olmuştur.

Bu vak'a tarihî ve hakikattir. İçinde değiştirilmiş bir şey yoktur.

Bu piyesi bir edebî iktidar göstermek için yazmadım. Hiç deklamasyon da yapmadım. Zaten piyeslerde bunlara yer yoktur. Gerek ifade tarzınca, gerek ma'naca sade ve

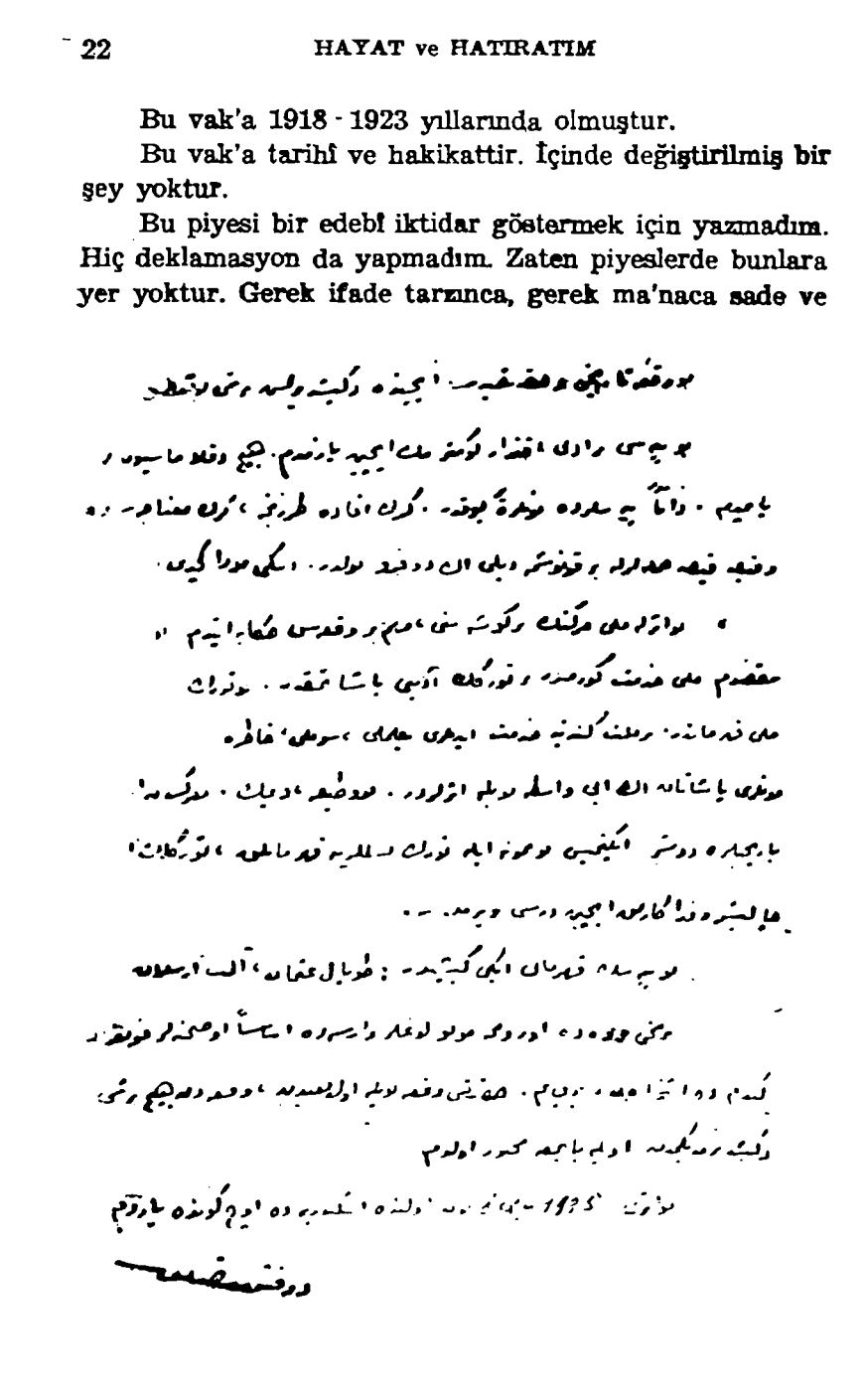

kısa kısa cümlelerle bir konuşma dili en doğru yoldur. Eski moda geçti.

Bu eserle millî hareketin bir köşesini, mühim bir vak'asını hikâye ettim. Bundan bir maksadım millî hizmet görmüş bir Türk'ün adını yaşatmaktır. Bu Türk **Topal Osman**'dır. Millî kahramandır. Bir millet kendine hizmet edenleri bilmeli, sevmeli, hatırasında yaşatmalıdır. Bunları yaşatan en iyi vasıta böyle eserlerdir. Bu vazife, demek, herkesten önce yazıcılara düşer. İkincisi bu nümune ile Türk nesillerine kahramanlık, Türklük uğrunda çalışma ve fedakârlık için ders vermektir.

Bu piyesin kahramanı iki kişidir: Topal Osman, Alparslan.

Birinci perdede uzunca monoloğlar varsa da esasen o sahneler konferanstır. Kendim de eşhastan biriyim. Hakiki vak'a böyle olduğundan, vak'adan hiçbir şey değiştirmediğimden öyle yapmağa mecbur oldum.

Bu eseri 1935 yılı Kânunevvel'inde İskenderiye'de üç günde yazdım.

Doktor Rıza Nur

E Ş H A S

Topal Osman. Giresun'lu Osman Ağa

Alparslan. Binbaşı, Topal Osman'ın dostu ve askerlik işleri mütehassısı.

Temel Efendi. Giresun eşrafından.

Âşık Keskin. Bir saz şairi.

Meletios. Samsun Metropoliti. Pontus komitesinin fahri şefi. Sonra patrik.

Haralambos. Samsun Rus zenginlerinden. Pontus teşkilâtı Samsun reisi.

Yani. Merzifonda Amerikan Kolejinde bir rum talebe. Pontus merkez komitesi reisi.

اشخاص

طوپال عثمان . — گیره سونلی عثمان آغا بچه
آلپ آرسلان . — چته‌جی . طوپال عثمانك ورثه‌سی دعسكری ازبری ی قدیمی
... افندی — گیره سون اشرافندن
عاشق گوکچه . — ساز شاعری .
... تیوس . — صامسونده پولیس . یونانی قومیته سنك ...
قارالاموس . — صامسونده ... یونانی تشکیلاتی ...
یانی . — ترابزونده امریقان قوللژنده ... یونانی ...
... یساوری . — " " " " .
... آلتون زنجیرلی . — سیزوب یونانی قومیته سی رئیسی
... حاجی آرستی . — گیره سونده " " .
آورقان ... . — " " " .
مصطفی کمال پاشا . — تورکیه بیوك ملت مجلسی رئیسی
عصمت پاشا . — تورکیه اوردوسی قوماندانی . صوڭره خارجیه وزیری
ضیانور بك . — تورکیه معارف وزیری . صوڭره صحیه وزیری .
فرید بك . — " مالیه "
قوآد بك . — میرآلای ، آنقره مرکز قوماندانی . مصطفی کمال پاشانك ...
رجب افندی . — یوزباشی . مصطفی کمال پاشانك خصوصی کاتبی .

... گیره سون اشرافی ، تورك وزیرلری ، ... استعفا

... ملی تورك ... لری ؛

والسلام

İstavri. Merzifonda Amerikan Kolejinde bir Rum talebe.
Eczacı Altunoğlu Vasil. Sinop Pontus komitesi reisi.
Doktor Hacı Anesti. Giresun Pontüs komitesi reisi.
Avukat Dimitri Demirizis. Trabzon Pontus komitesi reisi.
Mustafa Kemal Paşa. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi.
İsmet Paşa. Türk Ordusu Kumandanı. Sonra hariciye veziri.
Rıza Nur Bey. Türkiye Maarif Veziri. Sonra Sıhhiye veziri.
Ferid Bey. Türkiye Maliye Veziri.
Fuad Bey. Miralay, Ankara Merkez Kumandanı. Mustafa Kemal Paşanın hususî adamlarından.
Recep Efendi. Yüzbaşı. Mustafa Kemal Paşanın hususî adamlarından.
Rum talebeler, Giresun eşrafı, Türk vezirleri, askerler, eşkiya, Rum çeteleri, milli Türk çeteleri.

Danslar

Doktor Rıza Nur

BİRİNCİ ŞİİR KİTABIMA DERCEDİLMEMİŞ ŞİİRLERİM

(Yazılma tarihi ve numarası sırasiyle yazılmıştır)

1926
Kânunsâni
İskenderiye

Ce volume contient trois ouvrages :

1 — Mes poèsies.
2 — Zafer-nâme ..... De Riza Nour
3 — Topal Osman Opèra-comique.
4 — Mon testament. (annexè).
5 — Liste de mes ouvrages. (annexè)

İlmî ve Edebî Cemiyet

1 — «Altındağ adında ilmî ve edebî bir cemiyet teşkil edeceğim. Bu cemiyet yeni bir «Mektep» olup edebiyat, millî ruh ve ilimde yeni usuller koyacaktır. Yahud Türkoloji Cemiyeti yapıp benim rövüyü de o cemiyete vereceğim.

2 — Naşir-i efkârı yevmi bir gazete çıkaracağım. Bunun da adı «Altındağ» dır.

3 — Bu gazetede başmakaleleri yazacağım. Yine ilk sahifede solda bir kısım ayırıp, orada edebî, ilmî eserlerimden makaleler ve şiirlerimi neşredeceğim.

4 — Birinci sahifede bir bülten kısmı ayırıp orada opera ve emsali eserlerimi neşredeceğim.

5 — Bunları neşrettikçe aynı zamanda forma halinde de basıp kitaplar yapılacaktır.

6 — Bu cemiyete âza olanlar da gazetede makaleler yazacaklar ve makaleleri için ücret alacaklardır.

7 — Cemiyetin haftada bir içtimaı olacak.

8 — Cemiyetin nizamnamesi yapılacak.

9 — Cemiyete âza olacakların Türk cinsi, namuslu, âlim, edip ve Türkçü olmaları şarttır.

10 — Şunlar aza olacak (kabul ederlerse) :

Mehmed Ali, Mükrimin Halil, Zeki Velidi, Dr. Süheyl, Fikret Çeltikçi, Nihal Ağaoğlu Mehmed, Halil Zübeyr, Vâla Nureddin, Nazım Hikmet, Peyami Safa, Reşat Nuri, Kudsî, Rahmetî, Aziz, Robert Kolejden Hüseyin.

Rıza Nur'un bu sözlere âit satırları :

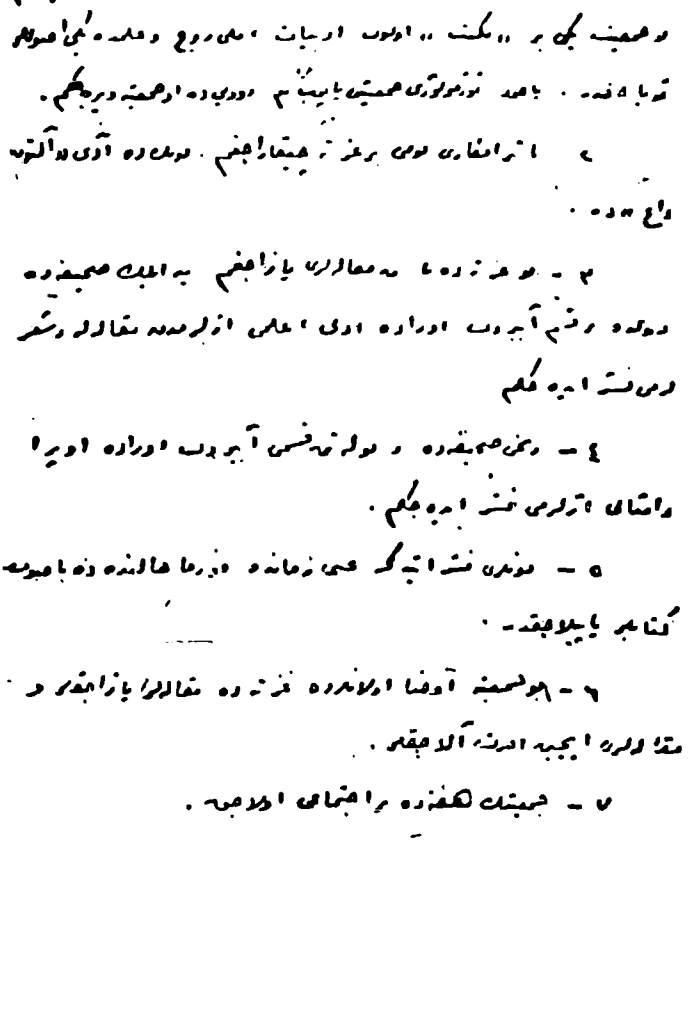

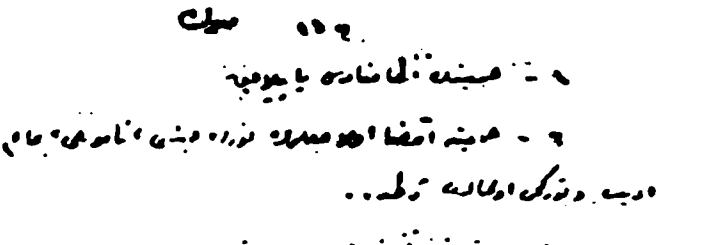

Diğer bir eseri de şudur : (Kapak düzenine göre)

Doktor Rıza Nur

ŞİİRLERİM

Ve

NESİR VE MAKALELERİMDEN BİRKAÇI

Mes poèsies
Pour Le Dr. Riza Nour

Paris

Bu eserin önsözü mahiyetindeki başlangıç kısmını naklediyoruz :

BAŞLANGIÇ

Henüz 18 yaşlarımda, mektepteydim. Şiir yazmağa heves ettim. Aruz vezninde birkaç şiir, yine o esnada birkaç edebi nesir de yazdım. Bunun bu yaşta çıkar yol olmadığını, her şeyden evvel ilim öğrenmek lüzumunu duyup derhal terk ettim. Kendimi sırf ilim tahsiline vererek mektebi bitirdim.

Mektepten çıkınca sıhhî, tıbbî, fennî makaleler neşrettim. Meşrutiyet ilân olununcа ise mebus intihap olunup siyasî sahaya geçtim. Bu sefer siyasî makaleler neşrine başladım. Bu siyasî makaleler de yüzlercedir. Bu devrem bir cidal devresiydi. Hakkımda gazetelerde medh, zem, doğru, yalan çok şeyler yazılmıştır.

Gerek makalelerimi, gerek diğer yazılarımı daima toplar, saklardım. Evrakım iki defa İttihadçılar hükûmeti tarafından zaptedildi. Bir kısmını zayi ettiler. Hudud haricine çıkarıldığım zaman da kalan evrak ve kitaplarımın bir kısmı zayi oldu. Geldiğim vakit sandıkları açınca bir kısmının fareler tarafından lime lime edildiğini, içinde fare yuvaları yapıldığını, fare ölüleri ve yavruları bulunduğunu gördüm.

Bir defa da beni idama mahkûm eden Ferid Paşa ve Ali Kemal Beyin müsaderesinden kaçırmak için bunlar oradan oraya nakledilmiş, mahzende saklanmış, yine farelere yem olmuş, rutubetten bir kısmı okunmaz hale gelmiştir. Kitaplar küflenmiş, rutubetten cildleri bile çözülmüştü.

Şiir, nesir ve tıbbî makalelerimle beraber, bir kısmı tarihî, hukukî gibi ilmî ve seyahat hâtıraları, meselâ Viyana'ya ait sekiz makale olmak üzere bir takım makalelerim daha vardır. Bunların bir kısmı neşredilmiş, bir kıs-

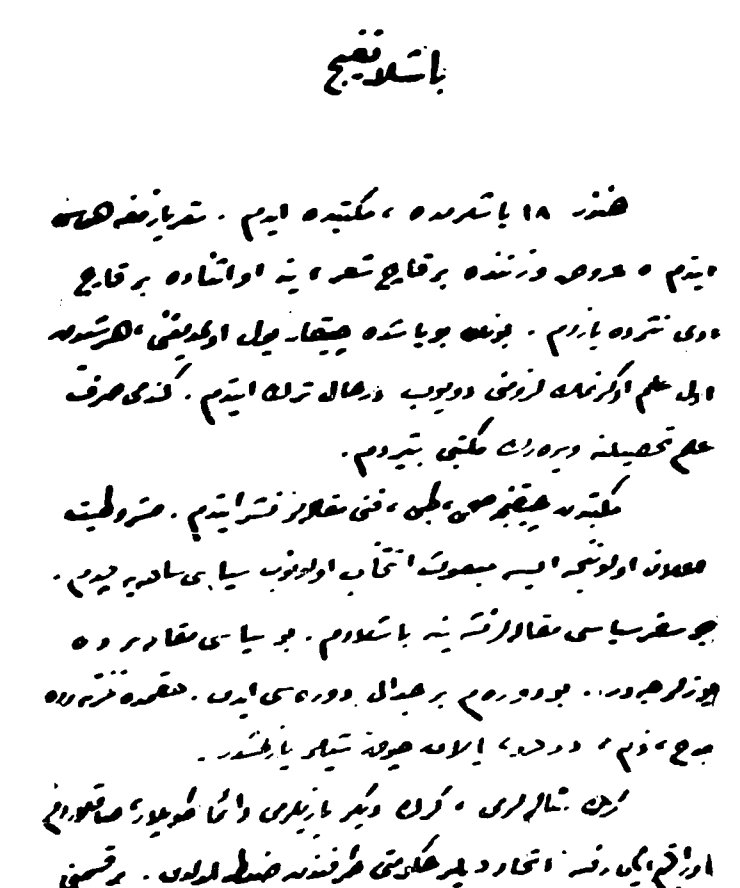

Bu sözlerin yer aldığı satırların asılları

mı edilmemiştir. Sonra o vakitten bu vakte kadar da birçok makale neşrettim.

İşte bunların bir kısmı tamamile zayi olmuş, bir kısmı kalmıştır. Kalanların da bir takımı kısmen zayi olmuştur. Meselâ bir kaç şiir varki fare kiminin alt, kiminin üst tarafını yemiş bitirmiştir.

Aynı yazının devamı

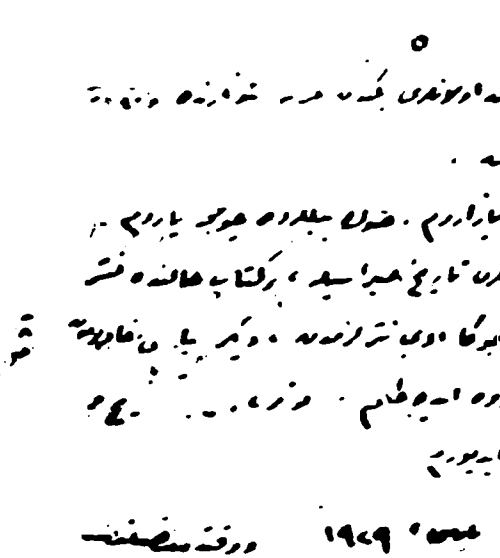

Yazının son satırları, tarih ve yazarın imzası

Bütün bu şiir, edebî, siyasî ve ilmî müteferrik makaleleri bir kitap halinde neşretmek fikrindeydim. Ne çare ki çoğu mahvolmuştur. Neşredilmiş olanları yeniden gazete sütunlarında bulmak da epeyce bir iş. Vaktim yok.

Arasıra şiir yazardım. Son yıllarda çokça yazdım. Nihayet şiirlerimi, yazıldıkları tarih sırası ile, bir kitap halinde neşretmeyi tasavvur ettim. Bunu edebî nesirlerimden diğer siyasî makalelerimden de mevcud bir kaçını ilâve edeceğim. Bunları hiçbir tashih ve tebdil yapmadan derc ediyorum.

Paris. 1929 Dr. Rıza NUR

Eklerden biri de şudur: (kapak düzenine göre)

Doktor Rıza Nur

ZİYA PAŞANIN
ZAFERNAMESİ
NAŞİRİ
AKTAŞ
EYLÜL 1935
Roma'da yazılmıştır.

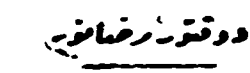

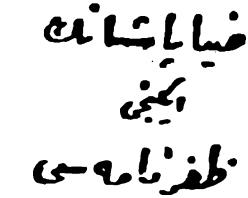

Eserin orijinaline âit kapağın klişesi

Yazar eseri şu satırlarla takdim ediyor :

Karakış. Kükremiş bir bora tüyler ürperten bir çığlıkla esiyor, ortalığı altüst ediyor. Yer, gök, bulut, ağaç, toz, toprak, hep allak bullak. Kapkara olmuş. Koca çınarların dalları birbirine giriyor; çarpışıyor, çarpışıyor, çatır çatır kırılıp havada yel elinde oyuncak bir tüy gibi oradan oraya fırlıyor, dönüp dolaşıyor; kıvranıyor, yuvarlanıyor. Bora bu ağaçları niçin kırar, bu gazap nedendir, belli değil. Bulutlar yerlerinden kopmuş, bir tül gibi uçuyor; baş döndürücü bir çabuklukla geçip gidiyor. Ne-

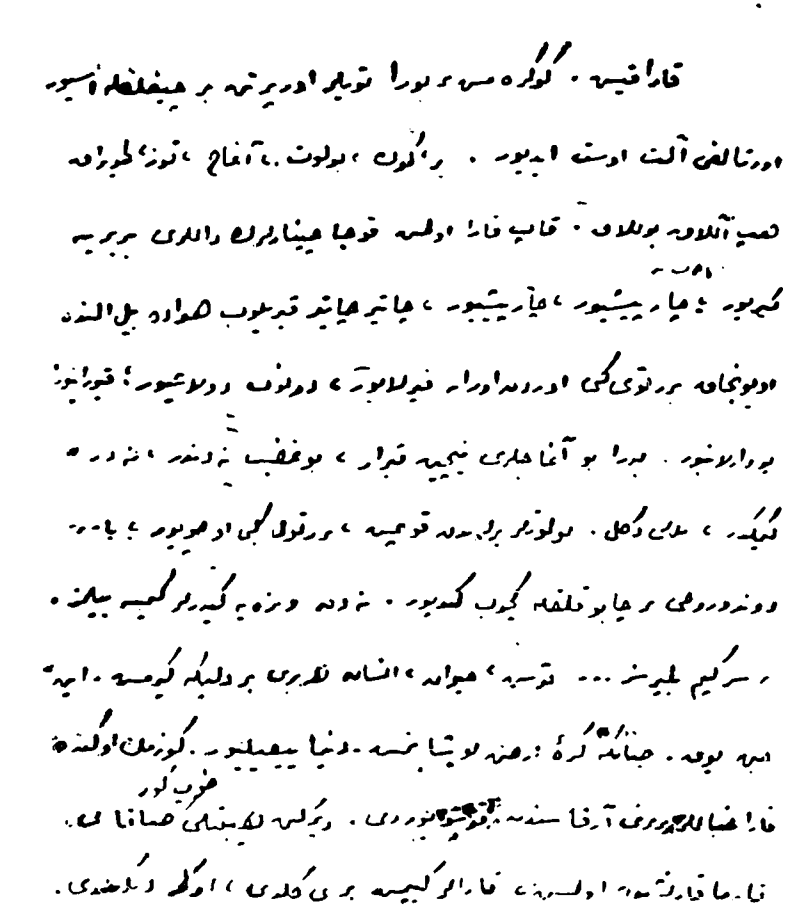

Bu takdimin aslı

den ve nereye giderler kimse bilmez. Bir sır ki belirsiz.. Kuş, hayvan, insan herbiri bir deliğe girmiş. İn, cin yok. Sanki kürre-i arz boşalmış. Dünya yıkılıyor. Gözümün önünden kara hayaller birbiri arkasından koşuyordu. Derken heybetli top gür sakalı karmakarışık olmuş, karalar giymiş biri geldi, önüme dikildi. Tanıdım: Şair Ziya Paşa.

Bu kara dekor içinde, gürleyen bir sesle bana dedi ki:

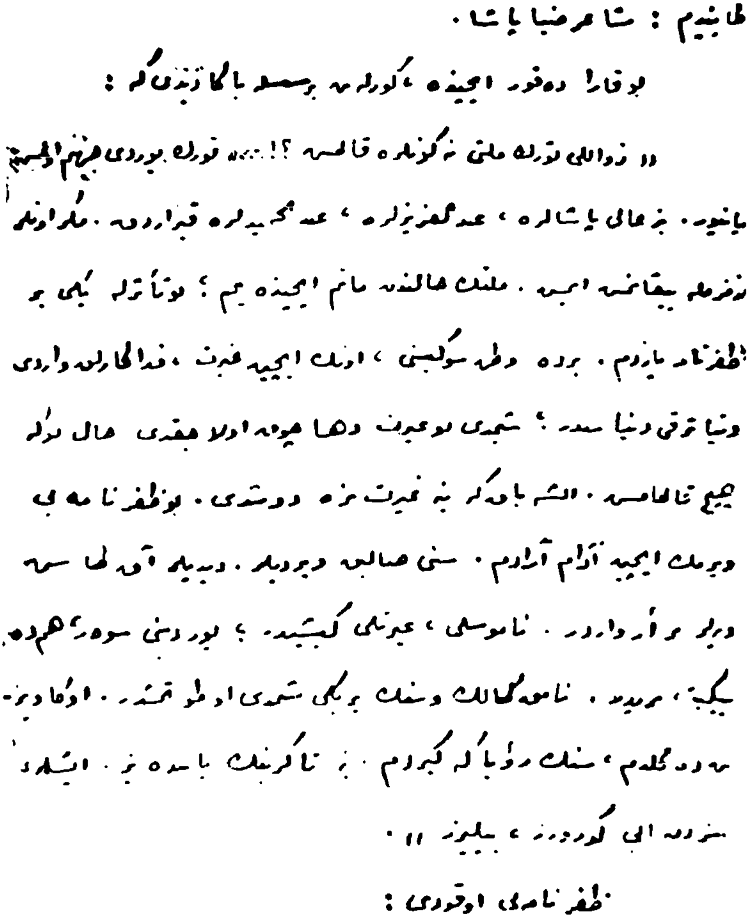

طابعیم : شاعر ضیا پاشا .

بو قارا دفتر ایچنده ، گورلمه بر حسرتله باقاقالدیغم :

« زواللی تورك ملتی نه گونلره قالمش ؟! ... تورك یوردی [illegible]

[illegible] . بز هالا پاشالره ، عبدالعزیزلره ، عبدالحمیدلره [illegible] . [illegible]

[illegible] ایچنده . ملتك حالنده ماتم ایچنده یم ؟ [illegible] بر

ظفرنامه یازدم . برده وطن سوگیسی ، اونك ایچیه غیرت ، فداکارلق واردی

[illegible] ؛ شیمدی بو غیرت دها [illegible] حال [illegible]

[illegible] . [illegible] غیرت [illegible] . بو ظفرنامه یی

ویرمك ایچیه آدام آرادم . سنی [illegible] . دیدیلر [illegible]

[illegible] . ناموسلی ، غیرتلی کیشیدر ؛ یوردینی سور [illegible]

[illegible] . [illegible] و سنك [illegible] شیمدی [illegible] . [illegible]

[illegible] ، سنك [illegible] . [illegible] . [illegible]

[illegible] ای گوروورز ، بیلیورز . »

ظفرنامه یی اوقودی :

Yazarın eserini takdimine âit diğer sahifenin klişesi.

«Zavallı Türk milleti ne günlere kalmış!... Türk yurdu cehennem olmuş. Yanıyor. **Biz Âli Paşalara, Abdülhamid**lere kızardık. Meğer onlar zemzemle yıkanmışlar. Milletin halinden matem içindeyim; bu te'sirle yeni bir zafername yazdım. Bizde vatan sevgisini, onun için gayret, fedakârlık vardı. Dünya terakki dünyasıdır, şimdi bu gayret daha çok olacaktı. Halbuki hiç kalmamış. İşe bak ki yine gayret bize düştü. Bu zafernameyi vermek için adam aradım. Seni salık verdiler. Dediler **AKTAŞ** derler bir er vardır. Namuslu gayretli kişidir, yurdunu, hem de yiğit biridir. **Namık Kemal**'in ve senin yerini şimdi o tutmuştur. Ona ver. Ben de geldim, senin rü'yana girdim. Biz tanrının yanındayız. İşleri sizden iyi görürüz, biliriz.»

Zafernameyi okudu :

★

Eklerden biri de yazarın vasiyetnâmesidir.

VASİYETNAMEM

«Sinop'da **Rıza Nur Kütüphanesi**» adında bir kitap yazıp buna evevlce yaptığım vakıflara ait dört vakıfnameyi dercettim. Bu vakıfnâmenin asılları bu eserin asılları müsveddesi ile beraber zarf içindedir. Şunu tekrar edeyim ki, bu vakıfnâmeleri ölüme bağlı olarak yapmadım. 4 numaralı vakıfnâmede zikrettiğim gibi tasarruf etmek hakkımı kullanarak tamamiyle vakfedip millete verdim. Bu sebeple varislerim bu vakıflardan hiçbir şey alamazlar, Bu vakıfnâmelerle zevceme verdiğim hakk: ibtal ediyorum. Benim zevcem yoktur. Vakfettiğim şeyler şunlardır: Kütüphane binası, kütüphaneye koyduğum kitaplar ve demirbaş eşya, Sinop'da kütüphanenin bir odasında saklı ve malım olan zatî hane eşyası ve cerrahi aletlerim, kütüphaneye irad olmak üzere kütüphaneye bitişik hane, ve 4 numaralı vakfiye ile verdiğim bitişik arsalar, bir çiftlik, çiftlikteki eşya, iki kayık bir motor, İskenderiye'deki ha-

ne eşya, elbise ve çamaşırlar, ve levha tablolar, İsken-

وصيتنامم

Vasiyetnâmenin ilk satırları

deriye'deki hanemdeki kitaplar, Sinop'daki örgü makinesi, İskenderiye'deki hanemdeki Fransızca neşriyatım, yanımdaki altın ve elmas mevad, işleme ve madenî sofra takımları, el işlemeleri, on tane fransız P.L.M. tahvilâtı, henüz basılmış eserlerimin müsveddeleri; muhabere evrakım, pasaportlar, diplomalar, Mısır'da hekimlik müsaadesi gibi vesikalardır. Bunların listeleri ve vakıfnâmelerin asılları bu vasiyetnâme ile beraber bir zarfta saklıdır. Kütüphanedeki kitaplar beş bin cild kadar olup kütüpha-

Vasiyetnâmenin diğer bir sayfası

nede duran esas defterinde kayıtlıdır. Demirbaş eşya listesi de Sinop'da kütüphanededir. Ben ölünce Sinop valisi, mahkeme reisi ve belediye reisinden mürekkep bir hey'et kütüphaneyi, çiftlik ve emsali varidatlarını idare etsin. Hiç kimseye on para borcum yoktur. 26 Şaban 1342 tarihli birinci vakfiyedeki şart mucibince ben ölünce kütüphanenin karayel ve cadde cihetindeki oda sırf bana ait eşyaya tahsis edilecektir; bu eşya yaptırılacak camekânlara konacaktır. Bu eşya şunlardır: 1 - İskenderiye'de yazı masamın üstünde duran basılmış, ciltletilmiş ve adedi 35 olan eserlerim ile yine cilt haline konmuş ve fakat henüz basılmamış eserlerim. 2 - Henüz basılmamış olan eserlerimin müsveddeleri ki, büyük zarflar içinde olup yanımda sandıktadır. 3 - Sinap'da ve İskenderiye'de bulunan bütün muhaberatım ve bütün evrakım ki; yine aynı sandıkta ve yazı masamdadır. 4 - İskenderiye'de hanemdeki yağlı boya, sulu boya ve boyasız levhalar ki İskenderiye'de yanımdaki listede yani kitap listesinin sonunda müfredatı vardır. 5 - Pasaportlarım, diplomalarım, Mısır'da tababet müsadesi ila... vesikalar. 6 - Sinop'da kütüphanemdeki Türk Tarihi müsveddeleri, 1919 intihap dolaşması, ançi ile paçi, Viyana mektupları gibi eserlerimin müsveddeleri. 7 - Sinop'da eşyam arasında olan Moskova muahedesini mühürlediğim mühür. 8 - İskenderiye'de yanımda olan Lozan muahedesini mühürlediğim mühür. 9 - Sinop'da eşyam arasında olan Lozan muahedesini imzaladığım stilo. 10 - İskenderiye'de yanımda olan ilk Maarif Vekâletini teşkil edip bütün maarif vekillim müddetince kullandığım kalem. 11 - Yanımdaki ve Sinop'daki bütün fotoğrafilerim. 12 - Otuz yıldır kullandığım ve Sakarya Muharebesi zamanında onunla toprak üstünde yattığım sarı battaniye ki İskenderiye'de yanımdadır. 13 - Tapu senetleri ve haritalar. 14 - Vakıfnâmeler. Hepsi bunlardır. İskenderiye'de yanımda olan ve listesi mevcut bulunan 415 ki-

Vasiyetnâmeden başka bir sayfa

tap Sinop'a yollanıp kütüphanede umumi kitaplar arasına konacaktır. Bu kitap bu vasiyetnâmenin yazılma tarihinden itibaren çoğalacaktır. Onlar da Sinop Rıza Nur Kütüphanesine verilsin. Ve yine yanında olan Oguznâme, Pelliyo'ya Cevap, Türk Bilik Revüsünün bütün numaralarından mevcut yüzlerce nüshalar Sinop'da kütüphaneye Türk tarihlerinin ve fazla nüshaları olan diğer eserlerimin bulunduğu odaya konacak, orada yavaş yavaş satılacak, satıldıkça kütüphaneye bir irad kayd edilecektir. İskenderiye'deki diğer bütün eşyam elmas ve emsali kıymetli şeylere kadar satılıp parası kütüphaneye irad olunacaktır. Bu paralar Sinop'da kütüphane namına bankaya konacaktır. Bu iradlardan ve çiftlik ve hanenin varidatından 3 numaralı vakıfnâme mucibince ilk önce ve her masrafdan evvel basılmayıp kalmış olan eserlerim basılacaktır. Öldüğüm vakit eşyamı yazıp müzayede ile satmak için namuslu adam olan **Doktor Ali İzzet Bey,** Türk Şekerciliği mağazası sahibi **Hakkı Bey** ve tüccardan **Hafız Veli Bey** veya bunlardan bir veya ikisi konsolos ile beraber bulunup muameleyi yapsınlar. Konsoloshanede **Ali Sefer** adındaki tercümanı bu işlere asla müdahale ettirmesinler. O vatansız hırsız namussuz biridir. Benim mezarım Sinop'da çiftliğimdeki menba suyunun bulunduğu tepenin deniz cihetinde olan ucuna yapılsın. Cenazemin nakli masrafı satılan eşyamın bedelinden ve zuhur edecek paramdan yapılsın. Eğer **Mustafa kemal** ve **İsmet Paşalar** sağ ise cenazem İskenderiye'de gömülsün; onlar öldükten sonra Sinop'da dediğim yere nakledilsin. Eğer kanunu medenî dörtte biri varislerime verirse bu müessese mahvolur. Yazıktır. Bunun çaresini bulsunlar.

İskenderiye, Cuma, 17 Kânunusâni 1936

Doktor RIZA NUR

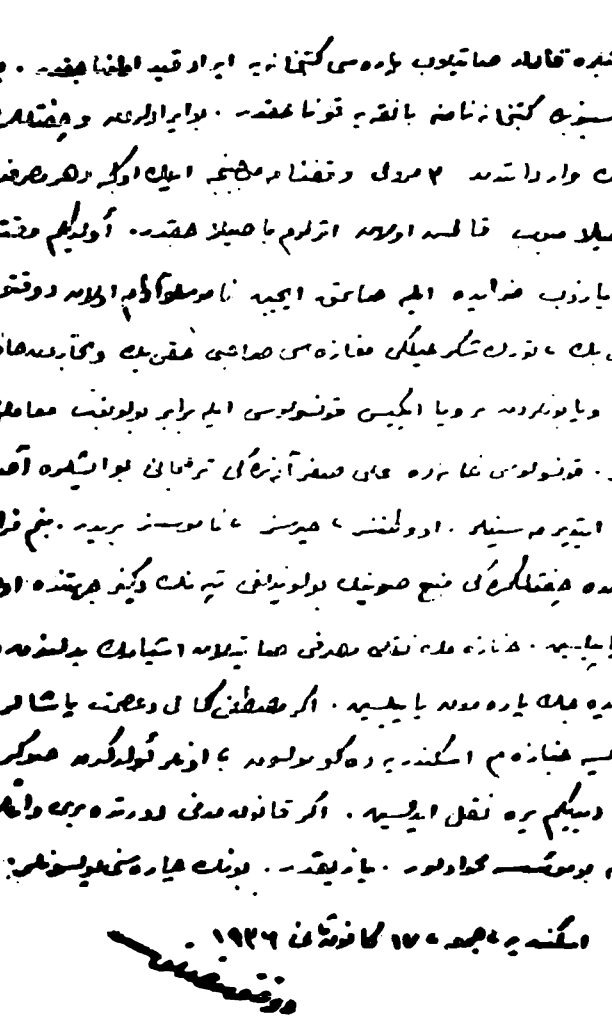

Vasiyetnâmenin son sayfası

Eklerden biri de şudur :

ESERLERİMİN LİSTESİ

1936 yılı Kânunusânisine kadar yazdığım kitaplardır.

BASILMIŞ ESERLERİM:

1 — Fenn-i Hıtan
2 — Serbin Verem Kâzib-i İltihabisi
3 — Cerh-ı Unük
4 — Hıtan ve Emrazı Zühreviye
5 — Yeni Usul Hıtan ve Yeni Kıskaç.
6 — Hıtanın Hıss-i Tenasülî üzerine te'siri.
7 — Sünnetçiler ve Doktorlar.
8 — Hıtanda İbtal-i His.
9 — Hıtanda Kan Gelmesi.
10 — Fenn-i Cerrahi-i Ortopedi.
11 — Sihhî, Tıbbî makaleler.
12 — Belsoğukluğu ve Firengiye Yakalanmamak Çaresi. İkinci tabı.
13 — Sun'î Nebat ve Hayatın Hıkemî Esasları.
14 — Serveti Şahane ve Hakk-ı Millet.
15 — Meclisi Mebusanda Fırkalar.
16 — Tıbbiyeti Hafiye.
18 — Gurbet Dağarcığı.
19 — Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü? İçyüzü.
20 — Samson ile Dalile.
21 — Janet'in Düğünü.
22 — Türkiye'nin Sıhhî İçtimaî Coğrafyası.
233 — Sıhhıye ve Muaveneti İctimaiye Vekâletine Rapor.
24 — Türk Tarihi.
25 — Şecere-i Türk.
26 — Arap Şiirbiliği (El(arûz)
28 — Zone Turque etc...
29 — Oughouz - Nâmé.

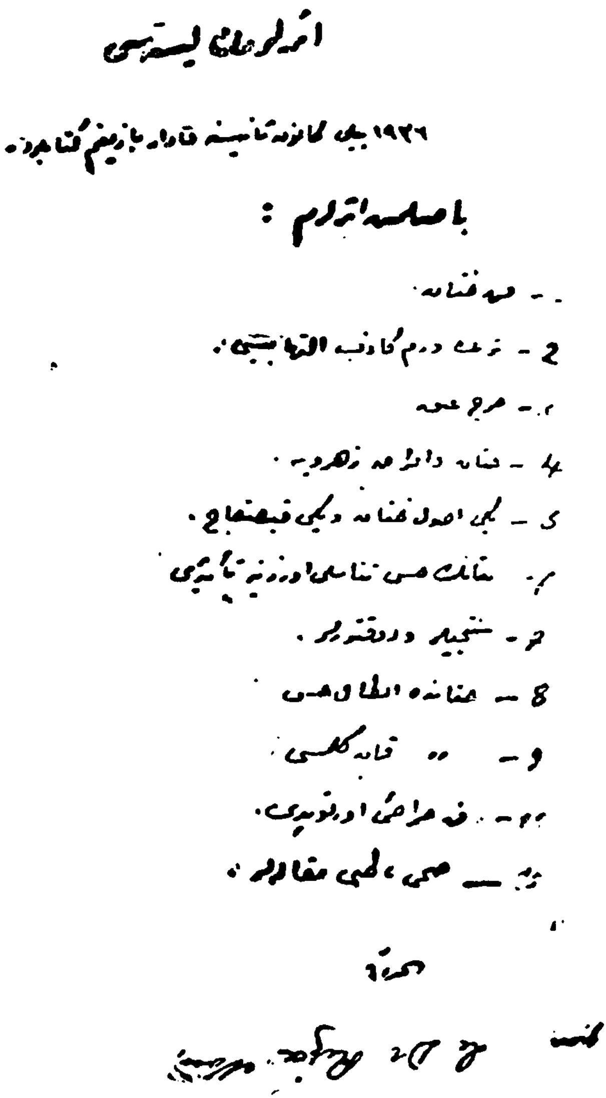

اثرلریمک لیسته سی

١٩٢٦ ییلی کانون ثانیسنه قدر یازدیغم کتابلر

باصلمش اثرلرم :

1 - صحتنامه

2 - [illegible]

3 - [illegible]

4 - [illegible]

5 - [illegible]

6 - [illegible]

7 - [illegible]

8 - [illegible]

9 - [illegible]

10 - [illegible]

11 - صحی علمی مقاله‌لر

[illegible]

Bu listenin aslına ait ilk sahifenin klişesi

30 — Réponse à M. Pelliyot.
31 — Revue De Turcologie.
32 — Historie Du Croissant.
33 — Şehnâme ve Firdevsi (Şehnâmenin Hulâsası)
34 — Ali Şîr Nevâî.
35 — İnsan, Teşrih, Fizyoloji, Hıfzıssıhha. İkinci tabı. Orta mektepler için.

HENÜZ BASILMAMIŞ OLAN ESERLERİM

1 — Ermeni Tarihi
2 — Türk Şiirinin Evolüsyonu Tarihi ve Analitik Tedkiki.
3 — Türk Şiir Biliği Tretesi.
4 — Fransız Şiir Biliği.
5 — Faust.
6 — Minyon.
7 — Lâkme.
8 — Karmen,
9 — Özdemirle Dolun.
10 — Hekim Mail Efendi yahut Alafranga mı, Alaturka mı?
11 — El-eczaciyü-n-Nasıh (Usta Eczacı)
12 — Leblebici Horhor.
13 — El-eczaciyü-n-Nasıh Üzerine İzahat.
14 — Janet'in Düğünü Partisiyonu.
15 — Sinop'da Rıza Nur Kütüphanesi.
16 — Paçi İli Ançi.
17 — Ebrece (muhtasar) Türk Tarihi.
18 — Ebrece (muhtasar) Türk Şiir Biliği.
19 — Namık Kemal. Divanı ve Diğer Şiirleri.
20 — İkibuçuk Asır Evvelki Türküler ve Notları.
21 — Şukûfe-i Muhabbet.
22 — Apoşka Na'tı.
23 — 1919 da Meclisi Mebusan İntihabı. Sinou'da İntihap Dolaşması.

24 — Viyana Mektupları.
25 — İkinci Murad Divanı.
26 — Şiirlerim (Rıza Nur Divanı)
27 — Gazetelerde Neşredilmiş Makalelerimden Birkaçı.
28 — Oğuz Kağan Destanı.
29 — Şiir ve Nesir Bütün Eserlerim Hakkında Malumat.
30 — Hayat ve Hatıratım.
31 — Türkiye'nin İhyası.
32 — Cehennemde Celse.
33 — Rıza Nur Zafernâmesi.
34 — Rıza Nur Tercii Bendi.
35 — Topal Osman.

Hepsi 71 tanedir.

Bu ek şu enteresan notla sona ermektedir :

Eserlerimin sayısı	71
Boyum	1 m. 69 cm
Kitaplarımın boyu	1 m. 37 cm
Kitaplarımın ağırlığı	35kgr. 350 gr.
Eserlerimin sahife adedi	17147

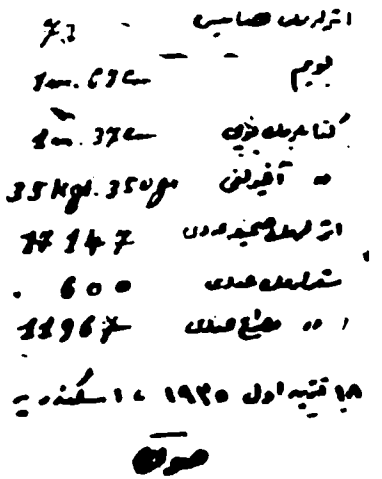

Bu notun aslının klişesi

Dr. RIZA NUR

HAYAT
ve
HATIRATIM

MA VIE ET MES MEMOIRES

1929

BAŞLANGIÇ

Hayat ve hatıralarımı yazıyorum. Sebebi maddî kazanç olmadığı gibi adımı ebedi kılış gibi manevî menfaat ve hodgâmlık da değil. Bunlardan ne çıkar! Benim gibi maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî menfaatlerden ve hodgâmlıklardan müstağni, filozof yaradılışlı bir insan için bunlar bir hiçten ibarettir. Bende yalnız ölünceye kadar Türk'e ve ilme hizmet hırsı var. Dünyada yaşadım; yaşamak vazife ve borçlarını ifa etmek zaruretini bilenlerdenim o kadar...

Bu eseri yazmağa başladığım vakit pek uzun sürmüş olan ilmî tedkikat ve neşriyat dolayisiyle öyle yorgun idim ki, iki satır okumağa ve yazmağa bile halim yoktu, gözlerime de zaaf gelmişti, dermansız düşmüştüm. Hem de gurbette bin derd içinde ve her şeyden usanmış, bıkmış, hatta yaşamak bile istemez raddelere gelmiştim.

Böyle bir vaziyette bu zahmete de katlanışımın sebebi şudur: Hayatımda çok şeyler gördüm. Türlü tecrübelerden geçtim. Nice vak'alara şahid oldum. Nice vak'aların içinde bulunup âmil oldum. Bizzat kendim nice şeyler yaptım. Yaşadığım hayat öyle bir hayat ki; şahsî, ilmî, idarî, siyasî, ahlâkî görgü ve tecrübe ile doludur.

Nedense Türk Milletine ebedî ve ezelî sönmez bir muhabbetim ve ona hizmet için büyük bir hırsım var. İşte bu muhabbet ve hırs beni bunları Türk nesillerine ders ve

ibret olarak sevk etmiştir. Bazan bir şey, yılların sa'yi, eza ve cefa, tehlike ve mahrumiyetleriyle, bazan büyük felâketlerle öğreniliyor. İşte bunların neticelerini ömür sarf etmeden, türlü belâlar çekmeden öğretecek olan bu görgüleri Türk'e öğretmeği vazife bildim. Bilhassa Türkiye'nin tarihî vak'aları içinde yaşadığımdan bu hakikatleri de Türk'e ve tarihine olduğu gibi bildirmek de mukaddes bir vazifedir. Bu, böyle yaşıyanların yaşadığının borcudur. Hele bir takım sahtekârlar vardır ki kendileri lehine tarihi bozmakla meşguldürler. Bildiğim epey tarihî vak'alar vardır ki; iç yüzleri kapalı kalmıştır. Onları aynen tesbit etmek lâzımdır.

Biz bu eserde ne gurur, ne de tevazu gösterdik. Hakikatleri hiç bozmaksızın, hatta aleyhimize de olsa aynen yazdık. Lehimize olursa da tevazu hasebiyle onu yazmaktan vazgeçmedik. Vak'alar acı, tatlı aynen tarihe mal edilmelidir. Kendi görmediğimiz veya pekiyi öğrenemediğimiz şeyleri tafsil etmedik. Bir zikir ile geçtik.

Bir de bu vesileyle bir takım etnoğrafik, harsî ve emsal malûmat zikredilmiş olacaktır. Hayatım da daima not tutmak âdetimdir; fakat birkaç defa zindanlara sokulduğum vakit evrâkımı hükûmet almış, mahvetmiştir. Ben sürgünlerdeyken kitaplarımdan ve evrakımdan bir kısmı da şunun bunun elinde yok olmuştur. Bir kısmını da fareler kemirip didik didik etmiş, hallaç pamuğu gibi atmıştır. Buna rağmen yine epeyce şey kalmıştır. Tabiî hafızamız bir çok şeyi zaptettiği gibi neşredilmiş muhtelif resmî ve hususî vesika ve eserler de bir takım vukuatı bize yeniden tahattura hizmet etmiştir.

Bu eserimdeki itiraflarımla bazı fırsat arıyanlar bazı kusurlarımı ele alıp beni kötülemeye çalışacaklardır. Şimdiden derim ki benim gibi iyilik ve kötülüklerini böyle yazabilecek kaç babayiğit vardır?! Yazmasam kimse bilemezdi. Buna rağmen saklamadım. Yine bu eserde ad-

ları geçenleri ben öldükten sonra müdafaa edecekler olacaktır; veya hayatta kalanlar bizzat müdafaaya kalkacaklardır. Biz bu zatlara bir düşmanlık beslemiş değiliz. Bundan bir kârımız da yoktur. Hatta kusurlarını yazarken iyiliklerini de yazdık. Hayatta olsaydık cevaplarını verirdik; fakat toprak altından üstüne ses yetişmez. Takdir böyle... Ölenlerin ağzını toprak doldurur.

Burada her şeyi, hatta şehvete ait şeyleri de yazdım. Bu çirkindir; telâkki böyledir. Nerde değil, bütün cihanda; şimdi değil; bütün zamanda asırlardan beri hep böyledir. Fakat bu hayattır. Hem de insanların amelî hayatının en mühim kısmı. Şimdiye kadar bunu yazan azdır. Halbuki herkes bunu yapmıştır. Bunlarda, tıbbî, sıhhî, içtimaî, ahlâkî bilgiler, dersler ibretler vardır. Ben bu adetin haricine çıkıp onları da yazdım. Denecek ki; bu terbiyeyi, ahlâkı bozar. Geçenlerin gözünü açar. Halbuki şimdiye kadar bu iş hep saklanmıştır. Buna rağmen her genç de bunu behemehal öğrenmiştir. Önüne geçilmez bir şeydir. Demek ki bu fikir boştur. Açıkça yazmak evlâdır. İnsanların her hali yazılır da her gün ve bol bol yaptıkları bu iş neden yazılmaz. Halbuki beşerî varlığın, işlerin, siyasî, içtimaî birçok şeylerin de ekseriya masdarı, sebebi, esası budur. Bir Arap şairi :

Kıvamüd dini veddünya bi hâzel'uzvi iz kâmâ
Felâ haşre velâ neşre velâ ba'se iza nâmâ

Demiştir ki, ne doğrudur.

İşte buna kadar herşeyi açıkça yazıyorum.

Dr. Rıza Nur

Paris, 1929

Sinop'ta Rumî 1294 yılında doğmuşum. Babamın adı Mahmut Zeki'dir. Kunduracıdır. Okur yazardı. Bu sebeple kendisine kimi Mahmut Efendi kimisi Mahmut Usta derdi. Çünkü bizde sanat ehline usta demek âdettir. Askerlik etmiş, Çavuş almuş, bu sebeple de bazıları da Mahmut Çavuş derdi. 75 yaşında öldü. İhtiyarlığında herkes kendisine baba diye hitap eder, elini öper, hürmet ederdi. Babası, babasının babası, onun da babası malûmdur. Hepsi de Sinop'lu halis Türktür. İlk mâlum ceddimiz Sinop'da kalenin Hisar denilen kısmındaki camiin imamı imiş. Nesilden nesle bana kadar gelen el yazması, kendi yazdığı ve bugün Sinopta tesis ettiğim kütüphanede bulunan kitaba göre aynı zamanda hekim imiş, şiire ve emsaline de heves etmişti. Bu zat 150-200 yıl kadar evvel yaşamıştır. Bu camii bundan üç yıl evvel oradan yol açılırken yıktılar. Kapısı üstünde gayet eski bir yazı ile büyük bir kitabe vardı. Yıkıldığını haber alıp oraya koştum. Kitabeyi aradım, arattım. Bir izini bulmak mümkün olmadı. Anlaşılıyor ki; parçalayıp bitirmişler. İhtimal bu kitabede tarihe yarar malûmat vardı, gitti. Hatırlıyorum, yazısı eski bir kûfî yazı idi. Selçuklular devri yazılarına benzerdi. Yazıklar olsun. Cehâlet bizde böyle Türk'ün çok şeyini imha etmiştir.

Ailece, rivayete göre bu ceddimiz çocukluğunda ekmek yerken çok ufalarmış, bundan kendisine kedi, sonra İmam olunca Kedi İmam denmiş. Bu da ailemize lâkap olmuştur. Bize Kedi İmamgil derler. Sonra kedi kalkmış, İmamoğlu olmuştur.

Annem Zarflıoğlu denilen bir âiledendir. Babaları yirmi kadar yelken gemisine sahipmiş. Bunları Kırım ve

Rusya ile Anadolu sahillerinde işletip ticaret yaparmış. Bir fırtınada gemilerini kaybetmiş, fakir düşmüşler. Bu aile de yerli, Sinoplu ve halis Türktür. Demek benim kanıma ecnebi kanı karışmamıştır. Halis türk kanıdır. Ben bununla iftihar ederim.

Anam pek mübarek bir kadındı. Kendi halinde sessiz ev işi ve çocuklarıyla meşgul olurdu. Gayet zeki ve işgüzardı. Sinop kadınları elbise ve çamaşır yapacakları vakit ona gelip biçtirirlerdi. Öyle zeki idi ki; her sözünde bir hikmet vardı. Bana daima nasihat eder, beni fazilete teşvik ederdi. Namuslu olmayı, kimsenin hakkını yememeyi, yalan söylememeyi, elden gelirse iyilik etmeyi ve emsali faziletleri söyler, bana ta'lim ederdi. Belki beni fazilete sevkeden münhasıran bu kadının terbiyesidir. Öyle sözleri vardır ki; bu kadar tahsil ettim o sözler hâlâ bende kıymetini kaybetmemiştir. Hayatımda bana düstur olmuşlardır. Bu kadının bir gün namazını bıraktığını bilmiyorum. Bir aralık yanında iki hizmetçi kız vardı. Biri fena yola sapıp bir adama kaçtı. Derhal ikisini de kovdu. Bir daha hizmetçi almamağa yemin etti ve ölünceye kadar kendi işini kendi gördü. Hem ev işini görürdü, hem beş çocuk doğurdu. Biri öldü dördünü büyüttü. Hem de babamın dükkânının işini görürdü. Kunduraların yüzlerini evde makine ile hep o dikmiştir. Ben böyle iyi yürekli, böyle faziletli kadın pek az gördüm.

Babam sert bir adamdı. Onu yumuşaklıkla güzelce idare ederdi. Babasının servetinin enkazından kalıp kendi boynuna düşen gerdanlık altınları babama sermaye vermiş olan bu kadın, bunu ağzına bile almazdı. Bir defa bile işitmedim. Teyzelerimden öğrendim.

Sert babam bizi bazan döğerdi. Anam elinden alamazdı. Gider bir odada gizlemeğe de pek dikkat ederek, sessizce ağlardı. Babam bazan ona da sertlik ederdi. Bu kadının ona bir defacık olsun karşılık verdiğini görme-

dim. Bir defa, artık tıbbiyenin son sınıflarına gelmiştim. Sinop'ta tatil geçiriyordum. Babam anamı azarladı ve gitti. Babam haksızdı. Bu haksızlığa isyan eder bir hale geldim. Anam bir odaya çekildi. Biliyordum ki; ağlamak için çekildi. Bana pek dokundu. Yanına gittim; baktım ağlıyor. Dedim ki: «Ana! bu nedir? daha ne vakte kadar çekeceksin? Ben artık büyüdüm. Başımda yerin var. Seni başımda taç gibi taşırım. Sen de ona söyle! artık yeter..» Bu halde bana cevabı şu oldu: «Oğlum; o benim erkeğimdir. Kadınların erkeklerine itaat etmeleri vazifeleridir. Onların cenneti kocalarının ayağı altındadır. Ben ona nasıl karşılık veririm?». Bu hıçkırıklar arasndaki bu yüksek söz derhal aklımı başıma getirdi. Bu yüksek fazilete hayran oldum. Bana onun bir dersi de bu oldu. Akşam babam geldiği vakit anam sanki hiçbir şey yokmuş gibi babama muameleler etti, sözler söyledi, hizmet etti. Babam da daha tatlı oldu.

Bu kadını deli gibi severdim. Dünyada şimdiye kadar hiç kimseyi anamı sevdiğim bir şiddetli sevgi ile sevmezdim. Genç oldum; güzel kadınların gönlüme aşk ilhamları oldu. Hele biri aklımı, fikrimi alır derecelerde bana tesir eti. İtiraf ederim ki; onları da anam gibi sevmedim. Ona olan muhabbetim başka, yüce, semavî ve bitmez bir sevgidir. Onbeş yıldır toprakta yatıyor, bendeki sevgi hâlâ bitmiyor. O da beni çok severdi. Hakiki bir ana olan bu kadın bütün çocuklarını büyük bir şefkatle severdi. Yemek, elbise gibi şeylerde bizi birbirimizden asla ayırmazdı. Müsavi surette yapardı; fakat bana başka bir muhabbetle merbuttu. Benim sözlerimi, sözlerimin inceliklerini anlardı. Ben de onun yüksek ruhunu bilirdim. Hikmetli büyük sözlerini seve seve dinlerdim. O da anladığımı anlar, keyiflenirdi. Ve bana diğerlerinden ziyade söz söylerdi.

Ah ne yazık ki; ittihadçılar beni hudud harici attık-

ları vakit ölmüştür. Beş senelik birbirimize hasret iken gitti. Kalp hastalığı vardı. İlâçlar verirdim; iyi gelir, rahat ederdi. Uzun zaman yatakta kalarak ölmüş, bilmem onu öldüren hastalık ne idi. Vazıh malûmat alamadım. Ölüm döşeğinde yastığında daima fotoğrafımı bulundurmuş. «Ah, Rızam! bir kerecik olsun görmiyerek ölüyorum» diye diye ölmüştür. Bu içimde hicrandır. Ve bu hicran mezarıma kadar gidecektir. Onun mübarek yüzünü, elini bir daha öpemedim. Onu bir daha kucaklayıp «A, benim sevgili anam!» diyemedim.

Arkasında kendisine büyük bir muhabbet bırakarak gitmiştir. Hâlâ Sinop kadınları, bilâistisna onun faziletlerinden bahseder, onu hürmetle yadederler. Analığa, ev kadınlığına nümûne, model idi. Bir menkıbesini söyliyeyim:

İstanbul'da tıbbiyede tahsilde iken çalışmaktan pek zayıf idim. Ramazan ayları mektep tatil olur, Sinop'a giderdim. Evde namaz ve oruç vardı. O vakit kibrit kutularının üstünde insan resimleri olurdu. Eve kibrit gelince anam kapının önünde bir bıçakla bu resimleri kazımadan kibritleri içeri almazdı. O vakit hocaların vaaz ve telkin ettikleri müslümanlık böyle idi.

Artık oruç canıma yetmişti. Askerî tıbbiyede yemeğimiz pek fena idi. Pek zayıftım. Bu tatil zamanı benim için beslenmek ve bir yıl için sa'ye kabiliyet kazanmak zamanı idi. Gittim, bir şişe şarap alıp eve geldim. Mutfağa girdim. Mevcud yemeklerden yiyip, şarabı da içiyordum. Zeki kadın sezmiş, mutfağa girdi. «Vay sen oruç mu yiyorsun? Gâvur oldun. Eyvah!» dedi. Derken şarabı da gördü. «Ooo!... şarap!» dedi. Bayılıyordu. Korktum ve anama sarıldım. Dedim ki: Ana! beni görüyorsun, ne zayıfım! beni tahsile böyle mi yolladındı. Mektepte bize iyi yemek verilmiyor. Ben iki ay burda beslenmeliyim ki; gidip yine çalışabileyim. Yoksa ölürüm.» Bu makul ana der-

hal dinî taassubuna galebe çaldı; şefkati arttı Ve: «Peki oğlum. Sözün haklıdır. Allah günah yazmaz. Yemeğini ben elimle hazırlarım. Ancak babandan gizle. O men'ederse onun emri emirdir, ben sana yemek veremem. Şu şarabı da kaldır. Bizim ocağımıza bu güne kadar rakı, şarap girmemişti». Dedim ki: «Şarap kuvvet verir. İlâç diye içiyorum. Ben bununla sarhoş olmuyorum. Beni sarhoş görürsen darıl.» O koyu taassup derecesindeki zihniyet sahibi kadın derhal makulu kabul ve bana şaraba da müsaade etti. Tabiî bunda ana şefkatinin de tesiri vardı.

Bu kadında hak, mâkul şey, hele aklıselim ne kadar fevkâlâde idi. Ancak Yâsin okuyabilen bu cahil kadın aklıselimi ile her şeyi, uzağı görür, âdeta kerametler söylerdi. Bunun bir misalini zikredeyim: İlk meb'us olduğum zaman istememiş, kabul ettim diye ağlamıştır. Ve: «Sen doğru adamsın başına bin belâ gelir. Seni kaybetmek istemiyorum.» demiştir.

Sonraki vukûat anamın dediklerini çok güzel ispat etti. Hapis, sürgün, sokakta vurulmak, idam cezası, ilh... Her şey başıma geldi. Hapishanelerde anamın bu sözlerini acı acı hatırladım. Nihayet dediği gibi beni kaybederek hasretle öldü. Ben hudud harici sürülmüş olduğum, Türkiyeye giremediğim bir zamanda öldü.

Ah! benim iyi bir günümü göremedi. Ona emelim üzere bakmadan. Hekimdim, böyle mübarek bir anaya hiç olmazsa ölüm döşeğinde hekim gibi, hastabakıcı ve hizmetçi gibi bakamadım. Öldüğü vakit yatağına ve ayağına kapanıp «Ah, anam, anam!» diye diye, doya doya ağlayamadım.

Sonra gelince Sinop'a mezarına gidip ağladım. Onun ve babamın yanyana olan mezarına birer taş diktirdim. Rıza Nur'un anası Hacele babası Mahmud diye yazdırıp kendi adımı olsun onlara topraklarında arkadaş bıraktım. İnsan bundan daha fazla bir şey yapamaz ki...

Babam uzun müddet askerlik etmiş, orada kunduracı bölüğüne verilmiş olduğundan bu san'atı öğrenmiş, arkadaşları zabit olmuş, kendisi zabitliği kabul etmeyip Sinop'a dönmüş. Rakı içer, çapkın biri imiş. Güçlü, kuvvetli, sarı saç ve mavi gözlü, güzel yüzlü ve mütenasip bedenli, pek zeki, sert bir adamdı. Otuz yaşında evlenmiş, o anda içki ve çapkınlığı terk etmiş, namaza başlamıştır. Ölünceye kadar ne içki içmiş, ne çapkınlık etmiştir. Ne de bir vakit namazını terk etmiştir. Vekarlı pek doğru bir adamdı. O vakit Sinop'ta kundura bilmezlermiş. Bir çok yemeniciler varmış. Yemenicilik mühim bir san'at halinde imiş. Benim çocukluğumda da öyle idi. Bunlar sahtiyan ve köselelerini Sinop'un tabakhanesinde kendileri yapar, bunlardan yemeniler yapıp Karasu pazarında, Boyabat pazarında satarlardı. Sinop mamur, ahali kalabalık, yemeniciler her esnaftan fazla idi. Karasu pazarı da mühim bir panayırdı. Bunlar hep söndü. Bugün Sinop yanmış harap, ıssızdır. Ancak üç dört yemenici kalmıştır. Avrupa derileri tabakhaneyi de söndürdü.

Bu vaziyet içinde babam kunduracılık yapınca iyi kazanç temin etmiş, Boyabat, Ayancık vesair yakın şehirlerin zenginleri de kunduralarını babama yaptırmışlardır. Bazen on kişiye kadar çalıştırdığını bilirim. Babamdır ki, Bazen on kişiye kadar çalıştırdığını bilirim. Babamdır ki, Sinop'a kunduracılığı sokmuş, çıraklar yetiştirmiştir. Şimdiki kunduracılar onun çıraklarının çıraklarıdır.

Fakat tıbbiyenin son sınıflarında iken Sinop rumları kunduracılıkta terakkî edip çoğalmışlar ve bu san'atı Türklerin elinden almışlardır. Babam da artık ihtiyarlamıştı. Onun da kazancı azalmış, zarurete düşmüş, bana da eskisi gibi yardım edememiştir. Dükkânını ve bazı şeylerini satıp yemiştir:

Babam terbiyeme çok dikkat ederdi. Beni yalnız sokakta gezdirmez, kimse ile konuşturmazdı. Kızdıkça iyi-

ce döğerdi. Çok dayağını yedim. Bir defa kalın bir kömürlük maşası ile beni döğdüğünü ve maşanın eğildiğini unutmam. Mektepten eve, evden mektebe. Başka şey yok. Gezmeğe beni kendisi götürürdü. Mektepten eve geldikten sonra da hergün bana evde bir şey ezberletir, on satırlık meşk yazdırırdı. Bu sayede çok güzel şeyler ezberledim ve hüsn-ü hatta sahip oldum. Daima bana doğruluk ve bilhassa namus üzerine nasihat eder, aksi halde derhal beni keseceğini söylerdi. Anamınki kadar değilse de her halde fazilet hususunda babamın tehditlerinin de üzerimde tesiri olduğu şüphesizdir. Bir çocuğun terbiyesinde tatlılık ile tehdidi birleştirmek iyi usüldür. Aynı zamanda mükâfat vaadi ile de beni teşvik ederdi. İyi çalıştığım vakit para verir, elbise yaptırırdı. Her yıl İstanbula gider; kösele ve sair levazım satın alırdı. Sinop Rüştiyesinden çıkacağım yıl, çok mükâfat kazanırsam beni İstanbul'a götüreceğini vaadetmişti. Çalıştım. Herkesten ziyade mükâfat kazandım. Bunlar, Mutasarrıfın huzurunda merasimle dağıtıldı. Kreplere sarılmış kitaplardı. On kitap yani on mükâfat aldım. O yıl İstanbul'a götürdü. Beraber gezdik. İstanbul'u gördüm.

İstanbul'da bir halam vardı. Uzun boylu, nurani yüzlü, güzel bir ihtiyardı. Kocası şehremaneti mühendislerinden idi. Kalamışta bir köşkleri vardı. Orada şimdi plâj olan yerler Fener'e giden yola kadar arsa halinde idi ve kendilerinindi. Orada müsafir olduk.

Babamın birçok kardeşleri varmış. Biri Baytar Binbaşısı imiş, Bağdat'da ölmüş. Bunlar ve babaları hep uzun ömür sürmüşlerdir. Babam da yetmişbeş yaşında ben Rusya'da Moskova Muahedesini yaparken Sinop'ta öldü.

Sinop güzel bir şehirdir. Bir yarımadanın berzahı üzerindedir. Öyle güzel manzaraları vardır ki, bayılırım. Bu kadar yer gezdim en güzel yer İstanbul, sonra Sinop'tur. Metin iki kal'ası vardır. Yavuz Selim bir Türkçe şii-

rinde Sinop'u en mühim kal'aları arasında sayıyor. Bir asır evveline kadar Anadolunun en mühim kal'ası, şehri ve limanı olmuştur. Bizans devrinde ve Türkler zamanında bahrî ticaret merkezi imiş, çocukluğumda da Sinop ahalisinin ikiyüz kadar yelken gemisi vardı. Bir de tersanesi vardı Harp gemileri yapılırmış. Ben sonra orayı park haline koydurdum. Vapurların icadından ve harp fenninin tekemmülünden sonra ehemmiyetini kaybetti. Bir balıkçılık merkezidir. Hattâ Yunan ve Romalılar devrinde bile ta Mısır'a kadar tuzlu balık gönderirmiş. Bu malûmatı Jül Sezar'ın Kleopatra ile İskenderiye'deki aşklarını okurken o meyanda gördüm. Bu sanat da bugün sönmüş bir haldedir. İnsanlar balıkları yiyecek yerde, şimdi balıklar denizde birbirini yiyor. Bu servet bu halkın ayağı dibinde boşuna duruyor. Balıkçılar limandan dışarı çıkmazlar. İsterler ki; balık limana, kendi ayaklarına gelsin. Umumî harpte büyük iki yangın ile şehrin dörtte üçü yanıp sönmüş, ahali de dağılmış, halkın bir kısmını da harp yemiş, bitirmiştir. Bugün ıssız bir harabe halindediri Halbuki bu Pariste, Sinop'un bir asır evvelki manzaralarına ait birkaç resim buldum. Bunlar bu şehirde ne güzel evler olduğunu göstermektedir. Şimdi bunların yerinde yeller esiyor. Bu resimleri Sinop'ta tesis ettiğim kütüphaneye koyacağım. İyi bir yadigârdır. Rus donanması Türk donanmasını yaktıktan sonra İngiliz, Fransız ve Sardonya ile müştereken Sivastopol'a donanma ve ordu gönderdiğimiz vakit müttefikler Sinop'u üssülhareke yapmışlardı. Bu resimleri Fransız donanması ile gelen bir Fransız ressamı yapmıştır.

Yine tekrar edrim. Bu kadar Dünyayı dolaştım. Güzel yerler gördüm; fakat İstanbul ve ikinci derecede Sinop kadar güzel yer görmedim. Sinop'ta tabiat pek güzeldir. Seyyid Bilâlden bakınca manzarası harikûlâdedir. Yarımada üzerinde onbeş kadar menba vardır.

Hele Sinop'ta bir gurup olur, İstanbul'da da, hiçbir yerde de eşi yoktur. Bu gurubu Meydaneteğinden seyretmelidir. Bu benim bir sevgili eğlencem idi. Daima oradan gurub seyrederdim. İnceburun üzerinde ufuk, türlü renkler ve altın yaldızları içinde semavî, ilâhî bir tablo olur.

Ahalisi iyi insanlardır. Çocukluğumda bir hırsızlık, bir fuhuş işitilmezdi. Geceleri erkekler kahvehanelere, kadınlar birbirine misafirliğe giderlerdi. Her kapının bir ipi vardı. Giderler, gelince ipi çekip girerlerdi. Yahut bazısı kapısını kilitlerdi; lâkin anahtarı eşiğe bırakırdı. Sebebi kocaları kendilerinden evel gelirse beklemeyip içeri girsin diye idi. Evde kimse yok iken birinin gelip ipi çekerek veya anahtarı alıp kapıyı açarak girip hırsızlık ettiği işitilmemiştir. Sinop'ta fahişe nedir bilinmezdi. Böyle bir asayiş ve namus vardı. Bu, hükûmetin işi değil, halkın ahlâkı sayesinde idi. Fakat bugün bunlar da hayal olmuştur. Hırsızlık, fuhuş vak'aları olup durmaktadır.

Sinop'ta Yunanlılara, Mihrida da, Romalılara, Bizansa, Selçuklulara ve sâir Türklere dair pekçok eser vardır. Henüz hafriyat yapılmamıştır. Yapılsa çok şey bulunacağı muhtemeldir. Meydandaki âsar-ı atikayı Sivastopol Harbi zamanında İngilizler ve Fransızlar yağma edip Londra ve Parise götürmüşlerdir. Fakat yine çok. Şehrin altında büyük bir tünel vardır. Ne olduğunu kimsenin bildiği yok.

Sinop'a yakın ve eskiden âdeta oranın sayfiyesi halinde olan Gerze vardır. İyi bir yerdir. Ahalisi de çok iyidir. Gerze benim ikinci vatanım gibidir, yazları ailece oraya giderdik. Orada bir acı su vardır ki, hem manzarası, hem suyu pek iyidir. Bu su mide hastalıkları için en iyi devadır. Oraya Avrupa tarzı müesseseler ve oteller yapılsa, bu su şişeler ile satılsa ne iyi şey olur.

Dört yaşında «Kapan» daki ilk mektebe başladım.

Bu mekteb ve yanındaki câmi umumî harpte yanıp bitmiştir. Sıralarda otururduk. Dess için hocanın otusduğu yere gidip onun önünde diz çökerek kuru tahta üzerine otururduk. İki sarıklı hoca vardı. Biri Ahmed Efendi adında başhoca idi. Diğeri Hacı Dayı adında iki bükülüm bir ihtiyardı. Değnekleri ve falakaları vardı. Çocukları bunlarla döğerlerdi. Bu mektepten başka hâtıra muhafaza edememişim. Oradan Selçuklulardan Sultan Alaeddin'in yaptırdığı ve Büyük Câmi denilen camiin avlusundaki ve İsfendiyaroğulları mezarları yakınındaki Rüştiye mektebine girdim. Bu mezarlığın duvarlarındaki raflarda yazma birçok kitap vardı. On sene evvel bunları görmeğe gittim. Bir tane bile bulamadım. Belki de içinde kıymetli eserler vardı. Gitmiş. Böyle nelerimiz gitmiştir.

Ahmed Efendi çok terbiyeli bir adamdı. Herkes onu severdi. Bu hocam beni çok severmiş, ben bilmiyorum. Yalnız bundan bir şey hatırımda. Şimdiki orta mektebin temel konma merasimi yapıldı. Mektebimizin çocuklarını oraya götürdüler. Dualar edildi. Bize kuzu dolması ve helva yedirdiler. Yemek esnasında Ahmed Efendi birkaç defa yanıma geldi. Beni okşadı ve dedi ki; tatlı çok ye, zihin açar. Bu söz hatırımda kalmıştır. Meğerse ben mektebi bitirip Rüştiyeye giderken babamı çağırtmış, ona şunları söylemiş: «Oğlun çok zekidir. Mektepte üçyüz çocuk var. Hepsinin aklını toplasan onun aklı kadar etmez. Aman bu çocuğu sonra İstanbula yollayıp okuttur. Büyük adam olur. Devlete, millete büyük hizmetler eder. Sakın bu çocuğun terbiyesinden vazgeçme!» Bunu ben büyüdükten sonra babam bana birkaç defa söylemiş, Allah rahmet eylesin Ahmed Efendi akıllı adammış, demiştir.

Babam benim tahsile devam etmeme çok gayret ederdi. İhtimal bu adamın teşvikinin neticesi idi. İhtimal sırf bu adamın teşviki iledir ki ben tahsil etmiş oldum.

İlk mektebe giderken diğer işim evimizin önündeki

sokakta mahallenin çocukları ile oyun oynamaktı. Benden yaşlıları vardı; fakat çocuklar beni baş tanırlardı. Kumanda bende idi. Oyunlarımız şunlardı :

1 — Saklanbaç. — Birimiz saklanır, diğerleri onu arardı.

2 — Kaydırak. — Enli ve mücellâ taşlar ile dikili olan bir kazığı vurup etrafındaki daireden çıkarmaktır. Taş kaydırır bir surette atılır.

3 — Dilden. — Bu İstanbulda «Bile» denilen şeydir ki, Fransızcadan alınmadır. Dilden asıl Türkçesidir. Bunu kendimiz yapardık. Bir ufak ceviz kadar bir taştır. Tuğla veya kiremiti ufak ve yuvarlakça bir halde kırıp çeşmenin yanındaki kaldırım taşlarına sürttüre sürttüre yuvarlak ve mücellâ yapardık. Bizim evin yanında aşağı hamamın önündeki çeşmenin kaldırım taşlarında bu sürtmelerden hâsıl olmuş uzun ve ortası geniş oyuklar vardır ki; son zamana kadar orada gördüm. Bilmem halâ duruyor mu? Bunlar bu sürtmelerin açtığı oyuklardır. Biz bu oyukları hazır bulduk. Demek birkaç asırdır vardı. Görülüyor ki o vakit her şey millîdir. Ama kabaca. Zararı yok.

Dildenlerle yuvarlıyarak zorlu oyunlar oynadığımız gibi yere bir çiviyi dikip üzerine para koy ve paraya nişan da atardık.

4 — Ceviz. — Çukur yapıp içine ceviz atarak doldururduk.

5 — Körebe. — Birinin gözünü bağlar, diğerlerini aratırdık.

6 — Bir bohçayı kucaktan kucağa atardık.

7 — Uzun eşek. — Biri eğilir ve başını duvara dayar, diğer biri de eğilip onun belini kucaklar. Böylece üç-dört çocuk sıralanır. Diğer takım çocuklar sıçrayıp ata biner gibi bunların üstüne biner. Üstteki birinci çocuk bir solukta birden ona, ikinci seferde onbese, ilâ... arttırarak

sayar. Bir solukta sayamazsa onlar yatar, diğerleri biner.

8 — Kale. — Çocuklar iki takım olup bir sırada ve yarımşar metre aralı ve bir istikametde üçer büyükçe taş dikerler. İki taraf nöbetle bunlara taşlar atarlar. Gelen taş dikildi taşı yıkmalıdır. Üçünü de yıkarlarsa oyunu kazanırlar. Kazanan taraf diğerlerinin sırtına binip kaleye giderler. Yine taş atarak oyuna başlanır.

9 · Top. — Portakal kadar meşin bir topla oynanır. Bu topu yemeniciler dikerlerdi. Beş - altı çocuk bir tarafta olur, taş veya tahtadan bir nişan diker, diğer beş-altı çocuk uzakça bir yere çekilir. Nişan başındakiler birer birer topu atarlar. Top şöyle atılır: Sağ el topu havaya atar, inerken bir tokat vurur, top diğer gruba doğru gider. Bunu yere düşmeden kaparlarsa kazanmışlardır. Nişan tarafına gelirler, diğerleri onların yerini alır. Yahut yere düşen topu biri alıp atar. Nişanı vururs kazanmışlardır. Topu atmak tıpkı tenis oyunundaki gibi olup, raket avuçtur. İyi bir spordur. İhya edilmesi lâzımdır.

10 — Esir almacığı. — İki taraf olurlar. Birbirinden esir almak için koşuşurlar.

Bunlar Millî oyun ve sporlardır. Çocukluğumda büyük adamlar da top oynarlardı. Cuma günleri Meydanateği denilen kale harici geniş yere çıkarlar. Top, çomak, cirit oynarlar, at yarışı yaparlardı. Yazık ki hepsi terk edilmiştir. Demek bugünkü Avrupalılar gibi Türkün sporu da varmış. Demek Türk eskiden çok iyi imiş. Sonra kötüleşmiş. Avrupakâri teceddüt hareketi de onu büsbütün mahvetmiştir. Çünkü eskiyi, millî şeyleri yıkmış, yerine Avrupakârisini de koyamamış. Bu teceddüt devresi bizim için bir fetret devri olmuştur.

Mahallede köpekler de vardı. Çok idiler. Bir mahallenin köpeği diğer mahallenin köpeğini mahallesine sokmazdı. Gelirse hepsi birden hücûm edip kovalardı. Muayyen hudutları vardı. Mahallelerin köpekleri bu hudutları

geçemezlerdi. Yabancı insanlara da havlarlardı. Köpek pis sayılır, asla el sürülmez ve kimse üstüne onları sürmezdi. Halk bunlara yiyecek verirlerdi. Süprüntülerini herkes kapısının önüne döker, köpekler bunları yerdi. Vakıa bunlar pisti ama, tanzifat servisi olmayan bir şehirde bir kısım pislikleri yiyip ortadan kaldırırlardı. Bu köpeklerle de oynardık. Biz onları, onlar bizi severlerdi. Bunlardan biri beni pek severdi. Bunların adları vardı. En çok ad «Karabaş» ve «Tazı» idi. Baş kara olmasa da bu ad verilirdi. Bu kelime eski Türkçede Karavaş şeklinde de olarak hizmetçi demektir. Bunların içinde cinsi tazı olan köpek yoktu; fakat tazı denirdi. Türklerde bu adlar köpekler için umumîdir. Bilhassa bu iki adın köpeklere verilmesi dikkate ve tetkike şayân bir keyfiyettir. Sinopta köpek yavrusuna gölbez, enük derler.

Bir işimiz de geceleri bilhassa kış geceleri kadınların toplanıp masal ve bilmece söylemeleri idi. Pek güzel ve bir çok millî, orijinal masal ve bilmecelerimiz vardır. Kayboluyorlar. Toplanıp basılması lâzımdır. Bunları tatlı tatlı dinlerdim.

Diğer mühim bir işimiz de bayram ve hıdırellez beklemekti. Hıdırellezde kırlara çıkılır, kuzu ve helve yenirdi. Kızlar iki takım olup gelin alması denen oyunu oynarlardı. Bu oyuna mahsus türküler vardı. Söylerlerdi. Yazık ki bu güzel şeyler hep sönmüştür. Bu türkülerin havalarının güzellikleri hâlâ kulağımdadır.

Bayram büyük bir vak'a ve sevinç idi. Babamla Büyük Camie (Selçuklardan Sultan Alâeddin'in yaptırdığı câmi ki onların câmi mimarî tarzı üzere eski Akdeniz mimarisi olup müstatîl ve içinde birçok direkleri havidir.) bayram namazına giderdik. Herkes o gece yıkanır, iyi elbiselerini giyer, Büyük Câmie gelirdi. Câmi tamamile dolardı. Hattâ avluda bile cemaat olurdu. Bu herkes için ne

sevinç, ne vecd idi. Şimdi bu câmide on kişilik bile bir cemaat yok.

Namezdan sonra eve gelinir, küçükler büyüklerin ellerini öper, büyükler de onlara hediye verirlerdi. Keza âile mezarlıklarına gidip başlarında Kur'an okurlardı. O günü eş-dost, hısım ve akrabaya bayram tebriğine gidilirdi. Erkekler için Meydaneteğinde kadınlar için de Topdeliğinde bayram yeri kurulurdu. Buralarda salıncaklar, dolaplar, beşikler olurdu. Satıcılar, birçok yiyecek, bilhassa şekerler satarlardı. Ağda halıne getirilmiş bir - iki okka şekeri çekip uzatır ve tekrar top eder; bunu yaparak dolaşırlardı. İsteyenlere bundan bir miktar uzatıp koparırarak satarlardı. Bunlar elleri şekere yapışmasın diye ikide bir ellerini tükürüklerlerdi ki; sıhhata ne kadar muzırdır. Ne ise o zaman Sinopta firengi nedir bilinmezdi. Ama başka sarî hastalıklar elbet vardı. Buralarda güreşler olurdu. Güreş mühim bir eğlence idi. Meşhur pehlivanlar vardı. Bunlar kuvvet ve maharetlerine göre üç derece olup, başa, ortaya, küçüğe güreşirlerdi. Yenenlere koç, basma, dana gibi ödüller verilirdi. Bunlar ne güzel millî âdetlerdi. Herkesde büyük bir âile muhabbeti vardı. Herkes evine, anasına, babasına, çoluğuna, çocuğuna saf ve tabiî bir muhabbetle merbuttu. Bayramlar bu güzel âdetlerle bu hisleri tezahür ettirirdi. Hepsi söndü. Bu sönmek fecidir. Çünkü inkıraz alâmetidir. Gidei Türkün harsıdır ki, o gidince kendi de gider.

Düğünler de bize eğlence idi .Sünnet düğünleri, bilhassa evlenme düğünleri olurdu. Perşembe günleri «gelin alma» alayı yapılırdı. Bir sürü halk gelir, gelini anasının evinden alıp çadır gibi bir şeyin altına alarak güveyin evine götürürlerdi. Giderken bir ağızdan ilâhiler ve türküler söylenirdi. Gelin almanın hususi türkü ve havaları vardı. Bazen bunlara bir mektebin çocukları da götürülürdü. Bakırına kadar kızın çeyizi alayın önünde giderdi.

Buna Kaliye derlerdi. Bu türkü ve ilâhilerin güzel besteleri vardı. Kayboluyor, bir kısmı kayboldu zaten... Notalarını tesbit etmeli. Düğün evinde gelinin başından para saçılırdı. Buna saçı derlerdi. Güvey gelinin yanına girdiği vakit, gelinin yüzünde duvağı olurdu, bunu güvey kaldırırdı. Sonra güvey gelini söyletmek için bir şeyler sorar, gelin cevap vermez, nihayet bir hediye verir, gelin söylerdi. Buna da «Söyletmelik» derlerdi. Gelinin işlediği el işleri bir odaya sergi halinde konur, herkes görürdü. Bu kızları çalıştırmak ve hüner sahibi etmek için iyi bir usüldü. Bu da gitti.

Düğünlerde köçek oynardı. Bunun alnına para yapıştırırlardı. Kadın kısımlarında şarkı söyleyen ve def - dönbelek çalan kadınlar vardı. Bunlara çengi derlerdi.

Babam ve anam bana hiç türkü söyletmezlerdi. Tabiî bir surette ve binefsihi söyleyecek olsam men' eder ve azarlarlardı. Babam «Köçek mi olacaksın?» derdi. Bu te'sir ile ben musikiden behresiz kaldım. Diyebilirim ki ömrümde bir şarkı söylememişimdir. Ne feci cehalet!... Zavallılar terbiye ve namusu öyle zannederlerdi. Halbuki yirmi yaşımdan sonra musikiyi pek sevdim. Hâlâ şiir ve musiki en sevdiğim şeydir; fakat ciddî tahsiller, hayat ve maişet gaileleri, politika facialarım bana vakit ve fırsat verip de musikiyi öğrenemedim. Hâlâ bir türkü söylemesini bilmem; fakat musikiyi, teganniyi delice bir sevgi ile dinlerim. İnsan denilen mahlûk buna muhtaçtır. Bazen en derin bir kederinde bir türkü tutturarak derdini unutur kendini avutur, hayatın büyük bir ihtiyacıdır. Ben bundan da mahrumum.

Çocukları mektebe başlatmak da büyük merasimle olurdu. Bir alayla ve ilâhi ile çocuğu mektebe götürürlerdi. Çocuk iyi giydirilir, başına altınlar konur, boynuna hamayilvâri «Supara kesesi» takılırdı. Teşvik için ne güzel âdetti. Bu da gitti. Supara risalenin Türkçesidir. Sünnet

düğünleri de sokakta alayla yapılırdı. Süslenmiş, başına altın takılmış sünnet çocuğunu ata bindirip ilâhilerle sokaklarda gezdirirler, sonra sünnet ederlerdi.

Yılbaşı gecesi evlerdeki eski hasır, kıtık, saman gibi şeyleri alıp sokağa yığardık, ateşleyip alevin üstünden «Müslümanlar kuş gibi, gâvurlar kurşun gibi» diyerek atlardık. Bu, Türklerin eski dinleri Şamanlıktan kalma bir âdet eseridir.

Ara - sıra da on - onbeş çocuk toplanıp ceplerimize taş doldurur, hıristiyan mahallesine gâvur taşlamaya giderdik. Rastgeldiğimiz hıristiyanlara taş yağmuru yağdırırdık. Onlar da zaten bize yaparlardı. Benim başıma geldi. Ben rüştiyede iken halam hastalanmış, İstanbuldan Sinop'a tebdilhavaya gelmiş'i. Babam ona şehrin kenarında, kırda ve denize nâzır «Zeytinlik» denilen yerde bir ev tuttu. Ben mektebe gitmek için hıristiyan mahallesinden geçmeye mecburdum. Hıristiyan çocukları birkaç defa beni dövdüler. Nihayet babam beni bir adamla mektebe yollamaya mecbur oldu. Sinop'un Varoş Mahallesi hıristiyan mahallesi idi. Nüfusca şehrin dörtte birini teşkil ederlerdi. Hıristiyanlar ticaret erbabı, çalışkan, iffet cihetiyle Türk ahali derecesinde idiler. Fakat mutaassıb idiler. Çocukları evlerine la'net yağar diye Müslümanlara hanelerini kiraya vermezlerdi.

Büyüklerin de sporları vardı. Cuma günleri Meydan Eteğine toplanıp at yarışı, cirit oyunu, güreş, top oyunu oynarlardı. Şerefli bir şeydi. Ben yirmi yaşlarımı bulduğum zaman bunlar büyükler için ayıp addedilmiş ve sönmüştür. Atalarda ne iyi âdetler varmış, sonraları cehalet le nasıl sönmüştür!...

On yaşımda Rüştiye mektebine gittim. Sınıflarda daima en ilerde idim. Bir - iki, nihayet üç okuyuşta bir şeyi ezberlerdim; fakat bir - iki hafta içinde bir kısmını unuturdum. Muhtelif zamanlarda birçok tekrar ettiğim şeyi

unutmazdım. Hafıza tekerrür istemektedir. Bense çabuk ezberlediğimden bu cihetten zararım olmuştur. Bize Arabın emsile, avâmil, izhar, maksud, kâfiye ve isagojisini çok defa ne biz anlayarak, ne de hocalar anlatabilerek ezberlettiler. Gene Şeyh Sadi'nin Gülistan'ını ezberlettiller.

Bir gün başmuallim kızdı, sınıfta yirmi kişi idik. Hepimizi falakaya takıp döğmek istedi. Bir uçtan başladı, döğdü. Sırtüstü yatırıyor, ayaklarını kaldırtıp falakaya geçiriyor. Falaka bir kalın sopa bir ip iki ucuna bağlanmış, ayakları bu ipe geçirip değneği büküyorlar. Ayaklar değnekte sabit kalıyor. Birer ucundan birer adam tutuyor. Ayaklar çıplak. Hoca koca bir kızılcık değneği ile alabildiğine tabanlara vuruyor. Dayak yiyen yürüyemiyor. Taban şişiyor. Bazen kanıyor. Bana sıra geldi. «Yat sen!.» dedi. Yatmadım ve «Ben hayvan değilim ki dayak yiyeyim» dedim. Zorla döğmek istedi. Kitaplarımı atıp mektepten çıkıp gittim. Üç - dört gün meketebe gitmedim. Babam sordu, anlattım. Hiç bir şey demedi. Bir kaç gün sonra babam: «Haydi, seni mektebe götüreceğim» dedi. Ben, «kızıp mektebi kendim terk ettim. Gidemem» dedim. Babam: «Hayır! Sana ağır gelecek bir şey yok. Çünkü seni hoca kendi istiyor» dedi. Ve götürüp beni hocaya teslim etti. Babam sertliğine rağmen demek beni izzet-i nefisli yaşatmak ve böyle bir terbiye usulünü de biliyormuş. Hoca kendisine: «Bu çocuk çok zekidir. İlerde büyük adam olur, yazıktır. Tahsilden kalmasın. Getir.» demişmiş. Eve döndüğüm vakit nasihatler ederek, bunu söyledi. Mektebe götürdü. Hoca bana hüsn-ü muamele etti.

Bu mektepte tahsil ederken bir işim de kuş idi. Kuşları delicesine seviyordum. Evde kapanca kurarak, öksc koyarak saka, florya, iskete, meriç tutuyordum. Meriç iskete ile beraber yaşayan geçici bir kuştur. Belki de onun dişisidir. Bilmiyorum. Ağ da yapmıştım. Bununla da Meydaneteğinde tutuyordum. Kafesleri, kapancaları ken-

dim yapıyordum. Pedavra tahtasını ince çubuk yapıp dizime koyarak ve bıçağı dayayarak çekiyor yuvarlak yapıyordum. Kafesin tellerini bunlardan yapıyordum. Sonra bakır telden de yapmaya başladım. Bu çubukları yaparken dizimde pantalonu kesiyordum. Anam gelir, pantalonu kesmeyeyim diye dizime bir bez parçası kordu. Ev kafes ve kapanca ile dolmuştu. Birçok kuşlarım vardı. Meriçleri «Selme» de talim ederdim. Selme bir çubuktur. Bir ucunda iki çatalı vardı. Oraya ceviz takılır. Meriçin ayaklarına ip bağlayıp bir ucunu da Selmeye bağlardık. Hayvan talim neticesi uçar ve Selmeye konar, cevizi yerdi. İlk zamanda bunu yapamaz, armud gibi ayaklarından asılı kalır. Böyle kuşa «Torlak» deriz. Galiba Türkçe acemi demek. Bir bahçe veya kırda iki metre kadar boyda bir kazık dikilir. Ucuna bir tarafa selme ile bu kuş ufkî olarak, bir tarafına da yine ufkî olarak ökse sarılmış çubuk konur. Büyük kazığın ortasına bir ip bağlanıp kırk-elli adım kadar uzakta oturulur. Buna «Salmostra» denir. Bir de kafeste «Çığırtkan kuş» vardır. Bunun civarına konur. Bu kuşa kafes kuşu da denir. Bir iskete sürüsü geçerken kafes kuşu öter, ip çekilir bu sallanmadan selme kuşu havalanır ve yine selmeye konar. Bunu gören isketeler selmeye ve ökseye konar. Öksedekiler yapışıp sallanır. Gidip toplar, bir kafese doldururdum.

Saka ve florya başka türlü tutulur. Bir balık ağı alıp bir metre boyunda ve müstatil şeklinde kesilir. İki ucu değnek ve uzun kenarları ip olarak vücuda gelen şeye bu ağ geçirilir. Her köşeye bir ip ve bunların ucuna birer kazık bağlanır. Bu kazıklar yere çakılarak ağ kurulur. Bir ip ve kazık da değneklerden birinin ucuna bağlanıp ağın önüne çakılır. Bu ipe bir uzun ip bağlanıp 40, 50 adım uzağa ucu alınır ve burada oturulur. Ağın önüne diken dikilir. Yanına bir kafes kuşu konur. Dikenin yanına da bir salmostra konur. Bu salmostraya da uzun bir ip bağlanır.

Bunda ayağından bağlı bir saka vardır. Bu salmostra öteki gibi olmayıp, şu şekildedir:

Sakalar geçerken kafes kuşu öter: Salmostra iple çekilerek harekete getirilir; bağlı kuş uçuşur. Bunu gören kuşlar gelip dikenin üstüne konar. Ağın ipi sür'atle çekilir. Ağ yerden kalkıp dikenin üstüne kapanır. Kuşlar ağın altında kalır. Bazan on, onbeş kuş birden tutulur. Bunda bazan florya da tutulur. Floryadan da kafes kuşu yaptığımız olurdu.

Bunlar benim büyük hevesim, keyifli eğlencem idi. Ev kafes, kuş vesaire levazımla dolmuştu. Meğerse babam kızarmış. Birgün ben yokken eve gelip bütün kuşları salıvermiş, kafeslerin bir kısmını da kırmış. Gelip bunu görünce birçok ağladım. Ve ondan sonra bir daha kuşçuluk etmedim. Bir sakam vardı pekçok öterdi. Onu hepsinden ziyade severdim. Ona çok yandım ve tuhaf değil mi hâlâ acısı içimden çıkmamıştır.

Bu mektepte iken bir hevesim de Muhammediye, Ahmediye, Seyyid Battal Gazi, Kan kalesi, Haybер Kalesi gibi kitapları okumaktı. Bunları seve seve ve heyecanla okurdum. Okudukça bana kahramanlık hevesi gelirdi. Anlıyorum ki Türkün o eski meşhur kahramanlık terbiyesini bu eserler veriyordu. Yazık ki hepsi de on paralık oldu. Şimdi asrî olarak onları yeniden yazmak lâzımdır.

Bir aralık çok sofu oldum. Sevabı çok diye namazları, evde değil, camiye gidip kılardım. Erken uyanır, sabah namazına dahi camiye giderdim. Anam, babam pek memnundu. İtiraf ederim ki; benim de dünyada en saadetli devrim budur. İlâhi bir neş'e içinde idim. Önümde parlak bir istikbal, semavî bir ümit, mes'ut ve emin bir âhiret görüyordum. Taş, toprak, herşey bana mes'ud gelir, saadet telkin ederdi. Herşey bana bahtiyarlık verirdi. Ezan okunurken dehşetli heyecanlar duyardım. Kendimi kuş

gibi hafif duyardım. Yerlere sığmazdım. Yürürken adeta uçuyorum gibi gelirdi. Sanki gökler benim diyarımdı. Pürüzsüz, en ufak bir lekeden âri, temiz bir insandım. O her şeye kaadir Allah ve her ihsanı benim içindi. Bu hal bir yıl sürdü. Namazı bıraktım. Galiba bu sofuluğum, kahramanlık hissim gibi Muhammediyelerin te'esiri ve ana-baba terbiyesi ile idi. Namazı bıraktığımın sebebi ya bu işin zahmetli ve çok olmasından yorulup bıkmak neticesi idi, yahut öyle bir yaş devresi idi, geldi geçti. Ah keşke gitmeseydi. Bir daha bu tatlı ve mes'ud hayatı bulamadım. Bin yazık!. Şimdi istinatgâhsız, ümitsiz, dehşeti bir emelden mahrum bedbinlik içinde ye'sten, kederden yana biten bir mahlûkum.

Battal Gazilere düştüğüm zaman bunları okudukça bende yiğitliğe, kahramanlığa, mertliğe büyük bir aşk uyandı. Bir kılıç çalışta bin kâfiri kestiği gibi cümleleri okurken heyecanla sıçradım. Ben de böyle yapabilsem derdim. Bir kılıç çalışta bin kâfir kesmek isterdim.

Bu kitapların tesiri ile bende gayet kuvvetli bir pehlivan, bir asker ve kumandan olmak hevesi uyandı. Mektepte çocuklar ile güreş etmeye başladım. Babam beni hekim yapmak istiyordu. Ben ise sonra İstanbul Askerî Rüştiyesini bitirdiğim vakit Askerî Tıbbîye İdadisine gideceğim yerde bu hevesledir ki Harbiye İdadîsine gidip yazıldım.

Bu eserler ne mühim eserlerdi. Bence şüphe yoktur ki; Türk'ü kahraman eden bu kadar fütühat yaptıran yüzde doksan çocuklukta bu eserlerin verdiği terbiyedir. Zaten bunlar Müslümanlıkta Türk'ün ilk istilâ eserleridir. Bunlar islâh edilerek yeniden basılsa millî terbiye için büyük yardımları olur. Sinopta çokça kahve vardır. Çocukluğumuzda bu kahveler gündüzleri hemen de boş idi; fakat geceleri dolardı. Bu kahvelerde kenarlara duvarların hizalarınca yapılmış dört sedir, bir de peykeler vardı.

Müşteriler bunlara otururlardı. Peyke tıpkı kanepedir. Galiba bu Türkçe kelime kanepe mukabilidir. Üç - beş kişi bir arada veya bütün kahve halkı birden muntelif şeylerden, işlerden konuşurlardı. Konuşmada bir usûl ve edep vardı. Biri diğerinin sözünü kesemezdi. Birinin de çok söylemesi ayıptı. Hakikaten burası terbiyeye, sanata, ticarete dair müdavele-i efkâra yarar birer kulüp halinde idi. Oyun azdı. Oyunlar Domino, tavla ve iskambil kâğıdı idi. İskâmbil kâğıdı ile çaka adında bir oyun oynarlardı. Bundan yirmi yıl kadar evvel Fransada bir kitapçı dükkânında «Briç» adında bir kitap gördüm. Bu adam bricin Türk oyunu olduğunu, İzmirde oynandığını söylüyor. Hakikaten Çaka bricin aynıdır. «Ato» koz ise de bu oyunda çakadır. Demek bu oyun Türk icadıdır. Frenkler Türk'ün Çaka dedikleri oyunu alıp biraz tekemmül ettirerek Avrupada hâlâ moda olan ve en yüksek, zengin tabakaların oynadığı biriç'i meydana getirmişlerdir. Bazı kahvelerde asılı birkaç saz bulunurdu. Bunlar ekseriyetle Bektaşi kahvesi idi. Bunlardan Burhanî, Aşık Haydar gibi birkaç âşık vardı. Bu sazları çalar, nefes, koşma ve emsalini söylerlerdi. Bektaşiler otuz-kırk kadar idi. Halk bunları sevmezdi; fakat en münevver ve duygulu insanlar bunlardı. Kahveci bir Ali usta vardı. Bektaşilerin ileri gelenlerindendi. Ümmî olduğu halde fikirli ve hılkaten Zekî bir insandı. Hafızasında birçok büyük şairlerin şürleri vardı. Fakat bunlar çok rakı içerlerdi.

Bazı zamanlarda ise başka şehirlerden sazı ile şair gelir; bir kahvede ödül asardı. O kahve o kadar dolardı ki iğne atılsa yere düşmezdi. Bazı kahvelerde kış geceleri Muhammediye, Seyyid Battal gibi kitablar okunurdu. Biri okur, diğerleri dinî bir sükût ve dikkatle dinlenirdi. Bu kahveler de pek dolardı. Kalenin şehirden harice, köylere giden bir yolu vardı. Ve burada büyük bir kapı vardı. Akşam olunca bu kapı kapanır, şehre girmek mümkün ol-

mazdı. Köylerden Sinop'a gelenler yetişemezler gece dışarda «Kumluk» denen yerde kalmağa mecbur olurlardı. Orada bir han vardı. Kapı sabahleyin açılırdı. Bundan yirmi yıl kadar evvel bu âdet kalkmış, geceleri kapı kapanmamıştır. Şimdi oralar kısmen yıkılmıştır. Üç tarafı deniz ve bir tarafı kara olup o da kale ile muhafazalı olan Sinop'a umumî bir hapishane ve sürgün yeri yapılmıştı. Her cins kabahatlilerden sürgün vardı. Benim çocukluğumda ve tâ İttihatçıların sonuna kadar en çok sürgünler politika sürgünleri idi.

Yine yirmi yıl evveline kadar Sinopta kadın çarşıdan geçemezdi. Köye gidecekler mutlaka çarşıdan geçmek mecburiyetindeydi. Bunun için sabah erken, daha dükkânlar açılmadan geçip giderlerdi.

Rüştiyede iken yüzmek, ata binmek, tüfek atmak ve balık tutmayı pek severdim. Babam denize beni yalnız bırakmazdı. Akşam kendisi kayıkla Kumluğa götürürdü. Bu suretle iyi yüzme öğrendim. Yüzerek sahilden o kadar açılırdık ki; bir defa sahildekiler beni görememişler, merak edip bir kayıkla bir kaç kişi sür'atle geldiler. Beni sağ buldular ve karaya döndürdüler. Fakat bu dereceye gelmek için iki defa boğuluyordum; yetişip kurtardılar. Cesurdum, böyle şeylere aldırmaz, denize açılırdım. Birinde gittiğim uzaktaki bir kayaya vardım; fakat yorulmuştum. Kaya da yosunlu, kayıyordu. Bir türlü üstüne çıkıp dinlenemedim. Batıp su yutmağa başladım. Uğraşmış; nihayet kendimi bırakıvermiştim; ölüm güç şey.. Bol su yuttum. Gözlerimde alâimisema renkleri oldu. Göğsüm yırtılır gibi idi. Sonra bilmiyorum. Gelip aldılar. Birinde henüz daha melekeli bir yüzücü değilken pek dalgalı bir havada denize girip açıldım. Dalgalar bana nefes aldırmıyordu. Boğulmama ramak kalmıştı. Kayıkla gelip kurtardılar.

Sahildeki iskelelerin üzerinde balık tutardım. Bu da

pek sevdiğim şeydi. Bir dükkândan o'ta satın alırdım. Sonra ahırları dolaşıp, atların kuyruklarından kıl koparırdım. Bu tehlikeli ve maharet ister bir iştir. Çünkü atlar çifte atarlar. Sinopun un, yağ ve emsali yiyeceğini Boyabat gönderir. Bunlar katırlar ve atlar ile nakledilir. Her Perşembe pazar kurulup satılır. Bu atları kahvelerin bir kısmında olan büyük ahırlara bağlardı. İşte buralardan kıl koparırdım. Bunları büker, birbirine bağlar, sonra midye çıkarır; bununla balık tutardım.

Evden babamın yanına giderken bir kahvenin önünden geçerdim. Yol böyle idi. Orada şişman bir adam vardı. Sürgünmüş. Bana fena lâkırdılar söylerdi. Babama söyleyeyim dedim. Utandım. İyisi buradan geçmemek dedim. Doğru yolu bırakıp bir yokuş çıkıp diğer bir yokuştan inerek babamın yanına gider oldum. Ben çocuktum ama bu adam böyle yapardı.

Babamın Hasan Bey adında köyde oturur çerkez bir dostu vardı. Çok iyi bir adamdı. Bir defa beni köyüne götürdü. Çerkez âdeti üzere bana bir at verdi. Köyü çok ısıtmalık idi. Orada ısıtma aldım. O vakit ısıtmanın kinin ile sistematik tedavisi bilinmiyordu. Hekimler kinin veriyor geçiyor, yine geliyordu. Tam bir yıl çektim. Isıtma hınzır bir hastalıktır. Harbi Umumî'den evvel Mısır'a gittiğim vakit pek sıcaktı. Orada nüksetti. Yani yirmibeş yıl aradan sonra. Kahirede ısıtma yoktur. Nüks olduğu muhakkaktır.

Bu atı pek severdim, ona bakardım. Yiyeceğini verir, tımar ederdim. Biner, gezerdim. Bu sayede biniciliği öğrendim. Ama koştururken bir kaç defa da düştüm. Tüfenk merakımı bir türlü memnun edemedim. Babam, anam bırakmadılar ve bana tüfenk almadılar. Tehlikeli şey dediler. Halbuki avcılık en sevdiğim şeydir. Hâlâ kara ve balık avlarına ata, köy hayatına sönmeyen bir hevesim vardır. Hâlâ da bunları ilme, maişete, devlete ve millete ça-

lışmaktan siyasî vaziyetlerimden bir türlü yapıp, hevesimi iyice alamadım.

Rüştiyenin son sınıfına geçerken imtihan olduk. On kitap mükâfat kazandım. Kreple sarılı kurdele ile bağlı bu kitapları alıp eve geldim. Açtım. Bu matbu kitaplardan bir tanesinin adı «Mürşid-ül Müteehhilîn» idi. Bundan bir şey anlamadım. Lügatı karıştırarak yarı anlar gibi oldum. Münderecatına baktım. Bir yerde erkeğin kadını yapmak için zekerini eline alıp evvelâ oğuşturması, kadının fercine bakmaması, b karsa doğacak çocuğun kör olacağı sonra zekeri ferce s kması, meni gelirken erkeğin altta olmayıp mutlaka üstt bulunması ve emsali şeyler yazılı idi. Bu vakta kadar b le şey hiç işitmemiş, hiç bilmiyordum. Bu sözler beni ç k ziyade alâkadar etti; fakat sebebini anlamıyordum. Münderecat lügatli olduğu için iyice mâna çıkaramıyordum. Kamus ile ve pek güçlükle çalıştım anladım. Bu kitap gözümü açtı. İkide bir okudum durdum. İşte benim şehvete dair ilk aldığım malûmat budur. Bize bu kitapları mükâfat diye veren adamlar ne düşüncesiz adamlar, ne zavallı kafalar imiş.

Nihayet Rüştiyeyi bitirdim. Birçok mükâfat kazanarak şahadetname aldım Yaşım ondört idi. Boş zaman geçirmemek için babam beni hükûmette mühendisin yanına verdi. Nafıa mühendisi halamın kocasının yetiştirdiği biri idi. Orada bir miktar resme çalıştım. Bir topçu zabitinden de Fransızca dersleri aldım. İstanbulda mektep vakti gelince babam beni alıp İstanbula götürdü. Halama teslim etti. Bu esnada eniştem ölmüş, halamın kızı da ölmüş, iki küçük çocuk bırakmıştı. Damadı da yanında idi. Kendisi de hastalıklı idi. Beylerbeyinde İstavrozda oturuyordu. Kocası, kızı Kalamışta ölmüş bu sebeple bu köşkü terk etmişti. Tıbbiyeye girmek için Askerî Rüştiyede okumak lâzım olduğunu söylediler. Beni Soğukçeşme Rüştiyesine verdiler.

Vapurla gidip geliyordum. Her sabah Kuzguncuktan Yahudiler binerlerdi. Çoğu ihtiyar ve uzun sakallı idiler. Otururlar, Tevrat okurlar, uzun sakalları bir düziye ve tuhaf surette sallanır dururdu. Bunu ve tuhaf konuşmalarını seyretmek hoşuma giderdi. Vapurda eğlencem bu idi.

Bu mektepte sınıfımızda iki yüz kadar çocuk vardı. İlk hususî imtihanında çavuş oldum. Yanıma bir paşanın çocuğunu ders öğreteyim diye verdiler. Çavuşlar rahlelerin başında otururlardı.

Teneffüshanede bir Arnavut bakkal vardı. Şıra da satardı. Çocuklar «Eski şıra iyi olur» dediler. Ben de «Bana da eski şıra ver» dedim. «Peki saklarım» dedi. Bir hafta sonra verdi. İçtim. Dershaneye gittim. Derken başım bir hoş dönmeğe başladı. Keyifli oldum. Sanki cennette idim. Ama bir şey anlamadım. Neden sonra rakı içtim de o vakit bunun sarhoşluk olduğunu anladım. İşte ilk sarhoşluğum budur.

Son sınıfa geldik. Sınıfta Anadolulu bir çocuk vardı; fakirdi. Babası bir pansiyona koymuş, gitmiş. Buna acıdım. Çok iyi ahbap olmuştuk. Harçlığımdan buna da verirdim. Bir aralık çamaşırı da kalmamıştı. Çamaşırlarımdan da bir kısmını getirip verdim. Bu çocuğu hakiki ve saf bir sevgi ile severdim. Benden bir - iki yaş büyüktü. Bir gün beni evine çağırdı. Gece kalmağa da zorladı. Halamdan korktuğum halde nasılda uydum, kaldım. «Rakı içelim» dedi, içtim. Bana bir yatak yaptılar, yattım. Uyumuşum. Bir aralık birden uyandım. Anladım ki; karanlıkta biri yatağımdan donumu çekiyor ve kesiyor. Yataktan fırladım. Adam da derhal kaçtı. Baktım ki; donum kesilmiş. Artık uyuyamadım. Giyindim. Bu işi yapan o çocuktu. Bereket versin ki, uyandım. Bu hakarete uğrayışım aklımı başımdan aldı. Şunu bulayım, boğayım dedim. Evindeyim, korktum. Pencereyi de açtım. Bir şey olsa bağıracağım. Hem de düşündüm, aklım başıma geldi:

«Bu âdi çocuk bana istediğini yapamamıştır. Bunu dallandırmaktansa kapatmak evlâdır» dedim. Fakat mutlaka intikam almak fikri hâsıl oldu. Ben de ona yaparım dedim. Gece sokağa çıkmağa da korktum. Nihayet şafak sökerken sokağa fırladım. Karşıma çıktı. Şuna bağırayım dedim. Fakat böyle bir demaet teşebbüsünün lâkırdısını bile ağzıma almağa utandım.

Bu bana büyük bir ders oldu. Bana insanlara dost demenin, onları saf ve pak bir hisle sevmenin büyük bir hata olduğu fikrini verdi. Bu kadar iyilik ettiğim bir adam bile neler yapmak istiyor. Demek insanla dost olmaz neticesine vardım. Hakikaten sonra diğer türlü vak'alar bunu te'yid etti. Ömrümde bugüne kadar kimseyi kendime dost saymadım. Dost sahibi olmak hevesinden vazgeçtim. Hâlâ öyleyim.

Bu çocuk sonra zabit olmuş, nadiren sokakta rastgelirdim. Gördüğüm vakit iblis görmüş gibib olurdum; fakat zamanla intikam hissinden vaz geçtim. Zaman her şeyi unutturuyor. Sabretmek bunun için iyidir. Fena şeyleri de talik bu sebeple iyidir. O da benim yüzüme bakamaz, yere bakardı.

Onaltı yaşımda Soğukçeşmeden şahadetname aldım. Artık Askerî İdadiye gireceğim. Babam «Doktor ol» diyor, bense kahramanlık hislerimle asker olmak istiyordum. Babama rağmen Harbiye İdadisi elbisesi yaptırdım. Perşembe günü şahadetnamemi alıp Çengelköydeki Kuleli İdadisine gittim. Bana: «Peki, fakat Cumartesi günü gel! Bugün tatil oluyor» dediler. Sirkecide bir otelin altındaki kahveye Sinoplu olup İstanbulda muhtelif mekteplerde tahsilde olan talebe gelirdi. Cuma günü oraya gittim. Mülkiye mektebinde daima sınıfında birinci olan Selâmi adında bir Sinoplu talebe vardı. O da gelmişti. Elbisemi görüp «Sen asker mi oluyorsun?» dedi. Böbürlenerek: «Evet!» dedim. Arzum süvari olmak. Düşmana atla

saldırmak... İki saat bana nasihat etti. «İllâ doktor ol. Doktorluk bir sanattır, ilimdir. İlerde âlim olursun askerlik iyi değildir. Sana yazık olur» gibi birçok sözler söyledi. Ve nihayet beni ikna etti. Cumartesi günü yine Kulelide ve daha yukarıda olan Tıbbiye İdadisine gidip yazıldım. Hekim olmama işte Selâmi sebep olmuştur. Çok memnunum ve her hatırladıkça onu hayır ile yâdederim. Zavallı mektepten çıktıktan ve parlak imtihan verdikten sonra ilk memuriyetinde öldü. Eğer yaşasaydı mutlak büyük adam olurdu.

Bu mektepte üç yıl okudum. İdare tamamen asker idi. Sıkı disiplin vardı. Hocalar bir - ikisi müstesna zabitti. İyi hocalar vardı. Meselâ çocukların «Meteroloji» dedikleri Seyyid Bey adında uzun sakallı, ihtiyarca, Avrupada tahsil etmiş iyi bir ressam, resim hocamızdı. Keza çocukların Batlamyüs adını verdikleri adını hatırlayamadığım muktedir bir Binbaşı tarih hocası idi. Muavini mülâzım Muhtar Bey de pek değerli bir hoca idi. Bunlar bize, fırsat buldukça hürriyet dersleri de verirlerdi. Hele Muhtar Bey ateşli ve çekinmezdi. Nihayet bu yüzden sürgüne gönderildi. Bu kıymetli hocayı Meşrutiyet ibtidalarında Darüşşafakada gördüm. Orda hoca ve perişandı. Zavallı kıymeti bilinmemiş, istifade edilmemiş biridir. Edebiyat hocamız Vahit Bey adında bir yüzbaşıydı. İyi ve muktedir biriydi. Bize en seçme edebi parçaları ezberletirdi. Bu nümunelerden bende edebiyat zevki uyanmıştır. Dahiliye zabitleri de vardı. Bunlar sınıfların idare işlerine bakarlardı.

Benim bu devrem haşarılık, kavgacılık, pehivanık, son devresinde ise şiir ve edebiyat, politika ve hürriyetperverliktir. Derslerime o kadar çalışamıyordum; fakat yine daima sınıfın ilersinde idim. Sınıfta ikiyüzden fazla talebe vardı. Herkesle kavga ediyordum; bunu kavga için değil kahramanlık davası için yapıyordum. Zaten talebede

bu dava pek fazla ve en esaslı şeydir. Herkes kuvvetime boyun eğsin istiyordum. Galiba hâlâ Kan kalelerinin te'sîri altında idim. Güreş ediyordum. Hattâ kisbet giyip zeytin yağ ile yağlanıp dahi güreşirdim. Mektep çok sıkı idi. Ama yine de böyle şeyler çok olurdu.

Bu mektepte bir tıb, bir de baytar talebesi vardı. Bunlar adeta iki düşman ordu gibi idiler. İki tarafın kabadayıları, ele başları vardı. Bunlar birbirleriyle yumruk yumruğa, usturpa, parmağa geçirilen ve muşta denilen bir demir, adi demir parçası ve emsali ile döğüşür, birbirlerinin kafalarını yararlardı. Usturpayı deriden yaparak bir ucuna kurşun diğer kısmına bükülmüş biz korduk. Otuz santimetre kadar bir değnek gibi idi. Bazen iki taraf otuz, kırk kişi kadar olup saf halinde muharebe ederdik. Ben epeyce insan döğdüm, beni de epeyce döğdüler. Bir defasında bir yumrukla burun kemiğimi kırıp ağzımdan burnumdan kan boşandırdılar. Böyle iki kişi döğüşürken diğerleri müdahale etmez sade seyrederlerdi Tâ biri yıkılıncaya kadar. Adet böyle idi. Ben tıp talebesinin kumandanlarındandım. Sert ve dik inatçıydım. Döğüldüğüm halde de yine biraz sonra kavgaya çıkardım, onları sevk ve idare ederdim. O vakit henüz onyedi yaşlarındaydım. Fakat baytarlarda birkaç kişi vardı ki, yirmibeş yaşlarından fazla ve vücudça da iri yarı idiler. Bunların sayesinde ekseriya bize galebe ederlerdi. Talebe arasında böyle kabadayıların bir kısmını güzel çocuklardan birer himaye ettikleri olurdu. Bu hal pek fazla idi. Şükür ki; mektebin intizam ve disipilini fena şeylere mutlak surette mani olurdu. Soğukçeşmede gördüğüm kötü şeyi bu mektepte görmedim.

Ancak verilen elbise, yiyecek iyi değildi. Yağmurda binanın her tarafı akardı.

Birbuçuk yıl kadar haşarılık ile geçti. Bu esnada yine ramazan tatillerini Sinopta geçirirdim. Ramazan kışa ge-

liyordu. İdare-yi Mahsusa vapuru ile Sinopa gidiyordum. Bora ve kara tutulduk. Vapur Erikliye iltica etti. Orada da emin değildi. Vapurda benim gibi muhtelif mekteplerden tatili ebeveyninin yanında geçirmek için muhtelif yerlerden, muhtelif iskelelere çıkacak talebe vardı. Bizi karaya çıkardılar. Kahvelere, hanlara doldurdular.

Bu vapurlar böyle onbeş-yirmi gün kömür almak için limanda dururlardı. Yolcuları da Hz. Eyyüb sabrı ile beklerlerdi. Fırtına olursa karaya giderlerdi.

Bu devrede Sinopta kahveye devam ediyor, tavla ve emsali oyunları oynuyorduk. Bunları pek seviyordum. En ziyade konuştuğum, oyun oynadığım kimseler Dizdarzâde Hakkı, Kemâl, Hüsnü Ağazâde Hamdi Efendiler idi. Bunlar eşrafın oğulları, terbiyeli, namuslu insanlardı. Bunlarla dostluğum bu güne kadar gelmiştir. İki evvelki zat bir yıl evvel öldüler. Allah rahmet etsin.

Derken bende edebiyat zevki başladı. Namık Kemâl'i, Ziya Paşa'yı, Abdülhak Hâmid'i ve daha güzide şair ve edipleri okumağa başladım. Bütün eserlerini okuyordum. Bunlar yasaktı da ,gizli gizli okuyordum. Namık Kemale tapınırcasına bir muhabbet bağladım. Bir çok şiirlerini ezberledim. Bana Namık Kemal büyük bir hürriyet ve vatan duygusu ve aşkı verdi. Artık vecd içindeydim. Ben de bunlar gibi güzel yazılar yazabilmek istiyordum. O vakit Avrupada Sultan Hamid aleyhine neşriyat başlanmıştı. Onlardan da bazan ele geçirebiliyordum. Bunları çok severek okuyor ve arkadaşlara hürriyet, vatan aşkı vermek için propaganda yapıyordum. Namık Kemalin basılmış ve basılmamış eserlerini bu mektepte gizli gizli birçok talebe elden ele dolaştırarak okurduk. Bu zevk, benden haşarılığı giderdi.

Bu esnada zihnime ahlâk, vazife, fazilet hisleri iyice yer ediyordu, fakat dinî itikatlarım zayıflıyordu.

Muhtar bize Fransızca bir şiiri ders olarak verdi;

tercüme etti. Bu şiir bana fevkalâde te'sir etti. Şiirin adı Helvetiya (İsviçre) de lizbe... dir. Muhtar Beyi sürdüler. Bunu tercüme edip Filibede çıkan Emniyet gazetesine yolladım, neşrettiler. Tercümemi arkadaşlar beğendiler. Hattâ biri: «Bu nesir değil şiir» dedi. Bu ilk muvaffakiyetim, ilk eser neşrimdi. Keyiflendim. Bu nüsha hâlâ Sinopta kütüphanededir. Bunu Muhtar Beye manevî selâm olarak neşretmiştim.

Bu devremdedir ki, Sinopta tahsil esnasında başıma yeni bir iş geldi. Avcılığa merakımı söyledim. Bir tüfenk buldum. Arasıra kıra ava çıkıyordum. Birgün akrabamızdan, komşumuz ve ben yaşta bir çocuk ile babamın çıraklarından yine ben yaşta biri ava gidelim dediler. Akrabamdan olan çocuk beni sevmez, çekemezdi. Daha mahallede oynadığımız zamanlarda onu döğerdim. O da birgün uzaktan, taş atmış, burnumun kökünü yani kaşlarımın ortasının hemen altını yarmıştı. Hâlâ oramda mail bir surette, belli belirsiz, bu taşın nedbesi vardır.

«Peki» dedim. Beni Nisi köyünün üstünde fenerin yanında bir kuytusu yere götürdüler. Orada yine babamın çıraklarından ve benden çok büyük biri ile otuzbeş yaşlarında ahaliden birini gördük. Varınca yanlarına oturduk. Tüfenk'i yanıma koydum. Çırak tüfenki birden kaptı. Hepsi birden üşüşüp kamalarımı aldılar. Ben böyle şeylerden korkar, ihtiyat olmak üzere belimde büyük bir kama ile kaputumun sol kolunun yeninin içinde küçük bir kama taşırdım. Bunu komşumuz olan çocuk bilirdi. Bunları aldılar. Demek bu iş bir tertipti ve o çocuk benim nerelerimde kama saklı olduğunu da onlara söylemişti. Sonra yaşlı adam tabancasını çekti ve bana: «Çöz! yoksa öldürürüm!» dedi. Ve küçük çırakla hısımımız çekilip gittiler. Ben derhal yerimden fırladım. Tabancaya bakmayıp herifin üstüne atıldım. Herif bana müthiş bir tokat attı. Gözlerimden şimşek çaktı. Hâlâ aklımdan gitmez. Ben üstüne

atıldım. Herif tabancası ile ateş edemedi. Tokat, boğuşma başladı. Yaşlı çırak da onlarla beraber. Bu iki kişi ile bilmem ne kadar uğraştım. Herhalde uzun bir savaş oldu. Nihayet bayılıp yere yıkılmışım, ağzımdan köpükler fışkırmış, cansız kalmışım. Öldü zannedip bunlar da kaçmışlar. Gözümü açtığım vakit yanımda kimse yoktu. Kendime baktım. Bende de hiç bir şey, hiç bir fena alâmet yoktu. Ne yara, ne bir şey. Kalktım. Etrafa baktım, kimse yok. Allaha bin şükür edip Sinopa geldim. Gelinceye kadar da çok korktum. İntikam hissi başladı. Dedim. «Babama, hükûmete haber vereyim» bu da ağır geldi. Herkes **Rıza Nur**'u şöyle yapmak istemişler diyecekler diye ağrına gitti. Ağzımı kapatıp sustum. Sonra zamanla intikam hissinden de vaz geçtim. Şu zaman denilen şey ne müthiş şeydir, her şeyi unuturuyor. Hattâ ben hekim olduğum zaman bunlardan ikisi muhtelif zamanlarda hasta olmuşlar, iyi edilememişler, bana geldiler. Boyunlarını büküp yalvardılar. Tedavi ve iyi ettim. Hatta para da almadım. Sonra bir tanesi aç kalmış, benden iş istedi. Verdim. Sinopun eşrefinden **Öküzoğlu Rasim Bey** bunu haber almış. Bu adam beni çok severdi. Kendisi mert adamdı. Herkese: «Rıza Nur namuslu yetişmiş ve merttir» dermiş. Yıllardan sonra birgün bu işi bildiğini ve kahramanca müdafaamdan dolayı beni sevdiğini de bana söyledi.

Görülüyor ki bir genç için namuslu kalmak şu bizim memlekette ne güç şey!... Bu fena âdet, bu namussuzluk, bu vahşilik Türkiyenin her şehrinde daima olmaktadır. Bir genci böyle bir bahane ile kıra götürüp, ya namusunu berbat ediyorlar, ya yaralıyorlar. Hattâ namusu uğrunda böyle vakalarda ölen gençler de vardır. Biz de az kaldı ölüyorduk.

Puşt bizim milletçe hakîrdir. Hakikaten bence de puşt olan bir erkekten hayır yoktur. Numuneler gördük. Bunlar kadın gibi oluyorlar; bunlarda mertlik, erkeklik, is-

tiklâl kalmıyor; emre, himayeye muhtaç ve muti oluyorlar. Her fenalığı yapmakta mahzur görmüyorlar. Hayatımızda böylelerini daima ahlâksız, meziyetsiz gördük. İstisnaları varsa da pek azdır. Babur Şah da hatıratında bir vaka zikredip zabitlerinden biri için diyor ki: «Puştlar kahraman olmaz. Ancak... puşt idi; fakat puştluk kahramanlığına nasılsa zarar vermemiştir.» Türk Heyet-i İçtimaiyesi bu fenalığı ıslâh edecek yolları aramalıdır.

İstanbula döndüm. Her sınıfdan bir talebe her gün mutfağa nöbetçi ayrılırdı. Sınıfımızdan şimdi eczacı olan Ödemişli Rüştü nöbetçi idi. Kavurma çalıp bir ekmeğin içine doldurmuş. Ben teneffüshanede idim. Orada her talebenin anahtarı kendisinde bir dolabı vardı. Telâşla geldi «Aman beni zabit yakalıyacak şunu saklayıver» dedi. Daima iyilik ve yardım hissi bende galiptir Aldım dolabıma sakladım. Buna rağmen zabit onu yakalamış, kavurmayı bulamamış, bırakmış. Rüştü geldi. Kavurmalı ekmeği aldı. Gitti. Yemiş. Zabit gelip hizmetçiden sormuş, işi öğrenip Rüştüyü hapsetti. İki gün sonra bu çocuk bana mektup yazıyor, diyor ki: «İmtihan yaklaşıyor. Sen çalışkansın. Nasıl olsa sınıfını geçersin. Ben hapishanede kalırsam dönerim. Bana acı. Ben çaldım de de ben çıkayım. benim yerime yirmi gün sen yatıver! «Ehh... Arkadaştır. Yazık olmasın» deyip dahiliye zabitine gittim. Bu zat Kel Ali denilen uzun boylu pek sert bir mülâzim idi. Dedim ki: «O kavurmayı ben çaldım.» Güldü ve dedi ki: «Hadi, hadi, eşekliğin lüzumu yok. Git!» dedi. «Doğrusu bu. Ona günahtır.» Kızdı bana müthiş bir tokat atıp «Defol!» dedi. Ben yine: «Çalan benim» dedim. «Peki! Eşşek, gir de hapse gününü gör!» dedi. Ve Rüştüyü çıkardı, beni hapse koydu. Zabit tabii işi biliyordu ve nöbetçi ben değil, Rüştü idi. Bunu nöbetçi çalabilir. İlk hapsimdir. Güç şey. Bir ufak ve kötü odada yattık. Hapisten çıkınca bu talebe bana teşekkür edeceği yerde, düşman oldu. Hayret

içinde kaldım. Kafama bir taş daha vuruldu. Evvelki ve Soğukçeşmedeki vakanın te'sirini bu daha kuvvetlendirdi. Kulağıma küpe oldu. Artık hiç kimseyi kendime dost edinmek fikrinden katiyen vazgeçtim ve hâlâ öyleyim. Çok insanla görüştüm, bir kısmını da sevdim velâkin kendime dost yapmadım. İşte böyledir. Herkes en büyük kötülüğü dostundan, hattâ kardeşinden görmektedir. Hareket-i Milliye iptidalarında Eskişehire yaralılara bakmaya gittiğim vakit bu eczacıyı orada hastahanede eczacı olarak buldum. Ben Maarif Vekili idim. Bana dalkavukluklar etti. Yüz vermedim. Fakat yüzüne de vurmadım. Biraz sonra hastalandım. Bu hapishanenin tesiriydi galiba Beni mektebin hastahanesine yatırdılar. Bir-iki ay yattım. Hekim iyi bir hekimdi. Dikkatle beni tedavi etti. Sol taraf plevraya su dolduğunu, zatülcenb olduğumu söyledi. Ağır hastaydım. Bereket versin suyu şırınga ile almaya teşebbüs etmedi. Sana tebdil hava lâzımdır. Kendi kendine su gider dedi. Dediği tamamile doğrudur. Demek iyilik, fedakârlık ve dosta vefa yüzünden neye uğradık? Hayatımız gidiyordu.

Tebdil hava yazıldı; fakat tebdil havaların aylar geçer Seraskâr kapısında muamelesi bitmezdi. Hasta ölmüş, bir yıl sonra kâğıdı çıkmış vakalar olurdu. Biraz iyi olup ayağa kalktım. Bu halimde gidip işi takip ettim. Nihayet vapura binip Sinopa gittim. Bereket versin yaza tesadüf etmişti. Hekim bana: «Kır, deniz, iyi hava al, iyi yemek ye!» demişti. Bu da pek doğrudur. Öyle yaptım. İstanbuldan giderken Shakespeare, Gothe, Şiller, Şato Briyan, Ruso, Alfred Dömussa ve daha bir kaç mühim Avrupa Şairlerinin eserlerini de aldım. Bunların çoğu o vakit Fransızca Millî Kütüphane ünvanı ile ufak hacimde basılır ve gayet ucuz olurdu. Bunlardan almıştım. Fransızcam da pek zayıftı. Fransızcayı biz Enstitüde öğrenmemiştik. Bu bahtiyarlık bende yoktu. Mektepte ne öğ-

rendimse oydu. Mekteplerin Fransızcası da pek zayıftı.

Sabahleyin kalkıyor, bir kitap, bir kamûs, bir mendil içinde ekmek ve yiyecek alıyor, zeytinliğe gidiyordum. Ağaç altında, denize karşı kitabı okuyordum, yemek yiyordum. Oradaki menbalardan su içiyordum. Deniz kenarında kumlarda, çakıllarda geziyordum. Bu kitapları anlayamıyordum. Her satırda birkaç defa lûgata bakıyordum. Bir sahifeyi belki bir günde okuyuyordum. Yine tekrar ediyordum. Bu suretle anlıyordum. Akşam üzeri eve dönüyordum. Bunları okuduğum gibi nesir ve şiir, edebî yazılar yazmağa da başlamıştım.

Bu çalışma tıbbiyeye geçtikten sonra da bende iki üç yıl sürmüştür. Bu sayede Avrupanın iyi şairlerini okumuş oldum. Bu hayatım pek tatlı idi. Yalnız, güzel manzaralar, gölge bir ağaçtan gidince ötekinin altına oturma, böyle bir yerde şairâne şeyler okuma pek tatlıydı. Hayatımın en güzel devrelerindendir.

Bu sayede iki üç ay içinde akşamları gelen ısıtma gitti; iyi nefes almaya başladım; demek sadrımdaki su da gitmişti. Şişmanladım; İstanbula döndüm. İmtihana bir ay kalmıştı. Bende ise derslere hiç hazırlık yoktu. Bir şey bilmiyordum. Bir ay iyice çalıştım. İmtihanı kazandım. Tıbbiyeye geçtik. Hemen tekrar Sinopa gidip bu edebî çalışmalara ve sıhhatime hizmete devam ettim. İştiham da açılmış, pek fazla yiyordum. Tamamiyle iyi oldum. Bende çoktan beri istimna da yoktu. Bu da kurtulmama yardım etmiştir.

Tekrar İstanbula dönüyordum. Vapurda bir anda şiddetli bir gıcık ve öksürük geldi. Göğsümü ve boğazımı yırtarak bir şey fırladı. Kamaranın duvarına tak diye vurdu. Gözüm açıldı, öksürük durdu, ferahlandım çıkan şeyi aldım. İki santimetre boyunda bazı yerinde bir santim kalınlıkta, gayri muntazam, pürüzlü bir taştı. Bunları hekim olduktan sonra izah ettim. Zatülcenb verem cinsin-

dendir. Demek ben teverrüm etmiştim. Verem plevrada olduğu gibi akciğerde de vardı. Hattâ kehf dahi açılmış, fakat bu kehf bir kasabe üzerinde imiş; Sinopta yaptığım bol hava, bol ziya, bol gıda tedavisi ile iyileşmiş. Verem kehifleri şifa bulunca içine kireçli bir madde dolar, evvelini kapatır. Kasabe açık olduğundan bu taş bir öksürükle ağzımdan çıktı. İhtimal başka da kehfler vardı. İyi oldular. Fakat kasaba üzerinde olmadıklarından kaldılar ve hâlâ duruyorlar. Nitekim Gülhane hastahanesinin otopsi işlerini yaparken böyle şifa bulmuş, içinde taş duran bir takım ciğerler görmüşümdür.

Artık sıhhatım iyi idi. Tıbbiyede tıp tahsili ile hayatım başladı. Bu tarih Rumi 1311 tarihidir. Artık benden haşaralık, çapkınlık, kavgacılık, haylazlık gibi şeyler tamamile gitti. Yerine usluluk, ağır başlılık, kimse ile konuşmamak, yumuşaklık, hiç durmaksızın hattâ teneffüs zamanlarında da kitap elde çalışmak geldi. Çok çalışıyordum, yine zayıfladım.

Yine edebiyat ve şiirle de meşguldüm. Artık zevkim ve meşgâlem Avrupa edip ve şairleriydi. Onları okuyordum. Yine tatillerde Sinopta zeytinlikte deniz kenarında bu eserler ile meşguldüm. Türk şairlerini —en moda olanlarını da— bitirmiştim. Avrupa şairlerinden bizimkilerden daha ziyade zevk duyuyordum. Politika ile de daha ziyade meşguldüm.

Bu esnada yine Sinopa gittim. Yine yazdı. Zeytinlikte yine bu eserlere devam ediyordum. Sinopta birçok politikadan sürülmüş kimseler vardı. Onlarla ihtilât ediyor, padişah ve istibdat aleyhine konuşuyordum. Sürgüne yeni biri geldi mi, ona elimden gelen muaveneti yapıyordum. Birgün İstanbuldan vapur geldi. Topçu mektebinden bir talebe neferlikle sürgün gönderilmişti. Abdüssamed adında Yanyalı bir Arnavuttu. Hemen kendisini buldum. Hamama götürdüm. Temizlendi, kirli çamaşırlarını aldım. E-

ve yıkatmaya götürdüm. Kendisine kendi çamaşırlarımdan ve biraz para da verdim. Anam dedi ki: «Oğlum! Sen bunlarla konuşuyorsun. Bir gün başımıza bir felâket gelecek. Hem ben şimdiye kadar bir el adamının çamaşırını yıkamadım. Bir erkeğin kirli çamaşırına nasıl elimi süreyim?» Bu söz beni perişan etti. Anamın hakkı vardı. Fakat böyle hürriyet ve vatan yolunda düşen biri de yardım isterdi. Dedim: «Sana yazık. Doğru... Lâkin bu adam millet yoluna bu felâkete düşmüş. Bu kadarcık olsun yardım istemez mi?» Zavallı kadın kabul etti ve yıkadı. Hasılı hergün Abdüssamed ile konuştum. Abdülhamidin vücudundan dolayı bununla matem tutar, henüz tam çıkmamış sakalımızı traş etmezdik. Orada sahil muhafazasına memur Trabzon adında bir küçük vapur vardı. Kaptanı bir gözlü kör bir kolağası idi. Çok çenebazdı. Bizi birgün sokakta azarladı. Ve: «Şevketmaap efendimizin düşmanısınız. Nankörsünüz. Ölmüyor diye matem olarak traş olmuyorsunuz. Size göstereceğim» dedi. Korktuk, traş olduk. Bir kaç gün sonra bu adam babama: «Oğlunu terbiye et! Yetişecek bir genç diye bu sefer jurnal etmedim» demiş. Kurtulduk.

Sinop hapishanesinde Darüşşafakadan mezun Raif adında birinin politikadan mahkûm ve imtilâkta yattığını haber aldım. İmtilâk zemin katı ve toprak içi olup pek fena bir yerdir. Bu kelime ihtilâttan memnu terkibinden bozma olmalıdır. Onu görmek, tesliye etmek, elden gelen yardımı yapmak istedim; fakat güç bir işti. Herkes başından korkuyordu. Nihayet askerî doktoru buldum. Bu zat hergün hapishaneye de gidip hastalara bakıyordu. Beni de bir gün götürmesini rica ettim. Ve maksadımı da söyledim. Çekindi. Bir çok düşündükten sonra «Sen tıbbiyelisin. Muavin olarak götüreyim; fakat tedbirli ol!» dedi. Bir gün gittik. Geze geze imtilâka vardık. Zemin katta, karanlık- penceresiz bir yer. Kilitli bir kapısı ve kapıda

bir yumruk sığacak kadar bir delik var. Ziya, hava, su, ekmek bu delikten girermiş. Orada iki kişi imişler. Raifle delikten konuştum. Zavallı toprak üstünde bir hasırda yatıyor, ekmeği, suyu bu delikten veriliyor, abdestini oraya toprağın üstüne ediyormuş. Rutubet, küf ve sair kokular müthiş. Haline pek acıdım. Aylardan beri buradaymış. Doktor acele etti. Nihayet doktora yalvara yalvara Raif'in hastalığından bâhis bir rapor verdirdim. Oradan kurtuldu. Biraz sonra hapishaneden çıkıp şehre girdi. Sürgünler şehirde gezmek ve şehirde bir hanede sakin olmak üzere gönderiliyordu. Bunu haksızlık üstüne haksızlık olarak zındana atmışlardı. Artık Raifle kardeş gibi olduk. Evimize aldık. Anam da ona evlât muamelesi etti. İhtiyar bir anası vardı. O da geldi. Bu zavallı kadını her hatırladıkça hem hürmet hem muhabbet hissi duyarım. Fakir idiler. Kocası ölmüştü. Oğlu hapishanelerde idi. Bu kadın bu oğlunun etrafında bıkmaz, usanmaz pervane gibi dönerdi. Onun derdine ortak olurdu.

Raif bir derece okumuş, bilhassa pek metin ahlâk sahibi pek iyi bir gençti. Yalnız zekâsı yüksek değil ve bilhassa pek anûd idi. Hâlis çerkez idi. Kardeş gibi muhabbetimiz, ailece olarak, çok yıllar sürdü. Padişahlık zamanında hürriyet için çalışıp bu belâları çekti. Meşrutiyet olunca İttihatçılara muhalif düştü. Onlar da onu hapsettiler. Anası o vakit de her gün sabahleyin gelir, akşama kadar hapishanenin (Bekirağa bölüğü) önünde gezinir ve otururdu. Cemiyet-i Hatiyye mes'elesinde onu da, beni de hapsetmişlerdi. O diğer maznunlarla birlikte, ben münferid hapiste idim. Bir gün oldu. Beni başka bir odaya koydular. Pencereden birbirimizi görebiliyorduk. Raifin hapsedildiğini o dakikaya kadar bilmiyordum. İlk işi bana işaretle pantolonunun parçalarını göstermek, donunun paçasını çözmek oldu. Hapishanede milyonlarla pire vardı. Yaz idi. Pireden uyumak mümkün değildi. Meğer-

se «Parçalarını çöz!» dermiş. Çünkü pirede daima aşağı doğru hareket etmek âdeti varmış. Paça bağlı olur da ilerliyemezlerse oraya toplanır ve dehşetli yerlermiş, açık olursa çıkar giderlermiş. Tabii tekrar vücuda geliyor, doya doya yiyerek paçadan çıkıyorlar; fakat hiddetli olmuyorlar. Bu benim ilk mahpusluğum idi. Kendisi tecrübeli idi. Acemi olduğumu bilip bu görgüsünden beni istifade ettirmek istiyormuş .. Ne çare ki bunu bana ancak hapishaneden çıktıktan sonra anlatabildi.

Raif sonra çerkeslik davâsına girişti. Türklük aleyhine başladı. Ben de kendisine darıldım. O vakitten beri konuşmadım. Ancak bir iki defa o da tatsız görüştüm; fakat namus ve ahlâkından, hürriyet yolunda pek çok zahmet ve yoksulluklar çekmiş olduğundan kendisini içimden daima severim. Hasılı sevmediğim bu akılsız hareketi dahi ona olan bendeki muhabeti söndüremedi; fakat fiilî münasebet kesildi. Gönlümde Türklük herşeyin üstündedir.

Bunlarla ve Sinoplu birkaç iyi gençle daima politika görüşür, halkta propaganda yapar, kâh içerdik. İçtiğim vakit Abdülhamid'e ve idarenine bağırarak küfür dahi ederdim. Mutasarrıf kendisi de sürgündü. «Artık İstanbul'a git, dersine çalış!» derdi. Sebebini anlamazdım. Bu zat bazı mahremlerine dermiş ki: «Şu çocuk şurda başımıza bir iş çıkarmadan gitse de rahat olsak! Birgün bizi jurnal edecekler.» Sonradan haber aldım.

Bir gece Sinopta kahvelerden eve gidiyordum. Ortalık zifiri karanlık. Belediyenin sokaklarda bir tane bile feneri yok. Bir adam yalvarıyor, imdat istiyor. Koştum, baktım. Biri diğer birini tutmuş, elinde bir şey parlıyor. İkisi de mükemmel sarhoş. Anladım. Uzun bir kama kırmıldadıkça parıldıyor. Aralarına girdim. Kamalı adamı da ötekini de tanıdım. Kamalıya rica ettim, susturdum. Diğeri kaçtı. Ben de: «Evine git» deyip döndüm evime

geldim girdim. Bir de kamalı adamın narâ atarak ötekinin peşine koştuğunu işittim. Ama öteki her halde evine girmiştir. Derken sokağa çıkmak istedim. Anam bağırdı ve beni geri döndürdü. Yukarı çıktım. Beni korkudur aldı. Ya aralarına girince herif beni bilerek veya kazara bıçaklasaydı... İşte insan ne tuhaftır. Önce imdada koştum. Adam kurtarmak için hiç korkmadım. Şimdi korkuyordum. Hem de evdeyim. Kamalı adam Kastamonulu, vuruculuğu ile meşhur **Mehmed Ali**, diğeri **Hamamcıların Esad**'dı:

Sürgünlerden biri de Harbiye Mektebi talebesindendi. Henüz onyedi yaşlarında gayet güzel yüzlü idi. Bir zabit olan babasını da sürmüşler, oğlunu da Sinop'a sürmüşler, anası oğlu ile gelmiş. Sinopta beraber oturuyorlardı. Bu çocuğu herkesten ziyade sevmeye başladım. Görmesem aklımdan hiç çıkmıyor, görsem yüzüne bakamıyor, içimde halecan duyuyordum. O bana melek gibi geliyordu; fakat bundan bir şey anlamıyordum. Gündüzün aklımda keza gece uykumda o idi. Uyanıyorum, derhal o aklıma geliyordu. Evimizin etrafı bahçelikdi. Büyük ağaçlar vardı. Bir kuş ötse o söz söylüyor zannediyordum. Bir gün kalktım. Bir ispinoz ötüyordu. Bir ilhâm ile elime kâğıt kalem aldım içine bir şeyler yazdım ve bir zarfa koyup ona gönderdim. Gündüzün Zeytinlikte Avrupa şairlerini okuyordum; fakat yine o zihnimden çıkmıyordu. O aklıma gelince dalıyor, kalıyordum. Böyle ne kadar kalıyordum bilmiyorum. Ağaçlar, çimenler, deniz bana daha tatlı geliyordu. Rüzgârın denizin yüzünde yaptığı izler üstünde oynaşan periler görüyor gibi oluyordum. Yerlere sığamıyordum; göklere çıkıyordum. Ben yerde, manevî varlığım gökte idi. Hasılı tatlı, yüce bir hâl yaşıyordum!.. Fikrim açılmış, incelmiş, yükselmişti; yahut öyle zannediyordum. Hâlâ ne olduğumu anlamıyor, bunların sebebini izah edemiyordum. İkide bir şairâne nesirler yazıyor-

dum. Nihayet büyük bir nesir yazdım: Zeytinliğin güzelliğinin tasviri. Hilkatimde her şeyden evvel tabiat sevgisi, natüralizm meyli vardır. Bu eser saf bir çocuğun tabiat sevgisinin tasviri gibidir. Küçük bir yeşil kaplı defter olarak 150 sahife kadardır. Benim belli başlı ilk edebi nesir eserimdir. Elân Sinopta duruyor. Bu eserde Sinop'un güzelliğini, okuduğum eserlerin, bilhassa Şato Briyan'ın «Atala» sının ve nihayet bu çocuğun tesiri olmalıdır.

Ben sonra anladım ki, bu çocuğa aşık olmuştum; fakat bir gün dahi bir kötü şey hatırıma gelmemiş, ona bir kötü söz söylememişimdir. Bu, tabiî, saf ve pak bir sevgi idi. Ancak bu bir kız değildi. Kız olsaydı kim bilir nasıl severdim veya yine bu kadar severdim. İşte bu gayri tabiî hâl Türk sosyetesinin bir yarasıdır.

Böyle bir aşkın sonu livata demektir. Bu sebeple elbet mezmûmdur. Livata eskiden beri Çinlilerde vardı. Mandrenler genç çocuklara aşık olurlardı. Romalılarda da vardı. Hattâ erkek çocuk sahibi aileler çocuklarını evleninceye kadar, müstefreşe gibi, oğullarına saçları uzatılmış genç erkek esirler verirlerdi. Hattâ Roma İmparatorlarından genç çocukla merasimle evlenenler olmuştur. İran'da eskiden beri vardı. Hattâ bizdeki Şengül (Şengül Hamamı) budur. Şengül kelimesi gulâm, gulâmpara manasına farîsi olup mef'ul çocuk demektir. Şengül kelimesini ve bu aşkı Selçuk devrine ait şiirlerimizde de buldum. Osmanlı klâsik şairlerinde ise pek boldur. Denebilir ki bu iş bize acemden ve eski bir zamanda geçmiştir.

Bunun, kadın bulunmayıp orduların uzun zaman kadınsız kalmasından meydana geldiğini söylüyorlar. Bunu tasdik eder vakalar Osmanlı Tarihinde varsa da, meselâ Hanya Muhasarasında askerin isyan edip kumandanın gulâmlarını aldıklarını, isyan bastırılıp bu çocuklar bulunduğu vakit gerdanlarında emik yerler görüldüğünü Naima yazarsa da bugün kadının mebzul olduğu Fransa'-

da bilhassa İtalya, İspanya, İngiltere ve Almanya'da da bu iş pek boldur. O halde sebebi tenasül hissindeki bir tehavvül yani dalâlet olsa gerek.

Aşk hayatın mühim bir unsurudur. O beni göklere çıkarıyordu. Altın kanatlı hayal ve tasavvurlar ile uçuyordum. Benim fikrî terbiyeme bu aşkın mühim bir tesiri olmuştur. Aşk kadar insanı terbiye eden hiç bir şey yoktur. Aşk görmemiş insan yontulmamış taş gibidir; ince ve yüksek duygulu olamaz. Kim bilir, benim derecemde okumuş, güzel ve duygulu bir kızın aşkına düşseydim. fikrim daha ne derece yükselirdi; fakat terbiye ve ruh yükseltmek vasıtası kalmak için bu aşk böyle plâtonik kalmalıdır. Maatteessüf aşkın neticesi hayvanî bir egoizm ve menfaatperestliktir ki, aşkın bütün şuurunu söndürmektedir. Vuslata varmamış aşklardır ki hakiki şiirleri yazdırmışlardır.

İstanbul'a mektebe döndüm. Edebiyata devam ediyor ve artık şiir de yazıyordum. Aruz vezni ile yazıyordum. Onbeş kadar şiir yazdım. Bir takım nesirlerim de oldu. Bugün bunlardan ancak iki üç şiir ile o Zeytinlikte yazdığım büyük nesirden başkası kalmamıştır. Ben siyaset yüzünden Avrupaya kaçtıkça veya sürüldükçe, hapsedildikçe kimi kaybolmuş, kimisinin büyük kısımlarını fareler yemiş; gelince bunları böyle bulmuşumdur. Kalanlara bundan bir evvel baktım, hiç imâle yapmamışım. Bunu zannetmezdim.

Bu esnada felsefeye de merak sardırdım. Lamark, Darvin, Bohner, Hegel, Şopenhavr, Spencer gibi bir takım filozofları okudum. Bunları kısmen anlıyamıyordum. Anlatabilecek bir rehber de yoktu. İşte biz böyle kendi kendimize ve hudayi nâbit olarak yetişmeye çalışıyorduk. Güç işti. Yol da sarp yerlere ağıyor, sarıyordu. Ben hayatımda hiç bir vakit rehber bulmadım. Felfeseden bana çabuk bir iştahsızlık geldi. Baktım ki filozoflar bir takım

içtimaî ve tabiî meseleleri her biri kendine göre bir yol ile bulmağa, izaha çalışıyor, düsturlar vücuda getiriyor; Allah'ı tanıyan, tanımıyan, maddî yön, pozitivist hepsi dâvalarını isbat için mükemmel deliller buluyorlar. Hangisine inanmalı?... Ancak hakikaten bir Allah var mı, yoksa yok mu? Halli lâzım mühim ve müşkil bir nokta idi. Nihayet şu fikre geldim:

İnsanlar beş hisse maliktir. Nice şeyler var ki bu beş hisle bilinemiyor, ilim ve fen neler keşfediyor, demek kâinatta nice şeyler var ki bize malûm değildir; sır halinde kalıyor. Meselâ göz mikrobu göremiyor, mikroskop gösterdi. Elektirik evvel bilinmezdi, mühim bir kuvvet olduğu anlaşıldı. Bu halde insanlar kâinatta mevcud şeyleri görmek, bilmek kabiliyetinde yaradılmanuşlardır. Bize meçhul ve aklımızın eremiyeceği nice şeyler vardır. İnsanda bu beş hisden başka daha başka hisleraltı uzuvlar olsa idi kim bilir daha neler anlarlardı... O halde bu noksan akılla, vasıtalarla filozoflar gavamiz-i tabiatı, Allah'ın var veya yok olduğunu nasıl biliyorlar? Demek bu gamizayı keşfe uğraşmak ahmaklık, boşuna yorgunluk ve zaman kaybıdır.

Bununla «Allah var veya yok benim işim değildir. Ne inkâr, ne de tasdik ederim» dedim. Felsefeden vazgeçtim. Bu esnada kâinatın tekevvününe dair bir eser yazmaya heves ettim. Bibliyografi de toplamaya başladım. Fakat henüz böyle bir eser yazmak için de tahsilimin kifayetsizliğini düşünüp sonraya bıraktım. Sonra da bu hevesim geçti.

Bundan vaz geçtik; fakat edebiyattan bir türlü kendimi alamıyordum. Bu esnada kimya, fizik hayvanat ve emsali tabiî ilimleri okuyorduk. Bende bunlara büyük bir heves uyandı. Derslerime çalışıyordum fakat bunlara az vakit kalıyordu. Teneffüslerde ve gece yatakhanede de çalıştığım halde vaktin darlığını pek ziyade hissediyor-

dum. Perşembe günleri mektepten çıkınca kıraat salonuna gidiyordum. Babıâli caddesinde birkaç, keza Bayezıt'ta bu ad altında yerler vardı. Orada her mecmua ve kitap bulunurdu. Bunları kâmilen satın alamazdım. O kadar param yoktu. Babıâlide, Sabah gazetesi altındaki kıraat salonuna gider, okurdum. Bu zaman Servet-i Fünun'un parlak devri idi. Onu pek severek okurdum. Başında Tevfik Fikret vardı. Bu salonlar pek iyi şeylerdi. Bir kuruşa herşeyi okurduk.

Bir taraftan da politika ile uğraşıyordum. O vakit Avrupa ve Mısırda **Abdülhamid** aleyhine yapılan neşriyatın civcivli zamanı idi. **Ahmed Rıza Bey,** Mizan gazetesi sahibi **Murad Bey, Sabahattin Bey** Avrupadaydılar. Beş altı gazete çıkarıyorlardı. Bunları getiriyor, bir kaç arkadaş Galatada şimdiki Osmanlı Bankası Karşısındaki Fransız postahanesine gidiyor, bir kaçımız dışarda tarassut ediyor, birimiz girip alıyorduk. Mektebe girerken kapıda üstümüzbaşımız iyice yoklamıyordu. Bu sebeple birimiz dışarda gazetelerle kalıyor, diğerleri giriyordu. Girenler ortalık kararınca koğuşun penceresine geliyordu. Askerî Tıbbiye mektebi Sarayburnundaki büyük kışla idi. Bir yanında Şimendifer hatları vardı. Pencereler oraya bakıyordu. Bir ip sarkıtıyorduk. Gazeteler bağlanıp çekiliyordu. Gazetelerin bir kısmı dışarıda saklanıyordu.

Gece dershanelerden koğuşlara gelince kapıda talebeden biri zabit gelmesin diye bekliyor, biri de yatağının üstüne çıkıp ayakta gazeteleri okuyordu. Her koğuşta elli altmış talebe vardı. Bu her koğuştu da böyle yapılıyordu. O okuyor, münakaşalar yapılıyor, gülünecek yerlerde de kahkahalarla gülünüyordu. Sonra bunları abdeshanede saklıyordum. Bir el kadar sıvayı çakı ile muntazam surette kesmiştim. Bu parçayı kaldırıyordum. Gazeteleri bir ipe bağlayıp bağdadiden geçiriyor, duvarın içine sarkıtıyordum. İpliği tahtaya yaptığım bir çentiğe iliştirip ker-

piç kapağı yerine yerleştiriyordum. Kimsenin bulması ihtimali yoktu. Bulunsa da kimindir bilinemez.

Perşembe günleri çıkınca gazeteleri evlerin kapılarından, bahçelerinin duvarlarından içeri, keza camilere atıyorduk. Bir defa kadir gecesi Ayasofya Camiinde yukardan halkın üstüne saçtık. Ben gazeteleri ayağımın arasına sarıp öyle sokağa çıktım. Tabiî en gizli yerdi.

Mektep heyeti bu hususta pek dikkatli ve şiddetliydi. Bir kaç defa arkadaşlarımdan Taşkışlaya hapse götürdüler. Sürdüler, benim de kitaplarımı, eşyamı yokladılar. Bende bir şey bulamadılar. kurtuldum. Burada bir vakayı zikredeyim: Tıbbiyede Harbiye Mektebi Nazırı, **Rıza Paşa**'nın **İhsan** adında bir kardeşi müdürdü. Bunlar o vakitki tabirle **«Hadika-i Şahane Nâzırı Ömer Ağa»** nın ogullarıydı.**Rıza Paşa** iyi bir adama benzerdi; fakat kardeşi pek mel'un, ahlâksız, mülevves, rezil biriydi. Tıbbiyenin başına tam musallat, tam belâ idi. Bir de müthiş hafiye olarak eczacıbaşı Refik vardı. Bu mel'un bu san'atla paşa da olmuştu. Bir gün bunlar ders esnasında ve dershanede hoca varken bizim dershaneyi bastılar. Benim kitaplarımı yokladılar. Sonra beni alıp çıktılar. «Eh, benim de sonum geldi» dedim. Çünkü böyle yokluyor, çocuğu Taşkışlaya yolluyorlar. Oradan nefer edilip sürülüyordu. Usül buydu. Beni koğuşa götürdüler. Oradaki dolabımı ve yatağımın içini, dışını da aradılar. Fransızca bir gramer kitabım vardı. Müdür onu aldı. Bir kaba kağıtla cildi bozulmaması için kaplamıştım; fakat Şato Briyan'ın Fransa büyük inkılâbı zamanında kaçıp İstanbul'a geldiği vakit İstanbul'u tasvir eden ve bu tasvirde İstanbul'un bir saray, bir zindan, bir de minarelerden mürekkep bir roman olduğunu söyleyen böyle istibdat aleyhtarı bir tasviri elime geçmiş, bunu yırtıp atmağa kıyamamış bu kaba kâğıdın için saklamıştım. Kaba kâğıdı çıkardı. Bu yazıları buldu. Bereket versin Fransızca bilmezdi. İdare heyeti pek fena idi; fa-

kat içlerinde hürriyetçi insanlar da vardı. Binbaşı bir gözü kör **Hüsnü Bey** adında bir Dahiliye zabiti vardı. İhsan Fransızca bilmezdi kâğıdı ona uzattı. «Bak, nedir?» dedi.

Ben «Bittim» dedim. O baktı. Bir müddet sonra sorduğu vakit: «Bir şey değil, derse ait» dedim. Büyük cesaret ve hamiyet sahibi idi. Nihayet yoklama bitti, indik; koridordan alayla gidiyorduk. Ben de arkalarında idim. Hüsnü Bey biraz geriledi ve kâğıdı avucunda saklamışmış, gizli gizli yırttı. Koridorda bir çok musluklar ve onlarınlâğıma giden büyük delikleri vardı. Birinin yanından geçerken birden eğilip kâğıtları delikten attı. Bu kâğıt benim mektepten tardıma ve sürülmeme kâfiydi. Böyle olsaydı ben sönmüş gitmiştim. Tahsil çağım sürgünde geçecekti. İşte bugünkü halimi bu adama medyunum. Hareket-i Milliye zamanında bu iyi, vatanperver zabiti Ankara'da gördüm. Paşa olmuş, tekaüt olup şark vilâyetlerinden birinde valilik de etmişmiş. Elimden birşey gelip kendisine bir iyilik edemedim. O da bana hiç bir ihtiyacını söylemedi. Belki ona müfid olabilirdim. Ve olmak lâzımdı. İçimde ukdedir.

Bir defa arkadaşlarımdan üçünü zabtiye nezaretine hapsettiler. Bunlardan **İzmirli Mehmet** kurtulmuş, mektebe geldi, Bana dedi ki: «Rıza! Ne yapayım. Kendimi kurtarmak için her şeyi söyledim. Seni de söyledim. Zayıfsın. Sana acıyorum da» dedi. Ödüm koptu; fakat orada **Sinop'lu Necati** adında biri hafiye imiş beni kurtarmış. Bundan da kurtuldum.

Bütün talebe aramızda para toplar, harçlığımızdan üç-beşyüz kuruş biriktirip Avrupada çalışanlara gönderirdik. Perşembe günleri mektepten çıkınca bilhassa Harbiye ve Bahriye mektepleri talebesi arasına girer, onları irşada çalışırdık. Zamanla muvaffak olduk. Onlardan da bir çok fedakârlar yetişti bir çok da kurban verdiler. Bu paraların bir kısmı **Ahmed Rıza'ya** giderdi. Politika âlemine

girdikten sonra işittim ki **Ahmed Rıza** Türkleri ancak bir defa, hânesinde kabul edermiş. Kabul saati zamanında misafir odasına peynir ekmek kor ve herkes gelince yermiş. Maksadı tabiî böyle yaşadığını göstermekti. Halbuki kendisine böyle para gönderildiği gibi Mısır Prensi ve Prensesleri de verirmiş.

Dersler beni çekiyor. Edebiyat, politika vakit vermiyordu; düşünüyordum. Mektepte bir kuzgunî siyah Arap Mülâzım Dahiliye Zabiti vardı. Pek iyi adamdı. Talebeye evlât muamelesi yapardı. Birgün beni bir talebe ile yemekhaneye çağırttı. Kuytu bir yere girmişti. Yanına vardım. Dedi ki: «Oğlum! Sen zeki çalışkan ve ahlâklısın, yetişip vatana hizmet edeceksin fakat politika ile çok uğraşıyorsun. İdare Heyeti biliyor. Peşini takip ediyor. Başına bir vaka gelecek. Politikadan vazgeç. Yoksa mektepten kovulman muhakkak, sana acıyorum. Bu baba nasihatını dinle. Ben de senin gibi istibdattan inliyorum. Hele biraz sabretmeli. Zamanı gelir.» Bu söz beni ikaz etti. Bu zabitin adı Sabri'dir. Bu adam İttihad ve Terakki Cemiyetinin teessüsünden itibaren cemiyete dahil olup daima talebeyi kurtarmış, idare talebenin odalarını, hanelerini basacağı vakit talebeye haber vermiş, evrakı muzırrayı saklamış biridir. Nihayet Yemene gönderilmiş. Orada Mısır'a kaçabilmiş ise de İskenderiye civarında bir pamuk tarlasında açıktan ölmüştür. Nur içinde yatsın. Hürriyetin büyük şehidlerindendir.

Ben artık politikacılığı gevşettim. Lâkin edebiyatı bırakamıyordum. Bir gün bana şu fikir de geldi: Ben henüz cahil bir adamım. Tahsil edecek yığınla ilim var. Şair olmak için evvelâ bu ilimleri bilmek lâzımdır. Yoksa bu halde iken yazacağım şiir câhilce bir şey olur. İptida ilme çalışmalı münhasıran kendini buna vermeli. Şiiri sonra yazmalı, hem politikayı da bırakmalı. Bu da vaktini alıyor. Hem de bir gün yakalanıp sürüleceğim muhakkak.

O halde cahil, tahsilsiz bir adam kalacaksın. Şiirin de sıfırdır. Hem maişet için hazırlanmak lâzım? Zengin değilsin; aç mı kalacaksın? Bu her şeyden evvel. İlim dahi para ile...

Bu esnada **Murad Bey** de Avrupadan İstanbul'a gelmiş, bütün işlerimiz sönmüştü. Bu da bana te'sir etti ve Murad Beyin dönmesi ile Avrupadaki hareket de sönmüştü. Türkiye'de de çok kişiler hapis ve sürgün edilmişti. Herkes te yılgın bir halde idi. Yapacak bir şey yoktu.

İşte bu fikirle edebiyatı, şiiri, politikayı kâmilen terk edip bütün vaktimi tıbbî ilim tahsiline verdim ve buna dört elle sarıldım.

Rumi 1311 tarihinde tıbbiyeye ilk geldiğimiz vakit bir şey karşısında kalmıştık: Yukarı sınıflardan gelip her biri bizden bir kaç kişiyi aldılar ve bize şunları söylediler-di: «Bu mektep ilim, hürriyet ocağıdır. Burada ilme, milleti istibdattan kurtarmaya çalışmalıdır. Bu mektebin an'aneleri, terbiyeleri vardır. Her sınıf kendinden yukarı sınıfa itaat ve hürmet eder. Buranın terbiyesi böyledir ve buna mecburuz. Arkadaşlar birbirini sever ve yardım eder. İdare heyeti istibdat heyetidir. Hocalar Hürriyet-perverdir; onlar bizdendir. Talebe arasında olan hiçbir şeyi talebeden kimse idare heyetine haber veremez. Bu casusluktur. Hafiyelik edeni el birliği ile döğeriz. Ve afo-roz ederiz?»

İki tıbbiye vardı: Biri Tıbbiye-i Mülkiye idi, Kadırgada idi, diğeri Askerî Tıbbiye idi ki bizdik. Birincinin bir ehemniyeti yoktu. Oradan bir iyi hekim ve profesör de yetişmemiştir, yahut nadirdir. En güzide muallimler, hekimler bizimkinden yetişmiştir.

Bizde tıbbiye mektebi Selçuklular zamanında başlamıştır. Osmanlılar zamanında İstanbul'da Süleymaniyede de tıp medresesi vardı. Nihayet Avrupa usülü alınırken Askerî Tıbbiye mektebi yapılmıştır. Askerî Tıbbi-

ye eskidir, ilk devrede talebe çapkın olurmuş, hergün mektepten çıkar çapkınlık, kabadayılık, tulumbacılık yaparlarmış. Mektepte her talebenin bir odası varmış. Gece buraya misafir alabilirlermiş. Tıbbiye kabadayıları İstanbul'da meşhurmuş. Sokakta adam döğer, ev basıp kadın alır, mekteplerin kapılarında bekleyip güzel çocukları zorla götürürlermiş. Tıbbiyenin bu ilk devresidir. Bu geçmiş; edebiyat, ilim devresi başlamış. Edipler, âlimler, iyi hekimler yetişmiştir. Sonra politika da buna zam olmuştur. İttihad ve Terakki Cemiyeti, **İshak Sukûtî, Şerafettin Mağmumî, Arif Beyzade Hasan ve Hüseyinzade Ali** tarafından ilk olarak bu tıbbiyede teşkil edilmiştir. Millete hürriyet fikri verilmesinde tıp talebesinin rolü pek mühimdir. Biz tıbbiyeye geldiğimiz vakit edebiyat devri sönmekte idi. Politika şiddetlenmişti.

Altı sınıftı. Hepsi 1000 kadar talebe idik. Bizim sınıfta 160 kadar talebe vardı. Halbuki İdadide (200) idik. Döküle döküle bu miktara inmiştik. Talebe arasında öyle disiplin, tesanüd vardı ki; sanki hepsi bir ağız ve bir vücuttu. Aşikâr politika yapar, o vakit evrakı muzırra denilen gazeteleri okurduk da hiç bir talebe gidip idareye haber vermezdi. Altı yıl zarfında sade üç talebe casus zuhur etti. Geceleri bunları fırsat buldukça başına bir kaput geçirip el birliği ile iyice döğerlerdi. Onunla hiç kimse konuşmazdı. Hattâ yanından geçerken ona küfürler ederlerdi. Birinciye kaput dayağı derlerdi. Meşhurdur. Elbisemiz beylikten verilirdi. Kaput geniş ve içinde kırmızı bir çuhadan astarı vardı. Bu kaputu birden çocuğun kafasına geçirip yıkarlar, iyice döğerlerdi ve kim vurduya giderdi. Bu sistem belki de tıbbiye icadıdır. Değilse bile herhalde tıbbiyelerin spesiyalitesi idi. İkinciye aforoz derlerdi. Bu da tıbbiyelere mahsustu. Aforoz dayaktan da müthiş bir silâhtı. Fâil bir vasıta değilse de meful olduğu halde pek müessirdi. Aforozlu çocuklar kimse ile ko-

nuşamaz, çatlar bir hale gelir, melânkolik olurlardı. Bu manevî tazyik altında üç casus birbiriyle de konuşmaktan çekinirlerdi. Bunlardan biri Abidin adında bir Arnavuttu, verem oldu; idare mektepten çıkardı. Biri Bahri adında Trabzonlu idi; fakat şivesine nazaran son yıllarda gelme. Zannediyorum ki; Azerbeycanlı, Trabzona yerleşmiş bir aile çocuğu idi. Hem de bu talebe vücudlu, kuvvetli, gözü pek biriydi. Buna rağmen üç beş defa kaput dayağı idi. Aforozdan avare bir hale geldi. Mektep heyeti nihayet onu da mektepten çıkarmağa mecbur oldu; zaptiye nezaretine sivil hafiye kaydedildi. Oraya gidince yine oranın hafiyelerinden Sinop'lu Niyazi adında bir genç ve ahlâksız çocukla beraber beni ve arkadaşlarımı jurnal etti. Önce söylediğim gibi Niyazinin ağabeysi olan Necati beni kurtarmıştır. Üçüncü casus talebe delirdi. O da mektepten o suretle gitti. İşte aforoz böyle müthiş bir şeydi. Ya verem, ya deli ediyordu.

Mühim bir mesele oldu mu her sınıf iki kişi intihab ederdi. Bunlar toplanıp müzakere eder, karar verirlerdi. İcabederse talebe namına idareye gidip beyanatta bulunur ve istenilen şeyi isterlerdi. Ben de sınıfımdan intihap olunurdum. Bütün altı yıl zarfında böyle üç dört mühim içtima olmuştur.

Yemekleri iyi değildi. Kışın kayış gibi manda eti ile patates veya kuru fasulye bir de pek fena bir yağla pilâv; yazın pek az bir et ile suda haşlanmış bir halde bir sebze ve pilâv verirlerdi. Haftada bir defa da hoşaf ve emsali tatlı diye verilirdi. Bunlar karavana ile sofraya konurdu. Her sofrada on talebe olurdu. Sofraların örtüsü yoktu. Tahta bir sıra üstünde otururduk. Sade âdi teneke çatal ve kaşık vardı. Bıçak yoktu. Biri herkesin tabağına kepçe ile yemeği dağıtırdı. Talebe sebzenin içindeki ete izmarit derdi. Kepçe bir tane ete tesadüf edince «Oooo... İzmarit!...» diye bağırışılırdı. Herkes ete hasret... Bu

sebeple bu. mühim hâdise idi. Ekmek pek fena idi. Toprak dolu idi. Yerken çıyır, çıyır, ederdi. Daima midem ekşirdi. Yemekten sonra karbonat alırdım. Dokuz yıl patates ve kuru fasulyadan öyle bizar olmuştum ki; mektepten çıkınca bir daha ölünceye kadar bunları yememeğe ahdetmiştim. Hakikaten doktor olduktan sonra iki üç yıl yemedim. Bir gün nasılsa düşünemiyerek yedim. Baktım mideme dokunmadı. Artık yedim. Mektepten çıkınca bir kaç ay içinde midem düzelmiş, sıhhatim iyileşmişti.

Bereket versin babam bana her ay Sinop'tan yumurta ve tereyağ gönderirdi. Bu yemekleri yemez tavada yumurta pişirir onu yerdim. Şüphesiz ki tıbbiyede hayatımın kurtulmasını bu yumurtalara medyunum.

Babam bu mektebin ilk devresinde bana kâfi harçlık gönderirdi. Vakıa mektepte Arnavut bakkal vardı. «Beş,beş» derdik. Yani beş paralık ekmekle beş paralık beyaz peynir, kezâ ciğer, fasulye piyazı ve sütlaç satardı. Bunlar da mektebin yemeklerinden daha hayırlı bir şey değildi. Babam sonraları bana para göndermemeye başladı. Artık ihtiyarlamış, kazancı azalmıştı. Diğer bir kardeşimi de Bahriye mektebinde okutuyordu. Ona da para lâzımdı. Yemekte yumurta kâfi idi; fakat istediğim kitapları alamıyordum. İşte o vakittir ki; birgün param olursa parasız gençler kitap bulabilsin için bir kütüphane yapmağa ahdetmiştim. Şükür, beş yıl evvel muvaffak oldum. Sinop'ta bir kütüphane yapıp vakfettim. Babam mektebe girerken Cumalık bir kat iyi elbise yaptırmıştı. İki yıl içinde biraz eskidi. Babamsa başka yaptıramadı. Tam mektepten çıkıncaya kadar bu elbiseyi taşıdım; Kâh da beylik kaba kumaşlı ve biçimsiz elbiseleri giydim.(1)

---

(1) Tıbbiye hayatından adlı eserimde tıbbiyeye aid malûmat vardır.

Sınıfında çavuştum. Çavuşlar diğer talebelerden fazla maaş alırdı. Sınıf ilerledikçe de maaş artardı; fakat maaş sade altı ay çıkardı. Bu bir para idiyse de kitaba yetmezdi. Çünkü ben kitaplarımı Paris'ten getirtiyordum. Tahsilimi onlardan yapıyordum. Hocaların takrirlerini iyi ve kâfi bulmuyordum.

Artık ben şiirden, politikadan tamamiyle çekilmiş, bütün vaktimi tıbbî ilimlere hasretmiştim. Bu esnada bende büyük bir inkılâp oldu:

Pek ciddî oldum. Artık kimse ile görüşmüyor ve şakalaşmıyordum da. Hattâ gülmüyordum. Diyebilirim ki; iki yıl süren bu müddet zarfında bir defa bile gülmemişimdir. Gülmeyi hafif meşreblik, hattâ delilik, insana yakışmaz bir şey sanıyordum. Gülenlere hakaret gözü ile bakıyordum. İdadinin son sınıfında tütüne alışmıştım. İbtida Sinopta babamın tütününden alıp içmiş, başım dönüp kusmuştum. Sonra yine içtim, alıştım. Bu esnada tütünü de insanlar için pek âdi bir şey bulmaya başladım. Diyordum ki; insanlar bir otu alır, yakar, içer. Bu deliliktir. İnsan ne kadar bayağı şeydir. Bu gıda değil. Hem de sıhhata muzır şey. Sinop'tan getirdiğim bir okka tütünüm vardı. Hemen bunu başkalarına verdim ve tütünü terk ettim. Mektepten çıkıncaya kadar ve sonra da bir kaç yıl tütün içmedim. İstimnanın mazarratını öğrenmiştim; «Ben ne âdî adamım ki; böyle şey yapıyorum» dedim; derhal onu da bıraktım. Mektepten çıkıncaya kadar bir daha yapmadım. Kadın da görmedim. Zamanla öyle oldu ki bende intiaz bile olmazdı. Bunu cehd ile kendimde söndürmüştüm. Mektepten çıkınca ise çapkınlığa daldım.

Bu benim fazilet ve ahlâk devremdir. Nefsimle mücadele ve cehdederek birçok kusurlarımı tashih ediyordum. Herkes gibi ben de konuşma esnasında yemin ederdim. Bunun adiliğini bilerek etmemeğe savaştım. Ansızın

ve bilmeksizin etmiş olsam derhal itâb ederdim. Dolaşır ve bunu zihnimde tutardım. Böyle, hiç yemin etmemeğe ve sade pek mühim bir şeyde yemine alıştım. Yine bazen yalan söylerdim. Bu fena şey de insanlarda âdettir. Âdeta yalan söyleyen yoktur. Bunu da mücahede-i nefsiyye ile nihayet izale ettim. Herkes gibi «Bendeniz zat-ı âliniz ilâ..» nezaket ve edep tabirlerini bende kullanırdım. Bunun da âdi bir şey, hele istibdat terbiyesi, fütüvvetsizlik olduğuna hükmedip «İnsanlar birbirinin kölesi veya bir kısmı ulvî mahlûkat olamaz» dedim. Bana bunlar ağır, İnsanlığa hakaret geliyordu. Cehd ile bundan da vazgeçtim. Artık konuşurken bu kelimeler ağzıma gelmiyordu; daha bu gibi nice kusurlarımı giderdim. Mektep hayatı insanın en saf ve pak zamanıdır. Hak için kükrerdim, haksızlıklara hücûm ederdim. Biri haksızlık ettimi ona diri ve ağır sözler söylerdim. Bunu mukaddes bir vazife bilirdim. Ve: «Hak mevzuubahis olunca akan sular durur ve ve durmalı zannederdim». Fakat maatteessüf iş hiç te öyle değilmiş... Mektepten çıkınca, hayata girince sosyal ve pratik hayatın ne çirkinlikler ile meşbû olduğunu gördüm. Bu nice emekle hasıl ettiğim ahlâk ve pürüzsüz temiz âdetler ve faziletlerin bir kısmı kendiliğinden gitti, bir kısmını da bilerek ben terk etmeğe mecbur oldum. Meselâ ilk doktorluğum zamanında kimseye bendeniz ve zatıâliniz demiyordum. Karşımdakiler irkilir gibi oluyor, suratını değiştiriyordu. Anlıyordum ki; beni terbiyesiz buluyorlardı. Nihayet onlar gibi demeye mecbur ve terbiyeli oldum. İşte muhite uymak kanunu, zarurî ve kat'idir. İnsan kendini saklayamaz. Ne yapayım?... Musahabetim kimseye hoşnutluk vermez olmuştu. Yalan da söyledim. Hele sonra diplomatlık zamanımda...

Bu mücahedelerim şöyledir: Kendimde ne kadar kusur varsa bir kâğıda yazdım; dünyada ne kadar faziletler, meziyetler varsa onları da yazdım. Kusurlarımı müte-

madiyen tashihe , bende olmayan meziyetleri bana mal etmeye çalışırdım. Bu hummalı cihad ile beş-altı ay içinde mükemmel bir adam, mücessem ahlâk ve fazilet sahibi olmuştum. Maatteessüf bunda iftira çıkmıştım. Meselâ hüzumu derecesi kadar da süsü dahi sevmiyordum. İyi giyinenleri fahişeden telâkki ediyordum. Bunu züppelik buluyordum. Bu sebeple saçım uzuyordu. Ancak ayda, iki ayda bir defa traş oluyordum. Malâyâni sözler söylemediğim gibi böyle sözleri de dinlemiyordum. Söyleyene hakaret ediyordum. Halbuki hayatta bazen lâzımdır. Sa'y yorgunluğunu giderir bir ihtiyaçtır. Hayatımın bu son beş altı yılında anladım. Fikrimi saklamayı ayıp, riya, âdilik biliyordum, bu sebeple derhal söyleyiveriyordum. Bu da hayatta ne büyük hatadır. İnsan bundan çok kaybeder. Gerçi iyi bir faziletse de hayat âdeta riyadan ibaret olduğundan fikrini saklayanlar kazanır. Bir de insanlardan ahlâksızlıkları sebebi ile müthiş bir surette iğreniyor, herkesden kaçıyordum. Ziyade Mizantrop olmuştum.

Talebe arasında hemen herkesin bir adı vardı; birbirine bir lâkab takarlardı. Hattâ hocaların da zabitlerin de adları vardı. Meselâ zabitlerden İbrahim adında bir mülâzıma Kabagöt İbrahim, birine Kofturkof, birine Kalafatçı derlerdi. Bana da talebe «Diyojen» adını verdiler. Artık Rıza denmez, Diyojen denirdi. Beni bununla filozof ve Diyojen gibi telâkki ederlerdi. Hakikaten halim bu idi. Tuhaf tesadüf Diyojen de Sinopludur. Ben de Diyojeni biraz okumuş, onun Eflâtun ile münakaşalarından bazı şey görmüş, sözlerini pek beğenirdim. Hele herkes nişan atarken onun gidip hedefine oturması, sebebini sorunca burdan emin bir yer olmadığını söylemesi; zamanın filozofları yıldızlar hakkında mütalâa beyan ederken «Siz onları bırakın! Hele şu ayağınızın altındaki toprakta ne var? Onu bilin! Kâfidir» demesi, yine kendisini ziyaret eden ve ne istediğini soran Büyük İskendere:

«Gölge etme başka ihsan istemem» demesi pek hoşuma gitmişti. Filhakika bende de onun gibi istiğna, böyle istihza sever bir hilkat vardı. Birkaç yıl sonra meşhur Amerikan filozofu Franklen'in bir ahlâk cedveli olduğunu gördüm. Artık buna hâcet kalmamıştı. Benim cedvel, benim işimi görmüştü.

Kimya, fizik, teşrih, nebatat ve emsalini okuyorduk. Kimyada **Ali Rıza, Vasil Neum,** teşrihte **Mazhar Paşa** gibi hakikaten üstâd hocalar vardı. Nazarî derslerin kâfi gelmediğini anladım. Fizik ve Kimya laboratuvarlarına da devam etmek istedim. İstida verdim. Aldıran olmadı. Ben bir haktır verirler zannediyordum. Çok üzüldüm; fakat olmadı. Böyle şeyler için iltimas lâzımdı. Benim ise kimsem yoktu. Zaten ömrümde hiçbir rehber, mürşid ve hâmi görmedim. Kendim de istemek âdetinde değildim. Böyle şeyler iktidar ile olmalı derdim. Heyhat!...

O vakit dersler nazarî idi. Pratik yok idi. Laboratuvarlar pek azdı. Teşrih için mektebe ancak bir veya iki kadavra gelirdi. Bir kadavranın yemyeşil olup çürüyüp bitinceye kadar hoca başında uğraşırdı. Müthiş bir koku içinde idik. Talebe göreceğim diye birbirinin üstüne binerdi. Hattâ bir defa bir talebe beni çekip kadavrada hocanın çalışmasını görmek için yerime geçti. Ben de onu çekip yerime geçtim. Bana arkamdan bir tokat vurdu. Ben de döndüm, iyi bir döğüştük. Sonra bizi onar gün hapsettiler.

İlk teşrihe başlayışım tuhaf olmuştur; hâlâ unutmam: Kadavra geldi. Hoca teşrihhaneye gitti. Bize de: «Haydin, gidin!» dediler. Birçokları girdi. Ben kapıdan içeri giremedim, geri döndüm. O gece rüyama girdi. Daha ziyade korktum. Öbürsü gün «Böyle olmaz, gitmeli, lâzım» dedim. Gittim. Kapıdan içeri girdimse de yine geri döndüm. Dört gün böyle oldu. Nihayet cebr-i nefs edip girdim. Beni korkulu rüyalar bırakmadı ise de devam et-

tim. Sonra alıştım. Tabiî gelmeye başladı. O derece ki: Gülhane Hastahanesinde Asistanlığım esnasında iki yıl kadar oranın otopsilerini ben yaptım. Bazen günde dörtbeş cenaze olurdu. Sabahtan akşama kadar çalışmak lâzımdı. Öğle zamanı elimi yıkayıp yemeğe giderek vakit kaybetmemek için yemeği oraya getirir, tabağı ölünün taşına bir kâğıt üstüne koydurur, çatalı elime alır, ekmeği de eli temiz bir hizmetçiye kopartıp ağzıma koydurarak âlâ yerdim!...

Ulûm-u Tabiye tahsili esnasında pek güçlükler vardı. Bu bilhassa teşrih ıstılâhlarında idi. Bunları anlamak için çektiğim zahmeti asla unutamam. Boşuna da çok zamanım kaybolmuştur. Kâmustan kâmusa bakardım. Bu ıstılâhın çoğu lügat kitaplarında yoktur. Azı vardır. Onların da bir kısmı Arapçadaki manâsından başka bir manâdır. Zaten bu hal edebiyat ve halk diline giren arapça lügatlarımızda da vardır. Meselâ isti'dât arapçada hazırlanma, hazırlık iken bizde kabiliyet manâsında kullanılmıştır. Acemce ıstılâh nâdirdir. Meselâ ortopediye federsıtazi diye acemce ıstılâh konmuştur.

Bu ıstılâhlar çorba, kötü şeylerdir. Bunlar konduğu vakit iyi bir sistem tatbik edilmemiştir. Sonra eski ve yeni Türkçeden alacak yerde, Avrupa ıstılâhlarını kabul edecek yerde arapçadan alınmıştır. Bugün Mısırda bile ıstılâh bunlar değildir. Eskiden bu ilimler ve terakkiyat mevcud olmadığından Arapçada bu ıstılâhlar yoktur. Bizimkiler uydurup koymuşlar. Mısır ise Avrupadan almıştır. Hiç olmazsa bunlar bizden alıp bizimkiler bir Şark ilim ıstılâhı teşkil edebilseydi derdik ki, iyi olmuş... O da olmamıştır. Ortada Türk Dili müthiş bir zarara uğramak felâketine düşmekten başka bir netice yoktur. Sonra ıstılâhı terkib-i izafi halinde yapmışlardır ki hiç doğru değildir. İlm-ü menafiu-l-âza, adale-i kasebe-i terkabeyi halemiye... İlâh gibi.

Bu ıstılâhları koyanların başında doktor **Kırımlı Aziz Bey** vardır. Bu zat muhterem ve Türk tıbbının son devresinde mühim bir simadır. Türk tıbbında bir merhale teşkil eder. Tıbbiye açıldığı vakit dersler Fransızca okunmuş, sonra Türkçe okutulmuş, âlâ bir adım. İşte Aziz Bey ve emsalidir ki o vakit bu ıstılâhları koymuşlar.

Elde Fransızcadan Türkçeye bir tıb kâmusu vardı. Küçüktü fakat zararsızdı. Büyük olsaydı işimi pek kolaylaştıracaktı. Sonra biz son sınıflarda iken mektep her muallim ve muavine yirmiser-otuzar kelime vererek bir tıp kamusu yaptırdı. Büyüktü; fakat çok yanlıştı. Bu küçük kamusun da nüshaları yoktu. Bir tane birinde vardı. Bu lügatı baştan nihayete kadar kopya ettim.

Biz henüz tıbbiyeye geçince (1311 Rumî) İstanbul'da Ermeni vak'ası, bir müddet sonra Tesalya **Muharebesi** oldu. Büyük bir alâka ve heyecan ile bütün talebe harbi takip ederdik. Herkese ve bize de harp madalyası verdiler. Benim zaten nişana hiç hevesim yoktu. Bunu âdi bir şey telâkki ederdim. Bundan, hem de bilhassa «Ben harbetmedim ki, ne hak ile takabilirim?» diye takmadım. Bu madalyayı bir defa bile takmamışımdır. **Hocalardan** ve talebelerden de takmayanlar vardı. Derken idare herkes madalyasını takacak, takmayanlar ceza görecek diye emir verdi. Bir fizyoloji hocamız vardı, adı **Şakir Paşa** idi. Avrupada tahsil etmişti. Uslu, iyi ve filozof bir adamdı. O da takmazdı. Zavallı korkak ve bir de okumaktan sersem gibi olmuş bir zattı. Emir üzerine korkup takmıştı; fakat nereye takılacağını bilmezmiş. Öğrenmesi güç bir şey değil ama galiba filozof yaradılışlı adam buna bir dakikasını bile sarfetmeye kıyamamış olacak... Göğsünün sağ tarafına hemen göbeği hizasına iliştirivermişti. Onbeş gün kadar böyle gezdi. Her gördükçe herkes gülüşürdü. Ben takmadım, ceza da görmedim.

Derken İspanya-Amerika muharebesi oldu. Bunu da

talebe iki takım olmuş, biri Amerika, diğeri İspanya taraftarı olarak alâka ile takip ederlerdi. Talebeden esrarkeş Süreyya Hikmet adında biri İspanyaya o kadar taraftardı, İspanyanın galip geleceğini o kadar iddia ederdi ki, adına İspanya donanmasının adını koyarak **Amiral Çerohra** dediler. İspanya mağlup olunca bu çocukla pek alay ettiler. Bu çocuk sonra İttihatçı olmuş, benimle çok uğraşmıştı. Akılsız, hekimlikte de sıfırdır.

Üçüncü sınıfta idik. Tıbbiyede sınıfları tıbbiye idadisi ile beraber sayarlar, bu sebeple üçüncü sınıfa altıncı sınıf derlerdi. Mektepte politikacılık hâlâ kemalli devrinde idi. Bense bunlar ile bütün alâkamı kesmiştim. Yalnız bunların elebaşıları gizli gizli bana rey sorar, ben de söylerdim. Benden sırlarını, işlerini saklamazlardı.

Her akşam yemeğinden sonra saf halinde bütün talebe dizilir, zabitler talebelerin adlarını okur, adı okunan «Mevcud» der, sonra üç defa boru çalınırdı. Buna yoklama denirdi. Her mektepte ve kışlalarda yapılır, askerî talebe ve askerler üç defa boru ile «Padişahım çok yaşa!» diye bir ağızdan bağırırdı. Halbuki tıbbiye talebesi bağırmazdı. Hatta yavaş bir sesle bile bu cümleyi söylemezlerdi. İdare heyeti tıbbiyelileri bağırtmak için çok uğraşmış ve türlü emirler vermiş, zabitlerin yüzünü talebeye çevirmiş ise de bir türlü bağırmamışlardı. Bazı talebe dayak cezası almışsa bu yoklamaların sonunda bir halka ederler, halkanın ortasına zabitler toplanır, neferler getirirler yere bir seccade serip iki tarafına üçer beşer değnek korlar, ceza görecek talebeyi yüzükoyun yatırıp omuzlarına ve bacakları üstüne iki nefer çöküp iki zabit birer değnek alarak bir tarafa geçerler. Ceza emri okunur ve zabitler sıra ile dibek döğer gibi kıçına kuvvetleri olduğu kadar vururlardı. Ceza yirmi değnek ise yirmi değnek vururlardı. Bazı talebe kıçına pantalonunun altına bezler veya posteki sararak pek acı duymazlardı. Bunu ya-

pamayanların kıçlarında uzun uzun değnek yerleri kalır. Bazı yerler kanar kıçları mor, kırmızı, siyah, beyaz renklerde alaimisema gibi olurdu. Bir akşam dokuz talebeyi döğmek üzere hapishaneden getirdiler. Mektebin üç hapishanesi vardı. Biri camiin altındaki bodrumdu. Buraya en ziyade politikacıları tıkarlardı. Müthiş bir yerdir. Talebe arasında Padişah Genç Osman'ın ihtilâlciler tarafından burada zorla tecavüz edildiği rivayet edilirdi. Bunları yatırmak istediler. Talebe umumiyetle dayağın aleyhinde idi. «Dayak insana değil, hayvana, hattâ ona bile değil» derlerdi. Biz tıbbiyeliler tıbbiyeli olmayı şeref bilir, bununla gurur duyardık. Kendimizi milletin en mümeyyezi sayardık. Dayak gücümüze giderdi. Çocuklar yatmadılar. Bilâkis zabitlere ve neferlere hücûm ettiler. Diğer talebeler de hücûm etti. Ortalık karıştı. Herkes birbirine girdi. Değnekleri kapışıp kırdılar; zabitlerden kaçamıyanları döğdüler. Bu esnada öyle müthiş bir ses koptu ki, ben dahi titremeye başladım. Bin kişi bir ağızdan ve gözleri dönmüş olduğu halde bağırıyorlardı. Kimi «Hadin mektepten çıkalım! Halkı isyan ettirelim! Bu istibdat nedir?...» kimi «Mektebin üstüne İngiliz bayrağı çeklim,» böyle türlü şeyler diyor, bağırıyorlardı. Herkes, gözler dönmüş, kendini kaybetmiş bir halde idi.. Zihniyetimiz ne yanlıştı. Ne cahildik. İngiliz hürriyet hâmisi, zalimleri kahreder, milletlere hürriyet verir zannederdik. İngiliz bayrağı çekersek İngiliz gelip Abdülhamid'i indirir Türklere hürriyet verir fikrinde idik. Bu zan bizde değil bütün millette hattâ bütün dünyada vardır. Harbi umumî ile bu fikir bitti.

Dayak yiyecekler kurtuldu. Hapishanelerdeki diğer talebe de neferleri yıkıp çıktılar. Yarım saat kadar bu hal devam etti. Artık mektepte zabit, emir, nizam, ders yoktu. Bu, hakiki bir isyandı. Nihayet koğuşlara girip yattık. Mektebin etrafını müsellâh bir tabur asker ile

sardılar. Bu bize bir derece korku verdi. Sonra dokuz talebeyi alıp Taşkışlaya götürdüler. Sabahleyin **Tophane Müşiri Zeki Paşa** geldi. Yanında muhafızlar ile bahçede durdu. Talebeyi etrafına topladı: «Siz nankörsünüz. Çünkü ekmek yediğiniz eli bilmiyorsunuz. Köpek bile bilir. Sizi besleyen veli ni'met bîminnetimiz efendimiz, padişahımızdır. Alçaklar! Sizin yiyeceğiniz, elbiseniz iyi değil, mektebinizin her tarafı akıyor. Yağmur yağınca sabaha kadar karyolalarınızı ordan oraya çekmekle meşgulsünüz. Bunları bilmiyor değiliz; fakat padişaha sadık olmadığınızdan size bakmıyoruz, hâinsiniz!» dedi. Birkaç talebe «Alçak herif! Kahrolsun padişah!» diye bağırdılar. **Zeki Paşa**: «Kim o alçaklar?» dedi. Bulamadı; fakat dudakları titremeğe başladı. Korktu. Talebe etrafındaki halkayı sıkıştırdı. Artık onunla talebe arasında boş yer kalmamıştı. Bir müfreze asker halkayı yardı. **Zeki Paşa** telâşla çıkıp gitti.

Bu dokuz talebeyi Trablusgarb'a sürdüler. Bunlara hariçten de bir takım politika sürgünleri katmışlar. Bu istibdat devrinin meşhur bir sürgün neferi olmuştur. Şeref vapuru ile gitmişlerdi.

Bu vaka tıbbiyenin politika devresinin kemal ve zevalidir. Zaten **Murad Bey** de çoktan, İstanbula dönmüş, Avrupadakiler de birbirine düşmüş, işi cıvıtmışlardı.

Hükûmet bu esnalarda bol sürgünler ve hapisler yapıyordu. Tıbbiyede de şiddetli icraat tatbik ettiler. Bunlar meyanında şu da vardır: Yoklamada zabitler âdet üzere önde dururlar; arkaları talebeye gelir. Bu sefer zabitlerin yüzünü talebeye çevirdiler. «Hepiniz padişahım çok yaşa diye bağıracaksınız. Zabit kimin bağırmadığını görürse Taşkışlaya gönderilecek» dediler. Zabitler öyle durdular ama yine kimse bağırmadı. Bu sefer sade herkes ağzını kımıldatıyordu; kimse bir şey demiyordu ama. Yalnız zabitlerin yüksek sesle Padişahım çok yaşa sesle-

leri işitiliyordu. Halbuki âdet üzere zabit bağırmazdı. Bizi sevk etsin diye zabitleri bağırttılar. Hasılı ne bu ne tehdit tıbbiyelileri bağırtmadı. Çıkıncaya kadar bağırmadık. Yalnız ağzımızı oynatırdık. Bir şey söylemezdik. Çoğu da padişaha küfrederek ağzını oynatırdı. Bağırmadın diye birisini sorguya çekerlerse «Ağzımı görmedin mi? İnsan gibi söylüyorum. Sesim fazla çıkmıyor, tulumbacı gibi bağırmaya lüzum yok, dua değil mi? Hattâ kalbi olması makbuldür» cevabını verirlerdi.

Bu darbe ile tıbbiyede de politikacılık kalmadı. Fiiliyat kâmilen bitti. Fakat yine kalben herkes hürriyetperver, istibdat düşmanı idi.

Benim de ifratlı ciddî devrem kemalinde idi. Bu aralık erkeklerin şehvet yüzünden ne belâlara uğradığı, ne haksızlıklar, adilikler ve zilletler, hattâ cinayetler yaptığı, devlet ve milletlerin de bundan müthiş felâketlere uğradığını hesap ederek kendimi böyle şeylerden cezrî bir surette kurtarmak için şehvet kabiliyetini kaldırmak, bunun için de husyelerimi çıkartmak fikrine düştüm. Bu gayri kâbil izale bir gaye halinde dimağıma yerleşti. Bereket versin ki, hadımların seslerinin inceliği, fizik, ahlâk ve maneviyatça kadın gibi olduklarını öğrendim; bu beni tuttu. Benimse dâvâm erkeklik, mertlik, kahramanlık, hak, ilim, hürriyet, milliyet yolunda nihayetsiz bir cidal yapmak. Gönlümün en hâs emeli bunlardı. Halbuki hadımlık ile bunlar kâmilen gidiyordu. Bir çıkmaz içinde kaldım. Çare yok. Nihayet ahlâkımavereceğim metin terbiye ile şehvet iğfalâtını zabt ve imha lâzım olduğu kararına vardım ve hadım olmak fikrinden vazgeçtim. Bu cezrî bir çâre değildi ama ne çâre cezrisi daha mahzurlu bir netice veriyordu.

Sonra hekim olunca anladım; bu iki yıl esnasında şüphesiz ki ben nevrastenik idim. Bu da çok çalışma, hapishane gibi bir muhit, fikir ve emele mugayir bir yer, gı-

dasızlık gibi şeylerin neticesi idi.

Artık bu hallerim geçmeye yüz tuttu. Ahlâk ilim, çalışmak yine gayemdi; fakat ifrat gidiyordu. Gülmeye başlıyordum. Arkadaşlarla ünsiyet ediyor, konuşuyor, gülüşüyordum. Nükteyi pek severdim. Hâlâ da severim. Nükteli söz söylerdim ve söylemeye gayret ederdim. Benim nüktemi anlayanları, nükteli söz söyleyenleri çok severdim. En iyi arakdaşlarım bunlardandı. İdare, padişah, rical ve fena şeylerle alay etmek, din ile istihza, gabî talebe ile eğlenmek en hoşuma giden şeylerdi. Zaten mektepte bunlar moda idi.

Perşembe ve Cuma günleri bizim sınıf Sirkecide istasyonun yanında Trabzon Otelinin altındaki kahvehaneye giderdi. Zaten o vakit Sirkeci Parisin «Kartiye latenni gibi idi. Kahveler muhtelif mektep talebesi ile dolardı. Orada kimimiz kitap okur, kâh tavla ve kâğıt oynar, kâh ta konuşur alay ederdik.

Bazı Cuma günleri beş on arkadaş Çamlıca, Boğaziçi, Büyükada gibi yerlere giderdik. Şarap, çiroz, et ve emsal alıp kırlarda ateş yakar, pişirir, yer ve içerdik. Tatlı tatlı konuşur, güzel güzel gülüşür, eğlenirdik. Bunlar kararsız ve ivazsız o kadar saf eğlencelerdi ki, mektepten sonra bunları bulamadım. Şimdi bulsam âdeta canımı veririm. Buralarda bol bol da istibdada küfrederdik. **Namık Kemal**'in şiirlerinden her birimizin birkaç parça okuması da adetimizdi. Merasim onsuz olamazdı.

Bu cuma **Veliaht Yusuf İzzettin**'in Çamlıcadaki köşkü civarına gittik. Çiroz pişirdik. Şarap içtik. Köşke bakıp bakıp ve bağıra bağıra neler söyledik!.. Gençlik.. Hürriyet aşk ve ateşi yüreklerimizi öyle sarmıştı ki, asla korku aklımıza gelmezdi. Korkudan nefret eder, korkmaktan utanırdık. Bir perşembe mehtap zamanında on kadar arkadaş tıbbiyeli Büyükadaya gittik. Et, domates, ekmek, şarap ilâ... aldık. Çamlar arasında ateş yak-

tık. Eti kebap ettik, yedik; şarabı içtik. Başlar dumanlandı. Derhal **Namık Kemal'in** şiirleri başladı. Herbirimiz yüksek sesle okuduk. Sonra hürriyet lehine nutuklar verdik. İstibdata lâ'net yağdırdık. Ben çoşmuşum, c kadar bağırarak ve uzun olarak bir nutuk söyledim ki, âdeta sesim kısıldı. Sonra sabaha kadar çamlar arasında dolaştık. Adanın her yerine ayak bastık. Sabah erkenden savuştuk. Meğerse bizim sözlerimizi herkes işitmiş. Adanın tam mevsimi idi. Hükûmete de aksetmiş, bizi arayıp taramışlar; fakat biz vaktinde savuşmuş bulunduk. Arandığımızı birkaç hafta sonra işittik. Mektep idaresi mektepte tahkikat yaptı malumat alamadı.

Bir sınıf arkadaşım vardı; pek severdim. Adı Reşit idi. İskenderun havalisi Türklerindendi «Reşit Halep» derlerdi. Hem tıbbiyenin ahvalinden bir sayfa göstermesi, hem de onun hâtırası için birkaç menkıbesini kayd edeceğim:

Zeki idi; gayet müstehzi idi. Çalışkan idi. Edebiyata meraklı, filozofluğu severdi. Fransızcası da zararsızdı; fakat zavallı pek fakir idi. ve aranuzda en yaşlılardan idi. Dinsizdi. İstibdat aleyhinde idi. İngilizlerin meftunu idi. Bu hevesle İngilizceye çalışırdı. Daima pantolonunun paçasını kıvırırdı. O kadar ifratla ki bazan baldırı bile gözükürdü. Arkadaşlar alay eder, bunun sebebini sorarlardı. «Londrada yağmur yağıyor da onun için» derdi. Yani İngiliz olduğunu söylerdi. Zavallı nevrastenik olmuştu. Bir uzun kederli ve gülmez devreden sonra işi alaya bozdu; mektebin en komiği oldu. Ama sözleri nükteli idi. Çalışmayı da sevmezdi. Bu sebeple sınıftan birçok defa dönerek câhil bir doktor çıktı. Tuhaf! Öyle bir zeki ve çalışkan talebe böyle oldu... Henüz fizyoloji okuyorduk. Mektebin büyük ve güzel bir alaturka hamamı vardı. Burada sabahları talebe yıkanırdı. Birgün beraber hamama gittik. Kurnanın bir tarafında o bir tarafında ben-

dim. Yıkanıyorduk. Birden: «Rıza, benim beynim sulanmış, kafam sallandıkça sürahide su sallanır gibi ses veriyor» dedi. Dedim, «Reşit! Deli misin, İnsanın beyni su gibi olur mu? Olsa insan ölür, be...» Olmadı; bana inanmadı. Aylarca onun bu hali, benim nasihatim devam etti. Bir türlü inanmadı. Zavallı nevrastenik; hakkı vardı. Dayısı Sinop'ta tahrirat müdürü idi. Sinop'a gidince bu adama bin yalvardım, yardım et dedim. Vaad da etti; fakat yardım etmedi. Reşit sefalet içinde idi; fakat büyüklüğü de elden bırakmazdı. Mektepten çıkınca doğru Beyoğluna giderdi. Bir güzel kız yanından geçse derhal âşık olurdu. Ve bize gelir: «Bir kıza rastladım; İngilizdi bana âşık oldu» derdi. Hakikaten bu kızı zihnine kor, türlü hayalâta dalar, sonunda kızın buna aşk teklif ettiğine kâni olurdu. Halbuki bir İngiliz kızının nesine?...

Bir defa kıyafeti pek bozuktu; sefildi. Vakıa çirkin yüzlü değildi ama bir İngiliz kızını bir hamlede cezb ve teshîr edecek hiç bir şeysi yoktu. Hem o yanından geçen kızın İngiliz olduğu da malûm değil; o İngilizleri seviyor ya hoşuna giden kızı İngiliz der, çıkardı. Akşama gelip bizim gibi yemeğini mektepte yemez, üç beş kuruşu varsa Sirkecide lokantada yer ve şarap da içerdi. Niçin böyle yapıyorsun dersek «Ne yapayım? Patlıcan menkûu ile insanın aldığı kuvve-i muharrike Demirkapıya kadar devam ediyor oradan öteye yürüyemiyorum.» derdi gülerdik. Mektebin yemeği hakikaten bir ılhlamur infusiyonu yapar gibi bir patlıcan infusiyon uidi. Demirkapı, Sarayburnu kalesinin Sirkeci kapısıdır.

Bir perşembe izinli çıkacağız, Reşid'in parası yok. Bir takım kitapları vardı her hafta bir tanesini bana satardı. O hafta **Recaizâde Ekrem**'ın Talim-i Edebiyatını yedi buçuk kuruşa sattı. Kitabı aldım, parayı verdim. «Reşit, dedim. Bu parayı israf etme; Git kebap ye!.» Bir de akşam oldu Reşit geldi. Kör - kütük sarhoş. Derken ken-

dini abdesthaneye dar atıp kustu. Dedim: «Ne yaptın?.» «Kebap yedim» dedi. «Bu kusma ne?» Ses yok. Dedim. «A, eşek! Allah belânı versin sen adam olmazsın. Şarabı içtin. Yediğin kebabı da yedi buçukkuruşu da kustun. Ne kazandın?» Ne ise aldım. Götürüp yatırdım.

Ondan böyle birçok Türkçe ve Fransızca edebî eserler almıştım. Bunları ve her yıl ders kitaplarımı Sinop'a götürür, yığardım. Kimya, fizik, nebatat gibi bir kısmını da kardeşim Şükrü'ye tahsil için verirdim. Şükrü bu kitaplarımın çoğunu fare gibi kemirip mahv etmiştir. Bunlara hâlâ yüreğim yanar. Meselâ **Abdülhak Hamid**'in bütün kolleksiyonu vardı. Bir tanesini sağ bırakmamıştır. Ne yapardı bilmem! .. Talim-i Edebiyat da bu arada gitmişti. Şükrü, Dünyada bana en zarar veren bir mahlûktur. Nitekim ilerde bana yaptıklarını ve ona iyilik ve babalığımı yazacağım. Bari okur bir adam olsaydı. Boşuna kitaplarımı verip zayi ettirdim.

Reşit bizi başına toplar Londrada yarışlar hikâye ederdi. Bunlar hep kendi muhayyilesi mahsulü idi. Bunlardan biri şudur: Londra'da geçen yıl eşek yarışı yapıldı. Her milletten eşek dâvet ettiler. Yarışta Türk eşeği en geri kaldı. Sonra eşekler arasında şehvanî yarış yapıldı. Türk eşeği birinci geldi. Bunu bütün çıplaklığiyle ballandırarak hikâye ederdi. Sonra talebe arkadaşlara «Siz benim eşeklerimsiniz. Önümüzdeki yıla yarışa sizden yollayacağım.» derdi. Bazen de uluhiyyet dâvası yapar ve bu hususta hikâyeler uydururdu. Birgün böyle bir hikâye söylerken «Reşit, sen eşekler Allahısın; insan değilsin.» dedim. Bu herkesin hoşuna gitti. Artık adı «Eşekler Allahı» kaldı. Kimse onu Reşit diye çağırmazdı. O da kabul etti ve buna göre teşkilât ve hikâyeler yaptı. Bize: «Siz benim kulumsunuz. Yani eşeksiniz» der; «Kullarım!» diye çağırırdı. Arkadaşlardan kimini eşekliklerinin derecesine göre Cebrâil kimini Peygamber nasbetti. Kimini Cennete,

kimini cehenneme sokardı. Bunlar esnasında pek latif nükteler söylerdi. Zavallı Harb-i Umumî'de Kafkasyada bir müfreze askerimizi hâmil trende askerî doktor olarak bulunuyormuş, tren müsademe etmiş, bu müsademede ölmüştür.

Tıbbiyede ilk yıllarda içimi yiyen bir kurt vardı. Bu da bir kunduracı oğlu oluşum idi. O zamana göre böyle bir adam âdi bir adamdı. Adamın asil dedikleri yukarı tabakadan insan olması lâzımdı. Bunu kendimde büyük bir kusur bulur, yarın insanlar arasına çıkınca daima hakarete mâruz olacağımı düşünürdüm. İzalesi gayri kâbil bir dertti. Yalan söylemek ve emsali kusurlarımı gidermiştim. Bunlar elimde idi. Bu ise değildi. Bu fikirle perişandım. Bir gün elime **Hz. Ali**'nin «Nutuk-u Ali» adında bir eseri geçti. Büyük bir eser. Mısır'da Bulak Matbaasında basılmış. **Mehmet Ali Paşa** bu matbaayı yapıp orada birçok Türkçe eserler bastırmıştır ki bu suretle Türklüğe büyük bir hizmet etmiştir. Eserin mütercimi hatırımda değil. Bu zat Hz. Ali'nin şiirlerini beyit beyit almış, bunu şiirle tercüme ettiği gibi birde nesirler ve bir takım izahat ile tercüme etmiş. Bu eser çok hoşuma gitti. Sinop'a giderken beraber götürdüm. O tatili bunun mütalaası ile geçirdim. Bir çok yerlerini kopya ederek büyük bir defter doldurdum. Ali kahraman olduğu gibi büyük bir hakîm, büyük bir şair, büyük ahlâk ve fazilet sahibidir. Peygamber hakkında müessir mersiyeleri, Hasan ve Hüseyin'e nasihatleri, bir çok hakîmâne sözleri vardır. Bu kopyaları o kadar hevesle yazdım ki, yere oturur, dizimin üstüne kitap ve defteri koy, akşama kadar yazardım. Anam acır, ikide bir gelir, «Oğlum, masa üzerinde yaz, ya biraz bırak» der; fakat beni ayıramazd. Bunlardan epeyce şey de ezberledim. Ahlâk olarak bana çok te'sir etmişlerdir. Bu yüzden Ali'yi büyük bir muhabbet bağladım ki hâlâ öylece durur. İnsanda tahsi-

lın ne büyük te'siri oluyor. Demek mektepler iyi programlar ve iyi muamelelerle olursa iyi talebe yatiştirirler ve bir millette ne kadar çok kitap olursa evlâdı o kadar iyi ve malûmatlı olur. Bunlar arasında «Şeref-ül insan» bana çok tesir etmişlerdir. Bu yüzden Ali bana büyük bir ferahlık verdi; kırılmış maneviyatımı kuvvetlendirdi; sevindim. Sonra bir Türkçe şiirde «Leysel insânü illâ ma saâ» Âyetini mısra olarak buldum. Bu da beni o eski üzüntüden kurtardı. Dedim ki«İnsan babası ile övünemez; bilâkis baba oğlu ile övünür. Her babaya en büyük şeref kendinden yüksek oğul yetiştirmektir.» Artık, fakat yine bir derece rahat oldum... Vakıa aslımız belirsiz bir aile değildik. Babam Sinop'un itibarlılarından biri idi. Ailede tahsil görmüşler de vardı, fakat benim babam kunduracı idi. Bugün bu dâvamın - İngiltere ve Almanya müstesna — ne bizde, ne de Avrupada âdeta hükmü kalmamıştır. Lâkin o zaman şiddetle muteberdi.

Bu esnalarda Bektaşiliğe merak ettim. Herkes «Bektaşi sırrı» diyorlar. Bunu öğrenmek pek isterdim. Sinop'taki bektaşilere yanaştım. Mümkün değil, bir şey söylemiyorlardı. Bu aralık Sinop'a Yanya taraflarından **Ahmed Baba** adında bir babayı politika yüzünden sürmüşlerdi. Pek zeki, ma'lûmatlı bir adamdı. Onun sohbetinden hoşlanırdım. Hem de sırrı öğrenmek fikrinde idim. Bu adama muhtelif suretlerle bunu birçok defa sordum. Bir şey söylemedi. Bir gün zorlandım. Dedi ki: «Sana ne söyliyeceğim. Sen bunun hepsini biliyorsun. Sâde bunların Bektaşi sırrı olduğunu bilmiyorsun.» Bu biraz beni teskin etti. Bu adam politikadan yakalanırken Mısır'a kaçmış. **Hidiv Abbas Hilmi Paşa, Abdülhamid**'in hafiyesi idi. Ondan para alırdı. Mısır'da o vakit bir çok Jön Türk vardı. Onların gazetelerini kapatır, fakat İngilizler yeniden müsaade ederdi. Bunları kâh kandırıp İstanbul'a da yollardı. İstanbul da onları haps ve nefyeder-

di. Birgün **Ahmet Babayı** Hidiv adamları vasıtası ile aldatarak İskenderiye'de İstanbul'a hareket etmek üzere olan vapura sokmuş, orada tevkif ettirmiş. Baba bu suretle İstanbul'a götürülmüş, derhal hapsedilip Sinop'a sürülmüş. Baba kaçmak ister, çare arardı. Bunu bana da söylerdi. Bir çare bulamadım. Nihayet ben yokken lazları bulmuş. O vakit Rize, Hopa tarafları sahil ahalisinde çok kaçakçı ve eşkiya vardı. Bunlar kanlı, katil insanlardı. Taka denilen yelkenli küçük kayıkları ile Rusya'dan kaçak tuz getirip bilhassa tuz kaçakçılığı yaparlardı. Kendisine Arnavutluktan bir derviş gelmiş; üç-beşyüz altın getirmiş. Baba bu kaçakçılardan **İpsiz Recep**'le kendisini Bulgaristana geçirmek üzere pazarlık etmiş. Bir de menfâ bir Kildanî vardı. Bu ve baba bu kaçakçılar ile bir gemiye Meydaneteğinin üst tarafı sahilinde randevu vermişler. Kaçakçılar takaları ile gelerek, bunlar kıyıda kibrit yakacaklar gelip alarak denize açılacaklar. **İpsiz Recep** kibrit ışığına nişan alıp ikisini de vurmuş. Soyduktan sonra ayaklarına taş bağlayıp denize demirlemişler. Paralarını almışlar. Hükûmet cinayeti buldu. Cânileri hapsetti. İşte bu **İpsiz Recep** Millî Hareket zamanında Şile civarında millî dâvaya büyük hizmetler etmiştir.

Sınıfımızda zeki talebe olduğu gibi pek ahmaklar da vardı. Bunlardan biri **Sivaslı Rahmi** idi. Bir şeye aklı ermezdi; fakat durmaz ezberlerdi. Ezberlerken sallanırdı. Böylelerin mektepte adı «Deveci» idi. Bu tabir iyidir. Çünkü hakikaten ezberlerken oturdukları yerde deve yürür gibi bir öne, bir arkaya sallanırlar. Hoca Rahmiyi tabiri vechile tahtaya çektiği yani derse kaldırdığı vakit gözünü yumar, dersi okurdu. Bazen bilemez, zınk dururdu. O vakit arkasındaki arkadaşlar kaldığı bir satırbaşı ise usulca «Rahmi! Satırbaşı» derlerdi. Rahmi de «Haa!» deyip hatırlar okurdu. Talebe de, hoca da gülerdi. Sirkecide gittiğimiz kahvede bir arabaya hasad edilmiş ekin

yığılmış, üzerinde kırmızı kurdele bağlanmış bir tablo vardı. Bu çocuğun dimağında bir tuhaf bozukluk vardı; resimden anlamazdı. Rahminin arkadaşlarından bir Firavunu vardı. Daima ona sataşırdı. Adı **İbrahim Toygar** idi. Toygar Üsküdarda bir mahallenin adıdır. Türkçe Çalıkuşu demektir. İbrahim birgün dedi ki: «Rahmi! Bu ne dir?.» Rahmi tabloya baktı. baktı «Horoz!» dedi. Gülmeden katıldık. Yine bir gece onun firavunu Rahmiyi birkaç talebe ile umumhaneye götürmüş. «Kadına bu acemidir. Öğret!» demiş. Kadın Rahmiyi odasına almış, bir çok gayretle muamele olmuş; fakat Rahmi kadının fercine işemiş, yatak ıslanmış!.. Kadın tekme ile Rahmiyi karyoladan devirmiş, Rahmi bağırmış ve ağlamış firavunu ile arkadaşları koşmuşlar. Kadın olanı hikâye etmiş. Bir çok gülmüşler. Rahmi: «Ne bileyim. Belim geliyor zannettim.» demiş. Mektebe geldiler. Bize anlattılar. Artık bu bize haftalarca eğlence oldu. Bu terbiyeye münafi hikâyeyi yazdım; çünkü görünüp işitilmemiş bir tıbbî müşahededir. Bu çocuk sonra doktor oldu. Halbuki bir kaz bile güdemezdi. Zavallı asker hastalar elinden neler çekmişlerdir?! Birkaç yıl sonra da delirip ölmüştür. İşte o zaman böyleleri de hekim yaparlardı...

Bunun gibi hekimler çıktı. Bir de «**Edremit'li Hüsnü**» vardı. Namazdan başka bir şey bilmezdi. Fransızca bir kelimesi yoktu. Poise nedir? derdik, kuş derdi. Daha tıbbî fenlerin çoğunun adlarını bile öğrenememişti. Bu da hekim oldu. Böyle bir nümune de muallim muavini olarak mektepte vardı. Buna «**Akkâlı Mehmed**» derlerdi. Yüzbaşıydı. Yalnız çitli maden suyu reçetesi yazabilirdi. Bütün hastalara bunu verirdi. Onda da altına M. D. işareti kordu. Yani bu reçetelerde karıştırıp veriniz emridir ki hekim birbirine karışarak yapılacak ilâçlarda eczacıya bu emri verir. Halbuki maden suyunun karışacak bir şeysi yoktu. Hattâ ağzı kapalı sade bir sudur. İkinci ilâcı İn-

giliz tuzu idi. Dişi ağrıyana da bu müshili verirdi. Hali böyle idi; fakat iltimasla mektebe muallim muavini olmuştu! Sonra bir paşanın Arap halayığı (Zenci) ile izdivaç ederek kolağası ve binbaşı da oldu. Meşrutiyette tekaüt edildi. Talebe ona «Alaylı doktor» derlerdi. O vakit neferden zabit olurdu. Ve ona alaylı zabit derlerdi. Bizim çapkınlar da buna alaylı doktor dediler. Mektepsiz tabiî doktor olmanın imkânı yoktur. Bununla cehlini murad ederlerdi.

Zavallı tıbbiyeden işte böyle birçok hekimler çıkmış, pek nazik ve tehlikeli olan hekimlik sanatını yapmışlardır. Kim bilir nice insanlar öldürdüler. Böylelerine nedense idare diploma verirdi. Vermeseler de mümeyyizlerin önünde padişaha bir dua edince imtihanı geçer, diploma alırlardı.

Tıbbiyede Akaid-i Diniyye dersi de vardı. Bir sarıklı bu dersi okuturdu. Bu derse çok kızardım. Sebebi dinsizliğim değildir. Bu adamın eline bir kitap yazıp vermişler, içinde din yerine her satırında padişaha körü körüne itaat, halifenin Allah'ın gölgesi olduğu yazılı idi. Bu da sinirime dokunurdu. Din yerine bize bunları söylerdi.

Bir nebatat hocamız vardı. Adı **Ali Paşa** idi. Pek ihtiyar, mübarek bir adamdı. Ders takrir ederken ki, sesinin yanına sokulurdum da yine sesini işitemezdim. Bütün bir kitap da yazmıştı. Kitabından da bir şey anlamak mümkün değildi. Dudakları kımıldar, ikide birde önündeki nabatat kolleksiyonunu bir sağa, bir de sola çevirir kapatırdı. Bunu biz değil hiç şüphe yok ki, kendi de iyi görmezdi. Talebe bu hocaya «Cennet Öküzü» derlerdi. Mektebin yanında bir nebatat bahçesi vardı. Dikilmiş birkaç şey de var idise de bir defa bile bizi oraya götürüp gösteren olmadı. Ders tamamile nazarî idi. Bunun Şerefüddîn adında bir muavini vardı. Pek iyi bir adamdı; fakat pek câhildi. O derece ki ders takrir ederken nebatat-

lar, evraklar derdi. Bu kelimelerin zaten arapça cemi olduklarının bile farkında değildi.

Nebatat tahsili güçtü. Bereket versin **Doktor Şerefüddin Mağmumi** talebe iken bir nebatat kitabı yazmış, onu anlardık. Ondan ezberledik. İmtihana girdik. Mağmumi bizden sekiz sene kadar evvel mektepten çıkmıştı. Bize kadar hep talebenin elinde onun kitabı imiş. Bizde de öyle idi. Bizden sonra da zamanımıza kadar yine onun kitabı elde dolaşmıştır. Yalnız tıbbiyede değil, Diğer mekteplerde de böyle imiş. Bu adam bu eseri ile büyük hizmet etmiştir. Mağmumiyi sonra Kâhirede tanıdım. Zeki, doğru, dik sözlü, sözünü esirgemez, pozitif düşünür, hakkı sever, münevver vatanperver bir zattı. Daima da okur ve yazardı. Kâmus-ı Tıb ve daha birçok eserler yazmıştır. İttihatçıları hiç sevmezdi. Bu yüzden memlekete de gelmedi. Nihayet Mısır'da bir yıl evvel öldü. Millet hizmetinden istifade edeceği bir adamdı. Heba olup gitti. Sebebi de **Ahmet Rıza** ve **Doktor Nazımdı.** Onu hizmete yanaştırmadılar. Nasıl ki **Murat Bey**'i de uzaklaştırdılar.

İmtihanda iktidar ile iyi numara almak pek de mümkün değildi. Bunun için iltimaslı ve hocalara dalkavukluk eder olmalıydı. Eğer imtihanda hocanın derste söylediğini aynen söylersen iyi numara alırdın. Bu sebeple hoca söylerken not tutardık; fakat ben daha ziyade Paristen getirttiğim kitaplardan öğrenmeğe çalışırdım. Tıbbiyede numaralar karîb âlâ, âlâ, aliyyül âlâ, aliyyül âlâ ile bir, iki veya üç yıldız idi. **Tevfik Vâcid Bey** adında Miralay bir Fenn-i tedavi hocamız vardı. Pek birşey bilmezdi. Ama âlimlik dâvasında idi. Koyu mutaassıp, bilfiil dervişti. Menkıbesi çoktur. Bir ikisini söyliyeyim: Birgün ders verirken «Bunlar işkenbeden değil kelleden çıkıyor» diyerek küt - küt kafasına vurdu. Birgün de bize «Morfin neden uyutur. Bu hassayı ona kim veriyor?» diye sordu. Her-

kese birer birer soruyordu. Aklıma geldi ve yanımdakine dedim ki: «Murâdı Allah veriyor cevabını almaktır» Nihayet birincimiz olan **Giritli Mustafa**'ya sordu. O derhal: «Allah vermiştir» dedi. Hoca da «Ha...» dedi. Bana sorsa «Bu henüz malûm değildir cümle-i asabiyeye te'sir ederek uyutuyor, teskin ediyor ama neden ediyor bilinmez» derdim. Hoca da bana kızardı.

Bir hayvanat hocamız vardı. Dindar, mutasavvıf bir zattı. Pek halim nezaketli terbiyeli bir zattı. Adı Hulusi Bey'di. Bize illâ hayvanatta zekâ olmadığını kabul ettirmek onun gayesi idi. Çünkü dinde böyle imiş. Hiçbir hayvan görmeden kitaptan ilmi-i hayvanat da öğrendik.

Fenni-i tedavi dersini o vakit Pariste pek meşhur olan Manka adında bir müellifin kitabından belledim. İmtihana girdik. **Vasil Neum, Ali Rıza** gibi birkaç mümeyyiz vardı. Bana Akonit çıktı. Bu kitaptaki gibi söylemeye başladım. Mümeyyizler: «Aferin! Aferin» diyorlar. Hoca: «Aaah, aah» diyordu. Anladım. Notasını (takririni) söylemiyordum; fakat aldırmayıp devam ettim. Bana mümeyyizler aliyyül âlâ üç yıldız vermişler, hoca sıfır vermiş. Nihayet uzun münakaşadan sonra aliyyül âlâ ile aralarını bulmuşlar.

Histoloji okuyorduk. **Haydar Bey** adında çocuk boylu bir Miralay hocamızdı. Bir yıl zarfında takririnin mecmuu onbeş sayfa tutardı ki, hiçti. Bize ders yerine masal söyler, alay ederdi. Talebenin hepsine de adlar koymuştu. Çiftekumru, ilâ... gibi. Birgün dersini vermişti. Zaten beş dakika sürmezdi. Ders müddeti ise bir saatti. Bir zabit gelip Tophane ve Askerimektepler Nazırı **Zeki Paşa**nın teftişe geldiğini söyledi. Hoca bize dedi ki; «Ben yeniden ayni derse başlıyacağım siz aldırmayın, yine not tutun!» Zeki Paşa geldi; öylece yaptık. Gidiyorken hoca: «Beni paşa yapınız!» diye bağırdı. Derse her vakit sar hoş gelirdi. Bektaşi olduğunu söylerlerdi. Beylerbeyinde

İstavrozda oturdu. Halama komşuydu. Rüştiye zamanımdan bilirim. Vapura binerken iki çımacı gelip koltuklarından tutar, o da âdeta ayaklarını iskeleden keser, böylece vapura atarlardı. Pek korkaktı. Ama iyi adamdı. Şerir değildi.

Bunun **Cemal Paşa** adında bir muavini vardı. Bir şeye karışmazdı. İyi, terbiyeli bir zattı. Ben mektepte muallim olduğum vakit beni tıp fakültesinde histoloji imtihanına mümeyyiz çağırdılar. **Haydar Paşa** ölmüş, **Cemal Paşa** hocaydı. Almanya'da Histoloji tahsil eden **Tevfik Recep** de mümeyyizdi. Bir talebeye kup yapmak usulü soruldu. Talebe güzel söyledi; fakat **Cemal Paşa** çocuğu, tahtie edip dedi ki: «Parafinli blok, sulu ispirto ile ıslatılarak kesilir.» Bu en iptidai ve büyük bir hata idi. Başımı **Recep Beye** çevirdim. O da ayni zamanda bana çevirmiş, birbirimize baktık. Demek Cemal paşa ömründe kup yapmamıştı. Bunu yapamıyan da histoloji bilmez. İşte bu dersimiz de bu halde idi. Bu zat meşhur karikatürist Artist **Cemil «Cem»** in babası olan **Cemal Paşadır.**

Nafiz Paşa emraz-ı umumiye hocamızdı. Tatlı ders verirdi. Severdik. Talebe arasında sevilen hocalardandı. Takrir ettiği kitap Kırımlı Aziz Beyin kitabıydı. Belki zamanına göre iyi kitaptı; fakat artık çürümüş bir halde idi. Ben dersimi yeni çıkan bir Fransızca kitaptan okurdum. Birgün Nafiz Paşa veremden bahsederken «Bunu mikrop diyorlar ama ne siz inanın, ne ben inanırım» dedi. İşte onun derecesi de buydu. Halbuki mektebde bir bakterioloji laboratuvarı vardı. Hocası **«Bol Hamdi»** idi. Orada mikrobu gözümüzle görüyorduk. Kendisi birgün zahmet edip de mektepte kapıdan girmeden yolun soluna üç adım daha atıp oraya girip mikrobu görmek zahmetini ihtiyar etmemişti. Paşanın kalb hastalığı vardı. Ders esnasında arasıra baygınlık gelirdi. Çoktan böyle imiş ve bu halde iken 1928 yılı sonuna kadar yaşadı.

Pek zeki bir adamdı. Fakat hekimlikte pek eski ve cahildi.

Emraz-ı Hariciyeyi **Ahmed Fehim** Bey adında biri verirdi. Pek şişmandı. Talebe ona (Fil Ahmed) derdi. Avrupada okumuştu; fakat dehşetli cahildi. Hem de zekâsı basitti. O vakit bu derse ait Quatre agre'gis denilen kitap moda idi. Dersini birine ondan tercüme ettirmiş, onu takip ederdi. Büyük cildler olan bu eser onda ufak bir defterdi. Kürsüye oturur, defteri açar kimse görmesin diye de kolları ile örter, bir deftere bakar, bir söylerdi Tabiî bunu herkes görüyordu; fakat o gizliyorum zannediyordu. Bu kadar yıldır ders vere vere bu defterciği bile ezberliyememişti. Dersinden bir şey anlaşılmazdı. Çünkü tercüme ederken bir bahsi kâmilen okuyup ruhunu alacak yerde bir hastalığın tarifinden ilk satırı, avamilinden ilk iki satırı, ârâzından, hasılı her kısmından sade birkaç ilk satırı almış, bu da bir şeye yaramamıştır. Bu adam **Cemil Paşa** ile beraber Paris'te tahsil etmesine rağmen Fransızca bile bilmezdi. Hekim olduktan sonra bana **Cemil Paşa** bizzat anlattı. Paris'te bir lokantada bu ve **Hamdi Paşa** (Bol Hamdi)daima domuz pirzolası yerlermiş. Cemil Paşa bunların taassubunu bildiğinden birgün yemekten sonra «Siz ne yapıyorsunuz?» diye sormuş, Edelette du pore demişler. «Ayol, bu domuz!» demiş. Onlar «Hayır danadır, domuz veandır» demişler. İddia edip eve gidip kamusa bakmışlar. Domuz olduğunu görünce ikisi de kusmuşlar.

Bir de **Salih Bey** adında bir Miralay emraz-ı dahiliye ve etfal hocası vardı. Hiçbir şey bilmezdi. Hem de kadın gibi bir şeydi; fakat iltimaslıydı. Ahlâkı da iyi değildi. Ben bu adama bir vakit muavinlik ettim. Elinden çok çektim. Dersin bir kısmını ben verirdim . Talebe beni çok sevdi ve dersime doldular. Kıskandı ve beni bir daha ders vermekten men etti.

Dahiliye seririyat hocası **Fevzi Paşa** idi. Bu halis Anadolulu zat cidden iyi hekim ve muallimdi. Ancak Laennec mektebi talebesi idi. Sade Kar' ve ısga bilirdi.. Labarotuvardan haberi yoktu. Eh... zamanı böyle idi. Kusur değil.

Güzide bir muallim **Cemil Paşa** idi. Hem de **Şeyhulislâm Cemaleddin Efendi**'nin damadı, azılı bir hoca idi. Eli ameliyata çok güzel yakışırdı. Zeki, terbiyeli idi. Ancak hiçbir ilimden haberi, ma'lûmatı olmadığı gibi tıbbın da yalnız cerrahî kısmını bilirdi. Onda da ameliyatı güzel yapmasına rağmen ilimce fakirdi. Meselâ cerrahlığın esası olan teşrih-i maraziden, laboratuvardan bir şey bilmezdi. Bu zattır ki, operatörlüğü memleketimizde parlatmıştır; fakat hiç adam yetiştirememiştir. Bu hususta nedense bahîl idi. Hattâ muavin diye yanına aldığı adamları en gabilerden intihab ederdi. Meselâ o vakit **«Sakallı Cemil»** adında bir Miralay muavini idi. ki pek cahildi. Vazife olarak Cemil Paşanın yapacağı ameliyatların pazarlığını yapardı. İşi bundan ibaretti. Son sınıflarda sol ayağımın tırnağı battı. Cerahat yaptı. Kundura giyemiyor, gezemiyordum. Sakallı Cemil'e gösterdim. Ameliyat yapayım dedi. Parası benden olmak üzere de bana bir şişe kloroform aldırdı. Beni yatırdılar. Yarım saat uğraştı. Canım burnuma geldi. Bir aralık kalkıp fırlıyordum; beş-on askere beni tutturdu. Tırnağı iptal-i hissiz söktü. Etrafını kesip oymuş, birşeyler yapmış. İki ay yara kapanmadı. Sonra da amaliyata rağmen yine bir tırnak çıktı. Ama ne tırnak? eciş-bücüş!. . Hâlâ bu tırnaktan ıstırap çekerim. Gülhanede hekim olunca anladım. Altına bir pamuk sokarak pansuman yapılsaydı iyi olurdum. Tırnak da yerinde kalırdı. O vahşiyane ameliyat acısını da çekmezdim. İşte operatörlüğü buydu.

Dahiliye seririyat hocası **Zoiros Paşa** adında bir Rumdu. Çok geveze idı. Cahil, bir şeye yaramaz biri idi.

Derslerde sade alay ederdi. Domuz bir rumdu. Öldüğü vakit bütün serveti Yunanistana gitti. Oraya vasiyet etmişmiş.

Dahiliye seririyat muallimi **Horasancryan** adında bir ermeni idi. Kalb ve riede cidden iyi hekimdi. Bundan çok şey öğrendim. Derdi ki: «Tedavi vasıtaları zayıftır. İşe yarar ilâçların adlarını şu başparmağımın tırnağına yazarak sığdırabilirim.» O vakte göre hakkı vardı.

Besim Ömer Paşa Kibâle (Fenni-i vilâdi) hocası, **Esat** Paşa göz hastalıkları hocası idi. İkisi de Fransada tahsil etmiş, güzide hocalardan sayılırdı. Bunlar da adam yetiştirmemişlerdir. Sebebi yetişir, yerlerini kapıverir korkusudur. **Besim Ömer** kibâleyi zararsız bilirdi; fakat jinekolojiden hiç haberi yoktu. Eline bıçak alamazdı.

Bizim vaktimizde doktora imtihanları vardı. Üç sınıfın derslerinin birden imtihanına doktora denirdi. İki doktora imtihanı verdik. Zamanımızda tezi kaldırdılar. Bense mutlaka bir tez yazmak hevesinde idim. Yapılmamış, yeni bir mevzu arıyordum. Buldum. Hıtan. Çalışmaya başladım. Küçük cerrahî hocası **Halit Şazi** bize hıtan üzerine bir ders verdi. Hemen notunu tuttum. On satır kadar etti. Avrupadan hıtan hakkında kitaplar getirttim. Bizde neşredilmiş kitapları buldum. Bir şey meydana getirdim. Mektepten çıkınca da İstanbul'da mevcud ve kimi cami içinde olan kırk kadar kütüphanede türkçe ve arapça el yazması kitaplarda hıtan bahisleri aradım. Bazı malûmat buldum. Sonra tarih kitapları ve yazma sürnâmeleri tetkik ettim, hasılı birçok tetkikat, tecrübe ve müşahedelerle fenn-i hıtanı vücuda getirdim. Bu ilk eserim, hem ilk fennî eserimdir. O vakte kadar görülmemiş bir eser oldu. Maatteessüf hâlâ da ondan iyisi değil, kötüsü bile yazılmadı. O vakitten beri yirmibeş yıl olmuştur.

Meşrutiyetin iptidasında mektebi istibdat ve ah-

vahini zikreder (Tıbbiye Hayatından) adlı eseri neşrettim. Bunu önce piyes halinde yapmış isem de sonra tablolar haline koydum. Bu eseri, neşrinden sonra, tiyatro haline koyup Hür Tıbbiyeli adıyle çok zaman oynadılar. Tıbbiyeye ait bazı bazı malumat vardır. Bu eserde bilhassa Sami ile Eczacı Refik teşhir olunmuşlardır. Sami Binbaşı bir Dahiliye zabiti idi. Pek sert ve müstebit, müdürün âleti idi. Bir iki çocuğu kend odasının yanına hapsetmiştir. Bu suretle onların ırzına geçtiği talebe arasında deveran ederdi. Eser neşrolunmdan evvel imzasız bir mektupla beni ölümle tehdit etti: ben onu mahkemeden korkarak Rami adı ile zikrettim Sultan Azizi hal' eden pehlivanlardan birinin oğlu imiş Buna rağmen istibdat âleti idi. Aslını kimse bilmezdi. izden sonra bunu biri öğrenip padişaha jurnal etmiş, Sami derhal Yemen'e sürülmüş, meşrutiyet olunca gelmiş hürriyetperverler sırasına gelmiş, Harbiye Nezareti daire müdürlüğüne tayin edilmişti. Her ne de olsa o vakit sürgünlük çekmiş olmak büyük bir faziletti. Ben de ittihatçılarla iyi değildim. Mahkeme de beni mahkûm edebilirdi. Talebe için gelen etlerin en iyi kısımlarını ve beş-on böbreği birden alır, pişirtir yerdi. Avurtları şişmiş, karnı davul gibi olmuştu.

Eczacı Refik eşnaı mahlûkat idi. Dünyada ne kadar ahlâksızlık varsa, edepsizlik, rezillik, alçaklık mevcudsa bu adamda vardı. Erzincanda askeri hastahanenin eczanesinde havancı neferi imiş; casusluğa başlanmış, bu sayede İstanbul'a gelmiş ve tıbbiyeye birden kolağası rütbesiyle eczacıbaşı olmuştur. İrade ile kendisine diploma da verdiler. İşi-gücü ırz düşmanlığı ve talebeyi jurnal edip sürgüne yollamaktı. İki yıl içinde Refik, paşa oldu. Bir aralık cahilliğine bakmıyarak vereme deva bulduğunu da ilân etti. İlâcını Padişaha takdim etmiş. Bereket versin ilâç tetkik edilmek üzere mektebe yollandı. Vasıl Neum tahlil etti. Bu ciddî adam, bu ilâç saçmadır dedi.

Ama yine seririyatlar da hastalara verildi. Tabiî fayda değil, zarar hasıl oldu ve bırakıldı.

Tıbbiyenin politika devresi bitince **Refik** gibi adamların kârına kesat geldi. İş arıyor, bulamıyorlardı. Bu sefer ellerine geçirdikleri veya bizzat uydurdukları bir takım evrak-ı muzırrayı talebenin yatağı altına sokuyor, sonra basıp yakalatıyorlardı. Bu pek melun bir işti.

Meşrutiyette Trablus'a sürülmüş, oradan Mısır'a gitmiş, orada eczane açmıştı. Harbi Umumî zamanında Kahire'de hekimlik ediyordu. Bir gün onsekiz yaşlarında bir genç geldi. Evvelce Bab-ı Âlî'de mühimce bir mevkide olan bir adamın oğlu imiş. Muayene ettim. Frengisi vardı. Şankrıyı aradım. Kıçında buldum. Çocuğun mahiyeti anlaşıldı. Nasıl aldığını sordum. Hikâyesi feci imiş. Dedi ki: «Biz buraya Meşrutiyet olunca babamla geldik. Paramız kalmadı. Babam öldü. Ben yalnız ve aç kaldım. Beni **Refik Paşa** baştan çıkardı.» Zavallı gence acıdım. Bir Türk çocuğu gurbette mahv olmuştu. Tedavi ettim. Hattâ ilâç parası da verdim. Aynı zamanda o iğrendiğim Refik'e bir kat daha husumet bağladım. Bir müddet sonra idi ki Atabetül Hadrâ'da Kâzım eczanesine girmiştim. Orada sekiz - on kadar eczacı ve sair Türk vardı. Kâzım Malta'da sürgündü. Otururken Refik girdi. Herkes meyanında benim de elimi sıkmak istedi. Elimi çektim ve senin gibi bir rezile el veremem dedim. «Neden rezilim» dedi. Utanmaz şeydi. Sormak cesaretinde bulundu. «Sen İstanbul'da casustun. Ne canlar yaktın. Burada da şimdi İngilizlere casusluk edip can yakıyorsun.» Beni de bir düziye İngilizlere jurnal ediyordu. Haberim vardı. «Aleyhime kitap yazdın» dedi. Devam ettim: «İbnesin» dedim. «Hayır, ben kulanparayım» dedi. Dedim «Kulanparasın; hattâ boyacı arap çocuklarına bile taarruz ediyorsun; fakat aynı zamanda mef'ulsün de. İşte filan yerdeki Musaya ne dersin?» Bu söze hiç cevap veremedi; çıkıp gitti. Bir

kaç gün sonra bir-iki haydut bulmuş, yolumu beklemiş, beni döğmeye kalkıştılar. Ben Refik'i iyice döğdüm. Hattâ bir-iki gün sonra doktor **Şerefüddin Mağmumî** geldi ve: «Ne hayırlı iş yapmışsın. Refik'i iyi döğmüşsün ellerini öpmeli. Ah benim de ahdım vardı; mektepte ondan canım yanmıştı. Yetişseydim de bir tokatcık olsun ben de vursaydım» dedi. Benim Türk tarihinin Mısır bahsi nihayetinde bunlara dair tafsilat vardır. Cumhuriyetten sonra bu çocuğu Ankara'da gördüm. Memur olmuş!.. Zavallı Türkiye...

Son sınıflarda yine pek zayıflamıştım. Yine asabî oldum. Artık sade vakans değil, tahsil zamanının da büyük bir kısmını Sinop'ta geçiriyordum. Böyle yapmasam hasta düşecektim. Bu sebeple çavuşluktan düştüm. Sınıfta onuncu oldum. Sınıfımız yetmiş, seksen kişi kadardı. İlk ikiyüz kişi imtihanlarda döküle döküle, ecel ile öle öle bu miktara inmiştik. Bu miktar doktor çıktık.

Artık doktor çıkmamıza üç, dört ay kalmıştı. Hayata gireceğiz diye seviniyordum. Dokuz yıldır soğuk yüzlü bir kışlada bütün dünyadan mütecerrid ve bîhaber yaşıyorduk. Dile kolay!.. Bazı anlarım olur ki; hayattan ümidimi keserdim. Bu monoton ve meşakkatli hayattan pek bıkmıştım. Bir gün doktor olup çıkacağımı hayal zannederdim. Derken artık o günler yaklaşmıştı. Bir gün dizildik, yemeğe gitmek için emir bekliyorduk. Yanımda bir kaç arkadaş konuşuyorlardı. Dahiliye zabiti olan bir mülazım da önümüzde duruyordu. Bunları konuşuyor diya azarladı, ve fena lâflar söyledi. Bunlar sustular; fakat bu benim izzet-i nefsime dokundu. Halbuki ben lâkırdıya da karışmamıştım. Hiddetle dedim ki: «Zabit efendi! Konuştularsa adam yemediler ya. Konuşmak terbiyesizlik olur mu? Senin söylediklerin terbiyesizcedir. Biz bir kaç ay sonra çıkıyoruz; yüzbaşı olacağız. Sen mülâzımsın. Bari bunu düşüneydin..» Zabit bir şey söylemedi, gitti.

Müdüre şikâyet etmiş, beni hapsettiler. Yirmi gün ceza verdiler. Son günlerde mektebin bir elemli hâtırasını daha yaşamaya başladık. Hapishanede durmuyor, Fransızca kitaplar ile derslerime çalışıyordum. Üzüntüden büsbütün solmuş ve zayıflamıştım. Zaten mektepte bir güneş gördüğümüz yoktu. Burada ise güneş dünyada mevcud olmayan şeydi. Bir gün teftiş için Harbiye Mektebi Nazırı **Rıza Paşa** hapishaneye geldi. Ben kitap okuyordum. Kızgınlığımdan bile bile bir müddet ayağa kalkmadım. Ben de aksi adamım. Nene lâzım?.. Kalkıversene. Hem de madem ki âmir, terbiye ve vazifemdir. Fakat bendeki zihniyet bunları meşrû âmir tanımıyor. Nazarımda hepsi İstibdada hizmetle külâh kapmış cahil ve mel'un insanlar... Milleti, devleti yıkıyorlar. Bu beni bunlara hürmeten men ediyor. **Rıza Paşa** yanıma geldi. Kitaba baktı. Dedi ki: «Bu hangi sınıftan?» Yanında mahut Sami vardı. «Son sınıftan» dedi. Rıza Paşa: «İyi bir talebeye benziyor» dedi. Sami de: «Evet efendim, mektebin en çalışkan ve ahlâklı talebesindendir.» «Neden hapis?» diye sordu. «Zabite karşı gelmiş!» dedi. Rıza Paşa bağırdı ve dedi ki. «Böyle bir kaç ay sonra doktor olacak, çalışkan bir talebeyi neden hapsedersiniz. Baksana, yüzüne solmuş bitmiş. Yazık değil mi?» Bana dönüp: «Hadi oğlum! Kitaplarını al da çık!» dedi. Onbeş gün yatmıştım. Çıktım. Bu adam cahildi ama iyi bir adamdı. İyiliği her fırsatta görülürdü. Kimseyi padişah aleyhinde diye bile yakmamıştı. Fakat bizde müdür olan kardeşi İhsan bir firavundu. İşte iki kardeş arasında ne büyük bir fark vardı.

Biraz sonra son imtihanları da verip çıktık. Yüzbaşı doktor olduk. Bize Türkçeli ve Fransızcalı bütün muallimlerin mühürlerini havi birer diploma verdiler. Padişaha sadakat ve hastalara şefkatle bakacağımıza yemin ettirdiler.

İşte artık mektep ve tahsil hayatım bitmişti; içtimaî

hayata, dünyaya giriyordum. Fakat pek iyi biliyordum ki, tahsil bitmemişti; biten mektepti. Asıl bundan sonra çalışmak lâzımdı. Mektep bize ilk ma'lûmatı vermişti. İstikâmet göstermişti.

Tuhaftır, sınıfta bir kaç arkadaşımız vardı. «Mektepten bir çıksak şu kitapları yakıp kurtulsak» derlerdi. Hakikaten bir tanesi bütün kitaplarını sobaya doldurup yaktı.

Rumî 1317 de doktor ve Yüzbaşı olduk.

*

Bir antika hocamız da Celâl Muhtar Beydi. Deri hastalıkları seririyat muallimi idi. Fransada tahsil etmişti. Seririyata gelir, hastaya bakardı. İlâçları üç dört taneden ibaretti. Muavinlerine, evvelce bunlara dair her birinden bir çok reçete yazdırmıştı. Hasta gelince muavinleri soyarlar önüne getirirlerdi. Celâl Bey: «Dön!» derdi. Hem de hiç gülmez, azarlarcasına sert ve kaba söylerdi. Hasta döner dururdu. Durduğunu hissedince yine «dön!» diye bağırırdı. Hasta böyle defalarca dönerdi, o ise hâlâ onun vücuduna bakmağa vakit bulamaz. Önündeki kâğıtta ticaret hesabı ile meşguldü. Daima pek acelesi vardı. Nihayet bakar «Şu reçeteyi verin!» derdi. Ve vakit biter bitmez savuşur giderdi. Ticaret yapardı. Kırık karyola demirleri ve emsalini alıp satardı, dışarda hekimlik de yapardı. Derdi zoru para idi. Tuhaf bir tip idi. Hoca değil, bir eskici Yahudi idi. Talebe arasında çok menkabesi vardı. Söyleyip eğlenirlerdi. Kışın bir muşamba giyerdi. Muşambanın asıl renginin sarı olduğu belli idi; fakat simsiyahtı. Yıllarla arkasında onu gördük. Bir çizme giyerdi. Kışın veya yazlarda yağmur zamanında paçasını çizmenin koncunun içine sokardı. Diğer zamanlarda koncu pantolonunun parçasının içine geçirirdi. Bu adam pek cimri idi. Yiyemezdi. Büyük servetler yapmıştır. Talebe iken bile Sarayburnuna kaçar, orada balık tutup getirir, tale-

beye satarmış. Mektepte bu bütün talebenin ağzında idi.

Zararsız hekimdi; fakat ticaretten vakit bulamazdı ki... Talebeye hiç bir şey öğretmezdi. Para yüzünden daha hakkında meselâ Hilâl-i Ahmer'de bulunduğu zamana ait çok söyliyecekler varsa da lüzum görmüyorum.

Bir de yedi yaşımda iken babamın beni anamla İstanbul'a getirdiğinde bir vakayı yazmayı unuttum. Halamın Kalamıştaki köşkünde idik. Köşkün yanına eniştem bir set, seddin ortasına bir havuz yapmış, etrafına birçok saksılar içinde çiçekler koymuş. Onlarla uğraşır dururdu. Ben de bunlara dokunurdum. Bir gün Frenk incirini tutmuştum. Onun ince yüzlerce dikeni varmış, elime battı. On gün kadar ıstırap çektim .Eniştem çiçeklere dokundukça kızardı. Pek saygılı olan anam da beni men etmek için uğraşır dururdu. Ben de uzağa kaçar, o söyledikçe dilimi çıkarırmışım. Bir gün eline kırmızı biber saklamış, beni yakaladı ağzıma koydu. Öyle yaktı ki, yaygara içinde bahçeye fırladım. Toprak yeni bellenmişti. Bu topraklarda yuvarlandım ve eşindim. Halamın kızı biraz toz kahve getirdi, ağzıma koydu; yanma biraz geçti. Anam bu hikâyeyi hatırladıkça: «Biber az bir şeydi ama pek alâ idi.» derdi. Bunu zikirden maksadım şudur: Hiç biberli yemek yiyemem. Hâlâ böyleyim. Yemeklerime kara biber de koydurmam. Aşçılarsa yemeğe biber lezzet verir diye koymamak istemezler. Bazen gayet az korlar. Bunu bile derhal hissederim. Hemen ağzım yanar ve tepeme doğru gözlerimden bir ateş çıktığını duyarım. Demek ki, bu hususta bence İdyosenkrazi vardır. Kuvvetli, vücudluyum; fakat bibere hiç dayanamam.

Babam sarışın, mavi gözlü ve beyaz tenli idi. Ben de öyleyim. Anam siyah saçlı idi. esmer güzeldi. Babam kemikli yerden yığmaydı. Benim boyum ondan uzundur. Bir metre yetmişdört santim boyundayım.

Yine şimdi hatırıma geliyor: Tıbbiyede iken Sinop'ta

tatil zamanlarında komşu kızlarından üç kız bana pencerenin önünde otururlar bana gülerlerdi. Bir tanesi bir aralık deli gibi idi. Bana söz de söylerdi. Mütemadiyen kapımızın önünde dolaşırdı. Bunlar Onaltı, onsekiz yaşlarında idi. Hiç birine mukabele etmezdim. Sade seyretmesi hoşuma giderdi: gülerdim. Bu devre en uslu devremdir. Fakat bu esnada gayet çirkin bir iş yaptım. Bir gün evde kimse yoktu. Kapı çalındı. Teyzemin Zühre adındaki kızı geldi. Kapıyı açtım. Yukarı çıktı. «Teyzem yok mu? dedi. O anda fikrime fesat geldi. Halbuki bu kıza bu ana kadar bir başka gözle baktığım hiç yoktu. Birden beni fena bir his kapladı. Cevap vermedim. Kızın üstüne atıldım. Kız kaçmaya başladı. Bağırmıyordu; bağırırım diye beni tehdit ediyor, hem koşuyordu. Böyle koşuşuyorduk. Yakaladım. Uğraşıyordum. Kız şiddetle mukavemet ediyordu. Nihayet aklım başıma geldi; bıraktım. Kız derhal evden gitti. Meğerse insan gözü kızmış bir boğa gibi vahşi bir şeymiş. Kız, kadın ve erkek asla yalnız bırakılmamalıdır; buna mukavemet edenler var; fakat az. Çünkü insan kendini kaybediyor. Eğer kız şiddetle mukavemet etmeseydi, felâketti. Bu vak'adan çok müteessir oldum. Ve kendime çok itab ettim. Meseleden hiç bir şey sızmadı. Kız galiba ne anasına ve ne anama söylemedi. Bu kız bir kaç yıl sonra evlendi. Çocukları oldu ve çok zaman oldu ki; ölmüştür. O vakit anamdan utanıcımdan üç-beş gün ölmüştüm. Sonra da ölünceye kadar bu kızın yüzüne bakamadım.

Şehvet erkeği zıvanadan çıkaran müthiş bir şey. İnsan deli gibi oluyor. Tıpkı İlkbaharda kızan boğalar gibi saldırıyor. Vahşî bir şey oluyor. Bu esnada her türlü cinayeti hiç düşünemeksizin yaparlar. Bu halde olan bir erkek kadına değil hayvanlara bile saldırmaktadır. Bunlar inek, eşek, tavuk gibi şeyleri bile yapıyorlar. Bu sebeple tıb kanununda (Vatî hayvan) diye bir bahis var-

dır. Anadoluda eşek âdeti çoktur. Hatta dişi eşek üzerine türküler bile çıkmıştır.

Son Millî Muharebe esnasında bir vaka oldu: Bir müfreze Eskişehir civarında bir köyde Yunanlıların karşısındaymış. Köyde birinin bir dişi eşeği varmış. Her gece sabaha yakın beş - on asker gelir, eşeği damdan alır, götürürlermiş. Adamcağız mani olamamış. Gidip zabite şikayet etmiş. Zabit demiş ki: «Ne bileyim hangisidir?» Köylü: «Ben isbat edersem cezalandırır mısın?» demiş. Zabit: «Hemen» demiş. Köylü akıllı bir adammış. O gece eşeğin kıçına katran sürmüş. Askerler yine gelmiş ve eşeği almışlar, sonra ahıra getirmişler. Köylü yarım saat sonra zabite gidip «Askerini topla! göstereceğim» demiş. Zabit toplamış, «Göster!» demiş. Köylü «Pantalonlarını çıkart!» demiş. Zabit emretmiş, açmışlar. Köylü dolaşıp önlerinde siyah leke olanları zabite gösterip, katran tedbirini söylemiş.

İşte bu vakalar insanları ahlâkî istikametler vermek için alınacak tdbirleri gösterir. Yine gösterir ki, insanlar ne iğrenç mahlûklardır. Ben bu çirkin şeyleri yazıyorum. Şimdiye kadar kimse yazmamıştır. Pek ayıp görülür; fakat ne çare ki oluyor. Yazmak yazmamaktan daha doğrudur. Çünkü bir şeye göz yummakla o gayri mevcut olmaz ki. Meselâ eşek, kurdu görünce gözünü kapamış. Zannediyormuş ki, kurt da onu görmüyor. Bil'âkis bilinsin ve ahlâkî tedbir alınsın. Kadını serbest bırak; fuhuş artar. Fuhuş bir sosyeteyi yıkan müthiş bir içtimaî dert. Kadını sıkı tut; istimna, livata, vatî hayvan ve kadınlar arasında sevicilik gibi tenasülî delâletler, ahlâkî hastalıklar yol alıyor. Sıhhat ve sosyete zararlar görüyor. İki ucu pis bir değnek. Ne yapmalı bilmem.

Askerî Tıbbiye mektebi o vakit en iyi mektepti. Oradan epeyce talebe yetişirdi. Sebebi disiplindir. Sabah leyin karanlıkta boru ile kalkardık. Çay içip dershaneye

girerdik. Bir zabit gelir, başımızda dururdu. İki saat böyle çalışıp derslerimizi hazırlamaya mecbur olurduk. Sonra biraz teneffüs ederdik. Hocalar gelir, ders verirlerdi. Günde dört ders vardı. Birer saat idi. Akşam üzerinca bir teneffüs ve yemekten sonra da dershaneye girerdik. Yine iki saat derslerimize çalışırdık. Sonra yatakhanelere gider uyurduk. İşte bu sebeple mektepleri mümkün mertebe leylî yapmalıdır. Talebe zarurî çalışır. Hele Avrupada tahsildeki talebemizi büyük pansiyonlara koyup böyle bir disiplin altında tutmalıdır. Bu pek mühimdir.

İşte çocukluk hayatım budur.

HEKİMLİK HAYATIM

Mektep bana sabit saatlerde yemek, uyumak, uyanmak gibi hayata pek lâzım olan meziyetleri vermiştir. İtiraf ederim ki bu leylî mektepler neharîlere pek üstündür. Bunun delili yetişen iyi hekimlerin hep tıbbiye-i Askeriyeden olup Mülkî Tıbbiyeden az veya hiç olmasıdır. Böyle mekteplere revaç verilmesi fikrindeyim. Bizi dershaneye sokar, başımızda dururlardı. Çalışmak istemeyen de mecburi çalışırdı. Talebe başı boş olamaz. İşte Avrupaya gönderilen talebemiz başı boş olduğu için ekseriyetle çalışmıyor. Fuhuş peşindeler.

Tuhaftır, mektepten çıkınca bu mektepte kazandığım dokuz yıllık bir âdet ve intizam âdeti derhal kayboldu. Artık yemek, içmek gibi şeyler bende intizamlı değildi. Demek ki, her şey muhit ve teşkilâta tabidir. Bunlar değişince ve zayıflayınca onlara ait netice ve hasletler de zayıflıyor veya bitiyor. İnsanların terakki hayatında bu iki şeydir ki, en mühimdir: Muhit, teşkilât.

Artık bizi mektepten çıkardılar. Yine Saray içinde bekâr talebeye ayrı bir yer verdiler. Biz Anadolulu bekâr otuz talebe idik. Burada yatıyorduk, fakat yemek vermiyorlardı.

Bu esnada aklıma geldiği gibi gezdim. Ordan oraya dolaşıyordum. Hiçbir gaye ve maksadım yoktu. Kendimde bir hafiflik duyuyordum. Üstümden bir tazyik kalk-

mıştı. Âdeta zindandan çıkmış gibi idim. Çalışma da yoktu. Bu hürriyetin tadı ile gaşy halinde idim. Okuduğum da yoktu.

Bu hal iki ay devam etti. Vücutça da toplandım, yüzüme kan geldi. Pek muztarip olduğum hazım düzeldi. Mektep hayatının ârızalarını giderdik.

Bir kaç yıl evvel Alman Profesörler getirilip Saray içinde Gülhane Hastanesi te'sis edilmişti. Askerî Tıbbiyeden çıkanlar bir yıl orada staj yaparlardı. Yani pratik görürlerdi. Ondan sonra Ordulara gönderilirlerdi. Biz de oraya gidecektik. Fakat hastahanenin senelik tatilinin bitmesine henüz iki ay vardı.

İşte böyle düşüncesiz, gayesiz iki ay geçirdikten sonra âtiyi düşünmeye başladım. Bir program çizmek, onun üzerinde yürümek lâzımdı. Gülhanede sıra ile her şubede çalışmak, pratik şeyleri öğrenmek istiyordum. Keza Fransızca hiç konuşamıyordum, okuduğum kitabı iyi anlıyordum ama konuşmak da lâzımdı. Gülhanede Alman Profesörleri dersleri Fransızca takrir ediyorlardı. Fransızcayı kitaplarla, lûgatlarla kendi kendime öğrenmiştim. Henüz Fransızca konuşmak için bir fırsat zuhur etmemişti. Keza bu işler kitap, hattâ âletler istiyordu. Bunların hepsi paraya bakıyordu. Bende ise beş para yoktu. Maaşda da çıkma ümidi yoktu. Babamdan da artık medet yoktu. Zavallı kendini geçindiremiyordu. Hattâ artık ben ona bakmalıydım. Bunu kendime şeref ve vazife biliyordum. Hele anama çok iyi bakmak hevesim pek fazla idi. Şimdi ne yapmalı?...

Evvelâ para bulmak lâzım olduğuna hükmettim. Fransızcayı konuşabilmek için Fransızca konuşan bir ailenin yanına pansiyoner girmek yolunun en iyi çare olduğunu düşündüm. Hesabıma göre elli altın lâzımdı. Bu parayı Sinop'ta bulurum dedim. Sinopa gideceğim; fakat şiddetle yasak. Bir yolunu bulup Sirkeciden Sinopa

giden vapura gizlice girdim. Saklandım. Sinopa vardım. Babamın dükkânının karşısında **Tacir İzzet Efendi** vardı. Zengindi. Ben gidince halk etrafıma üşüştü, hastalarına baktırıyorlardı. Zaten tıbbiyenin son sınıflarında iken Sinopa tatil geçirmeye gittiğim vakit herkes bana hastasını gösterirdi. Kimseden para almıyor, her tarafa koşuyordum. Sade bir iki zengin zorla bana para kabul ettirmişlerdi. Bu sefer de hastalara baktım. Bu **İzzet Efendi**'nin kızı, henüz ilk devrede vereme müptelâ imiş. Bu da bana hastasını tedavi ettirdi. Oldukça muvaffakiyet hâsıl ooldu. Bu adam bana vizite vermiyordu. Dedim, bundan borç para alırım. Bir gün söyledim. Memnuniyetle veririm dedi. Pek sevindim; fakat dedi ki : «Bu rehin ister. Baban karşımdaki dükkânını bana rehin etsin» kederlendim. Babama söylemeye dilim varmadı. Nihayet söyledim. O da kederlendi ve: «Elimde bir dükkânım kaldı. Sana çok masraf ettim. Sonunda bunu da elimden gidereceksin.» dedi. Yalvardım ve: «Bu parayı ben öderim, korkma» dedim. Zavallı babam razı oldu. İzzet efendiye söyledim. Bir yılda ödenmek üzere muhtelif vadeli senetle verdi. Ve dükkân da rehin edildi. Parayı da birden vermedi. Aydan aya gönderdi. Meğerse bu adamın babamın dükkânında gözü varmış, bu suretle almak için para vermişmiş. Yoksa hayır sahipliğinden değilmiş. Vade biter bitmez beni fena halde sıkıştırdı. Ben de para bulup gönderdim; fakat senetleri iade etmedi. İstedim. Bana türlü fena şeyler yazdı. Bu sebepten bu adam Sinopta benim başdüşmanım oldu. Sonra mebus intihabında pek aleyhimde çalıştı; fakat hiç bir şey yapamadı.

Sinopta bu para meselesi hallolmuştu. Kumandan paşa beni istetti gittim. Dedi ki: «Şiddetli emir var, seni burada arıyorlar, orada ise tahtelhıfz gönder diyorlar» Korktum. Bu adamın boğazında rahatsızlığı varmış, ba-

na tedavi ettirmiş, iyi olmuştu. «Korkma dedi, ilk vapura bin, git! Ben yoktur diye cevap veririm» dedi. Bindim ve gizlice İstanbula çıktım. Mektebe gittim. «Nerdeydin?» dediler. «İstanbuldaydım» dedim. Bu suretle bu belâ savuştu.

Gülhane açıldı. Bu parayla biraz kitap aldım. Galatada Kuledibinde Fransızca konuşan bir yahudi aileye pansiyoner girdim. Gündüz hastahaneye gidiyor, gece eve geliyordum. Bu ailenin bir kızı vardı. Ailelere Fransızca ders veriyordu. Fransızcası kuvvetliydi. Onunla mükâleme yapıyordum. Gülhane ile Kuledibi arası çok uzaktır. İki büyük yokuş vardır. Tramvay vardı; fakat atlıydı. Hemen de yaya ile müsavi bir zamanda bu yolu katederdi. Benimse vaktim dardı. Hem de parada ekonomi yapmak mecburiyetinde idim. Bu yolu ekseriya yürür, günde iki müthiş yokuş çıkardım. Bu kız bana alâka peyda etti. Ben sözüne, harekâtına cevap vermezdim; fakat bu suretle benimle meşgul oluyordu. Bu hali işe yaradı. Orda altı ay kadar kaldım. Artık Fransızcayı kafi miktarda konuşuyordum. Baktım ki kız işi azıttı. Bir Yahudi kızı işime gelmiyordu. Hem de evlenmek sırası değildi. Kazanç yok, âti meçhul, hem de çalışmaya mani; bu ise hiç işime gelmiyordu. Bu evden çıktım. Kız yine peşimi bırakmadı. Nihayet Parise gitti. Orada da bana kartlar yollamaya devam etti.

İlk olarak dahiliye şubesine girdim Bunun hocaları Deicke **(Dayka) paşa** ve **Süleyman Nu'man** idi. Sabahları seririyatta, öğlenden sonra poliklinikte Dayka'nın yanında çalışıyordum. Bu zamanlar hastahanenin en parlak devriydi. Sade günde polikliniklere üç-beşyüz hasta gelirdi. Gülhanenin şöhreti her tarafa yayılmış, Anadoludan dahi çok hasta gelirdi. Alman eli altında herşeyde büyük bir intizam vardı. Bu hastahaneye kadar Türk doktorlardan Fransada okumuşlar vardı ama hekimlikleri

nazarî ve pek eksik bir halde idi. Almanlar Gülhanede ciddî ve labooratuvara müstenid bir hastahane, mekteb-i tıb te'sis etmişlerdi. Bu hastahane sanki bir Alman hastahanesi idi. Bu sayede ve buradandır ki; Türklerden epey iyi hekimler yetişmişti. Hattâ diyebilirim ki, bizde hakiki hekimliği Gülhane ve bu Almanlar te'sis etmişlerdir.

Alman İmparatoru Vilhem Bonn Darülfununu profesörlerinden operatör **Rieder'i** göndermişti. **Rieder** de **Dayka'yı** alıp gelmişti. Bunlara paşalık verilmişti. Askerî hekimlerden **Kerim Sabatî, Asaf Derviş, Ziya Nuri, Raşit Tahsin, Eşref Ruşen** ve **Süleyman Numan** Almanyada tahsil edip bu arada İstanbula gelmişlerdi. Bunlara da Almanlar hastahanede hocalık vermişlerdi. Bunların yerine de **Ziya, Orhan, Mehmet** ve **Tevfik Recep** Almanyaya tahsile gönderilmişti.

Ben durmuyor çalışıyordum. Vakit buldukça Fenn-î Hıtan adındaki eserimin de ikmaline gayret ediyordum. Süleyman Numanın seririyatında ilk müşahede almam gülünecek şeydir. Pek dikkate şayandır. Mektepte gördüğümüz tahsilin mahiyetini gösterir. Hastanın nabzını saydım. Müşahede kâğıdına yazdım. Şimdi nefesinin adedini sayacağım; bir türlü sayamadım. Şöyle düşündüm, böyle düşündüm; olmadı; işin içinden çıkamadım. Gittim birini aradım. Karşıma Deicke çıktı. «Rica ederim, size bir şey soracağım. Gelir misiniz?» dedim. Geldi. Koğuşa girdik. Hastanın başına götürdüm. «Nefesini sayacağım, sayamıyorum» dedim. «Nefes nedir? Dakikada kaçtır? Muhtelif hastalarda kaç olur?» diye beni nefes hakkında imtihan etti. Ben bu dersleri mektepte Paristen getirttiğim o vakit moda olan iyi ve büyük bir eserden iyice öğrenmiştim. Cevapları verdim. Dedi ki: «Pekalâ biliyorsun.» Telâş içinde ve sıkıntılı bir halde: «Ama sayamıyorum.» Güldü. Saatini çıkarıp eline aldı, diğer eli

ni hastanın göğsüne koydu. Saatına bakıyordu. Hasta soludukça tabiî eli duyuyordu. Bir iki, ilâ... diye saydı. «Yirmi işte. Rubu' dakika oldu. Demek bir dakikada seksen eder.» dedi. Öğrendim. Pek basit bir şeymiş... Gitti. Yaptım, oldu. Âdeta **Cristophe Colombe** gibi Amerikayı keşfetmişçesine sevindim. İnsanlar ne kadar âlim olsa da nazariyatın pratiksizlik yüzünden insanı hekim edemiyeceğini bu basit ders ile çok iyi anladım. Pratik nazariyattan çok üstündür. Tıbbiye mektebimizde pratikten eser yoktu.

Bir taraftan bu seririyatta, bir taraftan polikilinikte ve laboratuvarda **Dayka**'nın yanında çalışıyordum. **Süleyman Numan**'dan hiç istifade etmiyordum. Derslerini toplasan bir incir çekirdeğini doldurmuyordu. **Dayka**'dan çok istifade ediyorum. **Rieder**'in derslerini âşkla takip ediyordum. Bu adam bu duruşundan, hâlinden, sözlerinden görülüyordu ki pek yüksek bir adamdı. Fransızcası pek zayıf olmasına rağmen gayet güzel ders veriyordu. Ameliyat yapıyordu. Bir gün **Rieder** ders verirken talebeden yani yüzbaşı ve doktor ünvanını hâiz olan bizim, arkadaşlardan haylaz bir kaç kişi dershanede arka sıralarda oturmuşlar, gülüyorlarmış. **Rieder** görmüş, hiddetlendi ve dedi ki: «Öyle Fransız kadınları gibi ne gülüyorsunuz?» Hayret... Artık tıs yoktu. Pek manâlı ve ağır bir sözdü. Şimdi **Rieder** sağ olsaydı da Alman kadınlarını görseydi bu sözünden utanırdı. Fırsat buldukça diğer şubelerle de devam ediyordum. Bu çalışmalarım **Dayka**'nın dikkatini celbetmiş, bana hüsn-ü muamele etmeğe başladı. Bu da şevkimi arttırdı. Her şubede çalışıyordum; fakat emraz-ı akliyeyi hiç sevmiyordum. Hocası yine Almanyada tahsil etmiş **Raşid Tahsin Bey**'di. Bu adam fena adam değildi; fakat deli gibiydi. Deliliğin bir kısmının deli göre göre taklid ile sirayet ettiğini biliyordum. Bundan korkuyor, oraya yanaşmı-

yordum. Hakikaten ne kadar deli mütehassısı doktor gördümse hepsi de deli gibi, hiç olmazsa şu tabirle, bir derece anormal halde idiler. Bilâhere yirmi yıl sonra **Mazhar Osman Bey**'i gördüm. Bu zat mektepte makul çalışkan, mahcup, terbiyeli bir çocuktu. Gülhanede de öyle idi. Deli mütehassısı oldu. Beş-on yıl sonra gördüğüm vakit onu da pek değişmiş buldum. Tam deli değildi; yine makul adam; fakat her halde onda bir takım anormal haller peyda olmuştu.

Mektepte pratik olarak sade **Horasancıyan**'dan kalb ve rie dinlemeyi ve bunlardan bir kaç ses öğrenmiştim. Gülhanede bunları çok ilerlettim. Laboratuvardan da bazı şeyler öğrendim. Bakıyordum, bu bir sene hekimlikte tekemmül için bir hiç idi. Daha üç-beş yıllık bir çalışma istiyordu. Gayem her şubeyi bir pratisyene yetecek kadar öğrenmek, sonra Anadoluda fırsat bulup iki katır alıp birine ilâç ve âlet yüklemek, diğerine binip her tarafı gezmekti. Bu suretle hem para kazanacaktım, hem memleketi görecektim. Hem de lûgat, halk şiir ve âdetleri, oyunları ve kıyafetler toplayacaktım. Bu seyahatte çok para kazanacağını ümid ediyordum. Bununla İstanbula gelip âtiyi tekemmülâtıma çalışacaktım. Almanyaya gidecektim. Halbuki bu bir yıllık sanat sermayesi buna kâfi değildi.

Her yıl Alman profesörler staj yapanlardan beş-on güzide talebeyi seçip asistan olarak yanlarında bırakıyorlardı. Sonra bunları Almanyaya da gönderiyorlardı. Biz Gülhaneye gelmeden evvel **Hamdi** ve arkadaşlarını göndermişlerdi. Onlar geliyordu. **Reşat Rıza** ve onların sınıfından daha bir-iki asistanı göndereceklerdi. Bu da terakki için bir yoldu ve pek câzipti. Zaten Avrupayı görmek, orada çalışmak en büyük emellerimden idi. Anadoluda da dolaşıp para kazansam bu para ile Avrupaya gitmek gayemdi.

Paraca sıkıntıdaydım. Şükrü adındaki kardeşimi eczacı mektebine koymuş, ona para yetiştiriyordum. Yemeğim ekseriya Arnavut bakkalda fasulya piyazı ve ciğer kebabı idi. Babama da yardım etmek istiyordum; edemiyordum. Bence bir gencin tahsili daha evveldi. Şükrüden büyük ve benden küçük kardeşim Bahriye Mektebindeydi. Ona babam bakmıştı. Ben tıbbiyede son sınıfta iken zabit de olmuştu.

Bahriye mektebine ait şu dikkate şayan şey hatırıma geldi, kaydedeyim: Kardeşim bahriyede son sınıfta imtihan olurlarken hastalanmıştı. Cuma günü vapura bindim. Dehşetli bir lodos vardı. Gemi çürük ve yolsuz idi. Dalgalar içine giriyordu. Ölüm tehlikesi geçirdik ve üçbuçuk saatte Heybeliadaya vardık. Mektebe girdim. Beni kahve ocağına aldılar. Kardeşim ve arkadaşları ile oturduk. Sırası gelen talebe yukarı imtihana çıkıyor imtihandan çıkan kahveocağına geliyordu. Bir aralık bir talebe yaygara ile ve koşarak geldi. Herkes etrafına toplandı: «Nasıl oldu mu?» dediler. İngilizce imtihanı imiş. Dedi ki: «Nasıl olacak?.. Mümeyyizler her biri bir şey sordu bilemedim. Sonra dediler ki, kitabı baştan sona kadar çevir, bildiğin yeri tercüme et. Baştan sona kadar çevirdim; bildiğim yok; durdum. Yok, yok; belki görememişsindir, bir de sondan başa kadar çevir dediler. Çevirdim yine yok. Ne ise sana bir numara verelim de sınıfı geç dediler. Numara aldım.» deyip sıçrıyor ve tepinerek seviniyordu. Hale bakınız!... Böylesi de varmış...

Yine zikredeyim. Bizim kardeş zabit oldu. Sınıf arkadaşlarından bir kaçı onu zabit elbisesi ile görmüşler. Bana: «Ooo, kardeşin zabit olmuş, tebrik ederiz» dediler. Kızdım ve dedim ki: «Kaç para kıymeti var! Böyle devrin zabitliğinin ne şerefi olur? Hem Bektaşî hikâyesini bilir misiniz?.» «Hayır!» dediler «Peki, dedim, bir gün bir Bektaşi yolun birisine durmuş, oradan akan su-

dan alır. toprağını çamur eder, bundan da insan şekilleri yapıp dizermiş. Geçenler «Ne yapıyorsun?» demişler. O da «İnsan yapıyorum» demiş. «Vay, herif! İnsan yapılır mı? O Allaha mahsus.» demişler. Bektaşî demiş ki: «Bunun rızkını vermedikten sonra milyonlarla yap, ondan kolay ne var?» İşte dedim. ben sizin kolunuza bir çok sırmalar dikeyim maaşını vermedikten sonra bin tane zabit yaparım.» Güldüler.

Staj senesi bitti. Bana «Zergut - Aliyyül a'lâ» bir şahadetnâme verdiler. Bâbı seraskeri beni Basra'ya tayin etti. Bundan korktum. Telâştaydım. Bu esnada Almanlar beni asistan intihab ettiler. Pek sevindim; fakat Serasker kadısı asla razı olmuyordu. İllâ beni Basraya gönderecek. Almanlar sözlerini dinletemediler. Yine ümidsizliğe düştüm. Asistan kalan on arkadaştık. Almanlar bize dediler ki: «Buradan çıkmayın! sizi buradan alamazlar; fakat çıkarsanız yakalarlar. O vakit biz karışamayız.» Bize hastahanede odalar verdiler. Artık hastahanede yatıyorduk. Gece gündüz oradaydık. Kanun neferleri hastahanenin etrafında dolaşıyorlardı; lâkin içeri girmeye cesaret edemezlerdi. Bu hale hem sevindim, hem kan ağladım. Çünkü Türkiyenin payitahtında Gülhane bir Alman kolonisi halini almıştı. Hükûmetin polisi oraya giremiyordu. Feci şey!... Bu hal üç-dört ay sürdü. Nihayet Almanlar dediklerini yaptırıp bizim asistanlığımızı hükûmete kabul ve tasdik ettirdiler. Serbestledik. Serasker **Rıza paşa** idi ki, sözünü yürütemedi bu adam sonra benim büyük kayınpederim olmuştur.

Artık hastahanede yatıyordum. Hane parasından kurtuldum ve yine ciğer, piyaz yemeğe devam ederek para arttırmaya başladım. Bunu babama ve Şükrü'ye yardım için yapıyordum. Babama: «Bir kaç aya kadar size yardım edeceğim. Artık çalışmayı bırak, dükkânı ve malları sat onunla idare et» diye yazdım. Öyle yaptı biraz

sonra da kendisine her ay para gönderdim ve babama ölünceye kadar buna devam ettim. Hattâ İttihatçılar beni hudut haricine sürdükleri vakit Harbi Umumî zamanında Sinop tüccarlarından ve babamın ailece dostu olan **Altunoğlu Yuvan** ve kardeşi **Eczacı Vasil** her ay ona para vermeye devam etmişler. Ben Türkiyeye gelince bu paraları onlara verdim. Altın kanunla kâğıt olmuştu; fakat bu borcu onlara altın olarak verdim. O vakit kardeşimin biri zabit,**Şükrü** Orman Memuruydu. Hiç yardım etmemişler. Zabit mazurdu. Harbi Umumi'de ailesi ile beraber çok sefalet çekmiş. Hattâ babam ölürken Şükrü yanındaydı. Ölüm döşeğinde bütün emvalini kendi haremi üstüne yaptırmış, ben gelince de cenazesine sarfettim diye benden yüzelli lira almıştır. Çirkin, hem de fazlaydı verdim. babasının ölümünü dolandırıcılık vasıtası yapmıştır.

Artık **Dayka**'nın asistanıydım. Asistanlara kısa bir beyaz gömlek giydirirlerdi. Ben de giydim. Laboratuvarda, dahiliye polikliniğinde yanında çalışıyordum. Derslerinde göstereceği idrar, kan, balgam, ilâ... Tahlillerinin, mikropları, teşrih marazî kuplarını hem öğreniyor, hem hazırlıyordum. Bir taraftan da hastahanenin bütün otopsilerini yapıyordum. Bu devre iki yıl devam etti. Dahiliye hastalıkları, laboratuvar işlerinde iyi terakki ettiğimi anlamaya başladım. Artık kendim bir takım şeyler de yapıyordum. Meselâ dizinde bir beş para kadar kırmızı bir leke olan bir harbiye talebesi gelmişti; teşhis koyamadılar. Ben oradan biraz kesip kup yaptım. Bir şey yoktu. Kupu «çil» boyası ile boyadım, Cüzzam mikropları meydana çıktı. Bu hastayı takip ettik. Bir yıl sonra cüzzam alâmetlerini her tarafında vermiştir. Bu boya ile kupta Koch ve Hansen basillerini boyamaya heves ettim. Çünkü o vakte kadar kupu bu boyada kaynatıyorlar kup tekemmüs edip fena gözüküyordu. Ben kaynatmaksızın ve etüve koymaksızın tecrübeler yaptım. Muvaffak oldum. Türlü teş-

rih marazî kupları yaptım ki yüzlercedir. Her otopsiden marazî parçayı alır, ondan kuplar yapar türlü boyalarla boyardım. Kendim bizdeki meselâ mürver meyvesi gibi boyaları, maddeleri toplar, onlar ile de tecrübeler yapardım. Bu kuplarımdan **Dayka** yirmi-otuz kadarını ayırmış, hastahanenin seçme kolleksiyonuna koymuştu. Bir gün «**Virchov**» Türkiye'ye ve hastahaneleri ziyarete geldi. O vakit Almanyanın teşrih mütehassısında en büyük profesörü oydu.Dayka ona bu kolleksiyondan bir kaç kup ve o meyanda benim Koch basili boyanmış bir kupumu verdi. Bir müddet baktı. Mikroskoptan başını kaldırıp «Bunu kim ve nasıl yaptı?» dedi. **Dayka** beni gösterip «Bu yaptı. Kendisine sorunuz.» dedi. Sordu. Anlattım. «İyi bir şey bulmuşsun. Sen Türk müsün? dedi. «Evet!» dedim. Dikkatli dikkatli yüzüme baktı.

Bu esnada fenn-i hıtanı tekemmül ettirip bitirmiştim. Bir de kıskaç icad ve bir usûl-ü ameliyye ihdas etmiştim. **Dayka, Witting** beğenmişlerdi. Witting benim eserimi Almancaya tercüme etmeye başladı.

Dayka beni pek seviyordu. Ona her sorduğumu bana öğretirdi. Bu zat çok büyük bir âlimdi. İngilizce, Fransızca, İtalyanca bilirdi. Şimdi hâlâ Almanyada sağmış ve tasavvuf felsefesi ile meşgulmüş. Cüzzam üzerine keşifler yapmıştır. Sonra pek çalışkan adamdı. Hiç durmaz çalışırdı. Hattâ herkesten evvel gelir, herkesten sonra hastahaneden giderdi. Öğle yemeği evinden getirdiği bir-iki sandviç idi. Çok defa onu da laboratuvarda ayakta yerdi. Almanya'dan ağır misafir gelirdi. Derste iken haber verirlerese «Beklesin» der, gitmezdi. Dersten sonra giderdi. Tıbbın hemen her şubesini mükemmel bilirdi.Röntgen ile de pek meşgul olurdu. Frengili kemiklerdeki alâmeti o keşfetmiştir. Sonra hulkaten iyi, terbiyeli, nazik, yüzü de sevimli bir adamdı. Ben tıbbi malûmatımın büyük kısmını ona medyunum. Sonra darıldık.

Sebebini yazacağım fakat hâlâ gönlümde ona sönmez ve pek yüksek bir hürmet vardır. Ben ondan yalnız tıb öğrenmiyordum. Metod da öğreniyordum ki, bu metodlar benim âti hayatımda büyük rol oynamışlardır .

Bir gün bir marazî madde boyadım. Mikroplar vardı teşhis edemedim. Hemen gidip kendisini çağırdım. Baktı ve teşhisi söyledi. Yine baktım, dediği mikrobu göremedim. Tekrar gösterdi. Yine göremedim. Üç-beş oldu, yine «göremedim» dedim. Dedi ki: «Çok septiksin!». Çok geldim diye utandım. Yüzüm kızardı. Bana baktı, halimi gördü dedi: «Yok, üzülme! Bu fena değil, büyük bir meziyettir. Septik olmamak hafifliktir. Hayatında hiç bir şeye çabuk inanma!» Ferahlandım. İlk zamanımda tahlilât yaparken mi'yar şişelerini alır, tahlili yapar şişeleri masa üstünde bırakır, ya bir yerlere koyuverirdim. Sonra bir daha lâzım olunca ara ara bulamıyordum. Bir şişeyi bulmak için bir saat uğraştığım olurdu. Bana herhangibir şey nerden alınırsa iş biter bitmez yine oraya konmasını öğretti. Böyle yapmaya kendimi alıştırdım, âdet oldu. Artık lâzım şişeyi bir anda, hattâ gözüm kapalı olarak alırdım. Bu sayede intizamın yüsek kıymetini öğrendim. Hâlâ bu âdet bende vardır. Hiçbir şey onu bana terk ettirememiştir. İki elim kanda olsa yine aldığım şeyi o esnada yerine korum. Koymasam rahat edemem ki... İllâ yerine koymalıyım...

Bunların iyi bir âdetleri daha vardı. **Dayka** bazı dikkate şayan hastalar üzerine neşriyat yapmak için bana verirdi. Ne türlü çalışacağımı söylerdi. Öyle yapardım. Sonra bibliyoğrafi arattırdı. Ben Fransızca yazardım. Tashih ile Almancaya tercüme edip Almanya'da bastırır, neşrederdi. Kendi adıyle benim adımı da kordu. Hattâ bu neşriyata kitapçılar para verirlermiş. Ondan da bana hisse vermiştir. Böyle Almanca ilmî neşriyatta adımı görmek beni delice sevindirdi. Böylece birkaç neşriyatımız

vardır. Bunu daha bir - iki asistanla da yapmıştır. Ezcümle Reşat Rıza ile böyle müşterek sonra profesör **Witting** ile de yaptım.

Hastahanede arkadaşlarım ve en ziyade sevdiğim **Mahmud Ata, Raif** idi. Bir de hastahanede idare memuru olan mülâzım **Mehmed Ali** dostumdu. **Mahmud Ata** bizim sınıftandı. Mektepte en küçüklerdendi. Zeki, uslu, pek mahçup, kimse ile görüşmez, çalışırdı; fakat edebiyat, politika ve emsaline dökülmemiş, yalnız dersleri ile meşguldü. Son sınıflara doğru sınıfın birincisiydi Gülhanede **Asaf Derviş**'e asistan olarak jinekolojide kalmıştı. Bizi kanunlar aradığı vakit o da hastahaneye kapanmıştı. O vakit pek arkadaş olduk. **Raif** bizden bir sınıf evveldi. Zeki ve çalışkandı. **Mehmed Ali, Kandiyeli İsmail Paşanın oğlu, Ali Fuat Paşa**'nın ağabeysidir. Münevver bir gençti. **Abdülhamid** aleyhinde idi. Bu sebeple onu da pek sevdim. Az zaman içinde âdeta hiç ayrılmaz bir arkadaş olduk.

Bir yıl sonra beni Yemen'e tayin ettiler. Almanlar ne yapıp yaptılar, kurtardılar. Bir yıl sonra yine Yemen'e tayin ettiler. **Dayka** uğraştı, olmadı. Nihayet Alman sefiri **Von Bierberstein Dayka**'nın ricası üzerine bir Cuma Selâmlığından sonra huzura çıkıp «**Rıza Nur** hastahaneye lâzımdır. Onsuz olmaz. Muavin olarak bırakmanızı rica ederim» demiş; bir irade ile kaldım. O vakit mabeyn kâtipleri ve emsali «Bu nasıl adammış ki, Alman sefiri bunun için huzura çıkıyor» dediklerini işittim. **İşte Dayka** benim hem hocam, hem velinimetimdir. O olmasaydı Yemen'lerde çürür, cahil kalır, belki de ölür giderdim.

Mektepte son sınıflarda bana bir hâl olmuştu. Her yerin mikrop olduğunu öğrenerek hiç bir şeye elimi süremezdim. Bir kapının mandalını tutamaz, bir kimsenin elini sıkamazdım. Mikrop geçecek öleceğim zannederdim Hele hizmetçilerin ortalık süpürmelerine pek kızardım.

Süpürür, tozları ayaklandırırlar, ağzımıza, burnumuza dolardı. Sulayıp süpürdükleri nadirdi. Zaten bu da yeri ıslatıp, cıvık bir şey yapar, rutubet sebebi olurdu. Şu adamlar süpürmeseler de tozu yerde bıraksalar evlâdın derdim. Hakikaten böyleydi. Bir yere elimi sürmememin sebebi kısmen tahsil ettiğimiz ilimler, kısmen de nevrastanik oluşumdu. Meselâ o esnada burnum daima gözüme batardı. Zannederdim ki, koca ve iğrenç bir burnum var. Halbuki mektepten sonra hiç gözüme görünmedi. Burnum minicik değildi. Ama çirkin bir surette de uzun değildi. Başımda daima tazyik eder bir demir çember gibi bir ağrı vardı. Mektepten çıkınca bunlar geçmişti.

Her taraf mikroptu ama patojen nev'i azdır. Saprofitlerden korkulmaz. Hattâ bunlar hayata lâzımdır. İşte bunu bilmezdim. Pantolonumun arka cebine yassı bir şişede alkol kor, bir yere, birinin eline dokunsam ispirto ile elimi yıkardım. Nitekim mektepte seririyat dahiliye muavini **Celâl İsmail Paşa** vardı hem de talebenin hekimi idi. Tuhaftı. Hepimizi verem, hiç olmazsa pretüberkülo addederdi. Bu zat da bu halde idi. bir yere el sürmez, hiç kimse ile tokalaşmazdı. Cebinde konyağı vardı. Onunla ikide bir elini yıkar ve gargara ederdi. Sonunda bu zat veremden ölmüştür. Gülhanede bu halim de tamamiyle geçmişti.

Asistan olduktan sonra pek çok çalışıyordum. Gece ve gündüz. Geceleri hastahanede yatmaktan, hadsiz istifade ettim. İki yıl yattım. Meselâ ameliyat yapılmış bir hastada gece vakti kan boşanıyordu. Beni uyandırıyorlar, tedavi ediyordum. Bir hasta işiyemiyordu, lâzım geleni yapıyordum. Bu suretle dâvaların muhtelif nevilerini kullanmakta büyük bir maharet hasıl ettim. Bir kadın gece doğuruyordu, gece bir yaralı getiriyorlardı. Bunları ben yapıyordum. Bunlar terakkime büyük yardımlar ettiler.

O kadar çalışıyordum ki; Cuma ve Pazar hastahane tatil olduğu halde ben gezmeye de çıkmıyordum, laboratuvarda çalışıyordum, bundan çok zevk duyuyordum. Bir gün baş şuvester gelip bana: «Hasta olacaksın. Senin gibi adam görmedim. Biraz çık, gezin, hava al!» dediğini bilirim. Sözüne kulak bile vermedim. Nihayet bir gün öksürmeye başladım; ağzımdan kan geldi. Yine verem tabiî diye telaş ettim. İdadide iken evvelâ ağzımdan kan gelmiş. sonra zatülceb olmuştum. Halbuki şimdi vücudum, kuvvetim yerinde idi. **Dayka'ya** beni muayene etmesini söyledim. Muayene etti. «Bir şey yok. Sade sana nevrasteni hali gelmiş. Çok çalışıyorsun. Hastahaneyi bırak. On gün gez! Hiç okuma!» dedi. **Dayka'nın** her sözüne son derece itimadım vardı. Çünkü tıbdaki kudretini bir çok misallerle görmüştüm. bir tanesini zikredeyim. **Süleyman Numan'ın** koğuşunda bir hasta vardı. Güç nefes alıyordu. **Süleyman Numan** ona dâiül-bühr teşhisi koymuş, talebeye öyle ders veriyordu. Bir gün bir-iki talebe **Dayka'ya** rica ettiler. Gittik, muayene etti; rie kanseri dedi. Hasta iki ay sonra öldü. Otopsi yapıldı, **Dayka'nın** dediği çıktı. Böyle misaller çoktu. Sonra **Dayka** yalan da söylemezdi. Acı tatlı ne ise hakikatı derhal söylerdi. Onun sözleri beni derhal teskin etti. Bir hafta Taksim bahçesinde Boğaziçin'de gezindim. Bir şeyim kalmadı. Sinirim de yatıştı. Hastahaneye gelip yine çalışmaya başladım. Taksim bahçesi en sevdiğim bir yerdi. Kenara gidip ordan Bogazı seyretmenin tadına doyamazdım. Her yorgunluk hissettikçe oraya gider, yalnız başıma saatlerce denizi seyrederdim. Yazın da, kışın da bunu yapardım. Kafam dinlenirdi.

Yine her şubede ihtisasa devam ediyordum. Niyetim bunları bitirip sırf cerrahiye kendimi vermek, ihtisas olarak operatör olmaktı Her şubeyi lüzumu kadar öğrenmeden bir ihtisasa kapanmayı fena buluyordum. Böylele-

ri çoktur. Meselâ göz hekimi **Esat Paşa** sade gözden anlar. Başka hekimliklerde hekim olmayan biri kadar cahildir. Bu sınırlıveriyor. Hem tedkikat âleminde her şubenin birbirine teması ve alâkası var. Her şubede bir derece malûmat sahibi olmayan tıbta âlim olamaz. **Cemil Paşa**, **Besim Ömer** de **Esat Paşa** gibidirler. Artık Anadoluda dolaşmak fikri bende zail olmuştu. Her şubede çalıştım. Hattâ masajda bile çalışıp şahadetnâme aldım. Göz muallimi **Ziya** idi. Bir aralık onun yanında asistan olarak da göze çalıştım. Lüzumlu şeyleri öğrendim. Artık Jinekolojiye çalışacaktım. **Asaf Derviş** muallimdi. Bu zat iyi bir adamdı ve sanatının ehli idi. Fakat pek asabi, hırçın ve huysuzdu. Muavinlerine türlü fena sözler söyler, ameliyat yaparken pensler, makaslar ile onların ellerine vururdu. Hattâ bıçakla ellerini dürttüğü bile olurdu. Bir fena huyu da muayene zamanında hiç bir talebeyi yanına almazdı. Muavini Atayı, bir şuvester ve iki hezmetçi alır, kapıları kilitlerdi. Bunun talebenin girip kadının avret mahalleri açıldığı vakit çapkınlık etmeleri korkusundan olması muhtemel olabilir. Böyle de derdi; fakat böyle şey hiçbir cihetle varid olamaz. Sebebin kimseye bir şey öğretmemek olduğu talebe arasında deveran ederdi. Hakikaten bu cihette bahîldi.

Ben kapı kilitlenmesinden haberim yok, artık bunun tedavi ve ameliyatlarına devam için polikliğine gittim. Baktım, kapı kilitli. Vurdum. Açtılar. Girmek istedim. Yasak deyip kapıyı suratıma kapatıp kilitlediler. Fena kızdım. Şuna-buna sordum, işi anladım.

İki gün sonra yine polikilinik yapıyordu. Kapıyı vurdum. Açınca şiddetle itip içeri girdim. Baktım, hasta kadınlar var. Birini masaya yatırmış. Rahmini muayene ediyor. **Asaf Derviş** suratıma dik dik baktı; fakat bir şey söylemedi. Bakmasına aldırmadım. Dikkatle nasıl yaptığını takip ettim. Böyle bir kaç defa devam ettim. Bir gün

muayene etti. İlâca başlıyordu. Ben elimi yıkayıp hazırlamıştım. Derhal kadının fecrine sokmaya başladım. Asaf bağırmaya başladı: «Yapma! Ne yapıyorsun? Buraya nasıl giriyorsun?!» dedi. Pür-ateşti. Derhal daha fazla bağırdım: «Muayene yapıyorum. Yapacağım. Buraya her vakitte, olmazsa, zorla gireceğim. Sizin vazifeniz bize öğretmektir. Bunun için buradasınız.» Muayeneyi yaptım ve dedim ki: «Bir şey anlamadım. Öğretiniz!» O asabi adam artık susmuştu. Söyledi ve anlattı. Ama suratı çamur gibi idi. Tekrar elimi soktum, anladım. Buraya artık devam ettim. Artık bana sert değil, bilâkis yumuşaktı. Lüzumlu, courant şeyleri öğrendim.

Bu zat sanatında mahirdi. Bu hususta Besim Ömer'e kat kat fâikti. Bu ikinciden hiç bir şey öğrenmemiştik. Bir adamda yetiştirmemiştir. Besim hele ameliyat kısmında o kadar zayıf ve cahildi ki, basit ameliyatı bile yapamazdı. Hattâ bıçağı tutmasını bile bilmezdi. Bu iki zat arasında büyük bir rekabet husumeti vardı. Birbirini asla çekmezlerdi. Besim Fransız Asaf Alman partisini temsil ederdi. Tıbbiye mektebi Fransız, Gülhane Alman taraftarı ve partisi idi. Ne garip bizim hocalar iki taraf olmuşlardı. Fransa'da tahsil edenler, Gülhanedeki tıb muallimler birbirini yiyorlardı. Fransız, Alman davası ve rekabetini yapıyorlardı. Mektep Gülhaneyi kapatmaya savaşıyordu. Gaye hep şahsî menfaatti. Gülhane Fransız taraftarı hocaların cehaletini meydana çıkarmıştı. Vatanın menfaatini düşünen yoktu.

Muallimler arasında **Kerim Sebati** vardır. **Rieder**'in Haydarpaşa'da tıbbiye mektebinde seririyatları yaptırırken iskeleden düşüp ayağı kırılmış, ameliyatları hu zat yapardı. Trabzon'ludur. Kardeşi ahbabımdı. Zararsız ameliyat yapardı; fakat pek huysuz, herkesle hergün döğüş kavga yapar biriydi. **Mektepte** iken de böyle imiş. Gülhanede de böyleydi. Sonra Balkan Harbinde benimle

de Haydarpaşa'da yaptı ki; yerinde söyliyeceğim. Almanlar bizâr olup onu Gülhaneden çıkardılar. Eğer bu zat böyle olmasaydı memleketin bugün en iyi operatörü olurdu. Kaplan gibi bir vahşi hayvana benzerdi. Hemen saldırırdı. Yüzü hiç gülmezdi.

Hastahanede en bariz tip **Süleyman Numan**'dı. Derslerinde hiçbir ilim, insicam yoktu. Tıp yerine masal söylerdi. Hemde birbirini tutmaz masaldan masala geçerdi. Bir de fena âdeti derslerinin mühüm kısmını kendinin methine hasretmesiydi. Dışarda hasta konsültasyonlarında **Feyzi Paşa, Horasancı** ve emsalini mat ettiğini anlatır, «Süleyman Numan ne, derse o çıkar» derdi. Bir fena âdeti de daima kendisinin Arnavud olduğunu, bununla iftihar ettiğini, Arnavutların böyle **Süleyman Numan** yetiştirdiğini, kendisinin bütün Türklere faik olup birinci mevkii işgal ettiğini söylerdi. Bu adam zekâca da basitti. Düşünmüyordu, etrafındaki talebenin yüzde seksen kısmı Türktü. Bu onların hoşuna gitmezdi. Kendine propaganda yapayım derken düşman kazanıyordu. Kaş yapayım diyor, göz çıkarıyordu.

Ömründe bu kadar cahil, fakat bu kadar şarlatan adam görmedim desem câizdir. Haline uzaktan gülerdim. Onu iyice tavsif eder bir vak'ayı zikredeyim: Bir gün **Dayka** laboratuarda hazırladığım bir kupu mikroskopla muayene ediyordu. Bir çok insanlar girmeğe başladı. Başımızı kaldırdık, baktık; **Süleyman Numan** yanında asistanı **Tevfik Salim** ve kırk kadar da staj yapan talebe. O vakit Eberth basillerinden hekomkültür yapmak henüz çıkmıştı **Tevfik Salim** bir tifoludan kan alıp kültür yapmış ve etüde koymuşmuş. Plâğı aldı. Bir preparasyon, **Süleyman Numan'a** verdi. O da camı mikroskopun altına koydu. **Süleyman Numan** objektifleri değiştirip duruyordu. İmmersion lâzım olduğunu bile fark edemediği görülüyordu. Ne ise **Tevfik Salim** sedir yağı koydu, Mise an po-

int yaptı. Muavin hocasından iyiydi. **Süleyman Numan** baktı, derhal «Hah, işte basil De Eberth!» dedi. Artık talebe birer birer baktılar. Bu adam hem cahil, hem cesurdu. Nihayet **Dayka**'yı mikroskopla basili görmeğe dâvet etti. Bari ses çıkarmasana!. Dayka bu işin kurdudur be. Dayka gitti; uğraştı, uğraştı hiç bir şey söylemeden geldi. Yine kendi işine baktı. Yüzü bir tuhaf gülümsüyordu. Kulağına eğilip sordum. Bir şey söylemek istemedi. Rica ettim. Nihayet usulca dedi ki: «Boya tortusunu basil zannetmiş. talebeye gösteriyor.» Feci idi. Zavallı talebe tortuyu mikrop diye tutuyordu. Ne çare! Edep diye sustuk. Talebesinin yanında hocasını techil kötü şey!.

Bu adamın gözü hep terfi ve mevkide idi. Sonra mabayne çattı. Bir gün de paşa oldum diye paşa elbisesi giydi. Halbuki böyle birşey yokmuş. Maksadı emrivaki yaparak mabeyndeki dostlarını kendisi utanmasın diye paşalağını arz ettirmekmiş. Olmadı. Yine paşa elbisesini çıkarıp miralay elbisesi giydi. Utanmadı, gezdi.

Kerim Sebatî'nin yerine Almanya'dan **Witting** adında birini getirdiler. Ameliyatları o yapmağa başladı. Bir de küçük cerrahlık polikliniği yapıyordu. Ben esasen **Dayka'nın** asistanı olup laboratuvarda ve otopside çalışıyordum. **Witting**'in küçük cerrahlık dersleri istifadeli idi. Ona da inhimâkle devama başladım. Bu zat Hamburg hastahanesinde fakir bir asistanmış. Fakat istidatlı biriydi ve pek çalışkandı. Henüz geldiği vakit arkasındaki çamaşırı, ameliyata soyunurken görürdüm, en adi ve ucuz şeyler, hem de yırtık, pırtıktı.

Bir gün ameliyat yapılmış, üç gün sonra ölmüş bir kadavra geldi. Otopsiye başladım. Karnını açtım. Peritonit, şakkı büyüttüm. Batın tamamiyle açıldı. Bir de baktım ki bir solucan cevf-i periton da oynayıp duruyor. Ameliyat yerini tetkik ettim. İnce bağırsaklarda neşr yapılmış, sonra birbirine dikilmiş; arka kısmına baktım, arka-

ya gelen yarı kısmı unutulup dikilmemiş. Demek oradan mikroplar peritona geçip peritonit ile hastayı öldürmüş. Delik o kadar büyük ki mikrop ve kazurat değil, solucan bile çıkmış. Bu müthiş bir hata ve kabahatti. Düşündüm, taşındım, nihayet **Dayka**'yı çağırmaya karar verdim. Adam yolladım. Geldi, gösterdim. Kıpkırmızı oldu. Ve hiddetlendi. **Witting**'i çağırttı, gösterdi. **Witting** kül gibi oldu. Onu müthiş azarladı. Sonra bana bu vak'ayı protokola kaydetmemek emrini verdi. Tabiî kaydedemedim. İşte Witting bize geldiğinde böyle acemi idi. Lâkin hiç de durmaz türlü tecrübe ameliyatları yapardı. Bu suretle öğrendi, tekemmül etti. Cidden en iyi operatörlerden oldu. Bu hususta güzel neşriyet dahi yapmıştır. Düşünürdüm ve derdim: «Hey gidi, zavallı Türkler! Padişahtan çekersiniz, hükümetten çekersiniz. Bedbahtsınız. Üstüne Almanlar da gelmiş, sizi laboratuvar hayvanları (tavşan, hind domuzu, fare) gibi tecrübe için öldürüp duruyorlar. Acırdım, fakat ne yapacaksın?.. İsyan et bir şey olmaz, ne olursa sana olur, seni hastahaneden kovarlar, mahvederler.

Göze geçtim. Onu da bilfiil öğrendim. Artık tamamiyle herşeyden hazırlanmıştım. Cerrahiye geçecek ve orada kalacak zamandı. **Ziya** beni bırakmak istemedi. **Dayka**'ya rica ettim. Zorlandım, yalvardım. Beni **Viting**'e asistan olarak verdi. Artık programının son basamağına bastım.

Mektepte kendime bir mahlas koymak lâzımdı. Resmî adımız kendi doğduğumuzda konan adın sonuna babamızın adı ilâve edilerek yapılan ad idi; fakat herkesin kendisine bir mahlâs koyması Türklerde eski asırlardan beri gelen âdetti. Bilhassa şâir ve ediplerde. Onlar adları ile değil mahlâsları ile yâdedilirler. Edebiyatla iştigalim bunu bana zarurî gibi telâkki ettiriyordu. Arap şair ve filozoflarından kör E'bul Alâ El Mısırî'den epeyce şey oku-

muştum. Pek severdim. Kendime **Rıza Ebul Alâ** dedim. Artık böyle imza atıyordum. Mektepten sonra bu Ebullü mebullü pek arap olan adı sevmedim. Semavî bir şey aradım. «Nur» buldum. Bizde Nuri var, fakat Nur yok. Dedim: Nisbetlisi olunca asıl evleniyetle olur. Artık **Rıza Nur** imzasını koydum. Gülhanede adım Rıza Nur'du. Reçete kâğıtları bastırdım. Onlara da **Rıza Nur** yazıyordum.

Hastahanede beş Alman hemşire (Şuvhester) vardı. Bunlar hastahanede yatar, kalkarlardı. Her işi onlar hazırlardı. Bir tanesi ameliyathanede idi. Viting bir gün evvel yarın şu ameliyatlar var diye tabelaya yazardı gelir, ameliyata başlardı. O şuvester lâzım olan bütün âletleri bilir, mükümmelen hazırlar ve ameliyat esnasında da istedikçe verirdi. Bunların maharetlerine, intizamlarına bayılırdım. Ve derdim ki: niçin türklerden yetiştirilmesin. Fransada sonra çok (Sör) gördüm. İktidarca bunların yanında sıfırdırlar. Bunların içlerinde pek güzelleri de vardı. En güzelini ayağı kırıldıktan sonra **Rider** nikâhlayıp aldı. **Witting** de karısını getirdi. Hamburg'ta bir şuvaster imiş. **Dayka** evliydi; fakat onunki şuvaster değil, kendi gibi bir aileden imiş. Meğerse Almanyada hekimlerin ekseriya şuvasterler ile evlenmesi âdetmiş. Hastahanede çalışırken birbirini sevip evlenirlermiş. Bu âdet Bizde de başladı. Bizimle beraber bir **Niko Kasap** adında Rus asistan vardı **Namık Kemal**'ler zamanında Çaylak gazetesini çıkaran Kasap adındaki Rum'un oğluymuş. Bizim tıbbiyede okumuştu. Pek Yunan fikirli, zeki bir adamdı. Bir tanesi ile sevişti. Poliklinikten çıkmazlardı. Oraya yalnız olarak kapanırlardı. Nihayet evlendiler. Bir tanesi ni Raif sevdi. Ondan Almanca dersleri almaya başladı. Bu sayede Almanca öğrendi. Fakat diğer bir asistan **Reşat Rıza** açıkgöz çıkıp kızı elinden aldı ve evlendi. Raif çiçek bozuğu ve hastalıklıydı. Zavallı Şişli Etfal hastaha-

nesinin operatörü iken, orada çok da şöhret almışken, şeker hastalığından ve genç olarak öldü.

Bir tanesi bana cemilelere başladı; fakat pek çirkin di. Hem de hali tuhaftı. Daima sarhoş gibi sallanırdı. Ama işine devam ederdi. Biz ameliyat yaparken ikide bir dolabı yüzü girecek kadar açar biraz durur, çekilirdi. Merak ettim. Bir gün bu halde iken arkasından usulca gidip baktım. Bu dolapta kloroform ve eter gibi nakortik şişeleri dururdu. Bir eter şişesini açmış, kokluyor. Meğerse eteroman imiş. Az zaman için de bu halinden dolayı Dayka onu Almanyaya iade etti. Ben de kurtuldum. Yerine biri geldi. Pek güzel ve genç bir kızdı. Şimdi bununla başladık. Aramız pek iyi idi. Adeta bana tesir ediyordu. Az zaman içinde hastalandı, ameliyat yapıldı, öldü. Ağladım. Beyoğlunda protestan mezarlığına götürüp gömdük. Mezarı başında söylemek üzere heyecanlı bir halde bir nutuk yazdım; fakat utanıp söyleyemedim. Demek ki; bu kıza ben aşık olmaya başlamıştım. Eğer ölmeseydi onunla evlenmiş olacaktım zannederim. Ölümü talihimi başka yollara sevketmiştir.

Almanlar intizam, ilim ve çalışmakta yekta, hiçbir kusursuz insanlardı; fakat Fransızların brute dedikleri halde, pek kibirli ve hodbin idiler. Kadınları bile bu haldeydi. Şu vakayı hiç unutmam: Bir gün hastahanede nöbetçiyim. Kâtibe bir kurşun kalem lâzım olmuş. Bana geldi. Bütün malzemeyi baş şuvester verirdi. Arattım, yok. Hastahanede başka kimse de yok; kâtip de hesaplar yapacak, kalemi yok. On para verdim. Git al dedim, almış, Sonra şuvestere söylemiş. Şuvester bana geldi. Dedi ki: «Sen bir tuhaf adamsın. Ne haddin senin? Kurşunkalem aldırıyorsun?» Bu hakaretli sözüne rağmen gayet nâzikâne «Ne zararı var? Hem on para. Hem de kesemden verdim. Sizden istemedim.» dedim. «Yok!..» dedi, tepindi. Artık kendimi kaybettim, ben de söylendim. Gitmiş,

Dayka'ya şikâyet etmiş. Dayka beni çağırttı. Anlattım. O da «Yok, olmaz! Biz her şeyi Almanyadan getirtiriz. Burada başka mal satın alınamaz» dedi. İşin sebebini de anlatmış oldu. Bu söz ciğerime işledi. Türk'ün on parasını bile Fransız veya başka millet malına sarfa razı değiller! İllâ Alman malı satın almalı. Müthişti; fakat bugün düşünüyorum, bu dehşet Türk içindir. Dayka'ya hak vermeli; Almandır. Biz adamı olsaydık da kurşun kalemini kendimiz yapsaydık...

Artık ameliyathanedeyim. Fransız kitaplarının lüzumsuz nazariyat ve boş lâflarla dolu olduğunu anlamıştım. Alman kitapları pek güzel. Meselâ bir ameliyatı Fransız kitabından okudum. Yirmi sahife idi; kadavra üzerinde ameliyatı yapmak istedim, yapamadım. Sonra Fransızcaya tercüme edilmiş (Sückerkandl) den okudum, yarım sahife idi. Mükemmel yaptım.

Keza Fransızcaya tercüme edilmiş «Kaher» de pek mükemmeldi. Otopsileri yaparken kadavranın üzerinde ameliyatlar da yapardım. Bu çok işime yaramıştır. Bunun üzerine artık Almancayı behemahal öğrenmeye niyet ettim. Alfabe, gramer aldım. Yazıyı öğrendim. Kelime ve cümleler ezberledim. Bir Alman evine pansiyoner girmek lâzımdı. Beyoğlunda buldum, girdim kızı vardı. Bana her akşam ders verecekti, on gün uğraştı bıraktı. Yemekler de iyi değildi. Hem de bana pahalı geldi. Bütçemi yıktı. Bunlar galiba benim parasızlığımı anlayıp işi gevşetmişlerdi. Yirmi gün içinde oradan çıktım. Almancam epeyce yol almıştı. Almanca konuşurlarken bazı sözleri anlamaya başladım. Kitapları iyice anlıyordum. Bu vaka ile Almanca benden ebediyyen gitti. Halâ yanarım. Eğer orada dört-beş ay kalabilmiş olsaydım olacaktı. Bellediklerimiz de zamanla gitti. Bu dili öğrenseydim daha başka olurdum. Çünkü her şu'be-i ilimde Almanca mükemmel kitaplar vardır. Âlim olmak isteyen behemehal Almancayı öğ-

renmelidir. Dil esasen çocuklukta öğrenilir. Biz böyle bir şeye mazhar olamadık. Bugün ilim, hattâ ticaret sahasında yürüyecekler için İngilizce, Fransızca ve Almancayı bilmek mutlak lâzımdır. Tıbbiyenin ilk sınıflarında İngilizceye de başlamıştım. Vasıtasızlık, parasızlık buna da mani olmuştu.

Artık münhasıran cerrahide çalışıyordum. Beni Privat Dozent de yapmışlar, profesörler gibi uzun gömlek giydirmişlerdi. **Witting** neşr, bitr, fıtık, evram ameliyesi gibi ameliyatları bana öğretti. Böyle türlü ameliyeleri yapa yapa nihayet bana gına geldi. Öyle meleke hasıl ettim ki; bunları pek çabuk ve adeta gözü kapalı yapıyordum. Viting paşa oldu. Artık bir çok ameliyatları bana bırakmıştı. Kendisi laboratomi gibi ameliyatlar yapıyor, bu ameliyelerde kendisine ben yardım ediyordum. Ben de nihayet bana bıraktığı ameliyatlardan bıktım. Talebeye elinden tutarak yaptırıyordum. Şimdi hevesim dimağ, batın ameliyatlarında idi. Onlardan da **Witting** bana yardım ederek yapmaya başladım. O kadar çok ameliyat yapıyordum ki; sabahtan akşama kadar ayakta idim; ayaklarım ağırırdı. Akşam eve gidince arkaüstü yatıp ayaklarımı havaya dikerek duvara dayayıp bir saat kadar kalırdım. Ancak ağrılar böyle giderdi. Hergün akşama kadar kollarım dirseklerime kadar kan idi. Yıkar, yine ameliyat yaparım, yine kana boyanırdı. Bana tuhaf bir hal gelmişti. Ameliyat yaparken bir insan kestiğim vakit onun hayatı mevzubahs olduğu asla aklıma gelmezdi. Konuşur, şakalaşırdım. Bu hal birçok operatörlerde vardır. Ancak bende bir şey daha vardı. Ameliyat yapmadığım gün canım sıkılırdı. Kollarımı kan içinde görmek bana keyf verirdi. Canavar bir hayvan gibi olmuştum. Bilmem bu da diğer operatörlerde var mıdır? Bununla beraber ameliyat iyi olunca, hasta kurtulunca gurur ve keyf duyardım. Bir de ağır ve güç bir hastalık görünce sevinir-

dim. Onunla uğraşırdım. Arkadaşlara (Bende iyi bir hasta var) derdim. Halbuki bizce iyi fakat hastaca ne müthiş bir felâket. Bu hal de bütün hekimlerde vardır. Ameliyatta makas tutmaktan sağ elimin ibham ve orta parmaklarında nasır peyda oldu. Hekimlikten çıktıktan sonra geçti ama halâ yerleri serttir. Ve bu sertlik gitmiyor. Sonra kalem tutmaktan aynı orta parmağımın tırnağının vahşi kenarı nasırcadır. Bir de sağ elimin küçük parmağının tırnağının ünsî hafesine tesadüf eden kısmı yazı yazarken yere dayamaktan nasırdır. Üstlerine bassam acıyor. Bu satırları yazarken de bastım acıdı.

Witting de benimle müşterek neşriyat yapmağa başladı. Mühim hastalar üzerinde çalışır, Fransızca yazar ona verirdim. O da tashih eder, Almancaya çevirir neşrederdi. Bunlardan biri cerh-i unkla olan anevrisme, diğeri serbin verem kâzibi iltihabisidir. Bu ikinci vak'a Cemil Paşanın fıtık ameliyatı yapıp iyi ettiği, bir yıl sonra göbeğinde dahilî tumeur ile bize gelen hastadır. Bunu çıkardık. Ortasından kestik. Gördük ki, içinde bir iplik var. Ve ipliğin etrafı cerahattır. Cemil Paşa fıtık ameliyatı yapınca Fransız usulü olarak serbi kesip atardı. Büyük bir hata idi. Fıtığı yapan serb zannederlerdi. Çünkü ekseriya fıtığın içinde serb bulunurdu. Halbuki hastalığın esası olan deliği kapatmak lâzımdı. Delik boyunca serb de, bağırsak ta çıkar. O serbi kesip dikmiş. Kesilen yer gelip göbeğe yapışmış ve cerahat yapmış, etrafında nesci munzam ve lifi nesc çoğalıp tümör olmuş. Bunu da Türkçe de neşrettim. Fransızca da yazdım. Fransızcası neşrolunamayıp kaldı. Müsveddeleri Sinop'ta kütüphanededir.

Bu esnada kloroform vermesinde de usta oldum.

Vitting bana birtakım tecrübeler de yaptırdı. Meselâ etraf kangrenleriyle uğraşırlardı. Bunlar da veritlerle cereyanı temin etmeğe çalışıp iyi bir şereyanı veritlere dikerlerdi. Bu hususta çok uğraştım, Müşahedeler yazıp

kendisine verdim. Sonra neşretmiş, bu neşriyatı Avrupa tıp âleminde meşhur olmuş.

Asistan kaldığım sene fenn-î hitanı bitirmiştim. Hitan için âletler ve bir ameliyat usulü icat etmiştim. **Besim Ömer Paşa** ile münasebetim vardı. O vakit padişahın ser tabibi Sait Paşa idi. Besim onunla görüşürdü. Ona kitabımdan bahsetmiş. Hakikaten kitabım her cihetten enteresandı. Meselâ Yahudi evinde pansiyoner olmak dolayısiyle Yahudi sünnetlerine de girmiştim. Ameliyeyi, merasimi de gözümle görmüştüm. Yahudiler herşeylerini saklarlar. Bu düğünlere girebilmek için çok zahmet çektim; fakat nihayet onların sünnetini de öğrenmiştim. Kitabım iyi olmuştu. Bir de eskiden beri sünnette kullanılan âletleri toplayarak, kimini bulduğum tariflere, kimini modellerini yaptırarak 40-50 parçadan mürekkep bir sünnet âleti koleksiyonu da yapmıştım. **Sait Paşa** Padişaha söylemiş. O da göreyim demiş. **Sait Paşa** beni çağırttı. Vak'ayı hikâye etti. (Kitabı hüsn-ü hat ile yazdır. Resimlerini de bir ressama yaptır. Âletleri de güzel bir kutu yaptırıp koy getir. Zat-ı şahaneye takdim edeceğim.) dedi. O vakte göre bana ağır gelen bir masrafla bunları yaptık. Gülhanede seviştiğim bir arkadaş da **Ressam Rıfat** adıyle anılan **Dr. Rıfat Osman**'dı. Çok zeki, nükteli ve iyi ressamdı. Resimleri de sulu boya ile yaptı. Hepsini götürdüm. **Sait, Abdülhamid**'e götürmüş. Abdülhamit memnun olmuş, kitabımın Harbiye Matbaasında basılmasını, rütbemin kolağalığına terfiine iradа etmiş. Bir gün beni telgrafla mabeyne istediler. Ödüm koptu. O vakit bizim gibi birinin mabeyne çağırılması felâket ifade ederdi. Bir arabaya binip gittim. Yıldız Camiinin yanına geldiğim vakit oralar bana kanlı, korkunç bir manzaralı görünüyordu. Hiç gördüğüm yerler değildi. Zihnim okuduğum müstebitlerin cinayetleriyle meşgul idi. Kendimi böyle bir salthaneye giriyorum zannediyordum. Lânet

ettiğim bu adama nasıl yanaşıyordum? Eriyordum. Korka korka kapıya yanaştım. Diyordum ki, ya beni birşey zannedip yakalarlarsa... Ne ise telgrafı gösterdim. Beni bir yere aldılar. Biraz sonra sertabibin odasına çıkardılar. **Abdülhamid** hekimliğe itikad etmezdi. Zehirlerler diye ilâç da almazdı. Sade yağ, müshil gibi şeylere itikad ederdi. Dağcıları, basurcuları vardı. Bunları paşa yapmıştı. Fakat âdet diye bir sertabib te bulundururdu.

İçeri girdim. **Sait Paşa**, daha birkaç kişi, bir de Arap harem ağası vardı. Bu Arap sonradan öğrendim **Nadir Ağa** imiş. O vakit en gözde harem ağası idi. **Sait Paşa** ayağa kalktı. Diğerleri de kalktılar. (Efendimiz kitabınızdan mahzuz oldu. Seni terfi ile çerağ buyurdu. İlâ.) diyerek iradeyi söyledi. Şimdi padişaha dua etmem lâzımdı. Aklıma geldi. Âdet böyledir; fakat ona husumetim o kadardı ki, söyleyeyim dediğim halde bir türlü dilim dönmedi; söyleyemedim. Paşa (Dua et!) dedi. Yine edemedim. İşte bu huy bence çok kötüdür. Yalandan yapıvermeli yapamıyordum. «Benim gibi söyle!» dedi. Birşeyler söyledi. Yine söyleyemedim. Kurnaz ve aynı zamanda iyi bir adamdı. **Besim Ömer Paşa** onun kendisiyle devlet ve milletin hâli idarenin, padişahın bozukluğu hakkında müdavele-i efkâr ettiğini bana söylerdi. Derhal dedi ki: «Velinimetimizin bu azim ihsanından çocuk o kadar sevindi ki şaşırdı, kendini kaybetti. Otur oğlum! Su getirin!» dedi. Oradakiler gelip beni oturttular. Su içirdiler. Bana baygınlık falan gelmemişti, ama o şekli verdi. Sonra çıkıp gittik. Buna sevindim. En sevindiğim, kitabın basılmasıydı. Çünkü epeyce bir paraya bakıyordu; fakat aylarca dairelerde uğraştım. İradeyi icra eden olmadı. Sonra kendi param ile bastırdım. Başa bir padişah methi mukaddeme lâzımdı. Bunsuz kitap neşrolunamazdı. Bu benim için mühim bir bir iş oldu. Bir türlü yazmağa elim varmadı. Nihayet soğuk birşey yazdım. Bu mukaddeme o vakit basılan eser-

lerinkine göre çok basitti. Maarif Nezaretinden ve yeniden müsaade almak lâzım geldi. Onlar da imzamdan «Nur» u sansür edip, sildiler. Sade Rıza kaldı. Bunun hikmeti neydi hâlâ bilmem!...

Bu eserim muvaffakiyet kazandı. **Ahmet Rasim, Ahmet Refik,** Sabah ve Tercüman gazetelerinde uzun makaleler yazıp takdir ettiler. İkdam vesair gazeteler de yazdı. Bu bana büyük bir keyf ve şevk verdi. Adımı böyle gazetede görmek öyle büyük birşey geldi ki, hâlâ tadını unutamam; fakat sonra adımız gazetelerde yüzlerce def'a geçti. Bunun da te'siri, tadı kalmadı.

Eserden derhal 200 nüsha satıldı. O zaman bu adet fennî bir eser için mühim bir muvaffakiyet idi. Çünkü hiç satılmazdı. Edebî eserler bile 500 nüsha satılırsa büyük muvaffakiyet sayarlardı. Sonra bu eserimi Cemiyet i Tıbbiyeyi Mülkiye vilâyetlerdeki hekimlere dağıttı. Epeyce para geldi. Bu sayede masrafı çıktı. Hiçbir eserimden para kazanmadım. Hatta tab masrafları üste caba olmuştur. Sade bu eserim masrafını çıkarmıştır. Buna rağmen hâlâ neşriyat yapmak hevesinden vazgeçmemişimdir. Hâlâ Türk Tarihinden bile onu toplayıp yazmak için kitap resim, Viyana ve Berline seyahatlerimin masrafını bile çıkaramamışımdır. Bizde müelliflik adeta ahmaklıktır. «Yemişin ahmağı kiraz, hayvanın kaz, insanınki; pehlivan veya lâzdır.» derler. Ama bence insanınki müelliftir. Zahmetine değmez; fakat bu bir maniidir. Kimisi kitabını bastırmak için evini bile satar, sokakta kalır. Kitaptan kazanan kitapçılardır. Onlar müelliflerin kara belâsıdır.

Abdülhamid eseri ve kolleksiyonu sarayındaki hususi kütüphanesine koymuş. Hal olduğu vakit diğer kitaplarla beraber bunları Dar-ül-fünûna, orası da Tıp Fakültesine vermiş, şimdi oradadır.

Artık kendim tıpta keşif ve tetkikat hevesine düş-

tüm. Bir kupta nüve protoplazma, nesc-i munzam ve aynı zamanda mikrobu da boyamağa heves ettim. Bu fen de yapılmamıştı. Bu hususta tecrübeler yapıyordum. Ameliyat yapmak bir ustalık ve mühim; fakat ameliyattan sonra o hastaya bakmak ve yarasını tedavi etmek de pek mühim şey olduğunu tecrübelerimle gördüm. Bu hususa dair o vakit Avrupada bir eser de yoktu. Bilmem şimdi var mı? Bunları müşahedelerle tesbite başladım. Lüzumu kadar yığılınca müstakil bir âlem halinde neşredeceğim. Nitekim hıtanı da fenn-i hıtan adıyle herşeyini toplayarak müstakil bir fen haline koymuştum. Bu işe çok devam ettimse de sonra politika hayatına geçince kaldı. Çok acırım.

Kezâ kofsidi üzerine laboratuvarda tetkikat yapıyordum. Bunlar tavşanların karaciğerlerinde pekçok olan bir hastalıktı. Kuplar yapıyordum. Yaptıkları marazî nesc hasılatını tetkik ediyordum. Bir de kültür yapmağa çalışıyordum. Kezâ bel soğukluğu mikrobundan serum, aşı yapmak fikrine düştüm. O vakit böyle birşey yoktu. Bu mikropları kültür yapıp toksinlerini almağa çalıştım. Gülhaneyi bırakınca bunlar da gitti. Smegmada mikroplar arıyor, nev'ilerini ta'yin ediyordum. Birkaç defa kadıbin cüzuruna stovaine movocaine gibi şırıngalar yaparak nahiyevî iptali his ile hıtan yapmağa çalıştım. Bu hem iyi iptali his yapmıyordu, hem de yerinde daima bir karha yapmıştı. Bu karha yumuşak şankr manzarasını alıyordu. Bu pek dikkatimi celbetmişti. Bir keşf yapacağıma kani idim. Bu da gitti. Kadavralardan sünnetli ve sünnetsizlerin zekerlerini kesip alıyor, bunları tasnif ediyordum. Bunlardan kuplar yapıp iklil üzerindeki gışayı muhatide ve asabî unsurlarda hıtanın yaptığı nescî tegayyür tetkik ediyordum. Haşafelerin şekillerini mukayeseli bir surette tetkik ediyordum. Hıtan haşafeye eski demircilerin yaptıkları çivi tepesi gibi bir şekil veriyor. Yâni

büyüyor. Bu suretle cimadaki his ve zevk değişmesine bu tegayyürler sebebiyet veriyor. Bunu da ikmal edemedim, kaldı. Kezâ ortopediyi de seviyordum. Dikkat ettim. Çok Türklerin ayakları, inhinası içeriye doğru büküktür. Bunu mafsal-ı harkafide bir inhiraf zannediyordum. Fakat fahz ve sâkta da vardı. Bunu ölçebilmek için âlet icadına çalışıyordum. Bu da gitti. Bunu bizim hekimler o vakitte çocuğa ayağı arasına bez yerine çok toprak koymaktan ileri geliyor zannediyorlardı. Sonra Türklerin asırlarca süvarilikten ayaklarının büküldüğünü ve nesilden nesile bu çarpıklığın intikal ettiğini bir felsefî-i içtimaî kitapta gördüm. Bu ayak çarpıklığı Türkte o kadar aşikârdır ki, Yahudiler bundan dolayı Türk'e Türk demez, paytak derler.

Bir taraftan da gazetelerde sıhhî ve tıbbî neşriyat yapıyordum. Bunlar serveti fünûn, İkdam ve Sabahtır. Epeyce makale neşrettim. Bunlardan küpür yapıyordum, fakat çoğu kayboldu. Bunlardan birkısmıyla neşrolunmamış bir kısmını sıhhî ve tıbbî makalât diye neşrettim. O esnada sun'î nebat imaline heves ettim. Viyanada ve Fransada bununla uğraşan âlimler vardı. Buna dair makaleler bir de risale neşrettim. Hele hıtan hakkında Türkçe ve Fransızca birçok makaleler neşrettim. Beyoğlunda bir Cemiyet-i Tıbbiyey-i Şahane vardı. Fransızca bir mecmua da neşrederdi. Oraya da Fransızca makale verdim, neşrolundu. Beni oraya aza intihap ettiler. O vakit aza hep ecnebi hekimler, Rum ve Ermeni idi. Türkten galiba hiç yoktu. /

Her yıl yanımıza staja talebe geliyordu. Bir kısmı cerrahiye yanımıza devam ediyordu. Bir yıl bunlar arasında Emin adında bir arnavut da geldi. Bu çocuk zekideğildi; fakat pek devamlı idi. Pekçok etrafımda dolaşırdı. Ameliyata soyunurken ceketimi alır, gömleği getirir, giyeyim diye tutardı. Benimse böyle şeyler hoşuma git-

mez, böyle dalkavuklukları, âdilikleri sevmezdim.

İkinci defasında «Yapma!» dedim. Yine yaptı. Sonra «Burada, baksana, kaç tane hizmetçi var. Senin işin bu değildir.» dedim. Yine yaptı. Bir türlü menedemedim. Yaman şeye benziyordu. Diğerleri gibi iptida onun da eline bıçağı ben verdim. Ve bileğinden tutarak ameliyat yaptıra yaptıra öğretiyordum. Sınıflarının birincileri de bize devam ediyordu. Zeki idi, çalışıyordu. Fakat Emin kadar devamlı değildi. Sene sonu oldu. Bize bir asistan alıkonacaktı. Witting «Kimi istersin diye sordu. Dedim ki «İki kişi var; biri sınıfın birincisi, diğeri Emin.» Hangisi daha devamlı?» dedi. Dedim: «Emin». «Öyle ise o olsun» dedi. Dedim ki: «Bu zeki değil, hem ahlâkını da beğenmiyorum. Diğeri zeki, hem sınıfın birincisi.» Dedi: «Devam herşeye müreccahtur. Emin alıkondu. Bunu kendisine tebliğ ettim. Emin bana uşaklık edip dururken hemen bunu tebliğ günü aleyhime başladı. Sonra bu Emin'e Ankarada meb'us, İstanbulda şehremini olarak ta geleceğiz.

Almanların bu hali nazarı dikkatimi celbediyordu. Zekâya bakmıyorlar, devama bakıyorlardı. Meselâ evvelce Orhan Abdi'yi intihap etmişler, Almanyaya da göndermişlerdi. Orhan arnavuttu. Ne türkçesi ne de arnavutçası iyi idi. Birbirine karıştırmıştı. Fransızca da bilmiyordu. Almanyada sonra Almancayı da öğrenememişti. Mektepte sınıfının dümen neferi idi. Birincileri Salih Bey (Şimdi operatör) imtihana çalıştığı vakit mümarese için çalıştığı dersi Orhan'a söylerdi. Orhan bundan ne kaparsa onunla imtihana girerdi.

Bunu bir gün Deicke'ye sordum. Bana şu cevabı verdi : «Zekâ çalışmazsa sıfırdır; fakat çalışkan zeki olmazsa da işini bir gün mutlaka öğrenir. Öğrenen adamdır, işe yarar. Bu sebeple biz daima devam ve sa'ye bakarız.» Düşündüm, pek doğruydu. Meselâ bir tarla münbit, fakat—

sürmüyorsunuz, oraya hiçbir şey ekmiyorsunuz. Elbet mahsul vermez. Bir tarla çorakça fakat tımar ediyor, buğday ekiyorsunuz, size buğday veriyor. Ama zekâ ve say, ikisi bir olunca ne mutlu..... Artık kendimce sa'yi zekâya tercih ettim. Bütün işlerimde sa'ye kıymet verdim. Herşeyin fevkinde olan sa'ydır. Bu bence düsturdur.

Mektepten çıktıktan sonra **Besim Ömer Paşa** ile Sinop'ta mutasarrıf olan babasının tavsiyesiyle tanışmıştım. Onu tanımağı bir şeref addediyordum. Bu zat cidden zeki, nükte sahibi idi. Epeyce şeyler okumuş, Fransada tahsil görmüştü. Evine gidip geliyordum. **Doktor Kilisli Rıfat** da onunla temasta idi. İlk nevsallerini neşretmiş, üçüncüsünü de neşretmek istiyordu. Bana evinde bir oda verdi. Gülhaneden akşam oraya gidiyordum. Galiba iki yıl kadar böyle devam etti. Rıfatla bana Fransızca eserler veriyor, onları aynen edebî bir surette süsleyerek tercüme ettiriyordu. Rıfat da iyi yazıyordu. Üçüncü ve dördüncü nevsaller ikimizin bileğinden çıktı. Onları pek basit ve soğuk yazı ile olan birinci ile mukayese edenler derhal farkını anlarlar.

Bunları bastırıyordu. İyi para kazanıyordu. Gülhaneden yorgun gelir, şezlonga arka üstü yatar, ayaklarını duvara dayar, sızıları giderir, sonra yazmağa başlardım. Bazan sabahlara kadar yazardım. Diğer neşrettiği eserler için de bâzı şeyler tercüme ettirirdi. İdare aleyhindeydi. Hele hoşsohbettir. Severdim. Bana hastalarının idrar, balgam ve akıntılarını da Gülhaneye yollar, tahlil ettirirdi. Tahlil parasızdı, ameliyat hiç yapamazdı. Beni ameliyatlara da çağırırdı. Bir gün bir kız getirmişler. Kızlık deliği yoktu. Karnında büyük bir tümör vardı. Beni çağırdı. Ne yapalım?» dedi. Dedim: «Zarı yarıp nedir bakmalı.» «Olur mu?» dedi. «Hayhay» dedim. Cesaret edemiyordu. Bıçağı bana verdi. Bıçağı vurdum. Gışayı bekâret o kadar sertti ki kıtır kıtır etti, açılmadı. Tered-

düt edip «bırak» dedi. «Yok» dedim. Bir bıçak daha çaldım, açıldı. Bozulmuş bir kan çıktı. Yıkadık. Bunlar boşaldı. Meğerse hayz kanı çıkamaz, yıllardan beri yığılırmış. Gışayı bekâret yarım santimetre kalınlaşmıştı. Makasla cidarından dairen mâdâr kesip çıkardım. Bâzan gışayı bekâret tam olur. Ferçte delik bulunmaz. Nadiren de bu gışa hemen yok gibidir. İnce bir hilâl olur. Bu kızı evlendirmişler, kocası yapamamışmış. Tabiî.

Bir defa da maarif müsteşarı **Reşat** beyin haremi doğurmuş, memesinde iltihap olmuş. **Besim Ömer Paşa** bakarmış. Besim Paşa beni çağırdı, muayenehanesinde baktım. Memede iki portakal kadar bir kîh vardı. Hastada şiddetli hararet mevcuttu. «Kîh var, ameliyat lâzım» dedim. Ya yoksa dedi. Halbuki herhangi bir hekim bu kadar büyük bir cevfi parmağı ile bıngıldatmadan da derhal anlardı, şüpheye asla mahal yoktu. «Kat'î!» dedim. «Öyle ise yar!» dedi. Bıçağı vurdum. İyi keskin değilmiş. İki üç santimetre derinliğe vardım; fakat cevf pek derinde imiş. İkinci bir darbe vuracaktım, elimi tuttu. «Yapma, birşey yok!» dedi. Dinlemedim. Ve hem de kızdım. Besim Paşa hayretinden yüzünü hanımın memesine kadar yaklaştırmış. Böyle cevfler açılınca irin fışkırır, adeta fıskıyedir. Onu da bilmiyordu. İçimden şimdi suratını berbat etsin de iyi bir isbat olsun dedim. Bıçağı daldırdım. İrin fışkırdı; Besim Paşanın yüzünü, gözünü üstünü başını berbat etti. İşte bu zat hiç ameliyat bilmezdi. Halbuki şubesine lâzımdı. **Asaf Derviş** ise bu ciheti iyi bilirdi. Neşrettiği eserler de tamamiyle Fransız kitaplarından çalma idi.

Besim Paşa ile artık pek samimi idik. Benden tahliller ve yazı hususunda istifadeleri vardı. Hemşiresinin çocuklarına bütün bu ailenin hastalarına bakardım. Kezâ ahbaplarının hastalarını bedava yollar, bakardım. Bunlardan para kazanır, bana birşey vermezdi. Meselâ bir

nevsalden beşyüz altın kazanmıştı. Evinde akşam yemeği yerdim; fakat hasis bir zat idi. Pişen yemek askerî tayındı. Kışın manda etidir. Yiyemez oldum. Artık akşamları Beyoğlunda Yani'de yemek yiyip, öyle evine gelirdim. Bir faydası oldu. Kolağası olmama sebep oldu. Bir de bâzı hastalara tavsiye ederdi. Çok değilse de bir miktar para kazanırdım. Bu esnada dışarda birkaç hastam da olmuş, maaş bunlar... İşim iyi idi. Bir aralık para da artırmıştım. Sonra hepsini birden yedim. İki defa da sıkılmış, kendisinden birinde dört, diğerinde on lira ödünç istemiştim. vermişti. Sonra iade ettiğim vakit bunları almadı. Besim kendisinde rahatsızlık hissediyordu. «İdrarını muayene edeyim» dedim. Ettim, şeker buldum, söyledim. Pek kederlendi; fakat tedbirli adam. Derhal tedbir aldı. Hâlâ yaşıyor. Bu iyilığim de var. Ben bulmasaydım kimbilir daha nekadar giderdi. Esasen sıhhatine, rahatına ihmalci bir adamdı. Para kazanmak peşinde o kadar idi ki; işten kendine, yemeğine bakacak vakti yoktu. Mektepten çıktıktan bir-iki yıl sonra tekrar sigaraya başlamıştım; fakat sigara bilmezdim. **Besim Paşa** «Henri Kıbley» sigaraları içerdi. Kutu ile alır. Kutuyu yazı masasının altına bırakırdı. Bana sigara verdi ve beni alıştırdı. Artık kendisi olmadığı vakit de oradan alır, içerdim. Fiatını da bilmezdim. Birgün yanındaki Vasil adındaki uşağına «Bu sigaralar böyle bitiyor, ne yapıyorsun?» diye bağırdı. O vakte kadar hiçbirşey düşünmemiştim; birden fenama gitti; hırsız olduğumu anladım. Halbuki böyle şey zannetmemiştim bile. Ne bileyim, sigaradır, meydandadır. Alınır, içilir zannediyordum ve ilk kendisi bana veriyordu. Ben aldım da diyemedim. Pek utandım. Ondan sonra almadım. Gidip Galatadan kendim satın aldım. Meğerse tanesi yüzpara imiş, böyle fiatlı olduğunu da bilmezdim. Paşa pek hasisti. O vakit kendi söylediğine göre Credit Lyonnais Bankasında 20.000 altını vardı. Öyle iken me-

cidiyeye yani viziteye kurşun atardı. **Kadri Raşit** yanındaki eve taşındı. **Besim Ömer** bu benim müşterilerimi almak için buraya geldi diye, bana ne dertler yandı ve ona ne yaptı. Haline şaşırdım...

Besim Paşa ve kardeşleri arnavutluklarıyle övünürlerdi. Besimim babası **Ömer Efendi** Arnavutluğun istiklâli için yapılan bir içtimada bulunduğundan **Kastamonuya** nefyedilmişti. Besim onu hem affettirdi, hem paşa ünvanı verdirdi. Hem Sinoba mutasarrıf yaptırdı.

Besim Paşa vasıtasıyle operatör **Cemil** ve göz hekimi **Esat Paşa**'yı tanıdım. Bunlar da, hele **Esat Paşa** beni severlerdi. Ben de kendilerine hürmet ederdim. Hatta bir iki kitabımda onları hürmetle zikretmişimdir. **Cemil Paşa**'dan fenni cerrahi ve ortopedi kitabıma takriz istedim. Sen yaz ben imzalayayım, dedi. Bu eserin başındaki mukaddemeyi yazdım. Fennî kısım bitince kendimi yazamadım. Niye yazmadın dedi. Yazamam, siz isterseniz yazın dedim. Son birkaç cümleyi imza etti.

Hekimlikte artık pek meleke peyda etmiştim' Bâzı hastada sâde yüzünü görerek teşhis koyabiliyordum. Yâni tıbbî tacd dedikleri şey hâsıl olmuştu. Çünkü binlerce hasta görmüş ve tedavi etmiştim. Hele yaraların manzarasından ne cins olduğunu derhal anlardım. Bir gün talebemizden biri beni çağırdı. Seririyatta hastasının yanına götürdü. «Bu yara yirmi gündür böyle, kapanmıyor.» dedi. Bir kuş gözü kadar fistüldu. Baktım, derhal anladım. «Bunun içinde cism-i ecnebi var» dedim. Bir istile sokup baktım, büyük bir yumurta kadar boşluk içinde birşeyler var. Bir makasla fistülün ağzını kestim. Parmağımı soktum. İçinden beş tane lâstik boru dren çıkardım. Meğerse yaraya diren koyulur. Tutturmasını bilmediğinden diren yaranın içine düşüp kayboluyor. Ertesi günü pansımanı değiştirirken dikkatsiz talebe direni bulmuyor; fakat aramıyor da bir yenisini koyuyor. Pansumana

hekim ne koyduysa onu hatırında tutmalıdır. Ve değiştirirken onları bulmalıdır. Bu mühim bir kaidedir. Zaten drenlerin ucuna ya ip bağlanır, ya bir çengel iğne konur, yahut emsali yapılır ki bu sayede yaranın içine girip kaybolmazlar.

Gülhanede asistan kaldığım vakit yâni mektepten çıktıktan bir sene sonra çapkınlığa da başladım. Bu esnada hem sigaraya başladım, hem de rakı da içiyordum. Hem çalışıyordum, hem de çapkınlıkta en ziyade arkadaşım **Mehmet Ali,** sonra **Mahmut Atâ** idi. Mektepte pek uslu ve yaşça küçük olan Atâ da şimdi çapkındı. Bizi Basralara göndermek için kanunların sıkı aradıkları zaman da bu işi yaptık. Gündüzün son derece çalışıyorduk. Gece arkadaşlarla konuşuyor, şakalaşıyorduk. Türlü sözler söylüyorduk. Konuşurken azıyorduk. Gece yarısına doğru hastahaneden çıkıyorduk. Sarayın kapıları gece kapanırdı. Sade Ahırkapıda şimendifer geçidinde yıkık bir yer vardı. Orada da bir mülâzımın idaresinde bir müfreze asker beklerdi. Bu mülâzım alaylı ve Boyabatlı idi. Ahbap olduk. Hemşerilik gayesi güdülürdü. Ve çok iyi bir adamdı. Bize göz yumar, gizlice oradan fırlardık. Yokuşu tırmanır, Sultanahmete, oradan da göze görünmeyelim diye yeni köprüden geçmez, Unkapanına iner, bu köprüyü geçer, yine yokuş tırmanıp Beyoğluna varır, bir ..... girerdik. Göz kızgınlığına ve gençliğe bakınız ki, bu kadar uzun yolu yaya gider ve yorgunluk duymazdık. Hem de yakalanmak tehlikesini düşünmezdik. Halbuki yakalanmanın neticesi pek müthişti.

Bende bu hal böyle devam etti. Sonra arttı da. Bir aralık hastahaneden gece gündüz çıkmaz çalışırken, artık gündüz çalışıyor, akşam olunca sokağa fırlardım. Bir iki arkadaş gidip Galata'da köprübaşında Domuz sokağındaki birahaneye oturuyorduk. Bir kadeh bira içer, mezelerle karnımızı doyururduk. Artık yemeğe ihtiyaç

kalmaz, ...lere dalar, ondan ona gezerdik. Bu birahane mezesinin bolluğu ile meşhurdu. Üç dört kadeh içince insanın karnı doyardı. Bir kadeh bira kırk para idi. Onunla on türlü meze verirdi. Kâh Tepebaşı bahçesine gider, çalgı dinlerdik. Sabah olunca erken Tepebaşından karşısındaki Toma'nın dükkânına gidip kahvaltı eder, hastahaneye giderdik. **Mehmet Âli** beni Tünelin alt başındaki İngiliz birahanesine ve orada viskiye alıştırdı. Viskiyi çok sevdim. Bir şişe alır, hastahaneye de götürür, gündüzleri de arada içerdim. Sarhoş olmuyor, bil'âkis yorgunluğum gidiyor, kuvetli bir surette çalışıyordum. Birkaç böyle devamdan sonra alkolik olmak tehlikesini düşünerek gündüz adetini kaldırdım.

Evvelâ düz içerdim. Bir akşam çok sarhoş olup, kustum. Halbuki kolay kolay sarhoş olmazdım. Dedim bu fena içki. Mastikaya başladım. Bir gün ondan da böyle oldum. Dedim bu da fena. Şaraba başladım, bir gün ondan da ağzımızın tadını aldık. Bu da kötü deyip biraya başladım. Bir gün o da öyle oldu; konyağa başladık. Ondan da ders aldık. Amere başladım. Bir müddet sonra ondan da vazgeçip, o vakit biraya konyak ve amer karıştırarak birşey yaparlar, buna mik'âp derlerdi. Ona başladım. O da birgün beni perişan edince ve başka yeni de kalmadı, yok yine düz hepsinden iyi deyip, ona döndük. İş Nasrettin Hocanın karpuzlarına döndü. Böyle birkaç seri yaptık. Meğerse bu çoklarında olan şeymiş. Bu esnada **Yusuf Kemal** (Adliye Vekili) ile beraber de sarhoşluk ve çapkınlık ettiğim oldu. Tıbbiyede beraberdik. Sonra sakat elinden dolayı mektebi bırakmış hukuka girmiş, o vakit avukatlık ediyordu.

Bir Ağustosta cülûs gecesi geldi. İstanbul donanıyor, herkes sokağa fırlıyor, geziniyor, eğleniyordu. Cülûs büyük bir bayram halindeydi. Bense bugünden dolayı keder ve matem içindeydim. Dedim: **Abdülhamid**'in şenliği-

ni görmemek için iyice içip, sarhoş olup sızmak lözımdır. Tünelin yanındaki İngiliz Birahanesine gittim. Oraya **Mehmet Ali** de geldi. Sonra bir takım genç zabitler de geldi. Çokça içtik. **Abdülhamid**'e bir ağızdan küfrettik. On bardak kadar sodalı viski içmiştim. İyi idim. Birşeyim yoktu. Gitmek için ayağa kalktığım vakit başım döndü, yıkılır gibi oldum. Herkesi viskinin iki bardağı sarhoş eder. Dedim, çabuk eve gitmeli, çıktım. Artık bilmiyorum. O vakit babam, anam Galata'da bir hanede sakin idiler. Onları Sinoptan getirmiş, yerleşmiştik; fakat **Besim Ömer**'in gece yazılarını yazmak için evinde kalmaktan doğru dürüst evime gidemiyordum. Oraya kadar gelmiş ve içeriye girmişim, ama haberim yok. Anam halimi görmüş, beni yatırmış, sonra kusmuşum. Kusmalar tekerrür etmiş, ağzımdan kan da gelmiş, anam oğlum ölüyor diye sabaha kadar başımda ağlamış. Sonra bana hikâye etti.

Bu esnalarda rakıya o kadar inhimak etmiştim ki, değme içki ile sarhoş olmazdım. Bir gece Yani'de **Yusuf Kemal bey, Dr. Medeni** ve daha birkaç kişi oturuyor bira içiyorduk. Oraya **Veli** adında bir alman geldi. Tanırlarmış. Müslüman olmuş, mabeynde memurmuş. Bizim masaya çağırdılar. Bir bira ısmarladı ve içti, dedi ki, «Siz bira içmesini ne bilirsiniz? o böyle içilir» dedi. Ve kadehi bitirdikten sonra çevirdi, tırnağını tuttu. Bir damla bile akmadı. Dedim: «Bu alman usulü mü?» «Evet!» dedi. «Peki! müsabaka yapalım!» dedim. Başladık. Kadehler geliyor, içiyoruz ve tırnağımıza tutuyoruz, kuru kalıyor. Bu adamla da galiba yirmişer kadeh içtik. Nihayet: «Ben gidiyorum» dedi ve kalktı. «Biz daha içiyoruz. Gitme!» dedik. Giderken bir duvardan bir duvara gittiğini gördük. Ertesi günü evine kadar birkaç defa yıkıldığını arkadaşlara hikâye ve bizim zaferimizi tasdik etmiş. Bize birşey olmadı.

Üç yıl kadar devam eden bu çapkınlık beni Beyoğlu kadınlarından iğrendirdi. Bu esnada iki defa belsoğukluğu aldım; fakat ihtilâtsız çabuk iyi ettim. Bu üç yıl çapkınlık ve hekimlik bana bu hastalıkların içtimaî heyetimizi nasıl tahrip edici müdhiş bir tehlike olduğunu öğretti. Derhal (Frengi ve Belsoğukluğuna Yakalanmamak Çaresi...) adındaki eserimi yazdım. Süblime ile tecrübeler yapmıştım. Hem kendimde, hem başkalarında münasebete başlamadan evvel yarım gram süblime bir bardak suda eritilir. Münasebeti bitirir bitirmez, ibtida zeker ve etrafı sabunla yıkanır. Sabun süblimeyi bozduğundan bol su ile giderilir. Sonra süblime mahlülüne daldırıp iki dakika bırakılırsa bu hastalıklar gelmiyor. Ancak bu mahlül çok serttir. Çıkarınca zekeri derhal bol su ile yıkamalı. Yıkanmazsa kabarır, derileri soyulur. Bazan ucunda bir kaç gün devam eden hafif bir akıntı olur; bu da hastalık aldım diye telâşı mucib olur. Korkmamalı. Süblimenin te'siridir. İki defa belsoğukluğu aldım. İkisinde de sarhoştum ve süblime kullanmamıştım. Diğer müşahedeler de bunu tasdik etti. Bu usulü öğrettiğim adamlar da belsoğukluğu vesaire almadılar. Alanlar olmuşsa sarhoş olup işten sonra süblime ile yıkanmadıkarı vakit almışlardır. Bu usulü o kitabımıza dercettik. Her gence yine tavsiye ederim. Bu eserim intişar ettiği vakit şöhret buldu. İki defa basıldı. Türkyurdu'nda bu kitap millete bir Dridnavt kadar büyük bir hediye diye yazıldı.

Bunlara, bu hallerime ve bu hale gelişime rağmen mektepte ve mektepten çıktıktan sonra ne kadar namusluydum. Melektim. Hele hastalar hakkında fena düşüncem yoktu. Derdim ki: «Hekim öyle bir şeydir ki bir aile namusunu, sırrını ona emanet ediyor. Hastalara hıyanet

---

(*) Buradan müstehcen birkaç sayfa çıkarılmıştır.
Nâşir.

edilemez. Bunların ırzına geçmek en büyük namussuzluklardandır.» Şahadetname alırken de bize yemin ettirmişlerdi. Hey gidi!... Ne gafilmişim... Hayatı hiç bilmezmişim. Anlatacağım :

Dışarda hekimliğe başlamıştım. Para kazanıyordum. Gülhanede asistanlığımın birinci ve ikinci yıllarında hasta kadınların yüzlerine bile dikkatli bakmaktan çekinirdim. Göğüslerini dinlerken mümkün olduğu kadar az dayanır, ya stethoscopela dinlerdim. Gayet zengin, İstanbul'da bir konakları olan, yazları İstanbulun mühim bir sayfiyesinde geçiren bir aileye tavsiye olundum. Bunların bir çocuklarını muzaaf zirve zatürreesinden kurtardım. Aile hekimleri o vakit pek meşhur bir profesördü. Hastalığın sekizinci günü ümidini kesip kaçmış, gelmemiş beni çağırdılar. Hakikaten çocuklarda zirve Pnomonisi vahim dir. Muayene ettim ve dedim ki; «İyi ederim» çünkü gördüm ki hekimleri fena tedavi edip asıl tedaviyi yapmamış. «Pekiyi!» dediler. Kıştı. Dedim: «Fakat, benim şartlarım var. Onları yaparsanız...» «Nedir?» dediler. Çocuğa hava aldırmıyorlardı. Pencereleri pamukla kalafatlamışlar, kâğıtla sıvamışlardı. Bu eski ve umumî bir âdetti. O vakit hasta soğuk alır diye müthiş korkarlardı. Herkes üstüste yün fanila giyerlerdi. «Bunları çıkarıp bir pencereyi açacaksınız. Bunu günde üç defa yarımşar saat açık bırakacaksınız. Çocuğun göğsünü ıslak bezle saracağım» dedim. «Ooo...» dediler, kıyamet ve vâveylâ kopardılar. «Soğuk alır, ölür. Yapamayız» dediler. «Öyle ise gidiyorum» dedim. Zaten ümitsizdiler; «Hele düşünelim» dediler. Yandaki odaya çekildiler. Yarım saat kavgalı münakaşalar işittim. Geldiler, razı oldular. O vakit zatürreeyi pehlivan yakısı ve expectrant ilâçları ile tedavi etmek moda idi. Hâlâ böylesi çok. Bunlar sıfırdır. Birincisi hattâ muzırdır. İkincisinin bu hastalığın rieye yığdığı fibrinleri eritip çıkarmasını zannederler ama mümkün değil-

dir. Bunun ilâcı evvelâ hastayı yarı yatar, yarı oturur bir vaziyette koymaktır. Bu sayede hasta nefes alır, ciğerin aşağılarında yeniden hasta mahaller olmaz. Bu hastalar ekseriya kalbten ölürler. Kalbi kuvvetlendirmek lâzımdır. Göğse, sadra ıslak pansuman yapılmalıdır. Bunları yaptım. «Gece gitme! Kal!» dediler. Gece de elimle pansumanlarını yaptım. Sabaha karşı buhran teri denilen ter geldi. Müjdeledim. Çocuk kendini bilmiyordu. Haline bakıp inanmadılar; fakat bir kaç saat sonra gözünü açınca sevindiler. Bana bir avuç altın verdiler. Bu sayede bu ailenin itimadını kazanmıştım. Artık hekimleri olmuştum. İyi paralarını alıyordum.

Zevce genç, güzel oldukça okumuş, bilhassa zeki bir hanımdı. Kocası çirkin, koyu cahil, uşak makulesi bir şeydi. Galiba kocasından nefret ediyordu. Her yerde beni medhettiğini işitirdim. Bu suretle de müşteri elde ediyordum. Bu hanımda gittikçe bana karşı bir takım nazarlar görmeğe başladım. Görmemezliğe ve bilmemezliğe gelirdim. Bir gün yine beni çağırdılar. Gittim. Odaya girdim. Kılıcımı çıkarıp bir köşeye koydum. Hanımı, çocuklar, bir sürü halayıklar geldiler. Bir kısmını muayene ettirdi. Reçetelerini yazdım. Sonra hadi gidin dedi. Kapıyı kapatıp geldi, yanıma aturdu. Başka bir hale girmişti. Fenalaştım. İçimde sarılayım... Kaçayım diye müthiş bir boğuşma başladı. Gencim, pek ateşliyim. Fakat bende Volenté kuvvetlidir. En buhranlı bir zamanda bile beni bırakmaz. Düşündüm; namus, hastalara karşı iffet, vazife ve mesiek gözümün önüne geldi. Bir an içinde kararımı verdim. Kalkıp uzak bir sandalyeye oturdum. Bunun üzerine hanım derhal suratı astı zaten ateş kesilmiş gözleri bir daha yandı ve bu sefer gazaplı bir şimşek gibi çaktı. Sert ve hakaretli bir bakışla bakıp kalktı, kapıyı başıma vurur gibi şiddetle kapayarak gitti. İçimden «Şimdi... Ne felâ-

ket!..» dedim. Ne yapayım? Gitsem, Allahaısmarladık demeden gitmek terbiyesizlik. Gitmesem bu halden sonra orada bir dakika bile durmak aykırı şey. Hele durayım biraz dedim; durdum. Gelen, giden yok. Gideyim dedim, kılıcımı aldım «Hele durayım biraz daha» dedim. Yine gelen giden, «Git! Dur» diyen yok. Kılıç elde odada dolaştım. Yarım saat geçti. Ben de evden çıkıp gittim. Gidiş o gidiş oldu. Bir daha beni hekimliğe çağırmadılar. Hanımı önüne gelen yerde beni zemme başladı. Müşteriler kaybettim. Bu namusumun cezası idi; fakat müthişti. Pek ağır oldu. Böyle sevimli bir kadını, hayırhah dostu kaybettim. Vizeler gitti. Üste de aleyhimize bir propaganda. Eskiden beni Lokman Hekim diye medh eden şimdi eşşek herif, cahil hekim diyordu. Hangisine yanayım?!... Halbuki muvafakat etseydim bu güzel hanımla yaşardım. Ve zenginliğinden de kim bilir ne kadar istifade ederdim.

Bir defa da bir sünnette sünnet evinde gece kalmış. bir takım hanımlar gece sarhoş olup yattığım odaya hücum etmişlerdi. Ben ne kadar namuslu veya saf insanmışım ki kapıyı kilitledim, sabaha kadar mukavemet ettim. Âdeta kapıyı kırmaya çalıştılardı. Bunu da bilmemezliğe gelmiştim. Ne de en samimî bir arkadaşıma söylememiştim. Bugün bu kâğıda tevdi ediyorum. Bir defa da bir arkadaşın karısı musallat oldu. Red ve hatta tahkîr ettim. Ne yaptı bilir misiniz? Kocasına benim ona tecavüz ettiğimi söyledi. Gel de şimdi pirincin taşını ayıkla!

Bu vakalar bana büyük ders oldu. Bende inkılâb yaptı. Dedim ki: İşte bu kadarı namus değildir. Ahmaklık. İsteyen kadını ne olursa olsun kabul etmeli. Yoksa böyle her şeyden olursun hekimliğin de ilerlemez. Bol düşmanın da olur.» Buna rağmen yine hastalara karşı namuslu olmaktan halâ vaz geçemedim. Lâkin şu prensibi koydum: «İstemeyenden istemek hekim için büyük namus-

suzluktur. İsteyeni de mutlaka kabul etmeli. Çünkü zaruridir.» Hayatımda artık bunu tatbik ettim. İşte bu darbe benim el sürülmemiş namusumun yarısını yıkmıştır.

Kadın müthiş bir şeydir. En şefkatli dostken böyle bir aşk vakasından yırtıcı bir canavar olur ve aslâ insafı yoktur. Ve aşkının reddini asla reddedemez. Bunun için kadından korkarım. İstediği vakit red görünce kadın zıvanasından, insanlıktan çıkar. Kadının en korkunç noktası budur.

Ne bileyim?!... Gördüğüm terbiye, mektepteki ahlâki cihadım bana böyle bir terbiye vermişti. Namus ile meşbû olmuştum. Hem de o vakit âdetti. bir mahallenin erkekleri o mahallenin kadınlarına asla bakmazlardı. Bakmak çok ayıptı. Komşular keza. Hekim ise bu hususta elbet bunlardan daha fazla olmalıydı. Hattâ tulumbacılarda bile namusun büyük bir kıymeti, bunun raconları, yani usül ve örfleri vardı. Meselâ bir tulumbacı ölse dahi arkadaşının karısına göz atmazdı. Bu kadar değil zevce olmayıp da kapatması bir orospu dahi olsa yine el sürmezdi. Bu kadar da değil... Ona bir başkası taarruz etse himaye eder, icab ediyorsa onu öldürür veya kendi ölürdü. Bu örfler aile, dolayısiyle bir milletin selâmeti için pek iyi şeylerdi. Maatteessüf bugün yerinde yeller esiyor, aksine daha ziyade herkes ahbabının karı ve kızları ile daha ziyade iş pişiriyor. Bu, Avrupa hayatının bir kanseridir. O hayat için zaruridir. Bir ailenin kadın ve erkeği ayrı ayrı fabrikalarda, yazıhanelerde çalışıyor, başkaları ile temasta. Bu temas her şeyi yapıyor. Kadını eskisi gibi çuvalda bağlı saklamak da bu asrın hayatı, zihniyeti için mümkün değildir. Bilmem ne yapmalı? Fuhuş hadi bir şey değil diyelim; fakat aileyi yıkıyor. Aile ise beşeriyetin, terakkinin esasıdır. Bu sebeple şiddetle men'i lâzımdır. Halbuki bu iki zaruret bir birini bozuyor. İçinden çı-

kılmaz iş, hallolunamaz bir mesele!...

Dışarda hekimlik, bilhassa sünnetçilik ediyordum. Bu hususta büyük bir şöhret almıştım. Her yıl sünnetten de epeyce altın kazanıyordum. O vakit büyük sünnetler ve düğünler yapmak âdetti. Aynı düğünde bir çok çocuk sünnet edilirdi. Hususî hânelerde de düğünsüz olurdu. Zenginler, münevverler artık beni çağırıyorlardı. Her yıl kazancım artıyordu. Bu sünnetlerde hem para, hem de altın saat ve emsali, bir-iki kat da çamaşır vermek âdetti. Eğer hekimlikte kalsaydım yalnız sünnetin beni refahla geçindireceği anlaşılıyordu. Gülhanede asistanlığımın ilk devirlerinde, iffet hususunda pek namuslu olduğum ve bana hanımın sataşıp mukabele görmeyince düşman olmasından evveldi. İşte bu esnadadır ki hayatımın en hakiki ve tam aşkını yaşadım. Bundan evvelkiler yarım yırtık, çocukça şeylerdi. İşte bu aşktır ki, bütün varlığımı zaptetmiştir. Ondan sonra da aşk görmedim. Galiba bir sürü kadınlar gönlümü kurtlar gibi yediler. Bende bu ilâhi, yüce sevgiyi öldürüp bitirdiler.

Bize düşman kesilecek olan hanımın bir gün beni evine çağırdılar. Henüz aramız da çok iyi... Hanım, çocukları, halayıkları ile oraya geldi. Poliklinik başladı. Bir de genç, güzel, lepiska saçlı, mavi gözlü bir kız geldi. Sandalyeye oturdu. Hanım: «Hemşirem. Galiba ciğerleri zayıf. Korkuyorum. Bir muayene ediniz» dedi. Ettim; bir şey yoktu. «Hiç bir şey yoktur» dedim. «Aman, sahi mi?» dedi. «Sizi te'min ederim» dedim. Güzel kız hiç durmuyor, tatlı tatlı gülümsüyordu. Ama gülmesi terbiyesizce değil... Hoş...

Muayeneler bitti. Aklıma da hiç bir şey gelmedi; çıktık. Bundan sonra ben oraya gittikçe bu kız ekseriya oraya geldi; sözleri güzeldi. Hele gözleri hepsinden güzeldi. Gayet zeki ve tatlılık dolu bir nazarı vardı. Gittikçe kız dikkatimi celbetmeye başladı. Ne söylesem o tasvib edi-

yordu. Ablasından bana itiraz olsa o müdafaa ediyor ve dediğimi yaptırıyordu. Meselâ kızıla tutulan bir küçük kızın saçı kesilmesini söyledim. Anası «Olmaz» dedi. Bu kız yâni çocuğun teyzesi ben gidince anası yokken kızın saçını kesivermiş, ertesi günü önüme koyuverdi. Bunlar da mütemadiyen hoşuma gidiyor, bende bir tesir uyandırıyordu; fakat en mühimmi kızın gözlerindeki tatlılık ile karışık zekâ idi. Sözleri zekice ve edepli. Bu da pek hoşuma gidiyordu. Ağırbaş duruyordu, bu da tam istediğim şeydi. Kız gittikçe bana şefkatli nazarlarla bakmaya, böyle sözler söylemeye başladı. Bunlarla tesir kemalini buldu. Kıza aşık oldum. Zavallı kızın beni daima görmek ihtiyacında olduğu anlaşılıyordu. Hiç yoktan hastalıklar çıkarır çağırırdı. Bir defa bana tırnağını ameliyat yaptırdı. Bu pek acıyan ameliyeyi yapmıya elim varmadı; fakat sonunda yaptım. Bu kız bu ağrılara bir ayy ve öff bile demedi. Hâlâ şaşarım. En büyük kahramanlar bile bu ameliyede bağırırlar. Böyle bir nazik kız ıhh dahi demesin... Kız otuziki dişini söktüren Kerem gibiydi. Hem de ben ameliyat esnasında şaşkın bir haldeydim; ameliyatı dürüst yapamadım. Biliyorum, fakat kendime malik değildim ki... Bu hali de beni daha ziyade zabtetti. Bir güzel, bir çok meziyetleri olan, aynı zamanda kahraman bir melek karşısındaydım. Artık ben de iyice ateşi aldım. Ahvalinden anlıyordum ki, o da yanıyordu. Demek iki tarafta tutuşmuştu.

Bu aşkımın adını bu yaprağa yâdigâr etmek istedim, fakat yazamam... Geçmiş zaman!... Ailevî şeyler...

Bu zamanlar Gülhanede en çalışkanlık zamanımdı. İlk kâkülünün ucu çengel gibi gönlüme takılmış, gönlümü, aklımı daima yanında tutuyordu. Zeki gözlerinden çıkan sihirli bir nur huzmesi içimi dolduruyor, bana kendimi kaybettiriyor.

Çok günler oluyordu, büyük bir ameliyat yaparken aklıma geliyordu. Zaten hiç gitmiyordu ya... Artık ameliyatı makine gibi yapıyordum. Sade ameliyat bittiği vakit bittiğini derkediyordum. Bana bir şey söylense anlamıyordum. Onun aşkında, dalmış, bitmiştim. Bu halim Almanların, arkadaşlarımın nazarını celb ediyordu. Viting birkaç defa da sordu: «Sana ne oldu? pek dalgın ve düşüncelisin. Sana bir şey söylüyorum. Anlamıyorsun...» «Bir şey yok...» deyip geçiştiriyordum. Halbuki içimden ateş, alev fışkırıyordu. Kimse ile konuşmak istemiyordum. Tenhalara kaçıp düşünüyordum. Bu düşünme bana pek tatlı geliyordu. Onunla hayalhanemde cennet gibi bahçelerde gezinti yapıyordum. Güzel evlerde oturuyordum. Çocuklarımız oluyordu. Onu canım gibi seviyordum. Bir üzülse canım ağzıma geliyordu. Bir hasta olsa canımı vererek kurtarıyordum... Bu bana dehşetli bir keyf veriyordu. Kâh ben kederli oluyordum. Gündüzün iş başında üzülmüştüm. Eve gelince «A, sen üzülmüşsün» diyor, beni melek kanadı ile sıvar gibi yüzümü güzel elleri ile okşuyor, boynuma sarılıyor, yanağını yanağıma dayayıp duruyor, bütün kederlerim bir anda gidiyordu. Onunla millete pek terbiyeli, yiğit evlâtlar yetiştiriyoruz. Bunları birlikte terbiye ediyoruz... İşte böyle türlü hayaller. Aşk hayalâtı!... Ey aşk! Ne tatlısındır!... Hâlâ tahatturu bile yüreğime su serpiyor, beni gaşyediyor...

Geceleri eve gidince hemen bir odaya çekiliyorum. Işık bakmıyorum. Bu esnada en çok hoşuma giden şey karanlıktı. Yine türlü hülya, hergün bir başka tatlısı. Hep o, o... Çok gece uykum kaçıyordu. Uyuyacıyordum. Uyusam bile bir kaç saat sonra uyanıyordum. Artık gözüme uyku girmiyordu. Aklımda, gözümde hep o idi. Böyle nice karanlıkların, ufuktan kopan bir şâmil aydınlık ile yırtılıp gittiğini, derken bir nur fışkırdığını ne kadar ayların batıp güneş doğduğunu, milyonlarca yıldızın söndü-

günü gördüm... Gözümün bebeği içinde onun hayali oturup saklanmış, gözümde, aklımda o, sanki beraber bu levhaları seyrettim...

Bu esnada ekseriya tıbbî eserler okurdum; lâzımdı; fakat aklım başıma geldiği vakit ne okudum, zihnimde bir şey yoktu. Dimağı dolduran işgal eden hep oydu. Başka şeye yer yoktu ki... Sonunda bakarım başladığım yerden bir sahife bile ilerlememişim. Bazan başladığım saati bilirdim. Aklım başıma geldiği vakit ise saate bakınca üç saat, beş saat öyle kalmış olduğumu, yapılacak işlerin geçtiğini öğrenirdim.

Çok gecelerim ise ağlamakla geçerdi. Hüngür hüngür ağlardım. Fakat bu ağlamak bana zevk verirdi. Aşk ne belâ, ne acaip şeydir yahu!...

Büyükadada gezerdim; fakat onun için gezerdim. Çamlar altında onu düşünerek gezmek en büyük gayemdi. Bunu çok yaptım. Her zerrede onu görür gibi idim. Ah, her dakika «Şimdi buraya geliverse» derdim. Çam dalları arasından süzülmüş nurlar da parça parça birer ayna gibiydi. Onlarda sevgilimi görür gibiydim. Bu çam dallarından yapılmış elekten inen nur bir de ipleri dalların kara gölgesinden bir ağ gibi olup gözleri nur dolu idi. Bazan rüzgâr dalları salar, bu ağın ip ve gözleri birbirine karışır, üzerine ziya vurulmuş binbir yüzlü bir ayna sallanıyormuş gibi nurlar uçuşuyordu. Bu nurlarla aşkımın yaratıcısı olan güzelin de bir bir resmi gözümün önünden sinema gibi geçerdi. Bu gezintiler esnasında Adada çamlar altında mehtap tasvir eder nesir parçalar yazdım. Bir kısmını Meşrutiyetin ilk yıllarında Resimli Gazete adındaki mecmuanın fevkalâde nüshasında neşrettim. Bir kısmı hem de en mühim kısmı yazık ki zayi olmuştur. Zannederim ki benim en büyük eserimdi; hakiki bir aşkın ilhamıydı. Çamların altında dal ve yapraklardan sü-

zülen mehtabın alacaladığı toprak üstünde gezinirken laterna sesleri bu nurla meşbu durgun duran havada kulağıma pek hoş gelirdi. Hâlâ laternayı severim. Bir yerde işitsem durur, dinlerim. Bana Büyükadayı, o zamanları söyler. Muhit, vaka, macera ve emsali insanın seciye ve mukadderatına hâkimdir. Demirci nasıl demiri kızdırır, örs üstünde döve döve istediği kalıba sokarsa bunlar da insan denilen mahlûku muhtelif şekillere koyuyor. Çocukluğumdan beri laterna işitirdim; hele Galatada pek çoktu; hiç sevmezdim. Sade sevmez değil, kulağıma batan bir şeydi. Bu aşktan sonra hoşuma giden bir çalgı olmuştur. O vakte kadar ağaçlar da benim için müsavi idi. O vakiten beri en sevdiğim çamdır. Bugün Paristeyim, Parc Monsourie'ye ekseri gidiyorum. Orada çocukların atlı karıncası, onun da laternası var. Her gidişimde orada durup laterna dinlerim ve derhal Ada, o çamlar, o mehtap ve o aşk gönlümü ziyaret eder.

İşte böyle dertliydim. Bu derdimi de kimseye açmadım. Hem de bu haldeydim; fakat aşkı parçalayıp ayak altında ezmek gayretindeydim. Ne biçim adamdım?!.. Düşünüyordum: Sevmek tabiî, sevgi ve aşk ilâhîdir. Seviştin; fakat hâlâ birbirinize aşkınızı aşikâr ilân etmiyorsunuz. Sen erkeksin, bu vazife senindir. Bunun neticesi evlenmedir. Bundan iyi hayat arkadaşı nerede bulacaksın? Böyle iken bunu yapmıyor, evlenmek istemiyor, aşkı böyle kül altında söndürmek fikrindesin... Bu nasıl iş?

Tuhaftır. Bende büyük bir mukavemet kuvveti vardı. Arzu ve merakım aşkı mağlup ediyordu. Diyordum ki: «Evlenmeli; fakat ben daha çok çalışacağım. Okumak, çalışmak aile hayatına gelmez. Evlenmek bunlara mani olacak. Demek cahil, terakkisiz kalacağım. Hadi bu ikiden birini beğen!» Evlenmemeyi beğeniyordum ve: «Asla evlenmem» diyordum. Bu suretle aşkımı ilân etmiyor, kendisini resmen istemiyordum.

Bir taraftan «Ben de genç ve güzeldim, istikbalim var. O benden iyi eş bulamaz» diyor; böyle bir evlenmeye hak veriyordum. O esnada bir hanım bana: «Büyükadada senin gözlerin hanımlar arasında şöhret bulmuş. Sana güzel gözlü doktor adını koymuşlar. Dün tur ederken bizim araba yanından geçti Hanım eğilip gözüne baktı. Farkında mısın? Sonra, sanı güzelmiş» dedi. Farkındaydım. Yalnız sebebini anlıyamamıştım. Bu da ve bunun gibi daha bazı şeyler de ona ayık olduğuma kanaat verdiriyordu. Çocuk olmuştum. Zaten ne hacet! O beni seviyor» diyordum; fakat bende bir büyük kusur vardı. Diyordum ki: «O çok zengin, ben fakirim. Babam kunduracı. İşte bu hiç mütenasip değil. Prensipçe zengin kız istemiyordum. Sonra olur ki; başıma kakar diyordum. Düşünüyordum, bir türlü bu gediği kapatmak mümkün değildi. Hele, bilhassa, evlenince çalışamamak korkusu büsbütün mâni idi. Evlenmemeğe kati karar verdim. Şimdi aşkı söndürmek, hiç olmazsa unutmak lâzımdı. Hem ağlıyordum, hem buna çalışıyordum. Mektepteki ahlâk cedvelime göre nefsimle fazilet mücadelesi yaptığım gibi yine yeni bir mücadeleye başladım. Gördüm ki; bu onlardan güçmüş. Aşk pek müthişmiş. Zamanla tesir azalmaya, akıl mantık galebe çalmaya başladı. Derken aylardan sonra ablası ile olan vaka araya girdi. Artık birbirimizi göremedik. Bu da işi pek kolaylaştırdı. «Aşktan kurtulmak çaresi kaçmaktır» derler çok doğrudur. Gözden ırak olan gönülden de ırak oluyor.

Zaman geçti. Ben yazın sayfiyeye gittim. Onlar da o sayfiyedeydiler. Orada bir dostum da oturuyordu. Bir gün nasılsa bu aşk hadisesini bir nebze ona söyledim. Aşk öyle bir ateş ki sönmüyor; insanlar üzerinde en hâkim şey. Demek yine bende duruyordu. Sayfiyede onların da bulunması yine ateşi tazeliyordu. Bu dostum bana: «Sen nasıl adamsın? Sana bir kuyruklu yıldız doğmuş. İn-

san evlenmeli. Öyle şey mi olur? Durma git, iste!» dedi. «Canım olur şey mi? Hem ben gidip nasıl isteyeyim?» dedim. Ne yaptı, yaptı, beni derhal onlara yoladı. Gittim. Ablası bir suratla çıktı. Sıkıldım, bozuldum. Nihayet aşka mukavemet edemedim. Hemşiresini istedim. Bir köpürdü. Ve bana hakaret etti. Odadan çıktı. Bu darbeyi asla unutmam. İnsanlar tuhaftır. Bunu yapan o hanım sonra işi düşmüş, ben nâzırken bana müracaat etmiştir. Ben ona hakaret etmedim. Bilâkis işini kolaylaştıracağımı vaad ettim.

Bununla iş bitti. Hanımın benden red görmesinden beri arkadaşlardan bir doktoru çağırıyorlar, aileyi o tedâvi ediyordu. Her gidişinde kız doktora beni sorarmış. Bir gün doktor bana «Bu kız sana çok alâka gösteriyor» diye sordu. Bir şey demedim. Tabiî kız ablası ile olan bu iki vakayı bilmiyordu. Anlaşıldığına göre kızı ablası derhal birine nikâhlamak peşine düşmüş... Biri de vardı; hem densiz ve biçimsizdi; fakat onda para hırsı büyüktü. Kız da zengin. Bunlar kızı almak istiyorlardı. Bunun akrabası kızın hemşiresinin gayretinden istifade ederek kızı almaya kalktılar. Kız red etmiş... «Katiyyen olmaz» demiş. Ablası sıkıştırmış, nihayet yine o doktordan işittiğime göre, nikâh günü kız zorlanmış ve bayılmış. Nikâhı yaptılar. Bu alanlar benim çok tanıdıklarımdı. Yüzüme bakacak yerleri kalmadı. Tabiî benim de Onlarla o ayrılış ayrıldık; hâlâ konuşmayız.

Kız evlendi. Haber alıyorum ki; kocasını sevmiyordu. Az zamanda odasını ayırmıştır.

İş bitti. Bu aşkın tesirleri benden geçti. Gönlümde sade ölmüş bir aşkın naaşı kaldı. Yıllar üstüne bindi. Zaman gönlümdeki bu naaşın üstüne taş taş üstüne koydu; fakat arada yüreğimde bundan bir sızı duyardım. Bu hâlâ böyle. Demek ki; öğülmüş bu yara sızılı bir nedbe bırak-

mış ki; tıb acıyan nedbelerin ölüme sürdüklerini söyler. Bu sevgili elden, onunla da aşk benden gitti. Bir daha bulamadım. Şimdi bu ilerlemiş yaşımda bu aşka dair «aşkım» adıyla bir şiir yazdım. Demek beni hâlâ tesiri altında tutuyor...

Bir aralık İşkodra'da zelzele olmuş, evler yıkılmış insanların kolları, ayakları, kafaları kırılmış. Ameliyat yapmak için Gülhaneden bir kaç arkadaşla beni yolladılar. Selâniğe vardık. Kaçarlar diye ecnebi gemiye bindirmiyorlar; karadan gitmek lâzım. Vasıta yok. Müthiş bir sefer. Ne ise yolunu bulup bir Avusturya vapuruna bindik. Pire limanına giriyorduk. Garson kamaraları dolaştı. Herkese pencerelerini kapattırdı, kapılarını kilitletti. Sebebini sordum: «Yunanlılar hırsız bir millettir. Derhal çalarlar. Bu âdettir. Buraya gelen her vapur böyle yapar» dedi. Sivil giyip çıktık. Atinaya gittik. Akrapol ve sâir yerlerini gezdik. Akrapolde bir köşede bir yığın kırık Türk mezartaşı gördüm. Üzerlerinde yazılar var. Kim bilir içinde mühim Türklerin mezar taşları da vardı. Türkiye idaresinde iken oralar Türk mezarlığı imiş. Yunanlılar hepsini kaldırmışlar. Bir kısmını da parçalayıp bir köşeye, kahırları nümûnesi gibi koymuşlar. Bir araba ile şehri dolaşıyorduk; saatla tutmuştuk. Çok dolaştık. Vakit oldu. Arabacıya söyledik; fakat hâlâ yerimize gelemiyorduk. Soruyoruz. Şimdi diyor; fakat yine dönüyordu. Nihayet geçerken ineceğimiz yeri tanıdım. O önünden geçiyor ve yine yoluna devam ediyordu. Kalkıp arabacının kollarından tuttum, durdurdum. Çok para almak için kim bilir bizi kaç defa oradan geçirdi, döndürdü. Nihayet vapura geldik. Asker elbiselerini giyiyoruz. Arkadaşlardan Fikri «Kaputum yok» dedi. Garson çağırdık. «Çalmışlardır» dedi. Kapıyı kilitlemiştik; fakat acele ile yuvarlak pencerenin biri açık kalmıştı. Garson: «Buradan kancayı sokup almışlardır» dedi. Fransız kamuslarında Grec keli-

mesi hem Rum, hem hırsız manasınadır. Biz de gözlerimizle gördük.

Nihayet Şinkine indim. Burası İskodra'nın iskelesi. Postası var. Bir jandarma ile süratle gidecek. Ben de bir ata binip onlara katıldım. İşkodra oraya on iki saatmış. Posta sekiz saatte gidermiş. Bir Temmuz sabahıydı. Yola düzüldük. Başımda fes vardı. Böyle seferlerden haberim yoktu. Âdeta dört nala gittik. Yoruldum: Bu da bir şey değil; fakat öyle bir güneş var ki dayanması mümkün değil. Yol da bir çorak yer. Hiç bir ağacı yok. Etrafta ağaç arardım. İki yaprak bulsam da hemen altına girsem derdim. Yok... İnsanlara tesadüf ediyoruz. Ellerinde mavzer. Yüzleri gazaplanmış vahşi hayvan gibi. Kadınlar da silâhlı ve yüzleri öyle. Bunlar malisörlermiş. Kadınların elbisesi uzun bir kaba kumaştan ibaret; fakat bunların altında mütenasip bir vücud olduğu görülüyor. Yüzleri de öyle. Boylu, poslu; fakat insan yüzlerine bakmaya korkuyor. Suratlarından düşen bin parça oluyor. Ya kızar martini çevirirse... İşkodrada pazarda bir gün bir kadın birini tüfenkle yere deviriyordu. Bu adam evvelce onun kocasını öldürmüşmüş. Ne ise İşkodra'ya vardık. Askerî hastahaneye girdik. Herkes binalardan çıkmış, çadır altında. Derhal hastalanıp kafayı yere vurdum. Bir hafta yattım. Meğerse güneş vurmuş Demek ölümden kurtulduk. Ameliyat yapacağız. Ortada yaralı filân yok. Zaten zelzeleden sonra bizi tayin, mumele, yol parası vermek için bir ay geçmişti. Yol da uzundu. Ölen ölmüş, ölmeyenler iyi olmuştu. Eski devrin böyle hiç hesaba sığmayan işleri vardı. Orada kartpostallar topladım. Eskiden âdetimdi. Nereye gitsem toplardım. Bunlardan yaptığım kolleksiyon Sinop'ta kütüphanededir. Giderken bir kodak götürmüştüm; resimler aldım. Bu albümde yıkık binalar, benim bir kaç kıyafetim, İşkodoranın manzaraları, İşkodra gölünde balıkçı kayıkları resimleri vardır. İş-

kodra güzel bir yer. Etrafında Boyana ve emsali ırmaklar ile bir göl var. Ortada şehir ve bilhassa yüksek bir tepede eski İşkodra kalesi var. Buranın zaptında ve İskender bey isyanında bizimkiler burayı kartal yuvasına teşbih etmişlerdir. Hakikaten öyledir. Pek yüksek, sarp ve dik bir tepe. Yamaçları taşlık, yol yok, müthiş bir şey. Suları geçmek bu tepelere tırmanıp orayı zaptetmek o zamanlara göre pek güç bir iştir. Sonra bu kaleye çıktım. Fakat bin müşkilâta.

Ne ise buraya muvakkat gelmiştik. Dönmek istiyorduk. Ciheti askeriye «Siz bize lâzımsınız bırakmayız» dediler. Hadi, pirincin taşını ayıkla! Bütün arkadaşlar telâş içinde kaldık. Burada insan bir hafta durunca can sıkıntısından ölüyor. Kumandan **Tahir Paşa** adında biriydi. Kızının boğazında bademcik varmış, buna ameliyat yapacak doktor yokmuş. Bana söyledi. Derhal yaptım. Paşa sevindiydi. Ona gittim, yalvardım. Nihayet dedi ki: «Biz resmen sizi bırakmayız. Çünkü İstanbul'dan kalmanıza emir yok. Hareketinize de yok. Bu kâfi. Siz yetişecek gençlersiniz. Burada çürümeyiniz. Gidiniz. Ben kanun zabitine söylerim. Sizi görmemezliğe gelir. Hemen vapura atlayıp Boyana tarikiyle savuşunuz!» dedi. Arkadaşlara geldim, anlattım. Pek sevindiler. Beni muvaffakiyetimden tebrik ettiler. Gölde bir İtalyan vapuru varmış. Hemen bavulları yaptık. Gümrük önüne geldik. Zabit bizi görünce binanın içine girdi. Biz de kayığa binip vapura atladık. Vapur yollandı. Boyananın iki tarafı ormanlık, gölgelikti, gündüz güneş, gece ay suya vuruyor, cennet gibi bir yer. Böyle güzel yer az gördüm. Tatlı tatlı denize indik. Oradan başka vapura binip İstanbul'a geldik.

Yine Gülhanede iken beni bir defa da Zıbefçe'ye tayin ettiler. Bu memuriyet de yine muvakkat; fakat dön-

menin ne demek olduğunu biliyordum. Rumelindeki askerimizin unları Bulgaristan ve Sırbistandan geliyordu. Biri Bulgarların bunlara zehir veya veba mikrobu koyacağını padişaha jurnal etmiş. **Abdülhamid** de oraya kimyager ve bakteriyolog gönderilmesini irade etmiş. Aramışlar, beni bulmuşlar. Ben vakıa laboratuvara da aşinaydım; fakat işim seririyat tahlilleridir. Dakik da zehir bulmak foksikoloji mütehassıslarının yapacakları ayrı bir şubedir. Fakat bunu anlayacak hükûmet nerde?... Sonra yanıma mektepte sınıf arkadaşlarımdan Moiz adında birini de veriyorlar. Sırp hududunda Üsküb'ün şimalinde iki kapı vardı. Biri Zibefçe olup şimendifer güzergâhıydı. Oraya beni, yarım saat mesafede olan diğer kapıya da Moiz'i tayin etmişler. Moiz hele tahlil denilen şeylerden mikroptan bihaber. Gümrük bize ayrıca tam maaşda veriyor. Ben hiç gitmek istemedim. Bir defa Gülhane'yi, oradaki hastaları kaybetmemek, ikincisi Basra, Yemen ve emsalinden bin müşkilâtla kurtulduktan sonra bu çamura saplanıp kalmamak lâzım. Düşündüm, âlet de yok. Âlet versinler diye müracaat ettim. Aldıran yok. Telâş ettim. Memuriyet nedir bildiğim yok. Sonra öğrendik. Meğerse mes'uliyetten korku boşmuş. Diyordum ki mikroskop, etüv vesair âletler yok. Unu tahlilsiz geçirirsem ya zehir ve veba konmuşsa bir şey çıkarsa mesuliyetten ve vicdan azabından nasıl kurtulurum. Geçirmesem tüccar işi durmaz ki... Hem asker aç kalır. Nihayet eminine çıkayım dedim. Nazif paşa adında bir ihtiyar rüsûmat emitablekâr elbisesi var. Bu zamanda redingot gibi siyah bir bir ihtiyar. Fes aziziye halinde kulakları içine girmiş. Arkasında talekâr elbisesi var. Bu zamanda redingot gibi siyah bir elbise vardı. Sâde önü bir sıra düğmeli ve kapalıydı. Kezâ asker yakası gibi kalkık yakası vardı Sarayın memurlarının resmî elbisesiydi. Tablekârlar da sarayda bunu

giyerlerdi. Bu sebeple buna ben tablekâr frakı derdim.

Ne istiyorsun?» dedi. «Efendim, bendenizi Zibefçeye tahlil için tayin buyurmuşsunuz» dedim. «Ha, evet» dedi. Ve: «Git, hemen durma!» sözünü de ilâve etti. Dedim ki: «Başüstüne efendim gideyim; fakat tahlil için âlet yok. Veriniz hemen gideyim' Bunlarsız iş yapılmaz» ve büyük bir safderunlukla «İş yapılmayınca boşuna maaş alacağım. Hazineye yazık» dedim. Dedi ki: «Sen mi kaldın, bunu düşünecek? Akılsız adam... Git maaşını al!» dedim: «Efendim, âlet yok; büyük mes'uliyeti nasıl üstüme alayım. Sonra veba mikrobu geçerse..... mikroskop ister...» «Git Arkadan yollarız.» dedi. «Efendim o vakte kadar manasız orada duracağıma âletlerle beraber gideyim» dedim. «Git, diyorum, gözünü dört aç, mikrobu görürsün» cevabını verdi. Ben de hem kızdım, hem asılıyordum, hem de buna manasız iş diye içimden bir isyan tufanı kopuyordu. Bir düziye içimde «Hey gidi zavallı devlet! bu ne iş» cümlesi vardı dedim ki: «Pek rica ederim âletsiz mikrop görülmez». Kızdı ve sert sert şu cevabı verdi: «Baksana bana, gözünü dört aç, mikrobu görürsün, âlet neymiş!..» Bu söz müthiş bir cehaletin tezahürâtıydı. Düşündüm. Buna başka diyecek ne var? Âletle gitmekten ümidim kesildi. Mesuliyetten fena halde korktum. Ya zehir ve veba geçiverirse ne yaparım?.. Gitmemeye karar verdim. Vakit geçince kanunlar beni aramaya başladı. **Besim Ömer Paşa**'ya gittim. Hali anlattım. «Burada saklan!» dedi. Evinde saklandım. Üç gün sonra beni Divan-ı Harbe vermişler; tardıma, hapsime kadar yürümüş. **Besim Paşa** haber almış, bana söyledi. «Aman gideyim» dedim. Bu kadar şiddetli olacağını zannetmezdim. Besim Paşaya «şimdi giderse hükmü iptal ederiz» demişler. Hemen şimendifere binip Selâniğe vardım. Oradan Üsküp ve Zibefçeye gittim. **Moiz** ile buluştuk. Akşam olu-

yor, yatacak yer yok. Şimendiferin müdürüne bir rica ile kömür anbarına müsade aldık. Kömürleri kürekle bir tarafa attırıp bir yer yaptık. Bereket versin yatak götürmüştük. Kömür tozlarının üstüne serip yattık. Biz Gümrüğün memuruyduk. Gümrük memurlarının ikameti için kâğir bir ev yapılmış, henüz bitmemiş. Burdan yer istedik, vermediler. Selâniğe müdürlüğe yazdık olmadı. Ne tuhaf idare!... Memuruna bakmıyor. Yahu! kışta kıyamette açıkta mı yatalım. Öyle bir yer ki; şimendifer binasıyla gümrük, bir müfreze askere bir kulübe, birkaç amele için de kulübemsi bir iki bina var. Düşündüm bu olmaz dedim **Moiz**'e «Zorla gidip şu binayı işgal edelim» dedim. Yahudi korktu. Ben gittim zorla girdim. Eşyayı taşıdım, yerleştim. **Moiz** de geldi. Rüsûmat muhalefet etmek istedi fakat edemedi. Yaşasın zorbalık!... Artık nisbeten rahattık. Bu sefer Selânik rüsûmatı çıkın diye bir düziye yazdı. Müdür-i Umumiye ağır ve şiddetli bir kâğıt yazdım, sustu. Bu tahriratın sonuna şunu da ilâve etmek dirayetini gösterdim: «Biz velinimetimiz padişahımızın sadık kullarıyız. Bizi ne haddiniz ki, evsiz açıkta bırakırsınız?» Bu o vakit dirayetti ve buna akan sular dururdu. Hem de «âletler gelinceye kadar zehir ve veba girerse mesuliyet kabul etmem. İsterseniz bizi burdan kaldırınız» dedim. Buna da ses yok.

Altı ay orada kaldık. Şimendiferin büfesi vardı. İyi yemek yapıyordu. Mahzende de şampanya gibi gazlı güzel kırmızı şarabı varmış. Mükemmel yedim, içtim; şişmanladım. Suratım pancar gibi oldu. İş, güç yorgunluk yoktu. Sade okur, yazar, Moiz'le ve orada kapıda bulunan genç, ahlâklı **Rafet** adında bir mülâzımla konuşur sohbet ederdim.

Bu yiyip içme şehveti arttırdı. Kadın bulmanın da imkânı yok. Beni fena bir hırs tuttu; deli olacağım. Bir hizmetçi kadın bulmalarını ötekine berikine rica ettim. Biri-

si bir köyde iki sırp fahişe olduğunu söyledi. Getirttim. Uzaktan gözüktüler. Sevinerek koştum. On adım yaklaşınca öyle bir koku duydum ki; iğrenip geri döndüm. Kadınları yerlerine yollattım. Sırp köylüsü pek pistir. Meğerse vaftiz suyu gitmesin diye ölünceye kadar yıkanmazlarmış.

Olmadı. Başka bir kadın arattım. Nihayet üsküpten bir sırp hizmetçi getirttim. Geleceği akşam şenlik yapar gibiydim. İstasyona istikbaline gittik. İndi. Bir de baktım ki ellibeş yaşlarında, suratsız, pis kıyafetli bir şey. Başımı çevirdim. Büfeye girdim. Evimiz bir mutfak, bir odaydı. Odaya iki karyola koymuştuk. Birinde **Moiz**, birinde ben yatıyordum. **Moiz** tuhaf bir adamdı. Tıbbiyede on kadar yahudi talebe vardı. Kaşer yemeleri için hükûmet bunlara yahudi aşçı tutmuş, etleri yahudi kasaptan gelirdi. **Moiz** orda yemek yerse de diğeri yahudi talebe gibi olmayıp bizimle ihtilât ederdi. Şakacıydı. Herkes de kendisini kızdırırdı. Kızınca elini sıraya vurup «Nah! Sifilize kafa!» derdi. Yani sivilize (Medenî) kafa diyeceğine frengili kafa diye alay ederdi. Severdim.

Moiz evliydi. İyi drahoma almıştı; fakat çirkin bir kız almıştı. Bu yahudi çirkini çirkinlikte eşsizdi. Sanki bir cadıydı!... Zaten Türkiye Yahudileri pek çirkin, ekseriyetle kırmızı saçlı, kel, pis insanlardı. Yirmi yıldır aralarında fuhuş artıp diğer millet erkekleriyle temasları dolayısiyle güzelleştiler. Şimdi gerek Türkiye, gerek Mısır ve Avrupada Yahudiler pek güzel oldular. **Moiz** karısını hiç sevmezdi, kadınsa ona düşkündü.

Burada hayatımda ilk olarak deniz hasretini duydum. Çocukluktan beri deniz kenarında yaşamışım. Karabatak gibi denizdeydim. Meğerse deniz görmek bana ihtiyaçmış. Tarlalar, sıra dağları bana melânkolu verirdi. Deniz ararım. Nişten Zibefçeye kadar iki sıradağ, ortası bir boğazdır. Şimendifer buradan geçer. Her öğleden sonra bu bo-

ğazdan şiddetli bir rüzgâr eser. İklim de sertti. Soğuk da daima sıfırdan aşağıydı. Bıyıklarım evden çıkıp gümrüğe gelinceye kadar -ki, yüz adımdır- donardı. O esnada bıyığımı kıvırıversem kırılırdı. Bir gün tükürdüğüm vakit tükrüğü yere düşünce buz halinde gördüm. Kışın bazan tahtessıfır yirmi, yirmibeş derece oluyor. Böyle bir gün de fessiz geldim. Dediler ki: «Fes giymedin mi?» Evde çok okumuştum. Bunun hızıyla soğuğu duymamışım. Morava suyu yarım saatlik bir yerden geçerdi. Ancak on metre genişliğindedir. Su diye onun kenarına sık sık gider, saatlerce oturup seyrederdim. Burada Morava benim denizimdi. Koyunun bulunmadığı yerde keçi Abdurrahman çelebidir. Birgün baktım bir gümrük kolcusu kırmızı ve beyaz bir toza ekmek batırıp yiyor. Tuğla yiyor zannettim. Yanaşıp sordum. Meğerse Arnavut biberi dedikleri o sert kırmızı biberi toz edip tuzla karıştırarak ekmekle yemek buranın âdetiymiş.

Bazan Sırbistan tarafından çingeneler gelirdi; türkü söylerlerdi. Hâlâ Türkçe türkü söylüyorlardı. Atları da Türk atlarıydı. Hey gidi yerler. Bir vakit kâmilen Türk'tü. Sırplar hepsini kestiler veya hicret ettirdiler. Sırplardan ve biz Osmanlı Türklerinden evvel de buralar Kuman adındaki hıristiyan ve Türkçe söyleyen Türklerin yurduydu. Hâlâ orada Kumanuva şehri vardır ki, Kuman ova, demektir. Morava da öyle Türkçe bir kelime olsa gerek.

Sırp hudut bekçilerine Pandur diyorlar. Bunlar ve ahalisi vahşi canavarlara benziyorlar. Hudut zabitimiz Rafet, bereket versin, dirayetli, gayyur bir zabitti. Bunlara iyi karşı kordu. Sırpça öğrenmiş, gazetelerini getirir, malumat da alır, makamına bildirirdi. Bu zabitin bu hallerinden iftihar duyardım. Sırp memurlarıyla da ihtilât ederdi. Ve kendisine hürmet ettirmişti. Bazan ben de beraber bulunurdum. Sırplılar beni Avrupalıya benzetir, bana «Urupeskiy Çuvek» (Avrupalı adam) derlermiş.

Sırp köylüleri bizi görünce ellerini göğsüne koyup öne doğru eğilerek izdiravujiyyov diye selâm verirlerdi. Eğilmek ve eli göğse koymak Anadolu köylüsünün de selâm verme tarzıdır. Bilmem bunlara bizden mi geçmiştir.

Bir gün tuhaf bir şey oldu. Moiz geldi. Dedi ki: «İspirto var, geçecek. Derecesini söyle diyerek imza et de geçsin, otuz altın verecek.» dedim: «Ulan! ...tir!» Dedi: «Ulan eşşeklik etme!» Dedim: «Defol!» Gitti, yine geldi. Üç gün benimle uğraştı. «Bu kötü şeydir, bırak!» dedikçe diyor ki: «Sersemsin. Rüşvet neden fena olsun!» Diyordum ki: «Namuslu memur rüşvet yemez.» Buna cebabı şuydu: «İnsanın ağzı var mı?» «E, var.» «Öyleyse yer. Ağız yer.» Olmadı kandıramadı. Sertlensem de aldırmadı. Ben ispirto geri gitti zannediyordum. Bir gün gümrükte sordum. Üskübe gittiğini söylediler. Defterine baktım bizim mühür var. Hayret ettim. Moizi yakaladım. «Mührünü aldım, bastım» dedi. Bir odadayız. Her şeyimiz meydanda. Ben görmeden mührümü almış, basmış. Meşrutiyete kadar Türkiyede imza muteber değildi. Halktan herkesin, her memurun vardı. Resmî şeylere o basılırdı. Ne diyeyim? İşi karıştırsam dağdağa, isbatı güç. Susup oturduk. Şimendifer memurlarından bir İsviçreli vardı. Vasıta o imiş. Parayı onunla paylaşmışlar. Moize bir küfrettim..... O kadar..... İşte bu bana hayatımda ilk rüşvet teklifiydi.

Bir gün bir Fransız Selânike gidiyormuş. Bizim gümrükçüler herkesin eşyasını, kitaplarını muayene ediyorlardı. Fransızca bilen memur yoktu. Kitapları bana getirdiler. Baktım bir tanesi Behname kataloğu. Bir çok kitap adları var. Müdüre : «Ötekiler bir şey değil; fakat bu geçmese iyi olur» dedim. Muzır da diyemiyordum. Çünkü alır, mâvefkine gönderir. Halbuki kataloğu ben almak istiyordum. Şimdiye kadar Fransızca behname görmemiştim. Bende merak uyandırmıştı. Oturuyoruz. Fran-

sıza kitaplarını verdiler, kataloğu vermediler. Fransız gülerek «Onu da versenize» dedi. Ben tercümanlık rolü takınıp «O muzır kitapmış. Vermiyorlar» dedim. «Ha, dedi. Muzır değil bu efendilere lâzım. Hoşlarına gitti. Peki yi!» dedi. Gittiler. Kitabı aldım. Ondan bir takım kitapları Parise ısmarladım, geldi. Okudum. Bunlar da nedir öğrendim.

Bir gün tren geldi. Bir çok Bulgar ve Sırp Türkiye'ye geçiyordu. Ellerinde birer amele tünel lâmbası var. Bunları aradılar. Kimisinden üstüvanî bir madde, kimisinden bir kömür çıktı. Bir şey anlamadılar. İade ediyorlardı. Kömüre baktım «Elektrik pili kömürü.» Dedim «Hepsini alın. Üstlerini daha arayın.» Ararken birer birer başlarında bulundum. Kiminin belindeki ipek kondoktor denilen elektrik teli olduğunu gördüm. Sordum «Bu nedir?» dedim. Kuşak dediler. Derken çarık bağlarının da aynı tel olduğunu gördüm. Hepsini toplattım. Uzun tel oldu. İş meydana çıktı. Üstüvanî maddeler dinamitti. Bunlarda güherçile de bulundu. Hepsini yakalatıp Üskübe yollattım. Oradaki istintak bunların komiteci olup bir takım mebaniyyi, bilhassa Üskübün güzel Camiini atmak için geldiklerini meydana çıkardı. O zaman Makedonya ihtilâllerinin civcivli zamanıydı.

Makedonya'ya Avrupa devletlerinin zoruyla hususî bir idare verilmişti. Jandarmamız ecnebi zabitler kumandası altına konacaktı. Bu zabitlerden gelmeye başladılar. Birgün «Dides» adında bir İngiliz zabiti geldi. Bununla iyice konuştuk. Selâniğe gidip Jandarma zabiti oldu. Sonra **Talât Paşa**'ya müşavir dahi olmuştur. Harb-i Umumî zamanında İngiltere'nin Mısır'daki İntelligence denilen istihbarat bürosunu idare etti. Orada da görüştük. Türkçeyi mükemmel öğrenmişti. General de oldu. Tıb Tarihinde Mısır bahsinde zikrettik.

Bu hususî idarenin başına da **Hüseyin Hilmi Paşa**'yı koymuşlardı. Selânikte oturuyordu.

Bu idaredir ki; İstanbul'un Rumelindeki nüfuz ve müdahalesini azaltmış, bu da ordaki zabitlere Meşrutiyet için cesaret vermiş, propaganda ve teşkilât yapılmış, nihayet o sayede Meşrutiyet ilân edilmiştir. Bu idare olmasaydı belki de bu iş yapılmazdı.

Bir gün Avrupa treni geldi; bermûtad gümrüğe gittim. Yolcuları muayene ediyorlardı. Yolculardan yirmibeş yaşlarında bir genç Türkçe konuşuyor, hem de pek iyi konuşuyordu. Dikkatimi celbetti. Yüzüne baktım. Kravatında Sırp kralı Petro'nun resmini havî bir iğne gözüme ilişti: «Siz nerelisiniz?» dedim. Dedi: «Elhamdülillâh Osmanlıyım.» Fena sinirlendim. Suratına bir tokat çarpacağım geldi. «Peki! Öyledir de göğsünde bu Petro'nun resmi ne?» Şaşaladı. Bir müddet sonra muvazenesini buldu. İğneyi çıkarıp yere attı ve çiğnedi. «Ben farkında değilim. Bir arkadaşım vardı. Boynuma takıverdiydi. Ben öyle şey yapar mıyım. Lânet olsun Petro keratasına. Ben Üsküpte Türk mektebinde okudum.» dedi, gitti.

Arası iki gün geçti. **Hüseyin Hilmi Paşa**'dan şiddetli emir: «Avrupada komisyonun iş'arı üzerine kral Petro hazretlerinin resmini Zibefçe polis memurunun ayağı altına alarak çiğnediği anlaşıldığından derhal mevkufen irsali zımmında.» Meğerse bu Sırp bu vak'ayı bu kalıba koyup Avrupa komisyonuna şikâyet etmiş. Hınzır! Neresi Osmanlı!... Domuz bir komitacıymış. Bu adamlar Türk aleyhine böyle tezvirler yaparlardı. Avrupalılar da onlara uyarlardı. **Hilmi Paşa**'ya bildirmişler. O da maznunu mevkufen istiyor. Ben orada kolağası ceketi giyiyordum; fakat üstüne uzun, kalın bir sivil palto geçiriyor, soğuk dolayısıyle yakasını da daima kaldırıyordum. Bereket versin, herif beni polis memuru zannetmiş. Polis memurunu çağırdılar. Tesadüf o günü polis memuru Zibefçede de-

ğilmiş, uzak bir yere memuriyetle gitmiş, ancak birkaç gün sonra dönmüşmüş. Adamcağız «O günü ben burda değildim» dedi. Tahkikat hâkikaten mevcut olmadığını isbat etti. **Hüseyin Hilmî Paşa** emirlerini boyuna te'kid ediyordu. Lâkin kabahatliyi bulmak mümkün olmadı.

Şu Sırp'ın hali ne idi? Namussuzca hareket etmişti. Bunlar düşmandı. Başka ne yapacak? Türk'ü bir gün evvel koğsunlar diye çalışıyorlardı, fakat asayiş ve hak için gelen Avrupalılar bunu bilmiyorlardı veya bilip onları kasden himâye ediyorlardı. Bu hak ve hürriyet miydi? Hem de bir ecnebi kralın resmini taksın, hadi olabilir; fakat diğerine nisbetle. Sonra bunu takan şikâyet ediyor. Onu Avrupalı komisyon kabul ediyor. Daha kötüsü **Hüseyin Hilmi**'nin halidir. Mesele meydanda. Bunu yapan görülüyor ki, bir hamiyet feveraniyle yapmıştır. Onu bulmakta ısrar edilir mi? Hadi Avrupalılardan korkuyorsun. Alelusül bir defa bir şey yaz. Sonra onlara «Böyle şey yok» deyip işin içinden çık. Zavallının ordaki memuriyeti uzaktan göründüğüne göre Avrupalılara dalkavukluk, onların suyuna gitmek, onlara âlet olmaktan ibaretti.

Ne ise burdan da yakayı kurtarıp İstanbula döndüm. Selânikte dönmeler hakkında iyi tetkikat yaptım. Sünnetlerini öğrendim. Bunları o vakit bastırmak mümkün değildi. Müsveddeleri hâlâ Sinopta durur. Nihayet yine Gülhaneye kapağı attık.

Yine çalışıyordum. Haşarılıktan, Beyoğlu âlemi çapkınlığından kesel gelmiş, artık bu işi gevşetmiştim. Tütünü, rakıyı da bıraktım. Yemeklerimi muntazam saatlerde yiyordum; hayatımı tanzim etmiştim. Bir derece de üstüme ağırlık geldi. Ağırbaş oluyordum. Sade tıbbî mesai ile çalışıyordum. Bu mesai beni edebiyattan soğutmuştu, şiir ve edebiyatı hayal, saçma saymaya başladım. Ha-

kikaten müsbet ilimlerin insana böyle te'siri oluyor. Witting'in muavini olarak devam ediyordum.

Almanyadan arkadaş'arıyla Orhan Abdi geldi. Ona hariciyede bir koğuş verildi. Müstakil çalışıyor ve ameliyatlar da yapıyordu. Henüz acemiydi. İyi ameliyat yapamıyordu. Meselâ bir gün dilı'da hasıl olan, büyük bir sarkomu dilim, dilim keserek çıkarmaya çalıştı ki, büyük bir hata idi. Benim bir şey dediğim yoktu; fakat bu adam geldiği günden beri bana yan, yan bakıyordu. Bu şiddetlendi. Anladım ki, beni kendisine rakip ve terakkisine mâni sayıyor. O vakit ben artık cerrahide epeyce tekemmül etmiştim. Tıb âleminde ve halkda da duyulmuştu. «Rıza Nur iyi yetişiyor. Memlekette en iyi operatör olacak. Cemil Paşa'dan sonra odur» deniyordu. Hem ben Orhan gibi yalnız ameliyathânede değil, kitap ve kalem ile de çalışıyordum. O ise bu hususta pek yavandı. Hem hiç bir dil, hattâ Türkçeyi iyi bilmiyor. Türkçeyi iki satır bile yazamıyordu. Arnavuttu. Mektep hali de herkesçe malûmdu. Yani sınıfın dümen neferiydi.

Hastahanede bir gün talebe çağırıp bana bir hasta kadın muayene ettirdiler. Kadının sağ dirseğinde iltihabı mafsal vardı. Muayene ettim. Tahlilât yaptım. Rahminde de gonokok vardı, o esnada Witting dersleri bana bırakmış, talebeye ders ben veriyordum. Bu hastayı bir derste gösterdim. Üzerine ders verdim. Meğerse hastayı evvelce Orhan görmüş. Başka teşhis koymuş ve koluna masaj yaptırmışmış. Benim bunlardan haberim yoktu. Halbuki iltihaplarda masaj zıddır. Bilâkis kolu ben sargı ile tesbit ettim. Orhan bundan fena kızmış. Beni Witting'e Deicke'ye şikâyet etmiş. Bu rekabet bu suretle patlak verdi, aramızda husumete çevrildi. Hâlâ devam eder.

Mektepteki hocaların güzideleri Fransada tahsil etmişlerdi. Gülhane bir Alman mektebi oldu. Mektepteki

hocalar Gülhaneyi çekemediler. Bir Fransızcılık ve Almancılık tefrika ve husumetidir koptu. Mektep Gülhane aleyhine her elinden geleni yapıyordu; fakat Almanların başında Alman sefiri ve **İmparator Wilhelm** vardı. Hiçbir te'sir yapamıyorlardı. Hem Gülhane bir güneş gibi doğmuş; Tıbbiye Mektebi gün doğunca küçük bir yıldız nasıl kaybolursa öyle sönmüştü. Benim **Besim Ömer Paşa** ile münasebetim Gülhanece malûmdu. **Besim Ömer**'se Fransızcıların sergerdelerinden sayılıyordu. **Orhan, Süleyman Numan** ve **Asaf Derviş** bu münasebeti ileri sürerek beni Fransız taraftarlığı ile itham ve Almanlara ihbar ediyorlardı. Halbuki ben Alman ilminin meftunuydum; fakat Fransız, Alman taraftarlığı bilmezdim. Benim için ikisi de ecnebi. Ben Türk'üm. Bu üç adam ise Arnavuttu.

Bu tefrika gülünç bir şeydi. Zavallı tıb âlemimizin işte bu çirkin bir devresidir. Ben ne Alman, ne de Fransızdım. Türk'tüm. Türkçüydüm. Bize kimden olursa olsun öğrenip bir Türk tıb âlemi vücuda getirmek vazifeydi. **Halbuki olsa olsa Almanlara muhabbetim zaruri idi.** Çünkü herşeyi onlardan öğrenmiştim. Hatta **Deicke Paşa** şahsî veli ni'metimdi de. Fransızlarla hiç bir münasebetim yoktu. Artık soğukluk, çarpışmalar oluyordu. **Deicke**'ye birkaç defa teminat verdim; fakat **Witting**'i ikna etmek mümkün olmadı. Bu zat **Deicke** gibi değildi. Ondaki centilmen hilkat bunda yoktu. **Witting** bana karşı hırçınlık etmeye başladı. Hattâ birgün kendi yerinde bile gözüm olduğunu yüzüme söyledi. Hiç aklıma gelmemişti. Dondum, kaldım. Demek onu nelerle dolduruyorlardı. Bunu yapan da en başlıca **Orhan**'dı. Bir gün bir zengin aile çocukları için benden iyi bir operatör istediler. **Witting**'i götürdüm. Büyükadaya gittik. Baktı «Ne vizite istersiniz?» dedim. Yirmi lira dedi. Bu kadar altın o vakte göre pek çoktu. Söyledim verdiler. Döndük. Vapura vakit

vardı. İskeledeki kahvede oturduk. Birer bira ısmarladık, içtik. Vapur geldi. Kalkacağız. Bana kaç para olduğunu sordu. Bir kadeh kırk para dedim. Ben parasını vereceğim; fakat utandım. Bizim terbiyece büyük verir. Bir kuruş çıkarıp koydu. Ben de bir kuruş çıkarıp koydum. Vakıa bu Alman âdetidir ve fena şey değildir ama bu adam kaç yıldır bizim aramızda. Âdetlerimizi biliyor, hem de şimdi ona yirmi altın kazandırmıştım. Garsona bahşiş de vermedi. İşte böyle bir adamdı. Bizde epeyce para yaptı. Zavallı sonra Harb-ı Umumide Almanyada parasını Mark yapmış, mark düşünce mahv olmuş, kendisi de esasen bağırsaklarından uzun zamandan beri rahatsızdı. Bağırsak veremi ile ölmüş.

Artık anladım ki; iş fena. Bu fenalığın sebebi **Witting**'te. O olmasa **Orhan** bir şey değil. **Orhan** onu iyi doldurmuş. Benim bir kötü huyum var. Bunu hâlâ ıslâh edemedim. Bana karşı bir yerde, bir işte çirkinlik, haksızlık gördüm mü hakkımı almak için daha ziyade uğraşacağıma hepsini, orayı ve işi de terk eder, çekilip giderim. Menfaatim, emeğim, istikbalim yanar. Hemen, «artık Gülhaneyi terk edeyim. Zaten öğreneceğimi de öğrendim.» dedim. Bu zaten Orhan'ın, onun tezviri ile **Witting**'in istediği şeydi.

Ancak İstanbul'da bir yer bulmak lâzım. Mektepte Emraz-ı Dahiliye muavinliğinin açık olduğunu haber aldım. Bir istida ile konkur imtihanına talip oldum. Derken mektepte de birkaçları beni oraya sokmak istememiş bilhassa bu dersin muallimi. Bu adam **Salih Bey** adında bir Miralaydı. Cahil, türlü meziyetsizlikler menbaı bir adamdı. O illâ ki istememiş. Bir takım doktorlar bulup imtihana girmeğe teşvik etmiş. Bunlardan kendine göre beğendiği birine de soracağı sualleri de söylemiş «Bunlara çalışın» demiş. Bu doktor benim sınıf arkadaşımdı adı **Fikri** idi. **Fikri** bu muallime: «Böyle de olsa yine **R. Nur**

kazanır. Bu mâlûm şey. Rezil olmaktansa girmem» demiş. Bunu bana kendi anlattı. O da, başka kimse de girmedi. İmtihana ben yalnız girdim ve kazandım; fakat Seraskeı Kapısı tasdik etmezse olmuyor. Bu da o zaman en güç işti.

Bir kaç yıldır **Necmettin Molla**'yı tanıyordum. Hastalarına bakıyordum. Pek ziyade ve teklifsiz ahbap olmuştuk. Bu zat **Abdülhamid**'in sevdiğiydi; fakat aynı zamanda bizimle de onun aleyhine söylenirdi Bundan severdim. O vakit benim için en büyük meziyet İstibdat aleyhinde olmaktı. **Necmettin Bey** «Ben Seraskere yaptırırım» dedi. Hakikaten yaptırdı. Ferahladım. Artık Gülhaneyi terk edecektim. Bence zarurî idi; fakat bir türlü ayrılmak istemiyordum. Mektepte çalışmak vasıtaları olmadığını biliyordum. Dedim bir defa **Deicke**'ye gideyim; şu meseleleri anlatayım. Gittim, **Deicke** bana lâf bile söyletmedi ve söylendi. Ooo... O da iyice doldurulmuş... O dakika hastahaneyi terk ettim. Gidiş o gidiş oldu. **Deicke**'ye ufak bir mektupla artık hastahaneye devam edemiyeceğimi bildirdim. Fena kızmış ve: «Zorla getireceğim» demiş. Sonra **Raşit Tahsin** «Canım, zorla olmaz. Belki getirebilirsin. Fakat çalışmaz. Artık eski **Rıza Nur** olmaz. Bırak!» demiş. Bu suretle vazgeçmiş. Bunu bana **Raşit Tahsin** söyledi. Gülhanede muallim muavini olmuştum. Çok iyi idi. Yazık oldu.

İşte bu suretle de beş yıl devam eden Gülhane hayatım bitti; fakat epeyce hekimlikte piştim. Her vakit söylerim: Hekimliğimi Gülhaneye medyunum. Her vakit oranın taşını - toprağını öpsem hakkını ödeyemem. Nitekim üç-dört yıl sonra hastahaneye asmak için **Witting** bir mektupla benden fotoğrafımı istedi. Gönderdiğim vakit fotoğrafa böyle bir iki satır yazmışımdır.

Dünya rekabet dünyasıdır. Bu da cidal doğurur. Hayat zaten budur. Bunu mektepte arkadaşlar arasında,

sonra Gülhanede, sonra politika âleminde, en yüksek mevkilerde gördük. Daima insanın önüne geçmeye, terakkisine mâni olmaya çalışırlar. Bu, içtimaî hayatta tabiî bir şey halindedir. Bundan me'yus olmamalıdır. Hiç aldırmamalı bile... İyi bir program çizip onun üzerinde yürümelidir. Bu da cesaret, doğruluk, ilim, sa'y ve meziyet yolunda devamdır. Rekabet engellerine kulak bile vermeğe lüzum yoktur. Sen kendin tekemmül edince kuvvetleniyorsun, engeller kendi kendine yıkılıyor, çünkü kendilerine olan büyük tefevvuku görünce rakipler engel olmak imkânının olmadığını anlıyor, kendi kendilerine savaşı bırakıp çekiliyorlar; hattâ dost oluyorlar.

Ben böyle yaptım. Bana olan engeller kendi kendilerine yıkıldılar. Ancak çirkin ve iğrenç şeyler olduğu vakit onlardan sıçrayıp geçmeye çalışacak yerde iğrenip o yolu bırakarak başka yola sapmak fena huyum beni bu yoldan çevirdi. Bu halim her vakit değil az ama bu sefer işte bana Gülhaneyi de bıraktırdı.

Benden sonra oradaki entrika ve rekabet çirkefi kendi arasında tahammür edip kaynaştı, durdu. Ben defolunca bu sefer **Orhan, Süleyman Numan** ile birleşti. **Witting** ile uğraşmaya başladılar. Onu defedip herbiri yerine geçmeye çalıştı. **Witting** de benim hakkımdaki hatasını elbet anlamıştır. Yalnız ölmeden evvel onu görseydim bir şey söyliyecektim, söyliyemedim. Benden sonra ona saldırdılar. Halbuki **Witting** önce böyle zannetmemişti. Orhan'a iyi muamele ediyordu. Hattâ Almanca bir harp cerrahisi yazmıştı. Bunu **Orhan**'a tercümeye verdi. Türkçesini de tabiî kendi adıyla ve mütercimi **Orhan** diye bastıracaktı. O vakit ben Gülhanedeydim. Orhan tercüme etti. Basılacak her eserin tıbbiyedeki, azası muallimlerden mürekkep Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhanede görülüp müsaade edilmedikçe neşri mümkün değildi. Oraya verdiler. Kimse anlıyamadı. Çünkü tercüme bir

dürüst Türkçe değildi. Orhan Almancayı iyi bilmediği gibi Türkçeyi de iyi bilmiyordu. Kitap reddedildi. Basılamadı. Halbuki **Orhan** eserden **Witting**'in adını da silip kendi adını koymuşmuş. Bunu da sonra **Witting** öğrenmişti. **Orhan** tıbbın ilim kısmında sıfırdır. Yalnız ameliyat yapar, yapa yapa eli iyi alışmıştı. Bu sebeple sade kasap halindedir. Derslerinde dahi bir şeyler söyleyemez. Hâlâ böyleymiş. Meşrutiyet oldu, İttihatçılar devrildiler. **Nâzım Paşa** Harbiye Nazırı oldu. **Nazım Paşa** ile sevişirdik. Arasıra beni evine dâvet ederdi. Akşam beraber içerdik. Bir gün bana haber yollamış, Harbiye Nezaretine gittim. Dedi ki: «Sana bir şey soracağım. Sen Gülhanede çok bulundun. Sana sormadan yapmıyayım dedim. Orada bir **Witting** var. Hastahanenin müdürü. Çok cahil ve çok kötü adammış. ...tir edeceğim.» Derhal dedim ki: «Bunu sana **Süleyman Numan** ve **Orhan** mı söyledi?» Bir taaccüb hali alarak «Nerden biliyorsun?» dedi. «Kimseden işitmedim; fakat bilirim» dedim. «Nasıl?» dedi. Ahval ve macerayı anlattım ve: «**Witting** çok iyidir. Türk tıbbına büyük bir hizmet etmiş çok hekim yetiştirmiştir. O oranın direğidir. Gittiği gün yıkılır. Almanlar varken orası saat gibi işlerdi. Yılda bir defa Almanya'ya tatil geçirmeye giderler, idareyi **Süleyman Numan** ve emsaline bırakırlar, idare derhal çorba olurdu. Bunlar bunu onun yerini almak için yapıyorlar. Tezvirdir. Sakın yapmayınız! Bu güzel hastahaneyi yıkmayınız» dedim. Teşekkür etti ve: «İsabet oldu ki, sana sordum.» dedi. Yapmadı. İşte benim Gülhaneyi terkime sebep olan **Wittingi** ben böylece yerinde bıraktım. Bir millete çok iyilik etmiş bir müessesenin yıkılmasına mâni oldum. Bizde hakiki tıb bu Gülhane ile başlamıştır. **Witting** ölmemiş olsaydı bu vakayı kendisine söylemek istiyordum. O vakit söylemeye tenezzül etmedim. Doğrusu **Witting**'i âdi huylarda görüyordum. Nemelâzım!... Bu şahsî iş değildi ki; Türk'ün

bir müessesesi mes'elesiydi. Bu vakayı ona söyleyebilseydim kâfi bir intikam olacaktı. Ne kadar olsa hocamdı, bu kadarı kâfiydi.

Nazım Paşa öldürüldükten sonra **Süleyman Numan** bu sefer **Enver Paşa**ya çattı. Çok kalleş adamdı. Bu esnada bir çok defa bana geldi. İllâ beni İttihatçılarla barışıp uyuşmaya zorladı ve **Enver**'le görüştürmek istedi. Kabul etmedim. Nihayet ben hudut harici sürüldüm. Avrupada idim. **Süleyman Numan** askerî sıhhiye Reisi olmuş, **Enver**'i kandırmış. **Witting**'i İstanbul'dan defettirmiştir. Yıllarla uğraştı. Sonunda istediğini yaptı; fakat müesseseyi de yıktı.

Biz Hürriyet ve İtilâf fırkası te'sis edince **Orhan** fırkaya girmek iştemiş. Merkezi umumî içtimaında teklif ettiler. Reddettirdim.

Artık biz tıbbiyede Emraz-ı Dahiliye muallim muavini idik. O vakit **Cemil Paşa**'da imtihan olup şahadetname almayınca kimse resmen operatör addolunmazdı. Müracaat ettim. **Cemil Paşa** bana bir Jenuvarom ameliyatı yaptırdı. Bir askerî baytar talebesiydi. Çarpıklığı o kadar çoktu ki, ayakları âdeta tam bir daire halindeydi. Ben yaptım. **Cemil Paşa** baktı. Şahadetname verdi. Bu talebe sonra zabit olmuş, ordularda dolaşmış, bir kaç defa rastgeldim. Her görüşümde elimi öperdi. Dimdik, kusursuzdu.

Şu da hatırıma geldi: Gülhanede bir gün bir harbiye talebesine ameliyat yapıyordum. Kloroform verdik. Ameliyat bitti. Koğuşa naklettirdim. Yatağa yatırttım. Uyanıyordu. Söylenmeye başladı. **Abdülhamid**'e ağız dolusu küfrediyor, hürriyet şiirleri söylüyordu. Telâş ettim. Genci sevdim ve biri jurnal eder, mahvolur diye korktum. Hemen herkesi koğuştan çıkardım. Kloroform tuhaftır. Çok hastalar uyurken, uyanırken neler söylerler?!... Eğlenceli bir şeydir. Böylelere çok gülerdik. Sonra çocuğa

söyledim. Çünkü her taraf hafiye idi. En rağbette olan sanat casusluktu. Bununla en âdi adamlar birden büyük mertebelere ererdi. İhbar eden olursa şöyle söylersin, biz de öyle söyleriz gibi tedbirler öğrettim. Bu çocuk da zabit olmuş, rastgeldikçe zorla elimi öper, hem ameliyatla, hem bununla iki türlü hayatımı kurtardın derdi.

Tıbiyede muallim muavini olarak derse devam ediyordum. Muallim söylüyor. Ben de talebe gibi dinliyordum. Sade yanında oturuyordum. Artık ameliyat yapamıyordum. Sanatım ise bu. Pek sıkılıyorum. Ne yapmalı düşünüyorum. İkinci sene idi **Salih Bey:** «Bu sene Ci haz-ı teneffusi'yi sen talebeye takrir et!» dedi. Sevindim. Hiç olmazsa bir iş yapacağım. Başladım. Laboratuvarda preparasyonlar yapıyor; mikroskop, âletler, hattâ kâh hasta ile dershaneye geliyorum. Hem söylüyorum, hem gösteriyorum. Talebede pek alâka uyandı. Dikkat etmeye, başıma dolmaya, hattâ başka sınıflardan da derslerinden kaçıp benim dersime gelmeye başladılar. İyi muvaffakiyetti. Zavallı talebe henüz böyle şey görmemişti. Bir gün **Salih Bey** bana sert sert dedi ki: «Sen artık ders verme!» Şaşaladım. Böyle bir şeye maruz kalacağım hiç aklıma gelmemişti. Belki mafevklerden takdir gelmesi lâzımdı. «Niye?» dedim. «Ben emrediyorum. Öyle...» dedi. Durdu ve söyledi: «Başına talebe doluyormuş... Ben hoca iken sana yakışır mı?» Utanmadan bunu da söyledi. Akılsız muvazenesiz, sinirden ibaret ve huysuz bir adamdı. Öf.. Neye uğradık?!. İş anlaşıldı. Herif haber almışmış bizi çekemedi. Bizim ders de bitti. Bu adama ben bilâkis dalkavukluk değilse de pek suyuna giderek muamele ediyordum. «Cahil ama ne yapalım mâfevkimdir» diyordum. Bunun türlü halleri vardı. Bu adam kadın gibiydi. Pek korkaktı. Biraz lodos olsa Haydarpaşa vapuru ile İstanbul'a geçmekten korkar, araba ile Üsküdar'a geçip oradan biner. Beni de beraber götürürdü. Çünkü yolda

hırsızdan korkardı. Artık arabada neler yapardı. Bana: «Kalk, bu tarafa eğil, o tarafa otur» der durur dudakları güverir. Beni arabada bir kayığın safratası gibi kullanırdı. Ses çıkarmaz, tahammül ederdim; ama sıkıntıdan canım burnuma gelirdi. Ben buna nazaran tamamiyle aksi ahlâkta idim.

Ne ise **Cemil Paşa** benden seririyatında teşrih-i marazî ve diğer tahliller için bir laboratuvar istedi. İdareden beş lira aldım. Bu para ile amele gibi çalışarak iyice bir laboratuvar yaptım. O vakit tıbbiyede müdür **İzzet** Paşa'nın kardeşi sür'atle Miralay olmuş, genç **Esat Bey** idi. **Zülüflü İsmail Paşa**'nın hısımı, o sayede büyümüş, nüfuzlu, itibarlıydı; fakat iyi adamdı. Kimseye fenalık yapmazdı. Jurnalcılık etmezdi. Bilâkis herhese hoş muamele ederdi. Laboratuvarı gördü Bu para ile bunu nasıl yaptınız diyerek hayret etti. Yanıma bir de talebe verdiler. Artık Cemil paşanın kuplarını yapıyordum. Bu iş bana keyif verdi. Mektepte ortopedi dersi yoktu. **Cemil Paşa**'ya söyledim. Pek iyi dedi. Onun ve **Esat Paşa**'nın yardımlarıyla Ortopedi dersi tasis olundu ve bu derse muallim tayin ettiler. **Salih Bey**'den kurtuldum. Hem de kendi sevdiğim sanatıma, ihtisasıma kavuştum. **Cemil Paşa** seririyatında bana bir koğuş ayırdı ve Salı günleri için de ameliyathanesini bana tahsis etti. Hem talebeye ders veriyordum, hem de haftada bir defa ameliyatlar yapıyordum. Laboratuvarda da çalışıyordum. Bilhassa korselere ehemmiyet veriyordum. Çünkü mektepte henüz hiç bilinmiyordu. Gidiyordum, Fincancılar içinde gamalaka, Saraçhanede keçe arıyor, buluyordum. Artık alçıdan, keçeden, selüloidten korseler de yapıyordum. Derhal bir de, «Fenni cerrahi-i ortopedi» adlı ve resimli bir eser neşrettim. O vakte kadar ortopedi hakkında Türkçe bir eser yoktu. Maatteessüf benden sonra da hâlâ bir yenisi yazılmamıştır.

Mektepte doktor Saim Ali ile pek arkadaş olduk. Talebelikte bizden bir sınıf sonraydı. Mektebe teşrih-i marazî muallimi olmuştu. Pek zeki, çalışkan, filozof ve derviş halli, ahlâklı ve birçok meziyetleri olan bir adamdı. Hele sözleri pek nükteli ve kendisi de lâtifecidir. Çok sevdim ve çok iyi arkadaş olduk. Ekserî onunla konuşurdum.

Bir gün Tıp talebesinden biri bana onaltı yaşlarında bir kız getirdi. Muayene ettirdi. Kızın boynunda sıra ile beş-altı tane sıraca nedbeleri vardı. İkisi de delinmişti. Talebe buna «Ameliyat yapınız. Hemşirem» dedi. Vakit tayin ettim. O gün geldiler. Henüz bir muavinim yoktu. Kıza eter verdirmek için iyi bir doktor lâzımdı. Aradım, kimseyi bulamadım. **Cemil Paşa'nın** yanında dev gibi iri, uzun, pos bıyıklı biri asistandı. Bunun mektepte adı «Şaro» idi. En cahil ve meziyetsiz talebelerden biriydi. Bir iltimasla **Cemil Paşa'nın** seririyatına asistan olmuştu. Bir şey yaptığı, bildiği yoktu. Sade hastaların yaralarını tımar ederdi. Yani tımar diye perişan ederdi. Baktım, yalnız o var. Naçâr «Gel, eter ver!» dedim. Eter verdi. Hasta uyudu. Hastanın kardeşi talebe de hazır. Bakıyor. Gerdanın bir tarafından öbür tarafına kadar büyük bir şak yapıp fistülleri bezleriyle beraber kaldırdım. Daha birkaç ayrı bez var ve kimi derinde. Operatörlükte bir şey var, alışkın adam derhal anlar; kestikçe kan gelir. **Gelmeyince derhal kalbin durduğu,** anestezide bir arıza olduğunu bilir. Baktım kan gelmiyor. Baktım nefesi yok. Dinledim kalb durmuş. Başımı kaldırıp Şaro'ya baktım. Hâlâ maskeye şişeden hem de su gibi eter döküyor. Bunu görünce kendimi kaybeder hale geldim. Koca şişe boşanmıştı. Demek tıbbî miktarı çok geçmişti. Zaten yaşı küçük, nahif bir kızdı. Hemen şişeyi elinden aldım. «Ayı» dedim ve «öldürdün!» yaygarasıyla bir tokat atarak herifi dışarı attım. Hizmetçilere acele bütün

pencereleri açtırdım. Bunları vakit kaybetmeksizin ani yapmak lâzımdı. Adeta bunları bir anda yaptım. Geldim hastaya sun'î teneffüs yapacağım. Talebe kızın üstüne kapanmış «Ah, sevgilim gittin» diyor. Yarasının üstüne boynunu koymuş. Al bundan da... Vakit kaybetmeden teneffüs yapacağım, çocuğu kaldırmak istedim, imkânı yok. Fecî bir manzara daha. Bereket versin böyle vakalarda soğukkanlılığımı kaybettiğim yoktu. Şaşırıp kalmam. Tedbir ne ise ona müracaat ederim. Hem cezrisine tevessül ederim. Bu halimden memnunum. Hâlâ böyledir. Hemen talebeyi tutup şiddetle çektim ve hizmetçilere «Bunu da dışarı atın. Kapıyı kilitleyin!» dedim. Derhal yaptılar. Parmaklarımı daldırıp kızın kaburga kemiklerini sadrın aşağı kenarından yakaladım. Kuvvetle bir çekiyor, bir indiriyorum. Dil çekerek, hattâ kol hareketleriyle teneffüs-ü sınaî hükümsüz gibidir; en iyisi budur. Bir çeyrek devam ettim. Kalpte hareket yok; yine devam ettim. Biraz sonra yine dinledim yok. Adeta ümidimi kestim. Bırakacaktım. Dedim hiç olmazsa yarım saat devam etmeli. Yine başladım. Bir aralık bıraktım. Teneffüs biraz kendi kendine devam edip yine durdu. Bu ümid verdi. Kalbi dinledim. İki defa vurdu, yine durdu. Daha büyük bir ümidle devam ettim. Teneffüs ve kalb daha ziyade hareket etti. Bıraktım biraz sonra yine durdu. Yine başladım. Hasılı hasta canlandı. Muhakkak bir ölümden kurtuldu. Ben de kan-tere batmıştım. Ferahlandım. Ameliyata devam ettim. Artık ibtali his yapmadım. Biraz bağırdı. El ve ayaklarını sıkıca tutturdum. Ameliyatı ikmal ettim. İnce bir iplik ve dikişle dikkatle diktim ki; kızdır, hem de güzel bir kız, yerinde fena bir nedbe kalmasın.

Meğerse kız talebenin kardeşi değil, nişanlısıymış. Sonra evlendiler. Sekiz - on yıl sonra gördüm. Kızın gerdanında ameliyattan hiç bir eser yoktu. Çünkü şakkı

gerdanının bükülecek yerine getirmiştim. Zamanla da belirsiz hale gelmiş. Gerdanının tabiî büküntüsü gibi duruyordu.

Bu bana ders oldu. Bir daha ömrümde ameliyat yaparken hastanın akrabasından hiç birini ameliyathaneye sokmadım. Buna mutlaka riayet edilmelidir yoksa şaşırsaydım ve hattâ korksaydım da talebeyi o vakit dışarı atamasaydım o şefkat diye bana yapılacak şeyi yaptırmayacaktı. Hasta giderdi. Nitekim bir defa da bir dostum «Hiç ameliyat görmedim. Bir defa sizin ameliyathaneye gelip göreyim» dedi. Bir gün geldi. Haber verdiler, içeri aldırdım. Ben de bir adamın yüzünde kanser olmuş, onu çıkarıyordum. Buruna, göze ve kemiğe sirayet etmiş, onları çıkardım. Kemiği de çekiç ve taşçı kalemiyle vura vura yontup hasta kısımları kaldırıyordum. Bizim dost birden küt diye yere düşmüş, bir telâş. Baktım yerde. Bereket versin muavinler ve hizmetçiler vardı. Onlar kaldırıp meşgul oldular. Yoksa ameliyatı bırakıp ona bakmak lâzımdı. Hâsılı ameliyatlara hastanın adamlarını, akrabasını, hekim olmayan birini almamak kaidedir.

Bir aralık **Necmeddin Molla**'nın kayınvalidesi midesinden rahatsız olmuş, **Cemil paşa, Süleyman Numan, Kadri Paşa** ve emsali o vakit itibarda ne kadar hekim varsa bakmışlar, basit bir mide rahatsızlığı demişler, ilâç vermişler; fakat fayda vermemiş. Bir tanesi de mideyi yıkamış, onunla şifayâp edeceğini söylemiş; fakat boruyu sokmasını iyi yapamamış, kadının ağzından kanlar getirmiş. O vakit Beyoğlunda **Torkumyan** adında bir Ermeni meşhur doktor da vardı. Ona da göstermişler, olmamış, bana haber yolladılar. Gittim, baktım, pilörde bir mütecharrik ur vardı. **Necmeddin Molla'ya** kanser olduğunu söyledim. İnanmak istemedi; «Canım, bu kadar hekim gördü» dedi. «Bu hekimleri, istersen daha başkalarını da

topla! konsülte yapalım. Ben onlara göstereyim.» dedim. Topladı. Bunlara tümörü elimle tutup gösterdim. Hepsi de «Evet! Kanser dediler. Aile telâş etti. Çare ne dediler. Ameliyat dedik. **Cemil Paşa**: «Bütün mideyi çıkarmak taraftarı olduğunu ve bunun da ağır bir ameliyat olup muvaffakiyeti az olduğunu» söyledi. Ben yalnız bir Enteroanastomias ile hastanın daha üç - dört yıl yaşayacağını, rahat edeceğini, bunun da büyük bir kâr olduğunu, mideyi çıkarmak muvafık olmadığını iddia ettim. **Cemil Paşa** mide bağırsağa dikilerek ancak altı ay yaşayabileceğini söyledi. Ben dört yılda ısrar ettim. Artık âilenin bana itimadı da pek artmıştı. Hastayı Haydarpaşaya **Cemil Paşa**'nın kliniğine naklettik. Ameliyatı yaptık. O yaptı, ben yardım ettim. Ben hastahanede yatıp hastaya baktım. Hasta akşama kustu. Fena bir şey. Hemen mideyi yıkadım durdu. Sabah oldu. Hastanın kalbi fevkalâde zayıfladı. Muayene zamanıydı. **Cemil Paşa** geldi. Nabzı gördü. Odadan çıkınca bana «Gidiyor» dedi. «Niye? bir şey yok» dedim. «Muhakkak ölecek» dedi. Ben: «Ölmez, kurtaracağım» dedim. «Mümkün değil» dedi. Başka işlerine baktı. Sırınga için dijitalin istedim. Mektepte yoktu. Hanımın oğlu da mevcuttu. Onu aldım, bir arabaya bindim. Sür'atle Kadıköyü'ne gittim. Eczaneleri dolaştım. Birinde buldum. Dörtnala geldik. Hemen bir sırınga yaptım. Bir saat sonra bir daha yaptım. Öğleden sonra nabzı düzelmeye başladı, keyiflendim. Akşam daha iyi oldu. Öbürsü günü **Cemil Paşa**'yı kapıda bekledim. Beni görür görmez: «Öldü, değil mi?» dedi. «Buyurun, görün!» dedim. Şimdi doğrusu marifet gösterir bir gururlu tavrım vardı. Hastanın yanına girdi ve nabzına baktı. Tamamiyle normal buldu. Hayret içinde kaldı. Dedi ki: «Bu bir miracledir. Benim ameliyattan sonra ne vakit hastalarıma böyle kalb zaafı geldiyse öldüler. Hele iki meme istibsali yaptım. Bunlar da böyle gitti. Hâlâ acırım. Sen

ne yaptın da bunu kurtardın?» «Söyliyeyim Allah yapmıştır» deyip şaka ettim. «Yok, şakayı bırak, ne yaptığını söyle!» dedi. Dijitalini anlattım. Ölmüş hastalarına teessüf etti. «Böyle kolay bir vasıta varmış» dedi. Sade onun değil çok hekimlerin elinde böyle bir çok hastalar gitmiştir. Bilmem bir de benim talihim mi vardı. Hemen umumiyetle muvaffak olurdum. Bir tedbirim vardı şifasız şeylere kat'iyen el sürmezdim.

Hastaya kıçından yiyecek, deri altından fazla miktarda zeytinyağı ta'kîm edip şırınga, memesinden sınaî serum şırınga ederek de öyle besledim ki on gün içinde hem de biraz şişmanlayarak hastahaneden hanesine nakledildi.

Bir gün Necmeddin Bey mektebe geldi; Binbaşılığımı tebrik etti. Mabeyne gitmiş, padişaha terfiimi arz etmiş, irade çıkmış, Binbaşı oldum; fakat o vakit bir usûl vardı. Bir çok terfiler olurdu; bu terfiler çoğunun tahsisatı sonradan verilmek şartıyla idi. Bâb-ı Seraskeri bizimkini de bu kadroya sokmuş. Meşrutiyete kadar Binbaşı maaşı alıp da bu rütbeden istifade edemedim. **Necmeddin Bey** dedi ki: «Sana bütün ailece minnettarız. **Cemil Paşa**'ya teşekkür ettimdi. Bana teşekkür etmeyiniz. **Rıza Nur**'a ediniz. Hastanız sırf onun dirayeti ve gayretiyle kurtulmuştur. Ben de terfiini padişahtan rica ettim. Seninle iftihar ederiz.» **Cemil Paşa** böyle söylemiş ve bu kadirşinaslığı yapmıştır. Bu kadın melek gibi bir kadın, kadınlığa nümûne idi. Sessiz, halîm, pek namusluydu. Rivayet ederler ki bir gün kocasına karşı söylememiştir. Hattâ ateşli, hasta olduğu vakit evinin işini görür, yemekleri hazırlayıp yatağa girermiş; fakat akşam olunca kocası gelmeden yine yataktan kalkar, sağlam gibi otururmuş. Sebebi kocası hastalığını anlar da üzülür diye imiş. Hey mübarek kadın! Türkte artık kaldımı ki... Ameliyattan sonra dört yıl yaşadı. Hazmı düzeldi. Şişmanladı. Şen ve

rahat bir zaman geçirdi. Nihayet hastalık her tarafa metastaslar yaptı. Kendisine ağrı duymasın diye ikide bir morfin şırıngası yaptım, böylece öldü. Fakat ameliyattan sonra ömrü dört yıl uzamış oldu. İttihatçılar beni Cemiyet-i Hafiye meselesinden hapsettikleri vakit bu kadın durmamış, **Necmeddin Molla**'yı sevketmiş, o da **Talât**, bilhassa **Selânikli Rahmi** vasıtasiyle Merkez-i Umumîde beraatıma karar verdirerek beni kurtarmıştır. Vakıa ben bunlardan hiç bir para almadım. Sade bir dostluk idi. Yalnız iki de bir beni yemeğe çağırırlardı. Derler ki; iyilik et! Bir gün mükâfatını görürsün. Doğrudur. Böyle hayatımda bana birçok iyiliklerimden iyilikler kalmıştır. Vakıa şu da var: İnsan iyilik ettiğinden kötülük de görüyor. Bu da doğrudur. Böylesini de çok gördük. Fakat bende bu bapta hâsıl olan kanaata göre her ne ihtimalde olsa iyilik etmek kârlıdır. Hem de bu insanın şerefidir. Şu politika hapsinden kurtuluşum, işte nenin neticesidir. Kurtulmasam belki bütün hayatım sönecekti.

Her yıl mektep muallimlerinden Beyruttaki Amerikan ve Fransız cizvitleri tıbbiye mekteplerine bir mümeyyiz hey'eti gönderiliyordu. Bu mümeyyizler talebeyi kâmilen imtihan ediyor, çıkanların şahadetnamelerini mühürlüyordu. Bu suretle diplomaları bizim mektepten gibi mer'i oluyordu. Yoksa Collegium imtihanını geçirmeleri lâzımdı. O vakit Türkiye'de ecnebi doktorlar collegium imtihanını vererek hekimlik edebilirlerdi. Bu bir kapitülâsyondu. İmtihan da sudan olurdu. Çünkü sefaretler himaye ederlerdi. Böylelikle nice kara câhiller mezuniyet almışlar, Türk'ün sıhhatını kemirmişlerdir. Bu bende dert idi; nasib oldu; **Lozan Muahedesinde murahhas** oldum, ecnebi hekimlerin Türkiyede hekimlik edememesini muahedeye koydurmaya muvaffak oldum. Bu defa muallimlerden **Aristidi Paşa** ve **Fil Ahmed** ile beni gönderdiler.

Hazırlandık. «Yarın müfettiş paşa hazretlerine arzı ta'zimata gideceğiz. Bir emirleri olur. Sen de gel!» dedi. Müfettiş paşa **Zülüflü İsmail** di. Bu adamın yüzünü görmeyi hiç istemiyordum. **Abdülhamid**'in başhafiyesiydi. Adından iğrenir, tüylerim ürperirdi; fakat zarurîydi. Gittik. Erenköyü'nde muhteşem bir villâ. Bahçede bizi kabul etti. Oturun emri üzerine oturduk. Arkadaşlarım elleri göğüslerinde ve sandalyeye yarı oturmuş. Hep «Evet efendim» diyorlardı. Şu oturuş tuhaftı. Bunlar askerdi. Rütbeleri büyüktü. Hemen hep o söyledi. Bir aralık «Şamda bir sıhhiye müdürü var. **Milâslı İsmail Hakkı.** O efendimize hâindir. Bir rapor yazıverin de icabını yapayım» dedi. Onlar başüstüne dediler. Benim ise içim titredi. Bu ne cinayetti!... Aynı zamanda bu hiç tanımadığım müdüre muhabbet bağladım. Hem acıdım. Ben hiç bir şey söylemiyordum. Ve uzağa oturmuştum. Bana: «Sen hiç bir şey söylemiyorsun» dedi. Yine söylemedim. Konuştuğumu istemese gerek. Ben rütbedekinin onun huzurunda konuşmak haddi miydi. Ancak benden de «Evet efendim, kerem et efendim» leri işitmiyordu. Anlaşılan bu hoşuna gitmemişti. Bunu söylemek istiyordu. Ben artık iyice sıkıldım. Kalktım «Müsaade buyurursanız gideyim efendim» dedim. Pek kızdı. «Otur, yoksa benden hoşlanmadın mı? Senin hakkında zaten iyi fikrim yok» dedi. Korktum. Bir lokma ekmek parası alalım derken sürgüne gitmek işten bile değildi. Oturdum...

Ne ise Beyruta vardık. Amerikan tıbbiyesinin imtihanlarını yaptık. Diplomalarını mühürledik. Temmuz idi. Çok sıcaktı. Bir de Beyrut pek rutubetli yer. Akşamları otelde sandalyalara el sürülmezdi. Rutubetten el yapışırdı. Sıcaktan geceleri hiç uyku uyuyamadık. Gündüzleri mektepte hep buzlu limonata verirlerdi. İmtihan bitince «Siz sıcaktan çok sıkıldınız. Sizi iyi bir yere götürelim.» dediler. Arabalara bindik. Mahrût gibi ve yüksek bir tepe-

ye çıkmaya başladık. Tepenin etrafı oraya mahsus güzel çamlarla süslüydü. Tepeye vardık. Güzel bir otel. Üşümeye başladım. Üstüme iki yorgan örttüm. Bir uyudum. Tam yirmidört saat. Bu uykunun tadını hâlâ unutmam. Deliksiz uyku dedikleridir. Tepeye giden yol da güzeldi. Buraya «Promana» diyorlar.

Amerikan müessesesini gezdim. Mükemmel binalar. Mükemmel dershane, laboratuvar ve müzeler. Civarın cemadi, nebat, hayvan nesi varsa toplanmışlar; mükemmel mahallî bir müze yapmışlar. Burada operatör **Muallim Post** adında doksan yaşlarında Amerikalı biri vardı. Pek büyük şöhreti, güzel bir villâsı da vardı. Çok yıllar evvel beş parasız gelmiş, hekimlik ile doksan bin altın servet peyda etmişmiş. Beni ameliyatlarında bulundurdu. Hâlâ tahta saplı cerrâhî âletleri kullanıyordu. Eli yakışıksızdı. Bir yara değiştirdi. İyodoformu eliyle alıp un, şeker eker gibi ekti. Böyle yaparmış. Üstüne de iyodoformlu gaz koydu. Hastada bir takım âraz varmış. Beyrutta bunları çok gördüğünü söyledi. «Nedir?» dedim. Anlattı Anlattığı şeyler iyodoformla tesemmüm alâmetleriydi. O bunları mahallî bir şey zannediyor!... Bu kadar iyodoform ekince elbet olur. Bir şu adamın haline baktım, bir de benim halimi ve fakrimi düşündüm.

Ben de bir ameliyat yapıp bu adama göstermek istedim. Yanımda bizim askerî hastahanenin sertabibi **Hayri Bey** vardı. **Veliaht Reşat Efendi**'nin adamı diye buraya sürmüşlermiş. Sonra **Sultan Reşat** padişah olunca ona sertabib olmuştur. Cahildi; fakat iyi adamdı. O da teşvik etti. **Aristidi Paşa** ile **Ahmet Beye** söyledim. «**Ahmet** olmaz» dedi ve sözünden dönmedi. Beni vaz geçirmeye çalıştı. Sonra **Aristidi**'yi de kendine uydurdu. **Fil Ahmed** operatör geçiniyordu. Kendisi varken ameliyatı o yapmayıp benim yapmamı haysiyetine muzır görmüş olacak... Dedim ki: «Madem böyle, siz yapınız!» Ona da ya-

naşmıyordu. Çünkü bir bıçak tutmasını bile bilmiyordu. Dinlemedim, yaptım, gösterdim. Bu hatta millî bir vazifeydi. Bizim de ameliyat yapabildiğimizi göstermeyi, hattâ evvelâ anlar istemeliydi. Dünya böyledir: Menfaat ve rekabet hissi her şeye galiptir.

Fransız tıbbiye, mektep ve müesseselerini de gezdim. Pek müthiş, kışla gibi şeylerdi. Fakat Amerikalılarınki mevkice de binaca da, işçe de daha yüksekti. Amerikalılar, Re'su Beyrut denilen yeri işgal etmişlerdi. Onlarınkine (Külliye) diyorlardı. Arapça Darül-Fünûn demekti. Evvelâ oraya gelen bir Amerikalı birkaç yüz bin dolar vermiş onlar başlamışlar, sonra yine Amerikalılar birçok paralar vermişler bu hale gelmiş.

Bunlar bende merak uyandırdı; «Bu adamlar niye buraya geliyorlar? Bu kadar para sarf ve emek ediyorlar? Bunun bir hikmeti olmalı» dedim. Tahkikata giriştim. Meğerse bunların her biri burayı zaptetmek, ahaliyi hıristiyan yapmak istermiş. Mektep, hastahane ve emsali vasıta imiş. Yüreğim yandı. Bunları kimse, hattâ hükûmet bilmiyor. Fransız teşkilâtı hele örümcek ağı gibi örülmüştü. Uzun bir zamanın mahsulüydü. Bu gün görüyoruz ki, gayeleri olmuş; Suriye ellerine geçmiştir. Gayretim isyan etti. Bir rapor hazırladım. Fakat İstanbula gelince beni sürerler diye korkup veremedim. Çünkü, «Bu adam siyasiyatla uğraşıyor. Muzırdır» derler. Makedonyada da Rumlar, Sırplar, Bulgarlar propagandalarını mektep, hastahane ile yapıyorlardı. Bunları orada görmüştüm. Bu işlerde müeseseler, hekim ve muallim gayet müessir unsurlardır. Türkler bu noktaya daima dikkat etmelidirler. Ordan Şam'a gittik. Ben Şam'a varır varmaz derhal gizlice mektebin müdürünün evine gittim. Onu başında dolaşan felâketten haberdar etmeyi bir vicdan vazifesi biliyordum. Dedim ki: «Sizi tanımıyorum; fakat hal ve keyfiyet böyledir. Zülüflü'nün aleyhinde bulunduğu

adam benim kanaatimce iyi adamdır. Siz de iyisinizdir. Bu da beni buraya sevketti. Bu iki adama çok riayet edip gönüllerini alınız. Hakkınızda iyi bir rapor yazdırınız» dedim. «Pekiyi!» dedi. Sevindi. Hakikaten onların hizmetlerine mektepten birkaç hizmetçi tayin etti. Kendi de onlara bir uşak gibi hizmet etti. Ameliyat meselesinden arada dargınlık olmuş, ben ayrı bir otele inmişim. Ne ise imtihanları yaptık. Şam tıbbiye mektebinde muallim olarak sınıf arkadaşlarımı da vardı. Bunlarla Şam'ı gezdim. Hakikaten cennet gibi bir yer. Sular, bahçeler bol. Kayısı vaktiydi. Yirmi sekiz türlü kayısı olduğunu söylediler. Türlü nefisleri vardı. Fil Ahmed o kadar kayısı yiyordu ki ishale tutuldu, İstanbul'a dönünceye kadar kurtulmadı. Selâhaddin Eyyubi'nin türbesine gittim. Dar bir sokakta; kendisine hiç lâyık olmayan bir türbe. Pek ufak ve âdî bir bina. Daha bir çok yerleri gezdim.

Bu halkta izzet-i nefs hiç görmedim. Ahlâk pek zayıfmış. Para ile her şey olurmuş. Şam tarihte de ahlâksızlıkla meşhurdur. İslâm tarihinde İslâmiyette fitne ve fesat ocağı sayılır. Timurlenk de bu halkın ahlâksızlığını söylemiştir. Tarihte Şam'da pek çok harpler, bunların neticesinde yağma ve ırza tecavüzler olmuş. Şam, efendiden efendiye geçmiştir. İhtimal bunlar bu halkı fesata uğratmış, hayasiyetsiz etmiştir. Şamda bir meşhur âdet de varmış, kira kadın götürüp eğlenirlermiş. Buna «Sahrâ» derlermiş. Bana da göstermelerini arkadaşlara çok rica ettim. Vaadettiler, hazırlıyorlardı. Döndük, göremedim.

İstanbul'a geldik. Biraz sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye Şam sıhhiye müdürü Milâslı Hakkı'dan bir jurnal gelir. Bunda Rıza Nur'un devlet esrarını ifşa ettiği söylenir. Yani Hakkı benim ona hakkında rapor verilmesi emrini söylediğimi ihbar ediyor. Hayretler içinde kaldım. Ben bu adama ne ettim, o bana nasıl mukabele ediyor!... Bu doktor meşhur Milâslı Hakkı denen mun-

fasıl yazı icad ederek bir şeye yaramayan şeyler yapan adamdır ki, sonra ben sıhhiye vekili iken gelip benden memuriyet istemiştir. Ben ise onu memuriyetten azlettim. Bu şahsî bir intikam değildi. Buna aslâ tenezzül etmemişimdir. Ancak fenalığını bizzat biliyordum. Hekimliği de pek zayıf kimsedir.

Fil Ahmed aleyhine «Fil ve ebâbil» hakkındaki âyeti tutturarak bir şiir yazdım. Öfkemi bununla aldım. Ben **Necmeddin Molla**'nın kardeşi **Esat Bey**'in pek samimi arkadaşıydım. Çok iyi adamdı. Pek sevişirdik. Beraber çapkınlık ederdik. Bir akşam onun Kızıltopraktaki köşkündeydim. **Fil Ahmed** komşu imiş. Oraya gidelim dedi. Gitmem dedim. Zorla beni götürdü. Çünkü **Ahmed Bey**'in çocuğu hasta imiş. «Nezlesi var. Bir de sen bak» dedi. Baktım, boğazı burnu bembeyaz difteri. Son devreye gelmiş. Sanki babası hekimdi. Derhal serum getirttim. Yaptım Sabahleyin de yaptım, kurtuldu.

Mektebe hıtan hakıknda bir lâyihe verdim. Hülâsası şudur: «Müslümanlık bunu sünnet kılmış. Her müslümana bu yapılıyor. Bu halde her yıl yüzbinlerce insan sünnet oluyor. Bu bizce büyük bir meseledir. Halbuki sünnetler cahilâne yapılıyor. Bu yüzden ârızalar, hattâ vefatlar oluyor. Bir mektep açıp orada sünnetçi yetiştirmek zarurîdir. Bağ budamak için Erenköyü'nde mektep açılmış da bunun için istemez mi? Bu daha mı kolay; daha mı hafif? Halbuki bununla insan budanıyor» dedim. Kim anlar, kim dinler?. Hasır altı olup gitti. Meşrutiyetin ilk yılında neyse bir hitan mektebi açtılar. İttihatçılar bana kızgındı. Oraya beni muallim ve müdür yapmak lâzımken şimdi mebusluk eden **Nurettin Ali**'yi koydular. O da benim Fenn-i Hitan kitabını almış, ondan ders okutmuş. Bir gün bana geldi. Bu kitabı okutuyorum. Bazı yerlerini anlayamadım. Anlat dedi. Anlatıverdik. Hale bak! Bu kadar şahsî garaz daima devlet, millet menfaatinin üstünde durmuştur. Ben

varken Hitan mektebine müdür ve hoca kim olabilirdi...

Gülhanede amelî çalışmadan kitaba lüzumu kadar vakit bulamazdım. Mektepte ise amelî sa'y pek azdı. Vasıta yoktu. Bu devrede tıbbî kitaplara istediğim kadar çalıştım.

Artık memleket ahvalini görüyor, dayanamıyor, yine canım politikaya başlamak istiyordu. İnkılâb zamanlarında yaşayanlar bundan kurtulamaz. Sabit olamazlar. Hâl, vukuat fırtınaları onları ordan oraya atar. İşte meselâ ben politikadan, edebiyattan hekimliğe döndüm, uzun zamandır yalnız bununla meşgul oldum. Politikayı unutmuştum. Şimdi yine politikaya dönmek arzuları başladı. Hukuka heves etim. «Şunu nedir, hiç olmazsa, umumî bir surette öğreneyim» dedim. Hukuk mektebinin ders programını aldım. Ona göre mevcud kitapları kâmilen topladım. Avrupadan da o vakit en muteber olarak hukuku esasiye, hukuku idare, maliye üzerine mevcud eserleri, bir de eski Yunan ve Roma tarihi ile Yunan mitolojisine ait üç büyük eser getirttim. Bunları okuyacağım, hem de hukuk mektebine devam edecektim. Arası biraz geçti. Beni Galatada **Avukat Baha** ile **Manyasizade Refik Bey**'in yazıhanesine götürdüler. Yeniden itihat ve Terakki cemiyetine ithal ettiler. Selânikten gelmiş bir zabit tabanca ve bıçak üzerine yemin ettirdi. Meğerse Rumelide teşkilât kuvvetlenmiş imiş. Göz hekimi **Esat Paşa** da bu cemiyete o aralık girmişti. **Baha** ile ahbap olduk. Aradan bir kaç ay geçti, Meşrutiyet ilân olundu.

*

Hekimlik hayatı... Bu hayat 1317 den 1324 yılına kadar yaşadığım hayat, bunda zevkler, heyecanlar, kederler, yasalar, ezâ ve cefalar, şerefler, nükteler doludur. Üzerinde çalıştığınız şey insan ve hastadır. Gece - gündüz

hasta görürsünüz. Hasta muzdariptir. Ümitsizdir. Kâh ağrılar içinde çırpınıp, bağırır, yerlerde yuvarlanır. Kâh bîtaptır, kımıldayamaz. Kâh inim inim inler, ağlar, imdat ister. Hasta ekseriyetle pistir. İrinler, pislikler, sidikler içindedir. Bir kısmı fena fena kokar. Bir kısmında iğrenç ve korkunç urlar, yaralar vardır. Bu manzaraları görür durursunuz. Hasta korkunç bir şeydir. Yaklaşan insanın hayatını tehdit eder. Onlar hayata kasteden korkunç mikropların fıskiyeleri gibidir. İşte böyle bir muhittesiniz. Bu hal insana, hele hisli insana elîm bir surette te'sir etmektedir. Derdim: bizim tiyatrolarımız, hasta salonları, güzel manzaralarımız bunlar. Hekimin musikîsi, hergün dinlemek mecburiyetinde olduğu nefha inleme, ağlama, meded feryatlarıdır. Ye's gelirdi. Hekimlikten çıkmak isterdim. Bu hallerde nevrastenik olduğum anlar olmuştur. Derdim ki hekim içtimaî sınıfların en kara bahtlısıdır. Kendime acırdım.

Sonra kazurat, sidik, balgam, türlü mülevves cerahatler kadavralar daima tahlil ettiğimiz, muayene ettiğiniz şeylerdir. Bunlar zar-u kaderde bizim çiçeklerimizdir.

Sonra hergün hayat tehlikesindesiniz. Hastadan, ameliyattan hastalık, mikrop alır, ölürsünüz. Öf!... Bu ne güç, ağır sanatmış derdim.

Sonra gündüz hastalar, pislikleri ve mikroplarıyle uğraş gece de kitaplarla çalış. Bu da zarurî. Kitapları bırakan hekimin hekimliği derhal geriler. Tıb âlemi o kadar genişlemiştir ki Avrupada hergün yüzlerce tıbbî kitap, risale, mecmua ve tıbbî gazeteler çıkmaktadır. Daima yeni şeyler keşfedilmekte. Bunları takip etmeğe mecbursunuz. Bu da yorucu bir iş. Hem de masraf kapısı. Bunları düşünür, yine hekimlik ne güç işmiş derdim. Halbuki pek bir kazancı da yok. İyi kazanan hekim var; bunlar Avrupadadır, bizde de üç - beş kişiye münhasırdır. Bu da o

kadar bir kazanç değil. Hem de iyi bir muayenehaneniz olacak; on, yirmi yıl geçecek; meşhur olup para kazanacaksınız. Diğer hekimler umumiyetle kût-ü lâ yemut halindedirler. En iyi bir hekim de meselâ bir avukat kadar kazanamaz.

Kâh hasta genç, ölümü muhakkak. Sizden imdat bekler, ağlıyor; elde bir şey yok. Yüreğiniz parça parça olur.. Sade bu azap sizi ezmeğe kâfi. Bereket versin hekimlerin çoğu zamanla taş yürekli oluyor. Bu duygulardan tecerrüd ediyor. Sanat bunu yapıyor.

Kâh hasta ümidsizliğe düşer, sizden yardım göremez. Size ağız dolusu küfür eder. Kâh hasta asabî bir hastalığı vardır; size küfürler, hakaretler eder, hattâ tokat atar. Bunlara da eyvallahdan başka bir şey diyemiyeceksiniz. Bazı hasta delidir, sizi boğar. Mazhar Osman anlattı: Şişlide bir hastaya çağırmışlar. Bakmış, deli. Lâzım gelenleri söylemiş, çıkmış. Beş-on adım atmış. Biri arkasından gelip onu yere devirmiş, altına almış. Meğerse deli arkasından fırlayıp sokağa çıkmış, onu yere vurmuş ve üstüne çöküp dişi ile pırtlağını ısırmış. Mazhar Osman diyor ki: «Bereket versin yakam devrik yaka, kolalı ve o vaktin modasına göre enli idi. Deli gırtlağı ısırmak için sert yakayı ısırdı. Böyle olmasaydı hançeremi kırmış geçirmişti. Ne yapayım artık daima böyle yaka takıyorum.»

Bu kara levha içinde bazan bir hastayı tedavi, türlü emek edersiniz. İyileşir. O vakit onun yüzünde saf bir gülümseme belirir. Bu size işte cennet hayatı vaad eder gibi tatlı gelir. Keyiflenirsiniz. Hattâ gurur duyarsınız.

Hastaların da çoğu huysuz olur. Size türlü lüzumsuz eza ederler. Neler yapmazlar?!. . Keza bu kadar müthiş şeylerin mukabili olan vizitenizi vermezler. Dürüst bir surette evlerinden kovarlar, hastamızı öldürüyorsun diye bağırırlar. Üstünüze başka ve sizden habersiz hekim ge-

tirirler. Hekimlere ağır gelen şeydir. İlâcı yazarsınız; içirdik derler, içirmezler, sizi cahilâne suallerle yorarlar. İzahat isterler. Bu izahat öyle şeydir ki verilse de fayda yoktur. Hem derin ilmî şeylerdir, hekimden başkası anlamaz. Nasıl anlatabilirsiniz; fakat o illâ ister. Bir hekimi bir daha gelmesin diye merdivenlere sabun sürüp inerken kaydırarak düşürdükleri olmuş. A kör olasıcalar! Bu hıyanetiniz nedir? İstemiyorsanız açıkça bir daha gelme! deyin. İstemeyince hekim gelmez ki...

Bu hususta hastaların da bazan hakkı vardır. Bazı hekimler var ki vizite çok alayım diye hastaya lüzumsuz yere çok gelir. Hattâ hastalığı olmadığı halde hastasın diyenleri de olur. Bizim zamanımızda böylesi pek azdı. Şimdi çoğalmış. Mısırda bir Rum doktorun bir erkeğe yokken belsoğukluğun var diye tedavi ettiğini gördüm.

Bir de hekimlikte para almak çok gücüme giderdi. Parayı uzattıkları vakit yüzüm kızarırdı. Bu hak ve meşru idi, nedense utanırdım. Buna bir türlü alışamadım; fakat sonra Mısırda başka hale geldim.

Hekim bir de halkın cehaletiyle cidal yapmak mecburiyetindedir. Biri gelir der ki: «Filân hocaya gittim, kocakarı ilâcı yaptım, türbeye adak adadım. Olmadı, olmadı; efendim, denize düşen yılana sarılır, bir de size geldim.» «Al! İşte... Herif sizi yılan yaptı. Hasta vardır ki gelir, «Neyin var?» diye sorarsınız «Sen hekim değil misin? Bil!» der. Al, belâlar mübareği!... Kadına anlatamazsın. Hasta olur ne sorsan cevabını veremez. Zarurî baytar yerine geçip at, eşek, yani tekellüm hassasından mahrum mahlûkat tedavi eder gibi tedavi edersiniz. Hasta olur, defterinize kayd için adını, yaşını sorarsınız. İtiraz eder, kayıddan korkar. Çok hastalar bizde yaşını bilmez. Bunlar ekseriyetle kadınlardır. Srduğunuz vakit düşünür düşünür «İlk mevlidde» yahut «Şeftali çiçeğinde

doğmuşum» der. Babanız sağ mı? «Hayır öldü.» Neden öldü? «Aaa, doktor, ben ne bileyim. Eceli gelmiş ölmüş» der. Size bunu hem de böyle kinaye ve hakaretli bir surette söyler. Hasta olur, ahval-i sâbıkasını sordunuz mu büyük babasının babasının babasından başlar, türlü lüzumsuz hikâyeler söyleyerek devam eder. Beş dakika, on dakika nezaket diye dinlersiniz, bakarsınız ki olmuyor, kısa suallerle işi bitirmeye çalışırsınız. O, suale cevap vermez ve size: «Dur anlatayım» der, masallarına devam eder. Yarım saat olur. Sizin vaktiniz yok, onda ise vaktin kıymeti yok. Böyle şey duymuş değil ki... Çıldıracağınız gelir. Hem de sizin hastalardan, kitaplardan başınız yorgun, böyle malâyaniye yer yok ki... Akıbetinde kabalık etmeğe mecbursunuz. Bu hastalar sinirli, bilhassa kadın hastalardır.

Sizi kışın kar yağarken geceyarısı sıcak yatağınızdan kaldırıp hastaya götürürler. Uykusuz kalırsınız. Hattâ üşür, hasta olursunuz. Gitmeseniz kıyamet kopar. Bu âli sanat, sıhhat işi derler. Fakat bunun yüksek meslek olduğunu bu esnada söylerler. İcabını yapmazlar. Yahu bir ekmekçi böyle bir zahmete uğruyor mu? Bazan da paranızı vermezler. İsteyince bu insanî şey derler. Ayol, ekmekçi adam bedava ekmek verir mi? Bir cihetten de doğru. Bu insanî yüksek bir sanattır; fakat hekime de öyle muamele etmeli ve bol para vermelidir. Buna gelince yok...

Bir takım kadınlarda bir haya hissi vardır. Karnınızı açın dersiniz ve sıkılmasın diye başınızı öteye çevirirsiniz. Döndüğünüz vakit bakarsınız açılmamış. Açsanıza dersiniz yine durur. Böylelerine karnını açtırmak bir belâ olur. Ve yarım saatlik ömrünüzü yer gider. Halbuki bilâistisna bir hasta muayene edileceği vakit mutlaka anadan doğma çırçıplak soymak, vücudunu kâmilen görmek lâzımdır. Bunsuz muayene eksik, bazen ise gayet

yanlış olur. Buna bir misal söyliyeyim. Birgün bana bir çocuk getirdiler. Bir ayağı bükülmüş, ankiloza benziyor. Donunu çıkarttım. Eteğini de beline kadar sıyırdım. An kiloz değil. Bu halde bir sinir dedim. İki gün sonra tekrar geldiğinde iyice soydum. Bir de baktım o tarafta kol tuğunda büyük bir iltihab, abse var. Anası babası da ha bersiz. Tabiî çocuk bir şey bilmez. Bunu yardım. Ayak da bir gün sonra düzeldi.

Sinopta kadın gördüm ki bir çuval içinde gibi idi. Yürür bir şey ama içinde insan mı var, yoksa başka şey mi belli değil. Muayene edeceğim «Yüzünü aç göreyim» diyemedim. Kocası yanındaydı. Belki herif şüphe eder. Kolunu çarşafa iyice dolayıp uzattı. Nabzını bile böyle gösteriyordu. Böyle hastanın muayenesinden ne anlarsın? Hayvana bak, daha iyi. Çünkü o hiç olmazsa çıplaktır. Bu dertler, elemler böyle vakalar binlercedir. Hepsini tesbit uzun iş. Çoğu cehalet ve iptidailik eseridir.

Hem de bu halkın çoğu hekime düşman, insan öldüren, hastahaneleri mezbaha addeder. Bu da bir belâdır. Üstüne bir de hekimi umumiyetle dinsiz bilirler. Ona göre muamele ederler.

Hekim hastanın en şefkatli dostudur. Vakıa bazan da hastaların hakkı vardır; vicdansız, sade para düşünen hekimler de var. Bir de rekabet hissi ile hekimler ekseriya bir birini nakzederler. Tedavi çorba gibi olur. Hasta zarar görür. Hele konsültalar... Teşhis ve tedaviyi ekseriye daha ziyade karıştırırlar.

Hastaların menfaati şundadır: Çok arayıp malûmatlı ve vicdanlı bir hekim bulup daima ona baktırmalıdır. Sık sık hekim değiştirmek zararlıdır. Güç ve ihtisas meselelerinde bu hekim başkasını veya konsülta tavsiye eder. Konsülta kararını da bu hekim tatbik etmelidir. Hekimlerin yalnız ehil olması kâfi gelmez. Namuslu olması da behemehal lâzımdır. Bu sanat incedir. Meselâ saata ben-

zer. Saatçi sade bir toz kaçmış bir saate kırılmış dese inanmaya ve fazla para vermeye mecburuz. Bu da böyle.

İyi hekim hastahanelerde yıllarca çalışmış hekimdir. Sade okumakla aslâ olmaz. Hastane ve laboratuvarlar hekimin tarlasıdır. Oradan yetişir. Hem yine daima bir hastahanesi olur. Hastahaneyi bırakan hekim de terakki edemez. Hekim ararken buna dikkat etmelidir. Sonra namusunu tahkik etmelidir.

Bir takım hastalar hekime düşman olur. düşmanlık eder. Bir kısmı da iyi olmuştur, dost olur. Daima minnettardır. Sinop Vilâyeti halkı beni severler. Sebebi hekimliktir. Hele parasız baktığımdır. Başka memleketler ahalisinden de vardır. Âdeta her gittiğim yerde biri yanıma gelir yanaşır. Tanımam, çok zaman olmuştur. «Bana ameliyat yaptın. Hayatımı kurtardın» der, minnettarlık gösterir. Sinopta benim mebus yapılışıma bu hekimliğin te'siri büyüktür. Hakikaten bu halk için çok çalıştım. Meselâ bir defa vahim bir İspanyol salgını vardı. Şehir tûlen iki, arzen yarım kilometre kadardır. Bir başındaki hastaya çağırırlar, giderim. Orada iken öbür başındaki bir hastanın adamları oraya gelmiş beni isterler, giderim. Bir para da almam. Böylece gece-gündüz onbeş gün çalıştım. Bitâb düştüm, ağzımdan kan geldi. Artık gelen hastaları reddettim. Eşrafa gidip rica etmişler. Bunlar da sevdiğim Rasim beyi yolladılar. Geldi, gidip bakmam için rica etti. Tükürdüm. Kanı gösterdim. «Artık yetmez mi?» dedim. Acıdı, bıraktı.

Sinop halkı benim hekimliğime okadar iman etmiştir ki Lokman Hekim zannederler. Sinopa gittiğim vakit bir günlük, iki günlük yollardan gelirler. Bir müzmin hastalığı olan bazıları başka doktora müracaat etmeyip beni gelsin diya aylarca bekler. Gün tayin ederim, hastahaneye yüzlerce dolarlar, tedavi ederim, ameliyatlarını yaparım.

Tuhaf bir vaka zikredeyim. Mustafa Kemal ve İsmetin devleti fena bir hale koyar zulümlerinden ve hayatıma kasd için bana kurşun arttırmalarından kaçıp Parise geldik. Sinoptaki kütüphane ve çiftlik işi fena oldu. Düzeltmek için zevcemi Sinopa yolladım. Onun Sinopa geldiğini haber alan ve şehre beş saatlik bir köyde oturan iki köylü kadın gelip zevcemin misafir olduğu haneye varmışlar. Zevcemi sormuşlar. Göstermişler. Demişler ki: «Bizi muayene et!» Demiş ki: «Ben hekim değilim!» Demişler: «Etme! Uzun yoldan geldik, hastayız. Bize bak!» «Canım ben hekim değilim, nasıl muayene ederim» demiş. Buna cevapları şu olmuş: «Ayol sen Lokman Hekimin karısısın. Bu kadar yıl berabersin. Elbet bir - iki şey öğrenmişsin. Bize yeter». Bu cahil ve saf kadınları güçlükle geri gönderebilmişlerdir.

Benim Sinopa gitmemin yalnız bir zararı vardı. Sinopta dört - beş hekim vardır. Kârları dururdu. Bunlar sızlanırlardı. Hattâ doktor Ali adında bir tanesi bundan dolayı aleyhime entrikalar yapmaya kalkışmıştı.

İnsan tuhaf bir mahlûktur. Onda en yumuşak insanî hisler olduğu gibi o aynı zamanda kan içer bir canavardır. Böyle bin türlü izdada masdardır. Birinden diğerine geçer. Hepsine katlanır. Böyle iken öyle olur. Sanat müessir bir şeydir. Seciye yapar. İnsana türlü huy ve haller verir. Nice katı sanatlar nice ince yürekleri granit gibi bir sert taş yapar. Nice nazikleri bin meşakkate alıştırır, lâkayd kılar. Bunun gibi hekimlik de insanı elemlere, pisliklere, hayat tehlikelerine alıştırıyor, lâkayd kılıyor. Zamanla hastaların pisliği, inlemeleri, ağlamaları vız geliyor. Hiç tesir etmiyor. İtiraf ederim ki hekimlik insanı katı yürekli ve bilhassa maddî, pozitif yapmaktadır. Hekimler ekseriyetle para tamaına düşüyorlar. Bu sebeple bu sanatı icra etmeyi aslâ sevmedim ve istemedim. Halbuki tıb ilimlerini çok sevdim. Dimağı terbiye için mü-

him bir şubedir. Bu sebeple şu fikire geldim: İnsan mutlaka tıbbı okumalı, sonra biraz da hastalar ile uğraşmalı. Bu sayede ilmî, içtimaî mühim bir terbiye alır ve hayatı öğrenir. Sonra hekimliği terk edip başka tahsil ve maişete girmelidir. Lâkin bu da bu kısa hayat için mümkün değildir.

Hekimlik hayatında gördüğüm elemler, azaplar, hastaların halleri, onlarla olan vukuatı tasvir ve tesbit etmek bana pek mühim göründü. O vakit böyle bir eser yazmağa niyet ettim. Bibliyografi aradım. Fransızca bir iki eser de buldum. Bir tanesi bir Rus doktorundur. Güzel bir eserdir. Kitap hâlâ Sinop'ta kütüphanededir. Meşgale, politika, inkılâblar bu eseri yazmaya vakit ve fırsat vermedi. Kaldı. Bu baptaki müşahedelerimden iyice de notlarım vardı hepsi gitti. Bu benim aborte olan güzel bir çocuğumdur.

∴

Hekimlikten, tecrübelerimden Türk halkının istifadesine yarar ve aklıma geldiği kadar bir ufak hülâsayı buraya dercedeceğim. Bu bir aile hekimliği ve hıfzıssıhhati demektir. Bunu yapanlar çok kâr ederler. Hem hastaları iyi olur. Hem hekime müracaattan kurtulurlar, paraca tasarruf yaparlar. Hem de bazı acele halde hekim bulmak zamana muhtaçtır. Bu halde bu işi kendi kendilerine görürler. Şurasını bilmeli ki bunlar haricinde, mühim hallerde mutlaka hekime müracaat edilmelidir. Bunlar ekseriyetle ufak - tefek şeylerdir. Buna ailenin bizzat kendine hekimliği diyebiliriz :

Her evde bir ufak eczane olmalıdır. Bu dolapcık daima kilitli durmalı. Çünkü çocuklar şeker diye bir zehir yiyebilirler. Buna aile eczanesi derler. Avrupada pek çok ailede vardır. Hattâ bunların portatif kutuları vardır ki

seyehate giderken beraber götürülür ve çok işe yarar.

Bu eczanede şunlar olmalıdır :

İki tane ufak bez sargı, bir tane enli ve uzun elâstik sargı Velpeau, ıslak pansuman için muşamba, karın için büyük muşamba (bunlar âdi muşamba ile de olabilir) bir - iki paket pamuk, bir - iki paket gaz, bir şişe benzin, yaraya fitil koymak için bir istile (yahut bir ince tel), bir şişe tentürdiyot, bir şişe eczaneden alınacak temiz ispirto, bir şişe Eau oxygéneé, naneruhu, yüz gram ve toz halinde müsavi miktarda karışmış acide borique ile borax, bir paket bicarbonat de soude, yüz gram şu tozdan :

Oxyde de zinc 50 gr. (numara - 1)
Sous - nitrate de bismuth 30 gr.
Amidon 20 gr.

Yüz gram şu tozdan :

(numara - 2)

Magnésie calcinée 30 gr.
Carbonate de magnésie 30 gr.
Sulfate de magnésie 20 gr.
Craie préparée 30 gr.
Pancrèatine 8 gr.
Pepsine 10 gr.

Bir şişede olarak şu ilâç:

Teinture d'Opium 10 gr. (numara - 3)

Bir kutu bizim babadan kalma ilerde zikredeceğim merhem; bir kutu aspirine, 200 gram İngiliz tuzu, elli tane 0,50 Santigramlık Urotropine güllacı, bir şişe Eno

meyva tuzu, on gram Antipyrine, bir tane karın için sıcak su tenekesi, bir tane irrigateur.

İşte bunlar bir eve kâfidir. Çok masraftan kurtarır ve icabında hekim aramak için vakit kaybettirmez. Ağrı çektirmez.

Kan çıbanı. — Aslâ yardırmamalı. Derhal ıslak pansuman yapmalı. Islak pansuman şöyle yapılır: Bir bez sıcak su ile ıslatılır. Sıkılır ve ancak sıcak sıcak çıbanın üstüne konur. Bunun üstüne muşamba örtülür. Muşamba bezin kenarlarını da her taraftan örtmelidir. Muşambanın üstüne biraz pamuk koymalı. Bunların hepsi bir sargı ile tutturulur. Sargı muşambanın kenarlarını bastırmalıdır. Yoksa bez kurur. Bu tedavide ise asıl işi gören ıslaklıktır. Günde bir defa değiştirmeli. Çıban sırtta ise şirpençe olmak ihtimali olduğundan bu tedavi ile geçmeyip artarsa derhal operatöre göstermeli. O haçvari şak yapıp deri altındaki bütün boşlukları açıp içine ıslak ve yoluna fitil koyup ıslak pansuman yapmalıdır.

Ektima. — Bu ve bilhassa impétigo muannettir. Bunlara halk kalayı çamuru sürer. Bu iki şeye bizim babadan kalma bir merhem vardır çok iyi gelir. Keza comedon ve ergenlik diğer bir çok cild hastalıkları da bu merhemle geçer. Bu merhem bize babadan kalmıştır. Babam onu aile hayratı der, babası gibi yapar, her hastaya verirdi. Para almazdı. Uğraşır yapardı. Yapması zahmetliydi. Eskiden vazelin yoktu; merhemleri zeytinyağla yaparlardı. Bu da sahlep olmak için merhemi saatlarca karıştırmak lâzımdı. Büyük demir çivi ile saatlarca karıştırırdı. Büyük ceddimiz, kitabına göre, aynı zamanda hekimmiş. Galiba bu merhem ondan kalmış. Bu merhemi dikkatimi celbetti. Babam da mürdesenk ve zürür ile yapardı. Ben bunu şöyle islâh ettim :

Oxyde de zinc	20 gr.
Litharge	30 gr.
Oxyde rouge de mercure	0,30 gr.
Vasèline	15 gr.
Lanoline	15 gr.

Bunu tatbik ederek fevkalâde güzel neticeler aldım. Cilt hastalıklarının hepsinde, hattâ ensede kelloide de dahi kullanırdım. İyi ederdi. Tabiî sertliği gidermiyor, kelloidde olan çıbanları gideriyor. Kürtaj yapar, bu merhemi kullanır, hepsini iyi ederdim. Kahirede iken eczacı Sabri bunun tesirini anlamış, benden ispesyalite yapmaya izin istedi verdim. Yapıp satıyordu. Parise gelmeden evvel tanıdık zengin bir ailede bir yaşında bir çocuğun yüzünde impétigo olmuş, umumî iltihap da yapmış. Çocuğun başı, yüzü ve kafası bütün şişip kocaman olmuş. Kulakları bir dal gibi büyümüştü. Bir çok meşhur hekim ve mütehassısları getirmişler, iyi olmamış, beni çağırmışlardı. İptida bir gün devam etmek üzere ıslak pansuman yaptım. Sonra merhemi sürdüm. İki defa sürdüm, iyi oldu. Bu merhemi böyle ıslak ıslak pansuman ile mütevali surette yapmak fevkalâde iyi netice vermektedir. Bu ilâcı bütün hekimlere ve ailelere tavsiye ederim. Bizim aile hayratımızdır.

Beş - on yıldır görüyorum ki Avrupa tababetinde cild hastalıklarına karşı zürürlü merhem kullanmaya başladılar. Evvelden bilmezlerdi. Fakat murdesengi hâlâ bilmiyorlar. Ben kurşunun diğer mürekkebatını tecrübe ettim. Mürdesenk gibi tesir etmiyorlar.

Ekzama. — Bu merheme bir miktar Résorcine, biraz da Huile de cade ve kaşınmasını gidermek için biraz da stovaine ilâve ediyordum. Bununla çok ekzamayı iyi ettim. Eğer ekzema kuru olursa âdi kına yakmalıdır ve iki - üç defa tekrar etmelidir. Çok defa geçiriyor.

Yılancık. — Deride müthiş kızartı ve şiddetli umumî hararettir. Derhal yatağa girip kımıldamamalı ve şu ilâcı bolca hergün bir defa sürmelidir.

Tenture d'iode	15 gr.
İchtiole	15 gr.
Huile camphrée	30 gr.

derhal şifa müyesser olur.

Sivilce, — Bir yerde ufak bir sivilce, bir kesik, sıyrık, yara oldu mu derhal tentürdiyot sürmelidir. Günde üç defa tekrar etmelidir. Sargı koymamalı. İltihaplanmaz söner.

İltihab. — Bir iltihab oldu mu derhal ıslak pansuman yapmalıdır. Bu pansuman devai kül gibidir. Pek kıymetli ilâçtır. Bir yara kapatılmak istenirse kuru bezle pansuman yapılması lâzımdır. Fakat iltihablı yaralar, kapatılamaz, kapatmak istemek hatadır.

Kan gelme. — Bir yer kesilip kan fışkırırsa bir bezi tentürdiyota batırıp üstünü kapatmalı, bol pamuk koymalı. Sıkıca sarmalı. Hatta bir müddet yaranın üstüne parmakla sıkıca basmalı; kan durur. Yirmidört saat sonra pansumanı değiştirmelidir.

Büyük bir damar kesilmişse kan iplik gibi uzayarak çıkar. Yine evvelki gibi yapmalı. Kol, bacak ise yukarısından boğmalı. Acele hekim çağırmalı. Boğulan yeri bir saattan ziyade bırakmamalı. Boğmayı kaldırmalı. Çünkü kangren yapıp kolu veya ayağı düşürür.

Pişik. — Bir yerde işilik veya pişik olursa, ezcümle bacak araları ve koltuklar; orayı pamuğu alkol ile ıslatıp silmeli. Üzerine aile eczanesindeki (numara 1) tozdan ekmeli.

Göz. — Kanlanırsa hemen boraks ve asitborik'ten mürekkep tozdan biraz sıcak suda eritip bir fincana ko-

yarak gözü banyo etmeli. Bu suretle çok göz hastalıklarının önüne geçilir. Keza bu ilâçtan da sabahları ikişer damla konur :

Sulfate de zinc	0,05
Adrènaline	XXX gouttes
Eau distilleè	10 cm³

Nezle ve boğaz. — Bunların başlangıcı hissedilirse derhal saatte bir defa şu ilâcı koklamalı :

Euçalyptol	4 gr.
Gaiacol	3 gr.
Menthol	1 gr.
Alcool	5 gr.

Gargara — Keza boraks ve asitborikten mürekkep tozdan bir fındık kadarını üçyüz gramlık bir şişeye koymalı. Buna bir çorba kaşığı Eau oxygenèe ilâve edip üstüne su doldurmalı. Üzerine iki - üç damla da naneruhu damlatmalı. Çalkalamalı. Bununla da bir günde üç - dört defa gargara yapmalı. Nezle ve boğazın önü alınır. Eğer bu kimseler sigara içiyorlarsa bu esnada içmeyiverseler muhakkak önü alınır.

Nezle ve boğaz ağrısı epeyce hasıl olmuşsa tedavi yine budur ve aynı zamanda biraz gliserine üç-beş damla tentürdiyot koyup bir kalemin ucuna pamuk dolayıp bununla ıslatıp damağa ve boğaza sürmelidir.

Mide. — Ekşiyor ve ekşi ekşi ağıza geliyorsa yemeklerden sonra bir ufak kahve kaşığı bir karbonatı yarım bardak suda eritip içmelidir. Yahut iki numaralı tozdan bir kahve kaşığı alıp yarım bardak su ile içmeli çok iyi gelir.

Mide ve karın ağrısı. — Derhal pek sıcak, el yana-

cak kadar sıcak bir suda bir havlu ıslatıp mideye koymalıdır. Bunu her iki dakikada yenilemelidir. Yahut tuğla kızdırıp ve bunu ıslak beze sararak koymalıdır. Yahut mahsus yapılmış olan sıcak su tenekesi vardır; ona sıcak su koyup ağrıyan yere koymalıdır. En iyisi sık sık değiştirilen pek sıcak su ile ıslatılmış havludur.

Afyonruhundan bir fincan suya beş damla damlatıp içivermeli. Ağrıyı durdurur. Durmazsa beş-on damla daha içilebilir.

Eğer bunlarla olmazsa karına buz koymalıdır. Uzun müddet buzu kaldırmamalıdır.

Siğil. — Elde, ayakta, bazan yüzde ve vücudda olur. Bazan pek çoğalıp yayılır. Müzmin olur. Buna tıbta Pupilloine derler. Hâlâ ilâcı yoktur. Tıbbiye idadisinde iken sağ elimin küçük parmağında bir tane çıktı. Beni pek üzüyordu. Hekime gösterdim, çare yok iplikle boğ dediler; boğdum. Kuruyup düştü, altından yine çıktı. Cehennem taşı ile yak dediler; yaktım. Yara oldu, düştü. Yine çıktı. Kökü vardır, onu sökmeli dediler. Bir gün tırnağımla, çakı ile uğraşa uğraşa, kanata kanata kökü ile beraber söktüm. Yine çıktı. Tatil zamanında Sinopa gitmiştim. Teyzem gördü. «Aa, oğlum! Okuyuvereyim de geçsin» dedi. Güldüm. O vakit pek dinsizdim. Alay ettim. Israr etti. İstemedim. Nihayet okadar israr etti ki: «Peki!» dedim. Sırf keyfi olsun diye razı oldum. Yoksa hiç inanmadım. Bir iri tuz aldı. Hem okudu, hem bu mutfak tuzunu sürdü. Sonra tuzu götürüp bahçede toprağa gömdü. «Bu erirken bu da eriyecek» dedi. «Ne okudun?» dedim. «Üç kulhüvallah» dedi. Gülüyordum...

O esnada İstanbula döndüm. Teyzeme, okumasına hiç inanmamıştım. Bir kere bile siğilime iyi oluyor mu diye bakmak hatırıma bile gelmedi. Bir gün mektepte siğile dikkat etmişim; bir de baktım ki kaybolmak üzere, Bir hafta sonra da kâmilen kaybolup gitti. Hayret ettim.

Dinî olsa itikat da etmemiştim. Tuz ise ne yapardı. Sebebini anlamak istedim. Bunu sonra ben de ve yine itikatsız olarak tatbik ettim. Hepsi iyi oldu. Sonra zevceme öğrettim. O da bir kaç kadınları iyi etti. Bir defa bir kızın bütün bacağını siğil kaplamıştı; hepsi söndü. Tıbbiyede hekimliğimde hep bunun sebebini araştırdım. Bir şey anlayamadım. Nihayet Nourry adında bir Fransız doktor siğil üzerine bir eser neşretmiş, Pariste çıkan ledami médicale gazetesinde ilânını görüp kitabı aldım. O vakit Paristeydim. Epeyce bir eser. O da siğilin şeker veya bir yerden çalınmış fındık ve sairenin siğile sürülüp kimse görmeden dört yola atarak şifa bulduğunu yazıyor. Onda tuz yok. Bu adam bu şifayı hastanın itikad edip asabların bu suretle müteessir olmasına atfediyor. Kendisine bir mektup yazdım. Kendi başıma gelen vakayı, itikad etmeyip dinsiz olduğumu ve buna rağmen siğillerin geçtiğini yazdım. Bu vaka onun fikrini cerh ediyordu. Bir mektupla bu müşahedesinin kıymetli olduğunu, vereceği bir konferansta zikredeceğini bildirdi. Nihayet bu adamla Pariste bu sefer (1931) Etnoğrafya cemiyetinde tanıştım. Orada o da ben de azayım. Mektubumu hatırladı. Neşrettiğini söyledi.

Eğer siğil çok olursa ilk zuhur eden ve büyük olanı bulup mutlaka ona sürtmek şarttır. İşte siğilin de kat'î ilâcı budur.

Tırnak batması. — Ayakta bilhassa başparmakta tırnak batar. Cerahatler olur. Çok kişi bundan muzdariptir. Böyleleri ameliyat yapıp tırnağı kısmen veya kâmilen sökerler. Bu sefer daha ziyade batar, tırnakta rahatsızlık verir, çarpık çıkar. Çorapları deler durur. Tırnağı ameliyatla çıkarırlar. Bu zahmetler bütün lüzumsuzdur. Tırnak batmaya başladı mı etle tırnak arasına kolonya ile ıslatılmış ufacık bir pamuk sokmalıdır. Bir hilâl ile veya kibrit çöpü ile sokulabilir. Birincide az girerse de

ikincide daha çok girer, cerahat kesilir, şifa bulur. Ayak tırnaklarını eğrileşmeyip düz, hattâ ortası içerlek bir kavis gibi kesmeli. İki yan ucu çok kesilmeyip bir miktar etten dışarı kalmalıdır. Böyle keskin tırnak batmaz. İşte batan tırnaklar böyle kesilmeyen tırnaklardır. Çok kesilen tırnakların sivri köşeleri ete gömülür, batar, orayı tahrib eder, cerahat hasıl olur.

Peklik. — Sabunlu su ile irikatörle şırınga yapmalıdır. Olmazsa kıçtan meayi müstakîm sondaj denilen lastik boruyu sokup sırtüstü yatmalı. Bir buçuk litre suyu şırınga etmeli. Tesir eder. Mide bozukluğu pek fazla ve kazurat pek kokuyorsa mutlaka müshil içmelidir. Bir veya iki çorba kaşığı İngiliz tuzunu bardağın dibinde iki parmak kadar suya koymalı. Bunun, içinde su olan tencereye oturtup ısıtmalı, karıştırmalı, erir. Erimezse biraz daha sıcak su konur. Soğuyunca birden içmeli. Hemen âdi su ile gargara yapıp tükürmeli. Böylece acele birkaç defa gargara yapılır ve o esnada soluk da alınmazsa müshilin o fena lezzeti asla duyulmaz. Halbuki müshil içmek halk için büyük bir belâdır. Üstüne kahve tozu, limon ve emsali ile fena lezzetini gidermek isterler. En serisi, iyisi ve kolayı su ile gargaradır. Az suda eritilmesinin sebebi kolay içilebildiğidir. Müshil alındığı günü yemek yemeyip süt, yoğurt gibi şeylerle idare etmelidir.

Baş ağrısı. — Eğer peklik varsa derhal müshil almalıdır, geçer. Peklik yoksa aspirin, yahut biraz antipirin almalıdır.

Ateşli hastalıklar. — Bunlarda asla böyle aspirin, kinin ve emsali hararet düşüren ilâçlar almamalıdır. Maatteessüf bir çok hekimler hâlâ verirler. Muzırdır. Yalnız nezlede aspirin fena şeydir. Ateşli hastalıklarda başa soğuk su ile ıslatılmış havlu koymak pek iyidir. Ateş çoksa buz koymalıdır.

Zatürree. — Bunda veya ihtinak ree, bronşit hasta-

lıklarında hastayı arkasına birçok yastıklar koyarak yarı yatar, yarı oturur hale koymalı. Sadrına dairenmadar sıcak su ile ıslanmış havlular sarıp bunu da muşamba ile sarmalı. Günde iki defa değiştirmeli. Kalbi kuvvetlendirecek dijitalin, ispartein, kafein gibi ilâçlar vermeli. Başka şey asla istemez; faydasız veya muzırdır.

Öksürük. — Şu ilâcı kullanmalı ve evde bulunmalıdır :

Poudre de Dower	0,20 Centgr
Codeine	0,02 Centgr
Benzoate de Soude	0,50 Centgr
Sucre	0,50 Centgr

Bir paket içindir. Elli paket yaptırmalı. Günde iki tane içmeli. Yaşı aşağı olursa bir tane kâfidir; fakat büsbütün çocuklara şu ilâcı vermeli :

Sirop de Codéine	50 gr.
Sirop de Tolu	50 gr.

günde beş - altı kahve kaşığı.

Isıtma. (Malarya). — Kinin yani sulfato ile geçer. Lâkin aylarca yutmalı. Bir iki gün içmekle ısıtma geçer ama yine gelir. Demek uzun tedavi yapılması çok lâzım ve mühimdir.

HIFZISSIHHA TEDBİRLERİ

En iyi ilâç hastalığa tutulmamaktır. Bunu da en ziyade hıfzıssıhha kaideleri yapabilir. Her âile bunları bilmelidir ki, lüzumu kadar yazıyorum.

Hergün muntazaman aynı saatlerde yemek yemeli.

Her gece aynı saatlarde yatıp uyumalı, sabah aynı saatta kalkmalı. Bunlar pek mühimdir. Dokuz saat uyku lâzımdır. Mideyi patlatıncaya kadar doldurmamalı. Sofradan aç da kalkmamalı. Bunlar sıhhatın esasıdır. Haftada bir defa mutlaka yıkanmalıdır. Her sabah bütün vücuda hareketler vererek bir çeyrek usulü dairesinde jimnastik yapmalı. Her sabah başı, yüzü, boynu, kolları yıkamalı. Sonra saça biraz krem yahut krem yoksa pek az zeytinyağı sürüp taramalı. Yüze de krem veya yağ sürmelidir. Dişleri bir diş merhemi ve fırça ile temizlemeli. En iyi diş merhemi Janoggl'dır. Çünkü bunda Neusalvarsan vardır. Bu ilâç frengi ve sair ispirillere karşı müessirdir. Ağızda ise ispiril doludur. İki parmakla diş etlerini sıvayarak masaj yapmalı ondan sonra giyinip işe gitmeli. Eğer işi müsâid olup da bir adam öğle yemeğinden sonra yarım saat kadar konuşmaksızın ve bir şey düşünmeksizin biraz uzanırsa, hattâ uyursa çok iyidir.

Her hafta tırnakları kesmelidir. El tırnakları değirmi kesilir. Makas veya çakı ile kestikten sonra hususî törpüsü ile düzlenir. Bu törpünün künt ucuyla tırnakların arkasındaki deriyi geriye itmeli. Bu sayede asla şeytan tırnağı olmaz. Bunu yapmayanlarda, hele o deriyi kesenlerde çok şeytan tırnağı olur. Bu da hem acır, hem tehlikelidir. Derhal iltihap kapar. Şeytan tırnağı iltihap kaparsa hemen tentürdiyot basmalı ve bunu geçinceye kadar günde iki defa sürmelidir. Eğer iltihap devam ederse derhal yaş pansuman yapmalıdır. Bu şeytan tırnağından iltihaplar, phlegmonlar, dolama olur, tırnak düşer veya sökülmeye mecburiyet hasıl olur; kemik çürür, yılancık peydah olur. Tehlikeli bir şeydir. Hergün sabahleyin yüzü yıkayınca törpünün ucu ile bu derileri ve ince ucu ile de tırnakların altındaki pislikleri çıkartmalıdır.

Hiç bir vakit elleri ağıza ve göze sürmemelidir. İnsan kendini buna alıştırırsa âdeta ona hastalık geçmez.

Yemeğe orturmadan evvel elleri sabunla yıkamalı. Kalkınca da yıkamalı. Bunlar hayatın mühim tedbirleridir. Kimsenin bardağı ile bir şey içmemeli. Öpüşmemeli. Hele ağız ağıza öpüşmek pek tehlikelidir. Aileler çocuklarını başka ailelere öptürmemelidir.

Midesi nâzik olanlar tavada kızarmış yemeklerden, zeytinyağlı dolmalardan çekinip tercihan suda pişmiş veya ızgara et, sade haşlanmış sebzevat hoşaf halinde pişmiş meyva, sütlâç ve emsali yemelidir. Herkes tecrübe ile kendisine ne dokunduğunu bilir. Bunlardan çekinirse rahat eder; fakat çok insan pisboğazdır; sabredemez; lâkin rahatsızlıktan da kurtulmaz. Sade suda pişmiş sebzelere yanmamış tereyağı veya zeytinyağı limon konarak yenir.

İdrarda bir rahatsızlık hissedilirse urotropine almalıdır. Çok iyidir. En az sabahleyin aç karnına alınırsa hem mideyi düzeltir, hem biraz def-i tabiî yaptırır. İnsan idrarını tutmamalıdır. İhtiyacı hissedince hemen işemelidir. Bir defa da gece yarısından sonra uykudan kalkıp işemek lâzımdır. İnsan kendisini buna alıştırabilir âdet olur. Saatı gelince uyanır. En mühim sıhhat kâidesinin bir de her sabah kalkınca evvelâ abdesthaneye gidip büyük abdestini etmektir. Olmasa da zorlamalı. Bir kaç gün aynı saatta gidince âdet olur. O adam artık her sabah eder. Bir insan her sabah def-i tabiî etmelidir. Bir çokları bu basit kaideyi bilmez. Günün muhtelif saatlarında bu his gelir. Bir misafirlikte zuhur eder. Ayıp şeydir. İnsanlar başkasının kendi abdesthanesine girmesinden iğrenir, hakkı vardır. Bunlar müshiller, başağrıları, karınlarında gazlar ve ve ağrılar ile uğraşırlar. Bir kaç gün abdest etmiyenin vücuduna zehirler dolar, sıhhatini bozar.

Basuru olanlar asla peklik olmamalıdır. Memeler çok şişerse ıslak pansuman yapıp yatmalı ve kıçının altına yastıklar koyup yükseltmelidir.

Fıtığı olanlarsa kasık bağları ile uğraşmasın. Fay-

dasız hattâ muzırdır. Derhal ameliyat yaptırsın. Fıtık ameliyatında tehlike yoktur. Ancak iyi operatör lâzım.

Kadınlar haftada iki defa bir litre suya yarım kahve kaşığı rynol koyup bununla ferçlerine şırınga yapmalıdır. Yoksa pis olurlar ve bundan da hastalık gelir.

İşte şu basit şeyler bir insanı hayatında rahat ettirdiği gibi ömrünü de uzun eder. Parasından epeyce tasarruf ettirir. İnsanın ölümü iki türlüdür: Biri kaza, biri tabiî ölüm. Birincisi bir şimendifer kazasına uğramak, üstüne duvar yıkılmak, kendisine bir mikrop geçmek gibi şeylerdir. Yani bir tifoya tutulmak ta kazadır. Tedbir ile, hıfzıssıhha'ye riayetle insan bunlardan ekseriya kurtulur. Ancak muhitlerin, milletlerin sosyetelerin bunda çok tesiri vardır. Meselâ Paris'in sokakları, binaları iyidir. Suyunda mikrop yoktur. Demek bu ahâli bu kaza ölümlerinden kurtulmuştur. Bizde ise böyle değil, sulara hayvan pislikleri bile karışır. Bunları düzeltmek şahıslar işi değildir. Belediyelerin, devletlerin işidir. Biz bu hususta çok geriyiz. Demek Türk Milleti hayat kazalarına başka milletlerden daha ziyade maruzdur. Bunu bilelim de ilim, sanat ve servetin kıymetini anlıyalım; çünkü bu selâmet ve saadet ilim ve para ile olur. Hiç olmazsa tifo salgınlarında suyu kaynatıp soğuttuktan sonra içmek tedbirini yapmalıdır ki müessirdir.

Ateş mikropları mahveder. Bu sebeple salata gibi pişmemiş şeyleri yememelidir. Hiç olmazsa suda üç dakika kaynattıktan sonra yemeli. Hergün eve gelen ekmeği biraz aleve tutmalı; üstüne konmuş olan mikropları öldürür. Meyvayı de böyle yapmak veya meyva ve salatayı yıkadıktan sonra yirmi dakika permanganat mahlûlü içinde durdurmak tekrar fakat kaynamış su ile yıkayıp yemek lâzımdır.

Bir belâ da frengi ve belsoğukluğudur. Bunlar cima ile bir adamdan diğerine geçer. Gayri meşru cima bunun

vasıtasıdır. Fuhuş yapan insanlar cimadan sonra evvelce tarif ettiğimiz gibi derhal süblime mahlûlü ile oralarını yıkamalıdır. Frengiye tutulanlar asla saklamamalı. Bunun ilâcı var. Hekim iki üç şırınga yapar; iyi olur. Saklarsa gayet fena hasta olur. Vahim akıbetlere uğrar. Belsoğukluğunun ilâcı permanganat de potacedir. Hastalık başlarken daha bununla bir hekime büyük lavaj yaptırmalıdır: Hatta günde iki defa. On, onbeş günde geçer. Bu hastalıkların ihtilâtları vahimdir. Bir insanın hayatını zehir eder, ölüme de sebep olur.

Tabiî ölüm insanın hücrelerinin nesc-i muzam haline inkılâbiyle olup hayat bu suretle söner gider. Böyle ölüm azdır. İnsanlar kaza ölümü ile yahut henüz ilâcı bulunmamış ve kaza olmıyarak gelen kanser gibi bir çok hastalıklarla ölüp giderler.

Çocuk yetiştirmek en mühim şeydir. Hem millî ve siyasî bir meseledir. Bakımdaki cehaletten Türk Milletinin her yıl yüz binlerce evlâdı boşuna kara toprağa giriyor. Anneler bunu hekimlerden öğrenmeli. Sıhhiye Vekâleti bu tedbirleri milyonlarca bastırıp dağıtmalı ve hane hane hekim dolaştırıp öğretmelidir. Kız mekteplerinde pratik olarak ders verilmelidir.

∴

Bu kadar bir hülâsa olarak bitiriyorum. İşte hekimlik hayatına veda ediyoruz. Bu kadar ömür, bu kadar çalışma, bu kadar emek ve bu işte pişmem bir gün bir talih darbesiyle bizden birden gidiyor. Ne diyelim kader... Daha ziyade milletin göğsünde kopan inkılâp ve evolüsyon kıyametleri bizi bundan ayırıyor, vâkıa bu sanatı mâişet vasıtası olarak sevmiyorum fakat bu ilmi pek seviyorum. Zamanla hastalara da alışmıştım. Bıraktık...

Şimdi düşünüyorum da acıyorum; yüreğim yanıyor.

Bari böyle olacaktı keşke tıbba çalışmıyaydım. Buna sarfettiğim on iki yıllık ömür ve emek heba olup gitti. Bu bana karşı da, mensup olduğum millete karşı da ağır bir zarardı. Ben tekemmül ettiğim mesleğimden, mâişet vasıtamdan cüda oluyorum, millet de şifa beklediği ve yetiştirdiği bir hekimden mahrum oluyordu. Oldu. Düşünüyorum da madem ki böyle olacaktı o zamanımı sırf tarih, edebiyat, şiir ve politikaya hasretmiş olaydım şimdi bunlarda büsbütün başka derecelerde bulunurdum. Sonra politika yüzünden bin belâlar, mahrumiyetler çektim. Hekimlikte kalsaydım bugün ortada en iyi hekimlerden olurdum; mühim bir servet yığmış bulunurdum, politika belâlarını, cefâlarını çekmemiş olurdum. Rahat ederdim. Heyhat! .. Politika tıb gibi değil nankör ve karabelâ. Hem nankörlüğü ve belâsı bilhassa namuslulara karşıdır. Namussuz olursan politikadan daha kazançlı hiçbir sanat yoktur.

Bu vedaya yanarım. Ben yandığım gibi arkadaşlar, beni iş başında görmüş, sa'yimi bilen hekimler de teessürle söylerler; çoğundan işittim. Halk da söyler. Biz öğrenmiştik, sonra da öğretmiştik. Gülhane ve tıbbiyede ders verdiğim altıyüz kadar talebe vardır ki, bugün hekimdir. Bir kısmı beni gördükçe «Hocam!» diye hitap ederler. Hekimlerden: «Rıza Nur'a yazık oldu. Tıb âlemi mühim bir unsur kaybetti» diyenler vardır. Düşünüyorum da hekim kalsaydım şimdi mes'uttum. Gördüğüm birçok zındanlar, ölüm tehlikeleri, idam kararları, nâmertlerin tafra ve taarruzlarından sonra bugün de gurbette ve parasız inleyip durmazdım.

Acaba milletin siyasî, idarî ve diplomatik hizmetine girdim de daha mı iyi oldu. Daha mı kıymetli hizmet ettim? Burasını başkaları muhakeme etsin.

Oldu..... Ne diyeyim, böyle oldu...

Hekimliği terk ettiğim zaman otuz yaşındaydım.

Hekimlikle beraber, çok zahmetle edindiğim mevkiimi, profesörlüğümü, yaptığım epeyce tıbbî telifatı, mâişet ve kazancımı, rahatımı, hayatımın emniyetini, istikbalimi, herşeyi tekmeliyerek işin içinden çıkmış olduk.

SİYASİ HAYATIM

MEŞRUTİYET

(HARBİ UMUMİ SONUNA KADAR)

Makriköyünde oturuyordum. Orada sonra Maarif Nazırı olan **Emrullah Efendi**, **Said Bey**, bir de Hukuk Mektebi Müdürü olan **Abdülhak Bey** oturuyorlardı. Bunlarla geceleri buluşur; milletin, devletin halinden konuşur, dertleşir, milleti kurtarmak için çareler düşünürdük. Âdeta bir komite haline de gelmiştik. Rumeli de kaynaşıyordu. «Reval»'de devletler arasında bir müzakere, bu müzakerede Türkiyenin paylaşılması mevzuu bahis olmuştu. Bu, Rumelideki teşkilâtı heyecana, gayrete getirmişti. Meşrutiyet ilânı ile buna cevap vermeyi çare zannediyorlardı. Sanki meşrutiyet yaparsak devletler Türkiye'nin taksiminden vaz geçeceklerdi. Çocukluk idi; fakat meşrutiyet koyarak iyi bir idare yapıp devleti terakki ettirerek kuvvetlendirmek taksime mâni teşkil edebilirdi. Buna da lâzım zaman yoktu.

Bir gün evde sabahleyin gazeteyi elime aldım. İkinci veya üçüncü şahifeden birinde iki üç satırlık bir yazı dikkatimi celbetti. Bu pek mühimdi. Bu da: Meclis-i Mebusanın açılacağına irade-i seniyye şeref-sâdır olduğu idi. Bu mühim ilânın gazetenin ilk sahifesinde olması lâzımdı. Derhal dedim: «Oyun var!... **Abdülhamid** sıkıştı! Bu ilânı yapmaya mecbur oldu. Bununla oyalayacak. Sonra evvelki gibi tepeliyecek. Derhal emrivaki yapmak,

meşrutiyeti yerleştirmek lâzımdır.» Düşündüm. Bu bana da vazifedir. Acele giyinip sokağa fırladım. Sirkeciye inmek için şimendifere bindim. **Emrullah Efendi** ile **Said Bey** de trende imişler; birleştik. Başbaşa verdik. Herkesten: «Yahu, ne dersin?» sözü. Epeyce konuştuk. Şu kararа vardık: «Bu işi emrivâki haline getirmek lâzımdır. Bunun için halkı ayaklandırıp sokaklara fırlatmalı. Bu suretle **Abdülhamid** korkar, geri dönemez». Ben dedim ki: «Şimdi tıbbiyeye gidiyorum talebeyi ayaklandıracağım.» «İyi edersin» dediler. Doğru Haydarpaşaya mektebe vardım. Yazdı, tatil zamanıydı. Mektepte talebe azdı. Akşam olunca mevcud talebeyi topladım. «Size bir şey söyliyeceğim ama dediğimi yaparsanız» dedim. Talebe beni severdi; hocalarıydım. Hem de hiç kimseyi bir izinsizlik vererek veya sert bir lâkırdı ile incitmemiştim. Derslerimden de memnun idiler. «Yaparız» dediler. Mektepte ne kadar cülûs şenlikleri varsa çıkarttım. Büyük kırmızı bezler buldurttum. Bunların üstüne «Tıbbiyeliler, hürriyet, yaşasın hürriyet, yaşasın millet, kahrolsun istibdat, ilim ve fazilet esası, hürriyet onun anasıdır» gibi bir takım cümleler yazdırdım. İki tanesi pek uzundu. Birer ucuna iki gönder takdırdım. Bunları sabaha kadar hazır edeceksiniz. Makasla beyaz yerlerden bu yazıları yaptılar. Kırmızı bayraklara diktiler. Sabaha kadar uyumadılar. Bir kısmını arkadaşlarını hanelerinden çağırmaları için yolladım. Onlar da erken geldiler. Erken erken hepsini aldım. Mektebin önüne çıkıp halka ettim. Dedim ki: «Tıbiyeliler! Bugün size büyük vazife, büyük şeref var. Gideceğiz hürriyet istiyeceğiz. Bununla millet, tarih adınızı altın yazı ile yazacak. Ölmek var, dönmek yok. Zaten hürriyetin ocağı tıbbiyedir. Sizden evvelkiler bu hususta çok şereflı hizmetler etmişler. Haydin, arkama düşün!» Tıbbiye galeyana geldi. Yürüdük. Nöbetçi dahiliye zabiti bir mülâzım telâş içinde yanıma geldi. «Yap-

ma!» dedi. Hadi defol dedim. Keskin sirke kendi kabına zarar verir dedi. Biz yürüdük. Baktım alay intizamsız. Dörder, dörder dizip bir tabur yaptım. Bayrakları açtık. Üsküdar yolunu tuttuk. Haydarpaşadan gitmek tehlikeliydi. Mâni olabilirlerdi. Önde bir takım bayraklar, sonra ben, sonra talebe gidiyorduk. Selimiye önüne geldik. Dörtnala bir araba geldi; önümüzde durdu. İçinden **Hüsnü Paşa** indi. Bu bahriyeli paşa o zaman tıbbiye mektebinin nâzırı idi. Telâş içinde bize «Dönün!» dedi. Talebe durdu, bana baktılar. Ben daha söylemeden beni görüp **Hüsnü Paşa yanıma geldi, dedi ki**; «Sen gençsin, aklın ermiyor. Bunları ayaklandırmışsın. Meşrutiyet ilânı filân boştur. Efendimiz böyle şey yapmaz. Ben bilirim. Sonra sen perişan olursun.» Put gibi durdum. «Hadi, sözümü dinle! Dönün! Sana yazık olur; mümtaz bir doktorsun. Etme!» dedi. Bana talebe gevşiyor gibi geldi. Derhal talebeye gayet sert ve heyecanlı bir surette: «Yürüyün!» dedim; yürüdüler. Bu **Abdülhamit** yâveri paşa kordonu ile bakakaldı. Demek gece işi ne kadar gizledimse de yine haber almış; fakat biz hazırlığımızı yapmıştık, mektepten de çıkmıştık. Çıkmadan evvel olsaydı belki de mümkün olmazdı. Çıkamazdık. Şimdi döner miyiz? Sür'atle ve sessizce ilerledik. Üsküdar iskelesine geldik. Derhal araba vapurunu istilâ ettik. Kaptana derhal hareket emrini verdim. Bu vapur Beşiktaşa uğrarmış; «Olmaz» dedim. Bu vapurun iskelesi Sirkecidedir. Doğru köprüye, Kadıköy iskelesi tarafına yanaştırdım. Köprüye çıktık. Galata tarafına yürüdük. Âhali etrafımıza üşüştü. Meydana gelince Tring mağazası önünde bir araba tıkılmış, kalabalıktan gidememiş duruyordu; derhal üstüne çıktım, bir nutuk verdim. Alkış, bağırışma, kıyamet koptu; fakat ne dediğimden bir kelime bile bilmiyorum. Kendimi kaybederek söylemişim demek. Ağzıma geleni söylemişim olsa gerek. Talebeden ahaliden birkaç

kişi beni tutup omuzlarına aldılar. Nereye dediler. «Beyoğluna, İngiliz sefarethanesine» dedim. Domuz Sokağından yürüdük. Artık ben, talebe, ahali deli gibi olmuş, bağırıyorduk. Arasıra nutuk söylüyordum. Tramvay yolundan İngiliz sefarethanesine kadar geldik. İçeriye girdik benim zorum buraya gelmek, İngilizlerin Türk milletine yardımını istemekti. **Abdülhamid** meşrutiyeti yapmaz diye korkuyordum. Zannediyordum ki, İngiltere bize yardım eder, meşrutiyeti yaptırır. Gece mektepte bu bapta bir de nutuk hazırlamıştım avucumdaydı. Onu okudum. İngiltereye Türkün dostluğu ve duasını söylüyordum. Diyordum ki «Dünyanın denizlerini İngiliz donanması doldursun sonra da İngiltere Türkün hürriyetine yardım etsin.» temennisiydi. Bu nutku okudum ve sefarethaneye teslim ettim. Otuz yaşımda, doktor, profesördüm ama ne saf çocukmuşum. Bir devlete böyle bir dua ile yardım ediverirler mi? Bütün Türk milleti işte böyle saf, cahil ve dünyadan bîhaberdik. Oradan çıktık; cadde-i kebire girdik. Bunu haber alan Alman ve Fransız sefarethaneleri de «Bize de gelsinler» diye haber gönderdiler. Kabul etmedim. Nutkuma, bağırmalarımıza devam ediyorduk. Bayrağın bir ucu yaya kaldırımının birinde diğer ucu diğerindeydi. Sokak hıncahınç. Her tarafta herkes pencerelere dolmuş, üstümüze çiçek atıyor, lâvantalar serpiyorlardı. Bir Alman gazetesi burada iki resim almış, Almanyada basılmış, bana da göndermişlerdi. Bunlar Sinopta kütüphanededir. Bu manzaraları, müthiş kalabalığı gösterir.

Ben hâlâ talebenin omuzundayım. Daima terliyordum. Nutuktan ağzım kuruyor, su istiyordum. O aralık **Abdülhamid** tüfenkçiler ile sakallı **Mahmud Paşa'yı** göndermiş. Bunlar beni vurmak istemişler. Benim haberim yok. **Talebe etrafıma kendilerinden geniş bir halka** yaptılar; oraya kimseyi sokmuyorlardı. Sonra beni zehirle-

mek istemişler. Talebeden bir tanesi bir desti ve bir bardak almış, yanımda duruyor, suyu o veriyordu. Hariçten biri su ve limonata getirse onu bana içirtmiyordu. İnsan böyle talebeye güvenebilir.

Maksadım gidip harbiye talebesini almaktı. Bu fikrimi anlayınca orayı hükûmet biriki taburla muhasara ettirmiş. Bir belâ çıkacağından korkanlar beni döndürmek için zorlandılar nihayet ikna ettiler. Bu zorlayanların başında göz hekimi Esat Paşa vardı. Bu işi haber alınca oraya gelmişmiş. Alayın bir ucu Cadde-i Kebirde idi, bir ucu hâlâ Galatasaraydaymış. Herkes doluyordu. Döndük, akşam da olmuştu, dağıldık. Üzerimde yeni bir askerî ceketim vardı. O kadar terlemiştim ki ertesi günü kazık gibi olmuştu, bir daha giyemedim. Sesim de kısılmıştı tam onbeş gün açılmadı. Bunlara dair bir makale yazıp Tercüman-i Hakikat gazetesiyle neşrettim.

İşte bu uzun Temmuz gününde sabahtan akşama kadar dört tıbbiye talebesinin omuzunda gezdim. Bir düziye yorulanı değiştiriyorlardı. Nümayiş bittiği vakit karanlık çökmüştü. Galata köprübaşında beni indirdiler. O vakte kadar duymamıştım. İnince yere basamadım. Ayaklarım uyuşmuştu. Bir müddet koltuğuma girdiler.

Ertesi günü bu nümayişler çoğaldı. Herkes bir bayrakla sokağa fırladı. İstanbul bir hafta çalkandı. **Abdülhamid** bu nümayişlerden İstanbul ahalisinin de Selânik-tekilerle bir olduğunu zannedip korktu. Meşrutiyet yerleşti. Halbuki onun niyeti hiç böyle değilmiş. Bu nümayişler olmasaydı iş güçmüş.

Düşünüyorum da şimdi korkuyorum. Ben galiba deli imişim. Bu bir ihtilâldi. **Abdülhamid** cesaret edip üzerimize bir müfreze asker gönderse iş bitmişti. Bizim birimizde silâh yoktu. Ölecektik.

Derken Selânikten **Rahmi** (Sonra Selânik mebusu) ve daha bir takımları geldiler. İptida Bab-ı Âli Caddesin-

de bir han içinde toplandılar; sonra merkezi Şeref Sokağına naklettiler. Halk artık büyük küçük her iş için buraya doluyordu. Hükûmet durmuştu. Gazeteler ağızlarına geleni istibdat aleyhine yazmaya başladılar. Hafiyeler aleyhine türlü risaleler, yaftalar neşrolundu. Bu neşriyat ve resimler bulunsa da müzeye konsa inkılâp müzeleri zenginleştirdi. **Abdülhamid** de iyice ürkmüştü. İntihap emirleri verildi. Intihap hazırlıkları başladı.

Sinoptan bana mebus olmak için mektuplar geldi. Hiç ehemmiyet vermedim. Dedim ki: «Bunlar cahil. Ben mebusluk yapabilir miyim? Güzide bir iş. Büyük siyasî malûmata muhtaç» cevap bile vermedim. Bir gün evvelce zikri geçen Râif geldi. Artık siyasî sürgünler, hapisler kurtulmuş, İstanbul'a geliyorlardı. Raif te gelmiş, Makriköyündeyim. Erken kapı çalındı. Uykudan uyandım, kalktım; baktım, Raif. Sevindim. Konuştuk. Sonra dedi ki: «Benim mühim bir memuriyetim var. Sana onu tebliğ etmeye geldim.» «Nedir ki... Söyle!» dedim. Başladı: «Sinop ahalisi seni mebus yapacak.» «Raif! Deli misin? Ben mebusluk yapabilir miyim. O büyük iş. Benim harcım değil. Olmaz» dedim. Hakikaten mebusluğu pek yüksek görüyordum. Ve bütün samimiyetimle benim bu işi yapamıyacağıma kani idim. Zorlandı ve: «Sen yaparsın» dedi. «Hayır; bu işi bilmem» dedim. «Biraz çalışırsın, derhal iyi mebus olursun» dedi. O ısrar etti, ben reddettim.

Vakit geçti, mebusluk benim aklımdan bile çıkmıştı. Bir gün Sinoptan ahali namına **Belediye Reisi Rasim** imzası ile şu telgrafı aldım: «Ahali belediye ve telgrafhane etrafına toplandı. Seni mebus yapacaklar. Kabul etmezsen vatan hizmetini görmek istemiyorsun demektir. Bu işe lâyık sendeh başka adamımız yoktur. Kabul cevabını telgraf başında bekliyorum.» Onlar tarafından telgrafın cevap parası da verilmiş. Alıklaştım. Ahali istiyor, bu bir şeref. Hoşuma gitti. Kabul etmezsem vatan hizmetinden

beni kaçıyor diyecekler; bu da gücüme gitti. Kabul etsem bilmediğim bu işi yapamam. Kötü şeylere sebep olur, büyük vicdan azabı içinde kalırdım. Bu düşünceler içinde şaşırdım kaldım. Nihayet dedim ki: «Hekimliği anamdan doğarken öğrenmedim ya, bunu da öğrenirim. Telgrafhaneye gidip kabul cevabını verdim. Arkasından «İntihabı yapacağız sen de ilk posta ile gel!» Diye telgraf geldi.

Yusuf Kemal Bey haber almış, meğerse İttihat ve Terakki Cemiyeti Sinopa onu namzet koymuşmuş. Bana bir mektup yazdı: «Rıza Nur! Sen çok sevdiğim, hürmet ettiğim bir arkadaşsın. Senin tababette istikbalin pek parlak. Tıbbımız senin gibi birini kaybedecek. Sana yalvarırım, mebus olma; bırak, yerine ben olayım. Sen Sinopa git; fakat benim için çalış!» diyor. **Yusuf Kemal'e** kızgın bazıları beni **Yusuf Kemal'in** mebus intihab edilmemesi için tahrik ettiler. Ben bu mektuba cevap vermedim. Zaten iş olmuş, bitmiş demekti. Çünkü ahaliye söz vermiş bulunuyordum. İlk vapurla gittim. Bir gün sonra intihab olacaktı. Gerze müntehib-i sânileri de Sinopa gelmişlerdi. İndikleri otele o gece beni çağırdılar; dediler ki: «Biz âileni, çocukluğundan beri seni biliyoruz. Sana itimadımız var; fakat yanına kimi istiyorsun.» Dedim: «Ahali sizsiniz. Kimi bana arkadaş yaparsanız makbulüm.» Ortada Sinop müftüsü **Hasan Fehmi Efendi** söyleniyordu. Ben daha gelmeden kendisi için eşrafa rica etmiş, vaadlerini almışmış. Hakikaten bu adamı o vakte kadar gayet dindar, doğru tanınmış, sokakta yürürken karıncayı öldürmemek için önüne bakarak yürüdüğü halkça meşhur olmuşmuş. Hakikaten öyle yaparmış. İttihat ve Terakki cemiyeti onun ve benim mebus olmamam için çok çalışmış, tehdit de yapmış, fakat halka söz geçirememişmiş. Cemiyet istediğini yapamayınca buna razı olmuş; lâkin müftünün yerine **Yusuf Kemal'in** olmasında ısrar etmişmiş. Bunları Sinop'a gelince öğrendim. Gerzeli-

ler dediler ki: «Madem böyle, bizim fikrimizde müftü var.» «Pek alâ» dedim. Kalktım, gidecektim, «Biraz bekle!» dediler. **Hasan Fehmi**'yi çağırttılar. Geldi. Halinde heyecan verdi. Ona şu sözleri söylediler: «Müftü Efendi! Sen bir hocasın. Bu iş senin işin değil. Aklın ermez. Bizim doktora itimadımız var. Eğer sen o ne yaparsa öyle yapacağına, onun sözünden dışarı çıkmıyacağına yemin edersen seni de ona arkadaş vereceğiz.» Müftü «Ederim» dedi. Bir Kur'an çıkardılar. Müftüye el bastırıp yemin ettirdiler. Gerzelilerin şu haline hayret ettim. Milleti böyle görerek ümidim arttı. Bana kuvvet geldi. Bakınız, bu işin hoca işi olmadığını biliyorlar. Sonra müftüye, müftü de bu halk da pek dindar olmalarına rağmen itimad etmiyorlar. Çünkü müftü yerli ahaliden değildir. Gürcüdür. Hem de hocaya bu hususta itibarları yok. Onun küçüklüğünden beri hayatî safhalarını bilmiyorlar. Bravo! Bu Gerze ahalisi cidden seçme bir ahalidir. Bunu sonradan bir takım vukuatta göstermişler, kahramanlık etmişlerdir. Birbirlerine pek bağlı, aklı başında, ticarette ileri ve çalışkandırlar.

Ertesi günü intihab oldu. Sinop, Gerze ve Ayancık reylerini kâmilen bize verdiler. Boyabat vermedi. Orası **Yusuf Kemal** ile daha beş-on kişiye vererek reylerini tamamiyle dağıttı. Biz kazandık. İntihab için cemiyet Bolu mebusu **Habib**'i göndermiş, **Habib** sancağı dolaşmıştı. İntihab esnasında Ayancıktaymış. Ahaliden cemiyet namzetlerine bir rey dahi alamamış. **Habib** o vakit yüzbaşıydı. Sonra bulgur kralı adıyle büyük zengin olmuş. Çok vurgun vurmuş.

O günü bizim evin önüne ahali doldu; belediye musikisi geldi. Halk da eve doldu. Evimizin sekiz oda ve iki sofası var. Alttaki iki odadan başkası dolmuştu. Bunlara kahve, sigara veriyorduk. Herkes sevinç içindeydi. Ba-

na da halkın toplanması, musiki, gurur gibi bir şey vermişti.

Bu aralık seni anan istiyor dediler. Gittim, Boş odalardan birinde ağlıyor. Zannettim ki, sevincinden ağlıyor. Oğlunun muradını gördü de sevinmiş diyordum. Dedi ki: «Oğlum! Ben bu mebusluğu istemiyorum. Sen bu işten vazgeç!» Hayret ettim. Dondum kaldım. Neden sonra: «Ana! Niye?» dedim ve boynuna sarıldım. «İstemiyorum» dedi. Baktım musırdır. İncitmek de istemiyorum. «Anacığım! Güzel anam! Bir defa oldu. Biliyorsun ki, ben istemedim. Ahali zorladı. Artık geçti.» dedim. «İstifa et!» dedi. Ooo... Fena vaziyet. Düşündüm. Söz verdim, cemiyetin ve hattâ ahaliden vaktiyle babamın dükkânını rehin ederek para aldığım, borcu tesviye edince dükkânı zapt edemediğine kızıp bana düşman olan **İzzet Efendi**'nin aleyhimde çalışmasına rağmen bu halk beni intihab etmiş, dönmek ne ayıp şey!... Olamıyacak. Dedim ki: «Ana! Bunun hikmeti ne?» Dedi: «Rızam! Bu mebusluk bir belâlı şeye benziyor. Hem de bu millet işidir. Millet işinde çok belâlar olur. Millete yaranılmaz. Hem büyük başın derdi büyük olur. Sen gözü odlu (Ateşli, pek) birisindir. Doğru adamsındır. Ben oğlumu bilirim. Millet işinde çok kötü şey olur. Dayanamazsın, öfkelenirsin, öfkelenince de gözüne bir şey gözükmez. Seni hapsederler, öldürtürler. Memuriyetinden kovarlar. Büyük adamlar düşmanın olur, halk sevmiş kaç para eder?»

Bu sözler beni derin derin ve melânkolik bir surette düşündürdü. Anamın hakîm bir kadın olduğuna tam imanım vardı. Bu dediklerini ben düşünememiştim; fakat anam söylüyor, doğrudur. Mebusluğu kabul ettiğime pişman oldum. Derken bunun içinde belki hizmet etmek de var. Hele halkın teveccühü ve verdiğim söz aklıma geldi. «Ana, dedim, bu oldu. Söz bir, Allah bir. Nasıl döneyim. Alın yazısı ne ise o olur...» Artık istifa et deme-

di. «Kara yazımız varmış...» dedi. Ağladı. Ben: «Takdir değişmez. Ne çare... Fakat ağlama!» dedim, çıktım.

Şu kadın ne büyük bir kadınmış... Sonra hapislere girdikçe, sürgüne gittikçe, sokakta öldürüleceğimi haber aldıkça, idam cezaları yedikçe hep anamı hatırlardım. Dedikleri hep oldu. Ben çok çektim. O zavallı da bu yüzden benimle iki gün beraber duramadı. Sonunda da sekiz yıllık bir hasretlikle öldü.. Ah, bu mübarek kadın sağ olsaydı da bana nasihatlar verseydi. Artık dinlerdim de hiç olmazsa sonradan uğradığım ve hâlâ çektiğim belâ ve felâketleri çekmezdim. Bu gün düşünüyorum da şu söylediği sözler ne doğrudur. Bu cahil kadın, hem de mebusluk nedir hiç bilmediği şeyi nasıl anlamıştı. Bakınız ki, o gün benim bütün hayat ve istikbalimi görüvermişti.

Gerzeye gittik. Eşraftan bir kaçı da beraber geldi, On - onbeş atlı Gerzeye vardık. Bizi karşıladılar; eşraf ziyafetler verdi. Güzel yemeklerini yedik Bize «Korkmayın, biz arkanızdayız» dediler. Koca halk!... Bu sözleri millet uğrunda fedakâr olmayı bana telkin ediyor, bu fedakârlığı bana şerbet içer gibi keyifli bir şey yapıyordu. Halkı toplayıp bir nutuk da verdim. Oradan Ayancık'a gittik. Ayancık'a Sinop'tan yol yoktur. Patikalardan, dağdan dereden gitmek lâzım. **Rasim Bey**'in galiba üç yaşlarında olan bir tayına binmiştim. Dağlardan, ormanlardan sonra Sarıkuma, yani denizkenarına indik. Bir müddet kum üzerinden gittik. Önümüze denize girmiş bir dağ çıkıntısı geldi. Yine dağa tırmandık. Gayet dik, ancak bir at ayağı yürüyecek kadar genişlikte bir yol. Altı, üç dörtyüz metre aşağıda taşlık ve deniz bir uçurum. Yarı yerde altımdaki eğer kayıp atın kıçına geldi, tabiî ben de eğerin üstünde öylece kaydım. Nerdeyse düşecek; düşerse ben de, eğer de, hattâ talâşından at da aşağı uçacağız. Hemen atın yelesinden tuttum. At kendisi durmuştu; altımda zavallı hayvanın sapır sapır bütün vücudu

titriyordu. Hayvan, ama tehlikenin dehşetini duymuş idi. Hayret ettim. O güne kadar bir atın böyle duygulu olacağını bilmezdim. Öndekiler, arkadakiler hali gördüler; fakat attan inip gelip yardım etmelerine imkân yoktu. Çünkü inecek yer yok. Derhal uçurumun aksi tarafına yavaş yavaş inmeye başladım; fakat dağ ile at arasına sıkıştım. Yere inemiyorum. Sığmıyordum. Zorlasam belki at uçuruma doğru yıkılacaktı. Ne ise yavaş yavaş sıklet te'siri ile mümkün oldu. Ayağım toprağı buldu. Bir elimle atın dizginini bırakmıyordum. Diğer elimle eğeri ite kaka atın sırtına ittim. Zorlana morlana ve cendereden geçer gibi atın önüne vardım. Artık iş kolaylaştı. Tehlike savuştu. Bütün bunlar esnasında mübarek hayvan hem titriyor, hem de hiç kımıldamıyordu. Eğer ben, yahut at itidalimizi kaybetseydik ikimiz de giderdik. Hatâ benim idi. Böyle yerde attan inip onu yedekte çıkarmak lâzımdır. Minare gibi yüksekliği görüp güya yorulmıyayım dedim. Ne ise tepeye çıktık. Ondan sonra orman içinde yine patikalardan gitik. Bir müddet sonra yine deniz kenarına indik. Kumdan gittik, Ayancığa bir-iki saat kadar kaldı. Üstümüz yüksek dağlar, bu dağlar tabaka tabaka killerden mürekkep bir düziye kopup düşen çürük toprak. Bir düziye çöküyor ki, kumlar üstünde büyük küçük killer var. Bazan yarım oda kadar parçalar da var. Bu yollarda yürümek pek tehlikeli. Geçerken bir ürkse insan altında kalır. Bunu anladım; fakat başka çare yok. Der iken önümüze böyle yıkılmalardan hasıl olmuş set çıktı. Yanımda bu yolları bilenler var. Dediler ki; atları denize sürüp öyle dolaşarak geçeceğiz.. Öyle yaptık. Meğerse denizin içinde de muhtelif taşlar varmış. Benim at karnına kadar suya girdi. Sonra bir taşa çıktı, su dizlerine indi, yine taştan indi. Böyle ahvalde dizgini kullanmak hatadır. Dizgini bırakmak iyi değilse de biraz gevşetip atı kendi haline bırakmalı. Öy-

le yapmıştım. Atın ayağı bir taşa takıldı. Kaydı, devrildi. bereket versin atik davranıp dizgini çektim ve mahmuzladım. Hayvan sıçramaya gayret etti. Bu da tehlikeyi bir derece azalttı ama tamamiyle önünü alamadı. At toplanamadı. Bastığı yer, kayalar yosunlu olduğundan, kayıyordu. Kendimi denize atmaktan başka çare yoktu. Dizgini bırakmadım; fakat kendimi attım. Arkamda binbaşı elbisesi ve belimde kılıç vardı. Bu sefer kılıç ayağıma dolaştı. O kadar kuvvetle ayaklarımı toplanıştım ki, kılıç o kuvvetten ayağım arasında bir yarım daire halinde bükülmüş... Dik durabildim. Su yarı belimi geçti. Yürüyerek geçtim. Ne ise Ayancığa vardık. İşte Anadoluda ilk yolculuğum idi. Bunun ne demek olduğunu öğrendik. Kurun-i vusta ve kurun-i kadime adamlarının, o zaman memur, rical ve askerlerinin seyahatlerinde neler çektiğini anladım. Bu, aynı onbin yıl evvelki şeydi... Zavallı memleket!...

Ayancıkta en büyük eşraf ve zengin ailesi **Şükrüzâdeler**di. Onun hanesinde misafir idik. İzzet, ikram gördük. Orda da nutuk verdim. Yine atla Sinopa döndük. Ayancık deniz kenarında ve bir ırmağın ayağı yanında yüksek bir dağın altında bir yerdir. İkiyüz kadar evi var. Ahalisinin çoğu Sinoptan gitmiş şehir öyle teşekkül etmiştir. Eskiden sade bir iskeleymiş, bir kaç hane, bunların başında da **Şükrüoğulları** varmış.

Sinoptan açılınca, Aklimana yaklaşınca bir güzel ova ve bir çay vardır. Bu münbit ova bugün bataklık, ısıtma yuvası ve boştur. Etrafı orman. Orasını gezdim. Bir kanal izi var. Orada sancak adında da bir yer var. Galiba Selçuklular zamanında burası kanal ile bataklıktan kurtarılmış olsa gerek. Tabiî bakılmamak yüzünden zamanla kanal dolmuş, bataklık hasıl olmuş. Akliman ufak bir limandır. Milâttan evvel Yunan kolonisi zama-

nında mâmur imiş. Bazan orada asar-ı âtika bulunuyor. Bugün boş ve ıssız. İnce burunu berzahından ve ormandan geçince Sarıkum denen yere iniyorsunuz. Burada da bir çay ve ayağında bir göl var. Bu da müthiş bir ıssız yuvası. Tahkikatıma göre gölün içi balık dolu. Tutan yok... Yazık servete, sonra birbirinden ara ile birçok ufak çay var, bu çayların deniz kenarına (iskele) diyorlar. Oradan Şükrüzâdelerden bir ağanın büyük konağı, bir kaç eşya ve meyve deposu, birkaç ahali hanesi ve birkaç kayık var. Ayancık da işte bundan otuz kırk yıl evvel bu haldeymiş.

Bu aile büyük ve eski bir ailedir. Bu iskeleleri tutmuşlardır. Kendilerinden dinlediğime göre cetvel-i âyânmış. İhtiyar olanları o zamanı biliyorlar. Demek ikinci Mahmut zamanına kadar çıkabiliyorlar. O vakit her yer Âyân denen birinin elindeymiş. Bunlar halkı asar, keser ve istediği kadar vergi tarhedip toplarlarmış. Halka türlü zulümler yaparlarmış. Buralar âdeta küçük küçük bir çok padişahcığın idaresi altındaymış. Yani meşhur derebeylik devri ki burdaki numunesini ihtiyarlardan dinledim. Şükrü ailesi zengindirler. Bunlara bey yahut ağa denir. Civar köylüler civar ormanlarda yaptıkları kereste ile zahire ve meyvelerini bu iskelelere indirir, bu ağalara satar; yerine bez, petrol, kahve, şeker gibi şeyler, bir de vergisini vermek için para alır. Bu Türk köylüsünün başka ihtiyaçları yoktur. Ne kadar iptidailik?!... Köyleri fakir, sefil köylerdi. Arkalarında kışın bile kendi yaptıkları bez bir gömlek, göğsü kâmilen açık, bir de yırtık bir bez don vardır. Göğüslerinin kıllarında buz tutar. En çok elma çıkarırlar. İnebolu elması diye Mısır'a ve sair yerlere giden elma kısmen buranındır. Ağalar bunları toplar, kayıkla İnebolu'ya yollayıp tüccara satarlar. Ekseriya bu elmayı kadın-erkek köylerinden sırt ile getirirler. Rast geldiğim bir sürüye bir defa sordum:

«Köyünüz buraya kaç saattır?» «Sekiz saat!» dediler. Her adamın sırtındaki küfedeki elma altı yahut sekiz okka. Bunun da bedeli üç veya dört kuruş. Şu zahmete, şu sefalete bakınız. Bu iş Nuh zamanında da böyle olmuştur. Ne iptidailik? Ne fakirlik! Dahası var. Köylü bunları boyuna getirir, ağa ambara kor, onlara istediklerinden bir-iki şey verir. Sonra köylü borcunu kapatmak için boyuna taşır durur. Borç ise aslâ kapanmaz. Âdet ağaların birer defteri olur. Buraya köylülerin adları yazılır. Borçları ve ödedikleri miktar da yazılır. Eğer biterse ad ile etrafındaki rakamların etrafına bir daire çevrilir. Buna (Esamisi çevrildi.) derler. Esamisinin bir daire bir çizgi içine girdiğini gören bahtiyar nadirdir. Bir gün bir köylü söylenecek olsa ona defter gösterilir. Ve: «Bak, esamin çevrilmemiş» denir. O da bakar, daire yok; «Evet» der. İnanır. Zavallı köylü «Bu daireyi çeviren ağadır. İsterse çevirmeğebilir» diye düşünemez, düşünse de söyleyemez. Şu safderûnluk eşsiz bir derecededir. Hem de şu var: Biraz söylense küfür yer, dayak yer, hem de lâzım olan şeyi alamaz. Şekeri, petrolü kimden alacak?! Hele o esnada tahsildarlar sıkıştırmışsa parayı kimden alıp vergi verecek?... Hakikaten düşünülürse köylü bu ağalara her şeye rağmen minnettardır. «Allah razı olsun» demekten başka çaresi yoktur. Bu yerinde ve haklıdır. Hem de der. Düşünüyorum da böyle bir fakir milletin devletinde rüşvet nasıl yenebilir, ne alçak olmalıdır!.

Böyle gaddar olan ve bu gadr ile servet yapan bu ağalar pek misafirperverdirler. İnsana büyük ziyafetler çeker, cidden güzel yemekler yedirirler. Bu yolda epeyce seyahat ettim. Çok yemeklerini yedim. Onlara inip yemek yemeden geçerseniz darılırlar; haber alırlarsa yolunuzu bekletirler. Bunlar da halktan alıyorlar ama misafire yediriyorlar. Hele gelip geçen memurları, jandarmayı onlar evlerinde yatırmaya ve beslemeye âdeta mec-

burdurlar. Bazan da yalılarını (iskele) eşkiya basıp bunları soyar. Hülâsa bir gücü gücü yetenedir, gidiyor. Demek onlar da öyle yapmaya mecburdurlar.

Bura ahalisi, hele bu beyler güzel insanlardır. Orta boylu, yerden yığma, kemikli, mütenasip yüz, hele nu kemmel teşekkül etmiş bir kafa, zeki bir göz. Bunların cimcimelerinin muntazam ve mükemmel şekline bayılırım. Daima ve hayran hayran bunların kafalarına bakardım. Hele bunlardan **İsmail Ağa** ak sakalı ile öyle güzel yüzlüdür ki yüzüne, başına bakmak benim büyük zevklerimden biriydi. Yüz yaşında olan babası da onun gibiydi. Bu sima Türk simasıdır. Ayancıkta bir de **Çayhoğlu Ali Bey** vardır. Bu da iyi bir adamdır.

Oradan başka yol tutup Karasuya geldik. Burası bu adda bir çayır kenarındadır. Meşhur pazar yeridir. Her hafta panayır kurulup alış-veriş olur. Orada da bir nutuk verdik. Vaktiyle Yunan veya Mihridâd zamanında bu sudan Sinop şehrine su getirilirmiş. Demek Sinop çok büyük ve kalabalıkmış; yarımadadaki menbalar yetişmiyormuş. Üç yıl evvel kumluğa kibrit fabrikası yapılırken kumluk tesfiye ediliyordu. Bu su bendlerinin ayakları çıktı. Üzerinde Pukreler vardı. Belçikalı mühendis ve diğerleri ne olduğunu bilememişti. Beni çağırdılar. Muayene ettim. Anladım. Çünkü tarihlerde bu su yolu mezkûrdur. Bunların Karasu taraflarına doğru da bazı eserleri görülmektedir.

Boyabata gitmedim. Çünkü yol bozuk, uzun; bir gece yolda handa yatmalı. Han pis, bit içinde. Hem de bize Boyabat diliyle rey vermemişti.

İstanbula döneceğiz. İttihat ve Terakki cemiyeti **Hasan Fehmi**'nin mebusluğunu bir türlü hazmedememişti. Ona istifa teklif ettiler. İstifa etmedi. Mebusluğu hiç bırakmak istemiyordu. Bu sefer: «Eğer İstanbula gelirsen Sirkecide kayıktan çıkarken seni denize atacağız»

dediler. Korktu. Bana sığındı. Ben de adamı tanımıyorum; fakat ahali mademki bana arkadaş yaptı, müdafaa etmeli düşüncesiyle «Korkma! Gel;» dedim; gittik; hiç kimse bir şey yapmadı.

Meğerse o karmcaya basmayan müftü pek pratikmiş!.. Kendince pek ahlâklı ve dindar idi. Halka kendisini böyle tanıtmıştı. İstanbul'a geldikten sonra beni iki-üç gün aradı, gördü. Baktım kayboldu. Haber aldım. İttihatçılara yanaşmış, onlara sadakatle hizmet etmeyi vaad edip uyuşmuş. Halka karşı taahhüd ve Kur'ana el basarak yemin ile verdiği sözde üç gün durmadı. Ama hakikaten İttihatçıların düştükleri güne kadar onlara verdiği sözünde durdu. Çünkü onlarda para, mevki vardı. Bir de işittim bizim geniş şalvarlı, altında bir göçebe aile barınacak kadar bir çadırı andıran büyük sarıklı, uzun, perişan ve kızıl renkte sakallı ve ortası hocakâri kırpık uçları uzun bıyıklı hoca farmason olmuş. Hattâ İttihatçıların asker elebaşılarından Galip bey (Emniyet-i Umumiye müdürü, sonra Galip paşa) Loca'da kendisine «Allah var mıdır?» diye sormuş. Derhal «Yoktur» cevabını vermiş. Sinoplulara haber yapıldı köpürdüler, Hasan Fehmiye «Kızılhoca», «Gâvur hoca» adlarını taktılar. Halk o zaman pek sofuydu. Büyük cami hıncahınç dolardı. Âdi günlerde bile uzun iki sıra cemaat olurdu. Şimdi cemaattan eser kalmamıştır.

Masonluk Türklerce dinsizlik ve küfür sayılmıştır. Ve bunlara karşı halkta umumî nefret ve kin vardı. **Abdülhamid** zamanında hükûmet de bunların aleyhinde idi. O vakit İstanbul'da birkaç loca var idiyse de ekseriyetle ecnebi, Rum, Yahudi ve Ermenilerden mürekkepti. Türklerden pek azdı. Bunlar da kendilerini pek gizli tutarlardı. Bu localar vaktiyle **Beşinci Murad'ı** da mason yapmıştı. Namına hâlâ İstanbul'da bir loca vardır. Talât, Rahmi ve arkadaşları Selânikte İtalyan mason locasına

girmişlerdi. Bunun da rehberi Yahudi Karaso idi. Masonluğu cemiyet efradı arasında neşretmişlerdi. Manastırdaki cemiyet reisleri ise Melâmiliği neşretmişlerdi. Bunun da reisi **Miralay Sadık**'tı.

Meşrutiyet ilân olununca **Rahmi, Talât** ve arkadaşlarından çoğu İstanbula gelince derhal İstanbulda mason locaları açtılar Birçok Türkleri localara kaydettiler. Bunların mühim bir kısmı da dönmeler idi. İtihat ve Terakki cemiyeti demek mason locası demek oldu. İttihatçılar locaları kendilerine kuvvet ve âlet yaptılar.

Bizim müftünün üç gün evvelki ve sonraki hali bana insanlar hakkında yeni ve iğrenç bir ders oldu.

İlk nümayişlerden sonra matbuat da zincirini kırmıştı. İstibdat, istibdat ricali ve hafiyeler aleyhine ateş püskürmeye başladılar. **Ebul - Hüda, İzzet Holo** ve emsali, nazırlardan bazılarını tezyife koyuldular. Bunlar aleyhinde türlü tahkirler ve çirkin derecelere kadar pek ağır şeyler yazıyorlardı. Bunların kimini dilenci, kimini ejderha ve emsali şekilde tasvir eder resimler yapılıyordu. Halk bunları kapışıyordu. Müthiş irtikâpları ve servetleri yazılıyordu. Meselâ Vaniköyünün önünden geçen her Şirket-i Hayriye yolcuları Serasker Rıza paşaya türlü küfürler savuruyor, irtikâplarını söylüyormuş, yuha diye bağırışıyorlardı. Bunlardan bir kısmı yolunu bulup kaçmıştı. Meselâ **İzzet Holo.** İttihatçılar arkasından vapur bile gönderdiler. Bu vapurda Yusuf Kemal de takibe memurdu. Eczacı Refik başına şapka giymiş kaçarken yakalandı. O vakit şapka giymek en mezmum şeylerdendi. Gazeteler Refikten nefretle bahsettiler. Serasker **Rıza Paşa,** Bahriye Nazırı ve daha bir kaçı tevkif edildi. Tehdit edilerek **Rıza** Paşadan Maliyeye ikiyüz bin altın lira aldılar. Halk bunların evleri etrafına doluyor, yaygaralarla, küfürler ediyor, tahkirler yağdırıyorlardı. Bunlar sonra Midilli, Rodos gibi adalara sürüldüler.

Herkesin ağzında **Niyazi** ve **Enver**'di. «Yaşasın **Niyazi** ve **Enver**» diye bağırılıyordu. Bunlar millî kahraman olmuşlardı. Kahramanlıkları hakkında masallar bile doğuyordu. Bunlar dağa çıkmışlardı; fakat Enver dağa değil, yakalanmak korkusuyle kadın elbisesiyle sıvışıp bir yere saklanmıştı. İkisi de zekâca basit adamlardı. Niyazi cidden dağa çıkmıştı; fakat kafasız ve cehalet cihetiyle ötekinden çok baskındı. Millî kahraman olmak da bazan kolaydır. Talih işi. Niyaziyi Balkan harbi sonunda Arnavutlukta Arnavutlar vurup öldürdüler. Her ne olursa olsun Niyazi bu hareketle kahramanlık etmiştir.

Abdülhamid'in riyali içinde adeta münevver diye cek adam yoktu. **Sadrazam Ferit Paşa**, **Şeyhülis'âm Cemaleddin Efendi**, **Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa**, Tophane Müşiri **Zeki Paşa** en münevverleriydi. Ferit Paşayı sonra şahsen tanıdım. Avlonyalı idi. Arnavut olduğunu söylerdi; fakat asıl adları Konyalı imiş. Demek oradan gitme Türklerdendir. Zekî idi, çok zengindi. Avlonyada da emlâki vardı. Meclisin ilk devrelerinde tanıdım. İttihatçıların aleyhinde idi. Beni sever görünüyordu. Rast geldikçe beni ayakta tutar, İttihatçılar aleyhine söylerdi. Bazı fikirlerini bana ilham etmek istediğini anlardım. Ağzı da pek pisti. İttihatçılara «Puştlar!» riye başlardı. Birgün beni evine çağırdı. İttihatçılar bu muhteşem konağı onun elinden almak istiyorlardı. Küplere binmişti. Beni kütüphanesine aldı. Birçok söyledi. İzin isteyip kalktım. Dedi ki: «Sana hediye vereyim» Tuhafıma gitti. Neden icabetti? diyordum. Durdum. Kitaplarının arasından el kadar ve en adi kâğıttan bir bloknot defteri verdi. Hayret ettim. Fakat mersi deyip çıktım. Bunun kıymeti on para idi. Her bana rast gelişinde de iki hikâyesi vardı. İttihatçılara küfür ve onlar aleyhine yapılmasını gönlü istediği fikirleri bana vermek. Bir de şu sual: «Sen ayda ne bozarsın?» Yani onun istılahınca ayda ne

masraf edersin? demektir. Bundan sıkılırdım. Bir de fena adeti, ayak üstünde iki saat traş ederdi. Bu da yorucu bir şeydi. Birgün dedim ki bu adama bir şey yapayım ki bir daha bana rast geldikçe kaçsın. Halini öğrenmiştim. Pek cimriydi. İşte elinden kurtulmak için bu güzel bir vasıta idi. Birgün yine Karaköyde rastladı. K. mafissabık başladı. Bir saat dinlendi. Zoru elinden konağı alınıyormuş, bu sebeple İttihatçılara bir şey yapmak lâzımmış... Beni buna teşvik ediyor. Dedim ki: «Paşa' Yapalım. Ancak bu gibi işler paraya mütevakkıf. Siz de bu ciheti taahhüd buyurun!» Derhal Allahaısmarladığı bastırdı, gitti. Gidiş o gidiştir. Bir daha bana rast geldikçe görmemezliğe gelirdi. Ben de güle güle yanından geçer oldum.

İttihatçılar Şeref sokağında bir evi Merkez i Umumî yaptılar. Artık orası merci-i âm ve hâs oldu. Merkez azası orada müzakereler yapıyor. Hükûmetçe her işi olan oraya müracaat ediyordu. Artık hükûmet yoktu. Bu bina hükûmet idi. Abdülhamid de sinmiş idi. Burada kanun harici ve kötü şeyler olduğunu işitmeye başladım. Hürriyet için yıllardan beri uğraşmış, hattâ felâketler görmüş nice adamlar var. Bunlara yüz bile vermiyorlar her şey bir takım mülâzimlerin elinde. Bunların için de **Talât, Manyasizade Refik, Rahmi** gibi birkaç sivil de var. Avrupadan **Ahmet Rıza, Doktor Bahattin Şakir** de geldiler. Bu merkeze girdiler. Doktor **Nazım** da geldi. Bu iki doktor **Ahmet Rıza**'nın Avrupada (dekoru) idiler.

Meşrutiyetin ilânından bir - iki hafta sonra **Tevfik Fikret, Hüseyin Kâzım** (Şeyh Muhsin-i Fanî) ve **Hüseyin Cahid** Tanin adında bir gazete çıkardılar. **Cahit** İttihatçıların taşkın, mütecaviz bir gayretkeşi suretinde yazılar yazmaya başladı. Fikret onun bu halini beğenmedi Fikret çok ahlâklı bir adamdı. İttihatçıların fenalığını da görmeye başlamıştı. Derhal gazeteden çekildi. Az bir

müddet sonra **Hüseyin Kâzım** da Selânik Valiliğini alıp gazeteden çekildi. Gazete **Hüseyin Cahid**'e kaldı. Ve hergün daha taşkın ve daha azgın olmak üzere bu gazetede Cahit uzun zaman devam etti. Sonunda cemiyete bol bir para ile gazeteyi sattı.

İkdam, Sabah, Tercüman-i Hakîkat gibi eski gazeteler devam ediyordu. Bir taraftan da ittihatçıların İstanbulda Şura-yı Ümmet, Siper-i Sâika gibi gazeteleri, hele muhaliflerin Serbesti, Sada-yı Millet gibi hadsiz, hesapsız bir çok gazeteleri çıkıyordu. İttihatçıların Selânikte ve Manastırda da birçok gazeteleri çıkıyordu.

Bir de baktık Şeref sokağında bir de Çerkes kulübü açıldı. Derhal bir de Başkurt adında bir Arnavut kulübu türedi. Bir müddet sonra da ortaya bir Arap (Cemiyet-i Hayriye!) si çıktı. Çerkesler Türkiye Çerkes istiklâli istiyorlardı. Bir kısım mâkul azası bunun aleyhindeydi. Bu sebeple kulüp iyice nemalanıp dâvasını serbestçe ortaya atamadı. Arnavutlar cesur çıktılar. İstiklâl istiyor, hem de çok çalışıyorlardı. Azası hep bizim muhtelif mekteplerimizden yetişmiş Arnavutlardı ki sonunda istiklâli yaptılar ve hâlâ da Arnavut hükûmetini idare edenler bizim mekteplerden yetişen bu insanlardır. Nitekim Bulgar istiklâlini bizim Galatadaki lise ve sair memleketimizden yetişen Bulgarlar yapmışlardır. Sonra Arap istiklâlini de mekteplerimizde yetiştirdiğimiz Arap gençleri yapmıştır.

Şurası garip ki böyle müthiş ve mütekerrir dersler varken hâlâ Mustafa Kemal idaresi altında Türkten gayri unsurlar evlâtlarını mekteplerimizde, hem de ekseriya hükûmet parasıyla terbiye, hattâ devlet parasıyla bunları Avrupada tahsil ettiriyorlar. Böyle ricale ya müthiş ahmak demek lâzımdır, ya hain denir. Başka türlü olamaz.

Meşrutiyet olunca Avrupadakiler de sökün ettiler.

«Jön Türk» adı altında Avrupa ve Mısırda bilhassa Pariste bir takım Türk genci vardı. bunlar Abdülhamid aleyhine neşriyat yaparlardı. Ancak işten ziyade rekabet ve şahsî menfaat hissiyle birbirlerini de yerlerdi. İki takım olmuşlardı. Birinin başında Ahmet Rıza ve yanında doktor **Nâzım**, doktor **Bahattin Şakir, Ferit** (Şimdi Londra sefiri)vardı. Diğeri **Mizancı Murat** idi. **Murad** Abdülhamidin Meşrutiyeti ilân edeceği vaadine inanıp daha doğrusu Avrupadakilerle gırtlaklaşmaktan bir şey yapılamıyacağı fikrini hâsıl edip veda-i sıla ile me'yûs bir halde İstanbula gelmişti. Ahmet Rızanın karşısında bir de **Prens Sabahattin** vardı. İkinci partiyi bu idare ediyordu. Bunlar bazan **Abdülhamid**'i unutup gazetelerinde de birbirlerine saldırıyorlardı. Ahmet Rızanın karşısındaki partinin en faal unsuru doktor **İshak Sükûti** idi. **Murad** gelince dışarda ve içerde muhalefet yıkılmıştı. Herkes me'yûstu.

Bu iki takım şimdi bu boğuşmayı aynen, hattâ daha şiddetli olarak, İstanbula nakletmişlerdi. **Ahmed Rıza** daha Pariste iken İttihatçılarla birleşip onlara mâloldu. Bu ve arkadaşları cemiyette en nüfuzlu olup en mühim mevkileri aldılar ve derhal cemiyeti Murad ve Sabahattin aleyhine seferber ettiler. Sabahattin (Bu devlet adem-i merkeziyyet ile kurtulabilir) diyordu. Düsturu bu idi. Buna karşı ittihatçılar Abdülhamidden ziyade merkeziyyete saldırdılar ve dediler ki: «Devlet adem-i merkeziyyet ile inkıraz bulur» Hüseyin Cahit gazetesinde Adem-i merkeziyyet aleyhine ateş püskürdü. Sabahattin Bebek bağçesinde adem-i merkeziyet lehine konferans verdi. Kitaplar neşretti. Bunlardan Sabahattinin fikrince, ilinice İttihatçılara ve Cahide nazaran pek yüksek olduğu görülüyordu. Zaar kendileri de aşağılıklarını görüyorlardı ki bu neşriyata karşı kuduruyorlardı. İttihatçılar «Adem-i

merkeziyyet'i turfa edip bundan dolayı Sabahattine (Hain-i vatan) dediler.

İntihab için her tarafa adam gönderdikleri gibi Sabahattin de gönderiyordu. Bunun adamları daha iktidarlı olacak ki çok yerde halkı kazanıyorlardı. İttihatçılar bunu görünce halkı tehdit, Sabahattinin adamlarını tevkif ettiler. İzmirde Sabahattinin propagandacıları hapsolundu. Bu esnada Doktor Nâzım oradaydı. Bu işleri o yapıyordu. Tehdidini tamamlamak için hapishaneden henüz muhakeme olunmamış, hüküm giymemiş bir mevkufu emredip darağacına çekti. Bu idam herkesi yıldırdı. Tabiî bu müthiş bir cinayetti. Hem de anarşi idi. Cemiyetin diğer erkânı akıllı olsalardı onlar da Nâzımı idam ederlerdi.

Hükûmet ittihatçıların elinde, ordu da onlar ile olduğundan Sabahattin ancak iki üç mebus kazanabildi.

Bu iki takımın Avrupadaki kavgaları müthiştir. Ser hafiye Ahmet Paşa padişah tarafından bunları affettirmek için oraya gitmiştir. O vakit orada bulunan doktor Şerafüddin Mağmumî (Tebyin-i hakikat) adlı bir eser yazmıştır ki bu kavgalara dairdir. Bu ayrıca bir fasıldır ki iyi bilen biri müstakil bir eser yazmalıdır.

Bu zıddıyetin devlet ve millet, saadet ve felâketiyle hiçbir münasebeti yoktu. Sırf şahsî nefsaniyyet ve rekabet bunun âmili idi. Bu yüzden devlet ve millete çok zararlar gelmiş. bir çok canlar yanmıştır. Hadi Ahmet Rıza ve Nâzım Avrupaya politika yüzünden kaçmışlardı; fakat Bahattin Şakir ise büsbütün başka bir sebepten kaçmıştı. Bahattin güzel yüzlü, yakışıklı bir gençti. Abdülhamid'in bir tüfenkçisinin karısını tedavi ederken âşıkâne münasebete girmiş, herif haber almış, bir gün geleceği vakit kapının üstündeki pencereye iki Arnavut koymuş. Doktor gelmiş, bunlar büyük bir taşı pencereden bırakmışlar; bereket versin taş doktorun üstüne de-

ğil, yanına düşmüş. Doktor kaçmış. Herif bu suretle öldüremeyince Bahattini sürdürmeye teşebbüs etmiş ve Erzuruma sürdürmüş. Oradan doktor yolunu bulup Avrupaya kaçmıştı.

Meşrutiyetin ilânından ve iyice teessüsünü görüp kanaat ettikten sonra idi ki Meşrutiyet uğrunda can vermiş fedakârların tezkâr namının millete vazife ve gelecek nesillere ders olduğunu düşünerek Avrupada çalışırken ölmüş olan İshak Sükûtiyi hatırladım. Doktor idi. Biz tıbbiyeye gelmeden iki yıl evvel mektepten çıkmış, Avrupaya kaçmış imiş. Dedim: «Münasiptir. Bunun kemiklerini Avrupadan getireyim. Fakat para ister. O kadar masraf yapacak halde değilim.» Düşündüm. Bir müsamere ile bu parayı toplamak mümkün. Haydarpaşada tıbbiye mektebinde bir müsamere tertip ettim. Mimarisi Voban sisteminde olan bu binanın ortasında büyük bir bahçe vardır. Oraya bir tiyatro sahnesi yaptırdım. İlân ve dâvet yaptık. Büyük bir kalabalık toplandı. Bahçe tıklamamiyle doldu. Hürriyet şiirleri okundu. Bir tiyatro yapıldı. Sonunda ben bir nutuk söyleyip İshak Sükûtiyi, sa'yini ve fedakârlığını yâdettim. Kemiklerinin vatan toprağına getirilmesi lüzumunu, bunun için de paraya olan ihtiyacı bildirdim. Tıbbiye talebesi ikişer ikişer meydiller açıp dolaştılar. Paraları sahneye getirdiler. Saydık. Elli lira kadardı.

Mebusan meclisi açıldıktan bir müddet sonra Marsilya tarikiyle İtalyada (Sanremo) şehrine gittim. Güzel bir şehirdir. Sayfiye yeridir. İklimi yumuşaktır. Hurma ağaçları vardır. Sükûtî verem olup ölmüştü. Hükûmetten binbeşyüz frank maaş alıyordu. Bu halinde bunun üçyüz frangını kendine ayırıp diğer kısmını hükûmet aleyhine gazete çıkarmaya sarf ediyordu. İstanbulda sade mezarın Sanremoda olduğu biliniyordu. Geldim. Hükûmet ve belediye nezdinde tahkikata giriştim. Han-

gi evde oturduğu ve öldüğü evi buldum. Evlerin fotoğraflarını aldım. Sonra mezarını da buldum. Mezarda hiçbir şey yoktu. Sade bir tahta numara var. Nakline musaade istedim. Çok merasime tabi imiş. «Kışı beklemek lâzım» dediler. Yazın çıkarılmasına kanun mani imiş. O vakit İbrahim Hakkı Paşa Roma sefiri idi. Telefonla görüştüm. Derhal müracaat edip izin aldı. Başında durup kazdırdım. Kemikleri kâmilen sağlamdı. Başka şeysi çürümüş, topraktı. Bu kemikleri gördüğüm vakit türlü düşüncelere daldım. Hey gidi insan... Bir vakit biz de böyle olacağız... Sıhhî kanun mucibince çinko sandık, tahta sandık, sandık sandık içine konduk. Bir Türk bayrağına sarıp Cenova'dan vapura koydum. Galata yeraltı camiine çıkardım. **Hüseyin Hilmi** paşa Sadrazamdı. Böyle bir adamı merasimle kaldırmak ve o vakit en şerefli mezarlık olan Sultan Mahmut Türbesi hatîresine gömmek lâzımdı. Bu da padişahın iradesine mütevakkıftı. Hilmi Paşaya gidip rica ettim. Vaad etti. Üç gün bekledim. Meğerse İshak Sükûtî Avrupada Ahmet Rızaların Nâzımların muhalifi imiş. Bundan da haberim yoktu. Ben Sükûtinin şahsını bile görmemiştim. Bu gayretim hiçbir şahsî şeye müstenid değildi. Sırf hürriyet uğrunda ölmüş ve tıbbiye diye idi. Tekrar gittim. Hilmi Paşa bu sefer : «Olamaz» dedi. «Vaadiniz ya» dedim. Kızardı. Meğerse Ahmed Rıza mani olmuş... Derhal diplomatlık etmek lâzım olduğuna hükmettim. Me'yus ve ümitsiz bir tavır alıp «Eh, kaderi böyle imiş.» dedim, kalktım. Bab-ı âlinin kapısından bir arabaya binerek «Köprüye!» dedim. Oraya varınca Beşiktaşa saraya dedim. Bab-ı âli'de «Saraya» demediğim belki işiten olur, söyler, mani olurlar diye, bir ihtiyat idi.

31 Mart olmuş, **Reşat** tahta çıkmıştı. **Sultan Reşat'ın Sükûti'**yi sevdiğini biliyordum. **Sükûtî** yolunu bulup **Reşat** mahpus iken onunla muhabere etmişti. Ben padişahı

Meşrutiyet ilânından sonra veliahtlığı zamanında tanımıştım. Hattâ bir gün bana Abdülhamidden şikâyet edip «Kardeşim beni sarhoş ve kalb hastalığı var diye yayıyor Sen hekimsin. Dinle öyle şey var mı?» demiş, ısrar etmiş, kendisini dinlemiştim. Kalb hastalığı yoktu. Bana çok iyi bir adam; fakat bir derece sersemi insan tesiri veriyordu. Bu da uzun bir mahpusluk ve zarurî olması lâzım gelen içki sebebiyle olsa gerekti. Yoksa güzel söz söyler, güzel şiirler bilirdi.

Mabeyinci **Reşit Bey** idi. Bu zat da Avrupada Meşrutiyet için neşriyat yapanlardandır. Onu gördüm ve: «Padişah beni huzurlarına kabul buyururlar mı?» dedim. Gitti ve geldi. «Hadi!» dedi. Gittim. Beni zorla oturttu. Maksadımı anlattım. Sadrazamın münaatinden ve ona müracaatımdan hiç bahsetmedim. «Peki!» dedi. Teşekkür ettim. Aşağı indim. Reşit beye «İradeyi yaz da hemen bana ver!» dedim. Hemen elime almasam İttihatçılar iradeyi geri aldırırlar. Yazdırdı, imzalattı verdi, gidiyordum. «Efendimiz seni istiyor» dediler. Döndüm, baktım, padişah merdiveni yarı yerine kadar inmiş. Çıktım. Dedi ki: «Merasim ve mezarı için para lâzımdır. Otuz lira yetişir mi?» Çok bile» dedim. Teşekkür ettim. Sultan Reşat cidden iyi kalbli adamdı. Derhal bu iradeyi de yazdırdım. Hazine-i Hassaya gittim. Müdürü de tanıdıktı. Parayı hemen verdi.

İtihatçılar iradeyi işitince köpürdüler; fakat emri vâki. Bir şey yapmadılar. Yalnız Ahmet **Rıza** bana: «Sükûtî kötü adamdı. Sen bilmiyorsun» dedi. Şu adam hâlâ ölü ile bile uğraşıyordu. Sebebi Sükûtî Avrupada ona zıtmış. Asker aldım. Ahali topladık Merasimle götürüp Sultan Mahmud Türbesine gömdük. Evvelki elli liradan Avrupada nakil masrafı olarak, iyi hatırımda değil, on lira kadar kalmıştı. Merasime bu para ile üç lira da bu otuz lirdan sarfoldu. Geri kalan yirmiyedi lirayı Os-

manlı bankasına yatırdım. Bununla da mezar taşı yapacağım. Bunu merasimde herkese söyledim.

Sükûtinin Sanremonda oturduğu evin resmi ve sair resimlerile bir makale yazdım. Şehbalde neşrettim. Bu gazete çok güzeldi. Adeta Fransızların **İllustration'u** gibi idi. Bir Türk İllustrationu olurdu. Her milletin bir İllustrationu vardır. Zavallı münevver sahibi Sadettin bey bu uğurda servetini yedi, gazete de battı. Hükûmet bunu para vererek yaşatmalıydı. Nerde öyle hükûmet? Zavallı hükûmet hâlâ öyle düşünecek bir hükûmete düşemedim. Hükûmete gelenler işleri şahsî nokta-i nazardan yapıyorlar. Bu müthiş bir mikrop tur. Hâlâ da Türkün bir İllustrationu yoktur.

Sükûti için millî bir vazife diye bilâ garaz ve ivaz yaptığım şu şey bile başıma belâlar getirdi. Evvelâ ittihatçılar, bunların bilhassa doktor **Nâzım** ve emsali Avrupada bulunmuş olanları bana Sabahattin taraflısı damgasını vurdular. Bense hâlâ Sabahattini şahsen tanımıyordum. Bu da bir şey değil. İkinci belâ çok gücüme gitti: Birgün doktor **İbrahim Temo** geldi, benden bu yirmiyedi lirayı istedi. «Neden?» dedim. «Sükûtinin arkadaşıyım. Bu para bana düşer» dedi. «Mirasçı mısın?... Onunla mezarını yaptıracağım.» dedim. «Ver, ben yaptıracağım. O da bana düşer» cevabını verdi. «Kemiklerini getirmek sana düşmez miydi» dedim. Gitti. Derken doktor Abdullah Cevdet geldi. O da bu parayı istiyor. Yine aynı nakarat. Hele Cevdet peşini bırakmadı; rast geldikçe asıldı. Sebep olarak mezar taşını istediği resimde yaptırıp bir de şiir yazacakmış. Dedim: «Şiiri bana ver, ben yaptırayım» Taşın şeklinin tayini de onun hakkıymış. Bunlara hep razı oldum ve: «Resmi, şiiri getir. Beraber Galatada taşçıya gidelim. Sen sipariş et; ben de parasını vermeyi taahhüt edeyim. Yoksa kimseye para vermem.» dedim. Razı oldu. Resmi yaptırmamışmış. İti-

rafa mecbur oldu. Yaptırıp gelecekti. Böylece iki - üç ay geçti. Bu suretle beni de yaptırmaktan menetti. Derken biz cemiyeti hafiye meselesinden hapsolduk. Şimdi benim bunu düşünecek günüm mü? Ne günüm, ne de imkânım var... Birgün **Divan-ı Harp** vasıtası ile **Temo** imzalı bir mektup geldi. Diyor ki: «Sükûtinin parasını yedin. Derhal parayı bana iade et!». O felâket içinde bu mektup bana bir ölüm gibi geldi. İttihatçılar beni her suretle terzile çalışıyorlar; hattâ emniyet-i umumiye müdürü Miralay Galip zamparalıklarımı tedkik edip dosyalar yapıyor. Şimdi bu para da âlâ bir vesile oldu. Çıldıracaktım. Cevap yazdım; dedim ki: «Para Osmanlı Bankasındadır. Sen ne hak ile istiyorsun. Mirasçı isen dâva et!» Bir ses çıkmadı. Bu Arnavut istiklâlcisi de Romanyada Mecidiye şehrinde Türkler arasında yerleşip **Derviş Hima** (Tıbbiye talebesi iken kaçmıştı) ile Arnavut istiklâli için çalışırken meşrutiyet olunca İstanbula gelmiş. Demokrat olmuş, külâh kapmak peşindeydi. Bir para vardı, kapmak için cingözler çırpınıyorlardı.

İğrendim. Hapishaneden çıktığım vakit derhal bankaya gidip parayı aldım. O vakit herkesin namusuna tamamiyle iman ettiği Amasya mebusu **İsmail Hakkı** paşa vardı. Ona bir sened mukabilinde teslim ettim. Dedim ki: «Hayır yüzünden belâya uğradık. Para işi bana çok ağır geldi. Şunu al! Mezarını yaptır!» teslim ettim, kurtuldum. Yük, belâ benden gitti. Gazetede de ilân ettim. Bu senedi hâlâ evrakım arasında saklarım. Parise de beraber getirdim. Bir ay kadar sonra idi biri de gazetede: «**Rıza Nur** beyde Sükûtîye ait padişahın verdiği para vardır. Hesabını versin» demez mi? İmza yoktu. Belki yine onlardı. Bu bir vesile idi. Parayı senet mukabili **İsmail Hakkı** Paşaya teslim ettiğimi ve artık hiçbir şeye karışmadığımı o gazete ile de ilân ettim.

Bu bana çok ağır geldi. O gün bir daha gerek şahsî,

gerek devlet ve millet parası beş paraya el sürmemeye ahdettim. Hâlâ para işine karışmam. Hattâ sıhhıye vekili iken Harkof'a hey'et-i murahhassa-i fevkalâde reisi olarak gidiyordum. Memurların maaşını da bana teslim ettiler. Kendime ait kısmı alıp diğerlerini almadım. Dediler: «Sizin teslim etmeniz lâzımdır» Dedim; «Alamam eğer olmazsa istifa ederim. Başkasını gönderirler. Yahut kâtiplerden birine hesap memurluğu vazifesini de verirsiniz. Parayı teslim edersiniz. O alır» Zarurî öyle yaptılar. Paraya el sürmemek en iyi iştir. Nasıl olsa «Bal tutan parmak yalar» derler insanı lekelerler. Bu leke ise bana en ağır gelen lekedir. Hattâ şundan da korkardım. Ya çalınır, ya yanlış hesap eder de üstüme bir hak geçirirsem veya yanlışlıkla fazla verir zarar edersem... Hem insan olur ki azar, parayı görür, belki suistimale dalar... İyisi mi alma! Hasılı en iyi şey paraya el sürmemektir. Bu prensipte o vakitten beri aslâ şaşmadım. Rahatım.

İşte başladığım bir hayrı bu iki adamın yüzünden ikmal edemedim. İsmail Hakkı Paşa da parayı yemiş, Sükûti mezarsız kaldı. O kadar kızmıştım ki bunu İsmail Hakkı Paşaya sormadım bile. Üstümden defoldu ya yeter dedim.

Biz **Ahmet Samim**, **Fazıl Ahmet**, **Celâl Sahir**, **Refik Halit**, **Şehabettin Süleyman**, Şeyhülislâm Cemaleddin efendinin oğlu **Muhtar** ahbaptık. Ekseri geceler Muhtarın Kuruçeşmede yüksekte çamlar arasındaki köşkünde davetliydik. Yer, içer, konuşur, türlü alaylar ederdik.

Fazıl Ahmet zekî, okumuş, nükteci ve istihzada muktedir bir adamdır. Samim de öyleydi. Fazıl Ahmet kadar okumuş değilse de ondan çok zekiydi. Hele ebedî bir şen idi. Bu ikisinin sıhhati çok hoşuma gider, onları pek severdim. Bazan meclisimize **Rıza Tevfik** de gelirdi.

Biraz Mebuslar Meclisinin ahvalinden bahsedeyim :

Mebuslar meclisi açılır açılmaz ben Makri köyünden Taksimden bir apartmana taşınmıştım. Küşadı merasimi fevkalâde kalabalıklı oldu. Mebuslar arabalarla bu kalabalığın içinden Şeref sokağından, Divan yolundan geçti. Meclis Ayasofyada Adliye binasındaydı. Mecliste mebusların intihab varakaları tedkik edildi. Benim yaşımı otuzdan aşağı bulup intihabımı kabul etmemeye karar vermişler. İntihab kanunu otuz yaşı asgarî yaş kabul ediyordu. Bu kanun da kanunî esasî gibi Abdülhamidin ilk devrinde yapılmıştı. İki dereceli intihap idi. Bu seferki intihab bir derece halkın istediği vecihle olmuştu. Hükûmet o kadar hükmünü geçirmemiş, ittihatçılar istediklerini tamamiyle infaz edememişlerdi. Halk kendi istediklerini mebus yapmıştı. Ne ise nüfus kâğıdım üzerinde iyi bir tedkik yaşımın otuzu iki ay geçmiş olduğunu gösterdi. Mecliste en küçük olduğum için kâtip yapıldım. Böyle dört küçük mebus muvakkat kâtip olduk. En yaşlı olarak Trabzon mebusu **Nakî Efendi** de muvakkat reis oldu. Birkaç gün sonra **Ahmet Rıza** asîl olarak reis intihab edildi. Buna da muvakkat kâtip olarak yirmi gün kadar kâtiplik ettim. Bir - iki gün içinde işe alıştım. Sefarethanelerden hergün adamlar geliyor, bizi seyrediyorlardı. Birgün Fransız sefareti başkâtibine biri fikrini sormuş, o da: «Ooo... Bizdeki gibi yapıyorlar.» Benim için «o hele iyi kâtiplik ediyor» demiş. Yani acemiliğimiz çok sürmedi.

Ahmet Rıza benim gözümde talebeliğimden beri semalarda uçan yüksek bir şahsiyetti. Avrupada bazı neşriyat yapmış, görmüştüm. Hele son zamanda orduya hitaben yazdığı şey hoşuma gitmişti. İndimde iktidarca, zekâca, namusca pek büyüktü. Kendisine pek hürmet ediyordum; fakat bu yakından temas beni önce tereddüde düşürdü; sonra fikrimi değiştirdim. Bu adam çok yanlış işler yapıyordu; mantıksız sözler söylüyordu. Birgün

Paris gazetelerinden birinin muhabiri gelmiş, beni buldu. Reisle görüşmek istiyordu. **Ahmet Rıza** beye söyledim: «Buyursun!» dedi. Adamı odaya soktum. Konuşmaya başladılar. Baktım Ahmet Rıza Fransızcayı da iyi iyi konuşamıyor. Kendisinde hiç görmediğim derecede fazla azamet de var. Ahmak, câhil bir adam. O eski hürmetim kâmilen gitti. «Ne aldanmış imişim!» dedim. Uzaktan davulun sesi hoş gelirmiş... Nice insanlar lâyık olmadıkları şöhrete nail olurlar. Bununla beraber **A. Rıza** da meziyetler vardır ki şahsını ta'rif ve muhakeme ettiğimiz vakit söyliyeceğiz. Artık kâtiplik bana hoş gelmiyordu. Zaten o da benim kendisinden hürmetimin zâil olduğunu hissetmişti. Çünkü ben içindekini saklayan değil, bil'akis bililtizam gösteren bir kimseyim. Kâtip intihabı yapıldı; ittihatçılar başkasını kâtip yaptılar. Ben kürsüden indim.

Birgün **Ahmet Rıza** meclisteki şu tarzda beyanatta bulundu: «Huzur-u şahaneye gitim velinimetimiz efendimiz benim alnımdan öptü. Ben de milletin sadakatını te'yid ettim». Bunu işitince Ahmet Rızadan büsbütün soğudum ve bende ona bir düşmanlık peydah oldu. İçimden şunlar geçti: «Vah, yazık!... Dün birbirinin canını almaya savaşan bu iki adam bugün dost. Öbürü yapabilir fakat **Ahmet Rıza** bunu nasıl yapar? Hürriyetçi biri velinimetimiz gibi tabirler kullanıyor hem de bu adam zalim padişah alnını öptü diye miletvekilleri huzurunda iftihar ediyor. Ooo.. Bu olamaz isyan verici bir şey...» Meğerse Abdülhamidden kendi de, hemşiresi de mücevherat ve emsali hediyeler de almışlarmış. Yayıldı. Bunu da işittim, adama düşman oldum.

Artık meclis nizamnamesi elimdeydi. Ahmet Rıza yanlış yaptıkça maddeyi gösterip itiraz ediyordum. İktidarsızlıklarını göstermek için olan ve gösterilen bu şeyler pek canını sıkıyordu. Arada yanıma gelip «Doktor pa-

şa!» diye arkamı sıvıyor, güya gönlümü alıyordu. Zavallı bunlarla beni yola getirecek kadar basitti. Anlıyamıyor ki bizim içimizde yüce dâva var. Millet ve hak için bir genç aslan yatıyor. Bunlara Fransızlar küçük pilitika derler. Bunlar bize vergi. Yine devam ettik. Artık pek kızdı, sertliğe çevirdi. Bilmiyordu ki beni tatlılık yolundan çeviremez. Fakat bir derece yumuşatabilir; lâkin şiddet şiddetimizi arttırmaktan başka bir şeye yaramaz. Huyumuz bu. Hâsılı aleyhinde daha şiddetle devam ettik... Benden pek bizardı. Bir gece padişah mebusları Yıldız'a yemeğe dâvet etti. Gittik. Abdülhamidle beraber yemek yedik. Ahmet Rıza padişahın yanındaydı. Son zamanlarda Abdülhamid ve **Ahmed Rıza** pek ahbep olmuşlardı. Abdülhamid ne tilki idi. **Mithat Paşa** ile **Namık Kemal**'e de böyle yapmış, fırsat bulunca birinin kafasını kesmiş, diğerini sürmüştü. Ahmet Rıza bu dersi bile düşünemiyordu. Yemek sonunda padişah bir - iki mebusla konuşmak istedi. Bütün mebuslar etrafına üşüştüler. Bir çember oldu. Abdülhamid fena korktu. Lâkırdı söyleyemediği gibi dudakları mosmor olmuş, titriyordu. Çekilmek istiyor, o da mümkün değildi. Baktım **Ahmed Rıza** da onun kadar korkmuş, çekilin, açılın diye telâşla bağırıyor. Abdülhamide bir yol açmağa çalışıyordu. Halbuki korkacak da bir şey yoktu. Meselâ Kastamonu mebusu Hoca Küçük **Mahir** galeyan haline gelmiş, olanca avazı ile padişahın medihlerini sayıyor, ömrüne dua ediyordu. Hâle güldüm. Acı bir kahkahadır beni tuttu. Hattâ yanımdakiler «Gülme! Gülme!» diye beni ikaza çalıştılar. Bu hoca pek alçak boylu biriydi. Ahlâkı da öyle alçaktı. Pek pis dalkavuktu. İttihatçıların başmeddahı idi. Yol açıldı. **Abdülhamid** sıçrarcasına kendisini atıp yanındaki odaya girdi. Ahmad Rıza da girip kapıyı kapattı. Hamidin çok korkak bir adam olduğunu o vakit gözümle gördüm.

Birgün birkaç milyon istikraz yapmak için hükûmet lâyiha getirmiş. Yahudi ve İtalyan casusu olduğu halde Talât'ın başdostu olmak hasebiyle mebus olan Karaso kürsüye çıkmış müdafa ediyor. Saray hükûmetten para istiyordu. Bundan haberim vardı. Meclis kabul etti. Rey toplanacak. Telâş ettim, kürsüye çıktım. Dedim ki: «Efendiler! Bu bol keseden ihsan nedir? Bu fakir milletin borcu yetmiyor mu? Bu parayı vereceksiniz. Bir kısmını saraylara verecekler zevk ile yenecek; bir kısmını da hükûmet israf edecek. Vermeyiniz, günahtır» mealinde söyledim. Bu sefer meclis lâyihayı reddetti. Çok haz duydum. Lâkin bu sefer Karaso telâş etti. Cavid'i ve emsalini çağırdılar, uğraştılar. Yeniden parayı aldılar. Bu Karaso o vakit beş parasız bir Yahudi idi; fakat **Talât** onu çok severdi. Âdetâ her sözünü yapardı. Bu adam herkesten ödünç para alırdı. Bir - iki defa benden de aldı. Hattâ birisinde Karaköyde köprü başında rast geldi. «Bir mecidiye ver!» dedi. «Yok!» dedim. Birden yeleğimin cebine elini soktu, iki mecidiye yakaladı aldı. Bir şey demedim. Aldığını da iade etmezdi. Hali bu idi. Sonra harbi umumide türlü dalâvereli ticaret ve mali işler yapıp milyonlar sahibi olmuştur. Tuhafı şu ki İtalyan tebası idi, hem bizde mebus. Bunu Talât da biliyordu. Şimdi aşikâr olarak İtalyandı. Harbi umumiden sonra Talât Almanyaya kaçtığı vakit parasız kalmış, İstanbuldan Karaso'dan para istemiş. Kraso yokmuş, işlerine bakan **Nesim Mazliah** Karasonun parasından yollamış. Mevsukan biliyorum. Hem da vak'ayı yakından bilen başka yahudilerle de kontrol ettim. Karaso gelince köpürmüş. **Mazliah** da Yahudi ve onun gibi dalavereci ise de, itiraf etmeli, ondan çok namuslu imiş; demiş ki: «Bu adam senin velinimetin. Sırf onun sayesinde milyonlar kazandın. Şimdi bu kadarcık para veremiyorsun. Senin yerine ben veririm.» Karasonun cevabı şudur: «Mesele o değil, bu herif Yahudi aleytarı-

ğır da onun için...» Bu söz yüreksiz, adi bir adam olduğunu örtmek için orada uydurduğu şeydir. Yoksa Talât Yahudileri zengin etmiş, onlara hiçbir fena şey yapmamış bir adamdır. Keşke Yahudi düşmanı olsaydı. Değildi.

Paranın alınmasına pek canım sıkıldı. Biraz sonra iki takrir verdim. Biri Sarayburnunun park haline konmasına, şehirlerin böyle hava alacak ciğerlere olan ihtiyacına dairdi. Buna mebuslar hep birden gülüverdiler. Seviyelerini görüp içim kan ağladı. Bu meclisin yarısından ziyadesi sarıklı hocaydı. Bunu kabul ettirirsem Topkapı sarayının müzeye ilhakını isteyecektim. Olmadı Üç - dört yıl sonra Sarayburnunu şehir emaneti park yaptı, herkes memnun ve bugün İstanbulun güzel bir yeridir. Dünya böyledir.

İkinci takrir padişahın bütün servetinin maliye hazinesine devri talebiydi. Ahmed Rıza bu takriri okutmadı bile. Hususî olarak beni çağırttı. Vaz geçirmek için uzun uzadıya uğraştı. İkna edemeyince bundaki tehlikeyi söyledi: «Padişah meclisi dağıtır» dedi. Cevabım şudur: «Siz zannediyor musunuz ki keyfinden açmıştır. Elinden gelse bu takrir verilmediği halde bile bugün tereddütsüz meclisi dağıtır, bizi perişan eder. Siz de kurtulamazsınız». Buna cevabı: «Padişah cidden hüsnüniyet sahibi. Bana teminat vermiştir.». Şu adamın haline ve Abdülhamidi müdafaasına, yahut safderunluğuna baktım, daha ziyade düşman oldum. Nihayet takririmi okuttu. Bu, vazifesiydi; fakat şirretlik edip okutmayabilirdi. Ama ben de azılı idim. Kalkar ağızla söyler, bar bar bağırırdım. İttihat ve Terakki cemiyeti mebuslarda propaganda yapıp takriri reddettirdi. Ben de bu hususa dair «Servet-i şahane ve hakk-ı millet» adında bir eser neşrettim.

Cemiyette, mecliste bir sürü fenalıklar oluyordu. Bunlara dair Talât ile bir - iki defa konuştum. Rahmi'ye de şikâyet ettim. Hatta bir defa **Necmettin Mollanın** evin-

de doktor Nâzım'la da münakaşa ettim. Fayda yoktu. Artık aleyhlerine kıyam etmeye karar verdim. Fakat iş tehlikeliydi Rumelide, bilhassa Serez'de Meşrutiyet ilânından sonra cemiyetin feda komitesi teşekkül etmiş, bir düzeyi adam vuruyordu. Düşündüm, fakat «Vazifeyi aldık. Bihakkın yapmalı. Kader ne ise o olur» dedim.

O esnada yani meclisin açıldığının ilk aylarında Rus sefarethanesi başkâtibi **Mendelstein** hergün meclisteydi. İkide - bir **Cavid'i Cahidi** bir köşeye çekiyor, gizli bir şeyler söylüyordu. Haber aldım ki bunları geceleri sefarethaneye de dâvet ediyormuş, içiyorlarmış. Rusyadan kadınlar getirmişler, onlarla ahbap etmişler. Kadın takdim etmek ve onunla iş görmek Rusların politika usüllerindendir. İsyan derecelerine vardım. Bana devletin işi Rus sefarethanesinde görülüyor gibi geldi. Yeniden **İgnatief** zamanı gelmiş gibi idi. Bu milletin ise en büyük düşmanı Ruslardı.

İttihatçılar İstanbulda bir Merkez-i Umumi te'sis ettiler. Hakiki hükûmet burası idi. Resmî hükûmet sade Merkez-i Umuminin kararlarını icra ederdi. Bu merkezin azasından Talât, Rahmi, Doktor Nâzım gibi bir kaçı da bir (Karanlık oda) yapmışlardı. Asıl işler bunların elindeydi. Diğer Merkez-i Umumî azasına kendi arzu ve fikirlerini kabul ettirirlerdi. Gazetelerde bunlara «Gizli oda, Karanlık oda, klik, kamerilla, rical-i gayb gibi ilâ...» adlar verdik. Meclis-i Mebusanda da bir fırka yaptılar. Bütün meclis, üç - beş istisna ile, onların fırkasından oldu. Fakat bunların bir hükmü yoktu. Rical-i gayb gelir, bunlara istedikleri şeye karar verdirirlerdi. Ordu istinatgâhları idi. Zabitleri fırkalarına, komitelerine almışlardı. Bir devlet ve millet için pek vahim olan bu kötü usülden aslâ vaz geçemediler. Sokakta muhalif öldüren bir mülâzım fedai komitesi ve Merkez-i Umumînin âleti, kuvveti ve icra vasıtasıydı. Bunu Serez komitesi temsil

ederdi. Meşrutiyet denen rejimin ruhu işte buydu. Ne ise bunlar üç - beş kişi idi. Şimdi karanlık oda sade bir şahıştır: Mustafa Kemal. Ötekiler hep uşak.

Meşrutiyetin ilânından sonra Avusturya Bosna-Hersegi ilhak etti. Bosna-Hersek için cemiyet mitingler tertip ettirdi. Avusturya eşyasına boykot yaptırdı. Bu cahil zavallılar zannediyorlardı ki meşrutiyet her derde devadır. Artık her yeri alırız. Bosnayı Avusturyanın işgalinden kurtarmak sevdasına düştüler. Cemiyet erkânı kâmilen cahildi. Meselâ Talât ancak Rüştiye tahsili görmüş, Selânikte bir posta memuruydu. Çoğu aklı bir karış tepesinde cahil ve çocuk sinde mülâzimlerdi. Cavit, Cahit gibi bir derece okumuş, münevverler var idiyse de bunlar cemiyette hem tali insanlardı, hem de henüz hiç kimsede devlet ve idare bilgisi ve hattâ mefhumu yoktu. Herkes tecrübesizdi. Pratikten yetişme yoktu. Olsaydı bile hükmü olmıyacaktı. Çünkü moda kabadayılıktı. Çünkü meşrutiyet kabadayılık ile başlamıştı. Çünkü bu mülâzımler mektepte kabadayılıktan yetişme idiler. Ne ise bir ufak para alınarak Bosna Avusturyalılara kâmilen terk suretiyle bu iş bitirildi. Para azdı ama yine muvaffakiyet idi. Çünkü Bosna çoktan fiilen gitmişti. Harben ise yeniden almak asla mümkün değildi. Hem devlette o hal de nerede? Türkiye zaaf içinde. Hem Bosna için harp delilikti.

Nazım paşa Edirne'den getirilip Kâmil Paşa kabinesine alındığı zaman Edirne'de Yüzbaşı İsmet ve Kâzım Karabekir Edirne Ordusu namına gazetelere bunun gayrımeşru olduğuna dair bir protesto gönderip neşretmişlerdir. Ordu zabitanı kızmış, toplanmışlar, müzakere neticesinde protestodan hiçbir zabitin haberi olmadığı, sırf bunu İsmet ve Kâzım Karabekir'in kendileri ve ordu namına yaptıklarını tayin etmiş. Zabitler Karabekir ve İsmete hakaret etmişlerdir. Nazım Paşa Edirne'de faaliyet

göstermişti. Orduyu yoluna koymuştu. Bundan dolayı herkes Nazım Paşayı sevmişti. Bu güzel işleri yapan onun erkânı harbi Hasan Rıza idi. Pek değerli bir zattı. Nazım onu daima yanında götürürdü. Sonra Bağdat'a vali olunca beraber götürmüştü. O ne vakit yanında bulunmuşsa Nazım muvaffak olmuştur. Keşke Balkan Harbinde de yanında bulunsaydı. Esekçe İşkodraya gönderdiler. Orada mahvoldu.

Kâmil Paşa çok büyük bir şöhrete malikti. Onu Sadrazam yapmışlardı. Bulgar sefiri bir ziyafet meselesinde etikete ait bir ihtilâf çıkararak memleketine gitti. Bulgarlar kavga arıyorlardı. Maksatları Rumeliyi ahden Bulgaristana ilhak etmekti. Görülüyordu ki meşrutiyet ilânı Türkiyenin düşmanlarına bir derece telâş vermişti. Hareketleri bu idare ile Türkiye'nin yeniden kuvvetleneceğine hükmetmiş gibi oldukları zannını veriyordu. Demek onlarda şu muallak işleri acele bitirelim fikri vardı. Kâmil Paşa İngiliz dostu olmakla meşhurdu. Halkta bu sayede **Kâmil Paşa** İngilizleri Türkiye'ye hizmet ettirir kanaatı vardı. Hey, gaflet!... Meselâ ben bu fikirle meşrutiyete yardım dilenmiştim. Yine bu fikirde idi ki meşrutiyetin ilk günlerinde Avrupadan İstanbul'a gelen İngiliz sefirine halk Sirkecide büyük bir istikbal yapmış, atlarını çözüp arabasını kendileri çekmişti. Bir devletin siyaseti böyle şeylerle döner mi, dönmez mi, bilen bir tane yoktu... Kâmil Paşa'nın İngilizlerle münasebeti ne olduğunu, derecesini de bilen yoktu. Bir çok zaman sonra hasıl edebildiğim fikre göre İngiliz sefirinin sersemce aleti olmaktan, onun tarafından aldatılmaktan başka bir şey yapamıyordu. **Kâmil İngilizlerle** işi halledeceğine güveniyordu. Cemiyet' ayrı fikirdeydi. Kâmil cemiyeti dinlemedi. Cemiyet Mecliste onun düşmesini hazırladı. Bir perşembeydi Kâmil Paşaya gittim: «Seni düşürüyorlar cu-

martesi gideceksin. Başka tedbir mümkündür. Yaparsan yerinde kalırsın» dedim. Bu adamı görüyordum. İhtiyar. Yokmuş denecek derecede seyrek bir ak sakal. Gözü, yüzü şayan-ı hayret bir surette en koyu bir yahudi siması. Yanağında ve gözünde tik var, bir düziye oynuyor. Sağ sebaba ve şehadet parmağını kaldırdı, tikini yaptı, çenesini tıpkı acuze karılar tarzında oynattı. «Korkma! Bir şey olmaz» dedi. Şaştım. Ben görüyorum, herkes de gördü. Bu koca tecrübeli(!) siyasî görmüyor. Bir aralık: «Bu adam sakalı değirmende ağartmamış ya, elbet bir bildiği var. Biz çocuğuz» dedim. Dedim ama yine kanaat etmedim. Cumartesi günü meclis onu meclise çağırdı. Gelmedi: Galiba gelmemek tedbiri imiş!... Gelmeyince gıyabında adem-i itimadı verdiler. Devrildi. Gitti... Zavallı bunu bilmiyormuş galiba!... Sonra evine gittim. «Bakınız...» dedim. Hiç lâf yok. Artık beni severdi. Arada haber yollar, beni çağırırdı. Kâh ben kendim giderdim. Gitmesem o haber yollardı. Çok konuşmaz, söz söylediği nadirdi. İnsan onu bu haliyle bir kapalı kutu zanneder. «İçinde neler, acaba ne cevherler var?» der. Zamanla öğrendim. Maatteessüf içi bomboştu. Boş bir küp. Hattâ onun gibi sesi de yok. Hiç olmazsa boş küpün bir gümbürtüsü vardır. Zavallı millet böyleleriyle ne kadar idare edilmiş daha da edilecek... Kâmil Paşadan sıtkım sıyrıldı. Bunu da öğrendik. Hürmetim arşında tutup yaşattığım, vücudlarıyla iftihar ettiğim biri daha yıkıldı. Ayağımın altına düştü. İşte bu meşrutiyet tarihimizde meclisin adem-i itimadı ile ilk düşen kabinedir. Ne meşrutiyette, ne cumhuriyette bir daha böyle şey olmamıştır. Bu hal ki Millet Meclislerinin en mühim hakkıdır. Anka kuşu oldu kaldı.

Ben bir takım vukuatı yazmıyorum. Hatırdan çıkarmamalıdır ki Türk Meşrutiyet tarihini yazmıyorum. Yazdığım hatıratımdır. Bildiklerimi, gördüklerimi, yaptıkla-

rımı yazıyorum. Daha ziyade işlerin içyüzlerini tesbit ediyorum. Diğer kısımlar millet meclisi zabıtnâmelerinden de öğrenilebilir.

Bir gün Rıza Tevfik alafranga saatin kabul ve tatbiki için kürsüde lâkırdı söylüyordu. Bunun iyiliklerini isbat ederken Türklerin eskiden kâfir olduklarını da söyledi. Ön sıralarda oturuyordum. Arkadan bir kasırgadır, tûfan mı yoksa kıyamet mi desem, koptu. Yarı kalkıp arkaya baktım. Mebusların hemen yarısı ayağa kalkmış, gözler dönmüş, deli gözü gibi fırlamış, kollar gerilmiş ve yumruklar bükülmüş, bar bar bağırıyorlar. «Gâvur herifi söyletmeyin! Gebertin!» gibi sözler. Hemen hepsi de hoca. Bu mecliste sarıklı çoktu. Dindar ahali ekseriya müftülerini mebus yapmıştı. Rıza Tevfik hatasını anladı. Tashih etmek istedi; fakat acemilik etti, galiba itidalini kaybetmişti. Düzelteyim dedikçe daha berbat etti. Bataklığa düşenler gibi çıkayım diye çırpındıkça daha battı. Ötekiler de azdıkça azdılar. Baktım işin çıkarı yok. Bir felâket olacak. Rıza Tevfiğin dediğinde bir şey yok. İlmî, doğru şeyler. Hattâ basit hakikatler. Ama hocalar anlar mı «Bizim saati kaldırmak namazı kaldırmak demektir. Türk hiç kâfir olmuş mu?» diyorlar. Müslümanlığın henüz 1300 yılından beri olduğunu, ondan evvel putperest veya yahudi ve hıristiyan olduğunu düşünebilecek kadar iz'anları yok. Rıza Tevfiğe acıdım. Kürsünün yanına gittim. «İn! Söyledikçe daha fena yapıyorsun. Sonu fena gözüküyor» dedim. Baktım, inmiyor. Elinden tutup çekerek indirdim. Mukavemet etmedi. Şimdi dışarı çıkaracağım. Lâkin hocaların aralarından geçmek lâzım. Kendimi mümkün mertebe siper edercesine dışarı çıkardım. Mesele sükûnet buldu.

Hey, devir!... Şemsî saata katlanamıyanlar bugün şapka giyiyor. Hem bu hocalardan bir kısmı bugün mevcud. Meselâ Sinop mebusu Hasan Fehmi. Mustafa Kemal

şapka kanunu yapmadan evvel ona «Giy!» dedi, o da giydi. Zihniyetler ne mühim evolisyona tabidir. Bir millet on-onbeş yıl içinde fikrine zıt fikre sahip oluyor; ya zorla haline taban tabana zıt hale sokuluyor.

Bunun bir misali de şudur: Samsun mebusu Nail beyi Maliye Nazırı yaptılar. Malî bir iş için Avrupaya yolladılar. Bir ay sonra Sinop'a gitmiştim. Halk bütün bana şunu söyledi: «Samsun mebusu Avrupaya gitmiş, şapka giymiştir. Gâvur oldu. Domuz herif...» Bu sözler dimağımda yer etmişti. Nihayet beni İttihatçılar hudut haricine sürdüler. Avrupada evlendim. Uzun müddet kaldım. Harbi Umumiden sonra (1919) Türkiye'ye döndüğüm vakit Sinop'a giderken vapurda hep bu sözleri hatırlardım. Hem de (Ben Nail Beyden fazlaydım. Zevcemle gâvur memleketinde yaşadım. Şimdi bu ahali beni taşa mı tutar) diye korka korka gitim. Baktım ki güzel bir istikbal yaptılar. «Şapka giydin mi, karın çarşafsız gezdi mi?» diyen bile olmadı. İşte on yıl içinde fikirlerde ne evolisyon olmuştu. Şimdı bu halk kendileri de şapka giyiyorlar ya..... Bu evolisyonun bir nişanesi de cami idi. Sinop'un Alâattin Camiinde eskiden çok cemaat olurken şimdi hiç olmuyormuş.

Artık ittihatçıların yolsuzluklarına, yahudilerin meydan almasına pek kızıyordum. Meclis şöyle idi: Kimsede bir kuvvet ve rey yok. Cavit, Talât, Karaso, Cahit gibi üç-beş kişi emrediyor, eller kalkıyor. Artık açık bir mücadeleye karar verdim. Bu tehlikeli bir işti. Düşündüm. Vazife hissi galip geldi. Bir makale yazıp Yeni Gazete'de neşrettim. Bu makalemin ruhu Meclisin istibdat altında olduğunu, rey ve hüriyetine sahip olmadığını göstermekti. Makalemde dedim ki: «Bu meclis değil, âdi canısız bir makina. Manivelası da Talât, Cavit, Cahit gibi birkaç adamın elinde. Onlar işletirse işliyor, işletmezse işlemiyor. İpleri ileri isterlerse ileri, geri isterlerse tor-

nistan... Bu adamlar bir şirket-i inhisariye te'sis etmişler. Böyle yapıyorlar, ilâ ». Bu makale bomba gibi patladı. Bu vakte kadar cemiyet aleyhinde hiç bir şey yazılmış ve söylenmemişti. Cemiyet herkese mukaddes bir vücud ve teşekkül olduğu hakkında bir iman telkin etmişti. İşte bu suretle ilk muhalefet bayrağını açmış oluyordum. Türk teşrii hayatında ilk opposition istikraz aleyhindeki takririmdi. Bu da matbuatta ilk idi. Bu suretle Türk meşrutiyet hayatında opposition'un (piri) mesabesindeyim.

O günü sokağa çıktım. Tanıdıklara rast geliyordum. Herkes başını çeviriyor, kimse selâm vermiyor. Ali Fuad'ın kardeşi Mehmet Ali'ye rast geldim. Yanıma yaklaştı: «Sen ne halt ettin?» dedi. «Niye?» dedim. «Mukaddes cemiyete böyle söylenebilir mi?» dedi. Baktım bizim pek teklifsiz olarak Gülhanede iken seviştiğimiz, gençliğimizin eğlence arkadaşı bile gazaplanmış, bizi döğecek gibi tavır takınmış. Aldırmadım; vürüdüm. Meclise girdim. Orada da herkes bize çînicebin ediyor. Adetâ me'yus oldum. «Acaba hata mı ettim» dedim. Bu hal umumi. Demek ben hata ettim. İyi düşündüm, vak'aları gözden geçirdim, ben haklıyım. Meclis Ayasofyadaki Adliye binasındaydı. Koridordan geçiyordum. Talât beni gördü. Suratı çamur gibiydi. Kızınca öyle olurdu. Yolunu çevirip bir kavis yaparak yanımdan geçti. Kulağıma doğru eğilip «Kefenini hazırla!» dedi. Bu tehdit müthişti. Yaparlar mı yaparlar. Mukaddes cemiyet boyuna adam öldürüp duruyor. Korkmadım değil, korktum. Hattâ meclisten dönerken sokakta hemen öldürüleceğimi zannettim. Lâkin «Takdir!» dedim, çıktım. Bir şey olmadan eve geldim. Artık ihtiyat edip geceleri sokağa çıkmadığım gibi eve de hiç kimseyi almadım. Lâkin fikrimden, harketimden vaz geçmedim.

Ertesi günü meclise gitim. Biri geldi «Seni Mizancı

Murat Bey istiyor» dedi. Gittik koridorda görüştük. Murad Beyi ilk görüşümdü. «Sırf sizi görmek için geldim. Yeni Gazetedeki makaleniz çok güzeldir. Bundan, bilhassa cesaretinizden sizi tabrik ederim. Hele Şirket-i İnhisariye tabirinize bayıldım. Siz millete hizmetler edeceksiniz» dedi. Bu makalede ittihatçıların reislerine Şirket-i inhisariye adı vermiştim. Murad Beyin bu sözleri göğsümü kabarttı. Büyük teşvik oldu. Tehditleri bastırmıştı. O vakitler böyle medihlere pek hassastım, gazetelerde imzamın görülmesi son derece hoşuma giderdi. Yazık ki bir kaç yıl sonra bundan da gına geldi. Bu zevk de gitti. Ne olurdu hayatta bu zevkçeyiz olsun kalsaydı.

Bu makale bir arş borusu gibi olmuştu. Meğerse cemiyet aleyhinde daha çok insanlar varmış. Gazetelerde ittihatçıların aleylerine makaleler başladı. Aleyhlerine yeniden gazeteler çıktı. Taninde Cahit aleyhime her vesile ile her tezviri kullanarak cidal açtı. Muhalif olan gazeteler beni medh ve teşvik eder yazılar yazdılar.

Baktım bir hay huydur başladı. İki taraf gazetelerde hürriyetin ma'ruf haddini aşmışlar, edep ve terbiye kabından taşmışlardı. Matbuat bir anarşi Aleyhimdeki yazılar beni ye'se sevkediyor, diğerleri şevke getiriyordu. Aleyhimdekiler haksız, asılsız tecavüzler de yapıyorlardı. Bu beni pek kederlendiriyordu. Bazı bana muhalefeti terke karar verdiriyordu. Bu müşkül tereddüt devresinde anamın bir sözünü hatırladım. O der ki: «Oğlum! Elin ağzına elli arşın bez olsa yetişmez. Dilin kemiği yoktur. Bin türlü döner. Bu sebeple söz boş şeydir. Herkes bin türlü söyleyebilir. Hiç kulak vermez işine devam et. Sen dilin ile değil elin ile söyle. Seni işin söylesin. Fakat bir işe başlamadan evvel iyi ve çok sor ve düşün. O işin hak olduğuna kanaat getirirsen kimseye bakmayıp yap!» Onun bu sözü imdadıma yetişti. Yaptığım işin hak ve vazife olduğunu yeniden muhakeme ederek

hükmettim. Ve artık olanca kuvvetimle muhalefete başladım. Bu hususta bir hikâye zikredeyim: Bir ihtiyar köylü, bir çocuk, bir de eşeği ile köyden bir köye gidiyormuş. Çocuğu eşeğe bindirmiş, kendi yürüyormuş. Yanlarından yolcular geçmiş «Ooo .. Amma terbiyesiz çocuk, İhtiyar yürüyor da o eşekte. Köylü çocuğu indirip kendi binmiş, diğer bir takım yolculara tesadüf etmişler. Bunlar: «Şu ihtiyara bak! Amma hodbin. Zavallı çocuğu yürütüyor. Kendi binmiş demişler. Bu sefer kendi de inmiş. Eşek süvarisiz kalmış. Başka yolcular geçiyormuş. Bunlar da: «Amma ap l insanlar! Eşeği boşuna yürütüyorlar da birinden bi binmiyor» demişler. İhtiyar bu sefer eşeğe çocukla beraber binmiş. Yeniden rastgelenler: «Amma vicdansız insafsız herif!» demişler. İhtiyar bakmış, sade eşeği kendi sırtına almak şıkkı kalmış.. «Bunu yapsam hem mümkün değil, hem de deli deyip bu sefer beni bağlarlar» demiş. Kimseye bakmayım kâh kendi binerek, kâh çocuğun bindirerek yoluna gitmiş. Dünya böyledir bir şey için bin türlü söylerler. Bu da terbiyeye, tahsile, anlayışa, zihniyete, muhite, zekâya, menfaata göre değişir.

Bu makalenin kupürünü saklamıştım. Kayboldu. Teşrii tarihimizi tenvir edici bir makaledir. Elimde olsaydı hülâsasını buraya derc edecektim.

İttihatçılar cemiyetin Serez fedai gurubundan Çerkes ve burnu çökük Mümtaz'ı Sinop'a yolladılar. Bu adam sonra Miralay olmuştur. Rasim beyi elde edip onun vasıtasiyle beni öldürtmek istediler. **Rasim Bey** bu teklifi kabul etmedi. Bana haber verdi. Hem de: «Sen orada muhafaza olunmalısın. Sana muhafız yollıyayım» diye haber gönderdi. Bundan, bir de Müftü Hasan Fehminin halinden Rasim Bey de muhalif oldu. Bu yüzden zavallı bir çok yıllar nice zahmet çekmiştir.

Bir aralık sarı Mehmed adında pehlivan, kabadayı

ve pek namuslu birini Sinop'tan bana yolladı. Yirmi gün kadar tabancası belinde iki adım mesafe ile yürür, gece evimde yatardı. Bu lâzımdı; fakat ağrıma gitti. Hem de, masrafı çok değildi ama, bana çok geliyordu. Sinop'a yolladım. Kendim daima tabanca ile gezdim. Tabanca içi dolu, hattâ emniyet tetiği de açılmış olarak yazın ceketimin sağ cebinde, kışın paltomun sağ cebinde ve elim de cebimde rovelverin kabzasındaydı. Yıllarla böyle gezdim. Bir yaya kaldırıma geçerdim. Her on adımda arkama bakardım. Bir adamı iki defa arkamda görürsem derhal diğer kaldırıma geçer, yahut birden döner bir müddet geldiğim istikamete yürürdüm. Bunlara öyle alışmıştım ki bende sevk-i tabiî olmuştu. Düşünmeden yapardım. Gece de rovelver başucumda dururdu. Güç iş... Daima öldürülmek korkusu, hiç olmazsa fikrı altındasınız... İşte böyle yıllarla yaşadım. Sade harb-i umumide Mısırda, şimdi de üç yıldır Pariste tabancasız geziyorum.

Bu yaşamak hayat değil; fakat yaşadık. Bu sayede beni vuracaklara pek az fırsat veriyordum. Bir de ittihatçılar arkama hafiye koyuyorlardı. Bir-iki günde mutlaka hafiyeyi keşfediyordum. Sonradan işittim, hafiyeler beni takip etmenin güç olduğunu söylerlermiş.

Arası aylar geçti. «Görüyorum ki iş fena gidiyor» serlevhalı bir makale yazdım. Sabahleyin evde yataktan kalktım. Aklımda bir şey yoktu.. Otomatik olarak makale yazmak için yatağımın yanındaki yazı masamın başında oturdum. Başladım yazmaya. Ne yazdığımın ve ne kadar da yazdığımın farkında değilim. Sade imza atacağım vakit aklım başımdadır, biliyorum. Tuhaf şey! İmza atacağım adım bir türlü aklıma gelmedi. Bir müddet sonra uğraştım. Kardeşim bende misafirdi. Az kaldı adımı sormak için onu çağırıyordum. Ne ise aklıma geldi, imzamı koydum. Makaleyi okudum. Tashih de istemiyordu. Karde-

şime verip İkdam matbaasına yolladım. İkdam sahibi Ahmed Cevdet makaleyi Başmakale olarak neşretmiştir. O vakit bir müddetten beri İkdamın başmakalelerini Ali Kemal yazıyordu.

Bu makale ötekinden müthiş akis çıkardı. Sanki kıyamet kopardı. Ertesi günü gazetelerden biri Taimes muhabirinin bu makaleyi telgrafla Taimes'e yollandığını, telgraf parasının üçyüz altmış İngiliz lirası tuttuğunu yazdı. Ali Kemal «Nur alâ Nur» serlevhalı beni medh eder bir başmakale neşretti. Birkaç gün sonra kendisini gördüğümde: «Şurada kaç aydır bu kadar yazı yazıyorum. Benim bu kadar aydın yapamadığım şeyi sen bir makale ile yaptın.» dedi. Artık ben de bu muvaffakiyetten keyiflendim. Selânikli Rahmi beni mecliste ölümle tehdit etti. Makaleden iki gün sonra biri geldi: «Prens Sabahattin sizinle görüşmek istiyor» dedi. Sabahattin'i henüz şahsen görmemiştim. Gittik. Kuruçeşmede anasının büyük yalısında kabul etti. İçi süslü bir yalıydı. «Makalenizi okuyunca sizinle görüşmek arzu ettim. Majiştral bir makale Sizi tebrik ederim. Siz her vakit makale yazmayınız. Arada böyle makale neşredersiniz. Kâfi». Bu suretle Sabahattinle dost olduk. Sık sık görüşmeğe başladık. Hüseyin Cahit bir hafta durdu. Demek hazırlanmış, çalışmış bu makaleye cevap verdi. Ben de ona İkdamda cevap verdim. Aramızda şiddetli bir polemik oldu. O benden evvel sustu. Bu makaleyi de zayi ettim. Derci lâzımdı. Bundan üç yıl evvel Viyanada eski Hariciye Nazırı Asım Bey: «Evrakımı karıştırıyordum. İkdamdaki makalen elime geçti. Sen ahvali on yıl evvel keramet gibi görmüşsün» dedi. Hakikaten o makalede dediklerim çıkmış, devlet de ittihatçıların elinde batmıştır. Kurtarmak için uğraşmak ta o vakit Cahitlerin ve İttihatçıların «Hain-i vatan» diye bağırdıkları bana da düşmüştü.

Bu makale ittihatçıları allak-bullak etmişti. En gü-

vendikleri Hüseyin Cahit de şafi bir cevap verememişti. Böyle yapacaklarına makaleden nasihat ve ders alsalardı ya!. Bu esnada Sezerde mahkeme azasından olan Sinoplu Cevat Bey İstanbul'a geldi. Bana dedi ki: «Serezde fedai komitesi var. Senin katline karar verdiler. Başları Maarif müdürü **Şükrü Bey** (sonra Maarif Nazırı, nihayet **Mustafa Kemal** tarafından idam edilmiştir) bunu alenen söylüyor.» Vehameti zaten anlamıştım. Bu haber bana gayrı tabiî gelmedi.

Serezde maarif müdürü Şükrü'nün riyaseti altında İttihat Cemiyetinin bir fedaî komitesi vardı. Bu vakte kadar Rumeli'de çok adam öldürmüşlerdi. İstanbul'da yalnız bir paşa'nın katli meselesi vardı. Bunlar ekseriyetle mülâzimlerdi: Mülâzim Halil (Ene.er'in amcası ve sonra paşa) Mülâzim Edip (**Sarı Efe, Mustafa Kemal** astı,) **Mülâzim Canbolat** (Keza,) Mülâzim Abdülkadir (Keza,) Mülâzim **Mustafa Fevzi** (Bab-ı âli baskınında Kâmil paşa yeverinin kurşunu ile vuruldu), Mülâzim **Kâzım** (Şimdi Millet Meclisi Reisi), gibileri bellibaşlıları idi. **Talât, Doktor Nazım, Bahattin Şakir, Enver,** ilâ... daha bir takımları bu katilleri düşünen karar veren, tertip edenlerden idi. Bunların çok katilleri vardır. Gariptir ki bunların hemen hepsi de ecel-i kaza ile öldüler. «Su testisi su yolunda kırılır» derler. Doğru. Bilmiyoruz böyle birçok vak'a ve misallere bakınca hükmetmek lâzımdır ki tabiatta herhalde adelet var.

*
* *

BİRİNCİ CİLDİN SONU

1.

Dr. RIZA NUR

HAYAT VE HATIRATIM

II. CİLD

ALTINDAĞ YAYINEVİ
Bâyezid - Beyazsaray, zemin kat Nu: 39
İSTANBUL

HER HAKKI MAHFUZDUR

İSTANBUL 1967

Nachdruck: K.G. Lohse, Frankfurt am Main

Benim şiddetimi, pervasızlığımı, gayretimi gören İttihat Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden bir takım bildikler, tanıdıklar tekrar cemiyete girmemi teklif ediyorlardı. "Sen cemiyetten çıkmamalıydın. Kale içinden fetholunur. Öyle iş'eri düzeltirdin. Bu yol, yol değildir" diyorlardı. Bunu bana Hürriyet ve İtilâf'tan çıkınca da, **Mustafa Kemal'**den ayrılınca da söyleyenler o'du. Nasılsa bu fikir yayılmış, yer tutmuş bir fikirdir. Fakat bence hiç faydasızdır. İç'nden iş yapmak bu ahvalde mümkün değildir. Böyle cemiyetlerde iş, kliklerin eline geçiyor. Bunlara haber anlatmanın imkânı olmuyor. Zaten daima bu hale gelince oralardan çıkmışımdır. Nihayet bana Sıhhiye Nazırlığını, Dahiliyeden ayırıp müstakil yapacaklarını, cemiyete tekrar girersem beni Sıhhiye Nazırı yapacaklarını söylediler. Bunu kabul, kendimi rezil etmek demekti. Kulağıma bile girmedi. Hem bana tenkit pek hoş geliyordu. Sevdiğim şeydi. Hilkatimde vardı.

Muhalefet her gün artıyordu. Mebuslardan ve hariçten her gün bir-iki kişi İttihat ve Terakki'den istifa ettiklerini ilân ediyorlardı. Gazetelerde her gün bunlar vardı. Buna mukabil İttihatçılar, Selânik ve Manastır'da Silâh, Top, Bomba mümasili adlar ile bir sürü gazete çıkardılar. Bunlar da bize olmaz küfürleri yapıyorlardı. Ağızları pek pisti. Bunları mülâzımlar çıkarıyorlardı. Bu gazeteler pek büyükten de atıyorlardı. Bir tanesi Sırp kralına küfrediyor, Belgrad'ı gidip zaptedeceklerini yazıyor, yedi düvele, yetmiş iki buçuk millete meydan okuyor. Bu da devlete müşkülât oluyordu. İttihatçı reisleri de bunlara söz geçiremiyorlardı. Bunlardan biri **"Silâhçı Tahsin" idi ki, gaze**

tesinin adı Silâh idi. Tam bir tulumbacıydı. Neler yazmadı. Sonra onu **Talât,** bir gece Makriköyü civarında kestirip bir çuvala koydurmuştur. Bunlar muhalifleri kestikleri gibi bazan da kendi adamlarını keserleridi. İstanbul'da da İttihatçılar, Siper-i Sâika adında bir gazete çıkarıyorlardı. Biz sanki yıldırım, bu da sanki siperi idi. Bunun da dili Silâh ve emsali dilinde idi. Bu gazete daima bana ve muhaliflere hain-i vatan diyordu. Fırkanın birden ziyade olmasını muzır görüp, fırkanın adına tefrika diyordu. Bu, İttihatçıların umumî tabiri idi. Biz de ihtilâfü ümmetî rahmetün hadîsini serlevha yapıp makaleler yazıyorduk. Biraz sonra bu şiddetli vatanperver gazete müdürü —ki, bir Giritli idi— ehemmiyetli bir parayı yüklenip kaçtı. Gazete de kapandı. Cemiyetin diğer gazetesi Şûra-yı Ümmet idi. Bunda en ziyade **Sami Paşazade Sezai, Ferit** (Şimdi sefir) yazıyorlardı. Bunlardan başka bütün eski gazeteler muhalifti. Yeniden de birçok muhalif gazete çıkmıştı. Belki hepsi yirmi kadardı. Ben, bunlarda yüzlerce makale neşrettim. Bazan bir günde muhtelif gazetelerde iki-üç makalem olurdu.

Der iken "Cemiyet-i Muhammediye" adında bir cemiyet çıktı. Bu cemiyet Volkan adında bir gazete çıkardı. Bunlar dini âlet olarak ele almışlar. "Din gidiyor. Şeriat lâzımdır" diyorlardı. Âzası ekseriyetle şeyh, derviş ve hocalardı. Bunlar sokaklarda, medreselerde, kışlalarda dolaşıyor, propaganda yapıyor, âza yazıyorlardı. Az zamanda fevkalâde büyüdü. "Görüyorum ki..." adlı makalemi Volkan'da belki on defa başmakale olarak bastılar. Vaki ricalar üzerine yeniden basıyoruz, diyerek dercediyorlardı. Zaten İkdam da bu makaleyi havi nüshayı elli bin nüsha basmıştı ki, o vakte kadar Türk gazeteciliğinde görülmemişti. Bir gazete en çok otuz bin nüshaya çıkabilirdi.

Ben bilekleri sıvamış, İkdam, Sabah ilâ... Bu gibi ga-

zetelerden her birinde makaleler neşrediyordum. Bunlar hep polemik ve panfle tarzındaydı.

Sabahattin taraftarları da, Ahrar fıkrasını vücuda getirmiş, Bab-ı âli civarında bir kulüp de tutulmuştu. Ben de onlarla beraberdim. **Celâl Arif** de dahildi.

Muhalif matbuatta **Süleyman Nazif** de bizimle beraberdi. **Abdullah Efendi** de muhalifti.

Artık matbuat, millet herkes cemiyetin aleyhindeydi. Bu vaziyet iki-üç ay gibi kısa bir zamanda olmuş, mukaddes bir cemiyet yapılan İttihat ve Terakki artık çirkef olmuştu. İttihatçılar, mevkilerini pek fena görüp Rumeli'den üç güzide tabur getirdiler. Bunlar (Avcı Taburları) dır. Bunlara imtiyaz verdiler, şımarttılar.

Bu esnada İttihatçılar, Köprü üzerinde muhalif gazetecilerden **Hasan Fehmi**'yi vurdular. Münevver bir gençti. **Abdülhamid** zamanında Mısır'da yaşanuştı. Ona muhteşem bir cenaze alayı yaptık. Müthiş bir kalabalıktı. **Murad Bey**, ben, bazı ileri gelen muhalifler tabutun hemen arkasında idik. Bab-ı âli önünden geçerken, **Murad Bey**, oradakilere: "Görüyor musunuz? Bu cenaze **Rıza Nur**'un, İkdam'daki makalesi ihtilâl yapacak, İttihatçıları devirecektir." dedi. Sanki keramet sahibiydi...

Asker ve millet çok dindardı. Genç zabitler, dinde ihmal ediyorlardı. Bazıları kışlada abdesthanede kâğıt ile temizlenirmiş, su iktiza eden askere sabahleyin hamama izin vermezlermiş. Halbuki kış su ile yıkanırdı, neferler gusül etmeyince o günü ekmeğe bile elini süremez, aç kalır. Bu itikat, bu kadar şiddetliydi. Keza bazı zabitler nöbetçi oldukları zaman kışlada fuhuş yaparlarmış. Cemiyet-i Muhammediye bunları ele almış ve daha türlü vesileleri de dahine dolayarak askerleri, bilhassa avcı taburu çavuşlarını fikrine kazanmıştır. İttihatçılar bu esnada uyku uyumuşlardır. Bu çavuşların başı **Hamdi Çavuş**'tur. Bir gün bu çavuş, kendi kendine demiş ki: "İttihatçılar gâ-

vurdur. Her rezaleti yapıyorlar. Bu da bizim kuvvetimizle oluyor. Biz bunları tepeler, şeriat alırız." Derken bir gün saraya gider. Padişahı görmek ister, göremez. Mabeyincilerden birine fikrini söyler ve padişahın başa geçmesini rica eder. **Abdülhamid** reddeder. Bunun üzerine **Hamdi** kendi başına yapmaya karar verir. Bir sabah erkenden kendi askerlerini ayaklandırır. Nerede zabit bulurlarsa tevkife başlarlar. Hareket umumîleşir. Bütün asker aynı şeyi yaparlar. İstanbul'da o vakit kırk bin asker vardı. Büyük bir asker kalabalığı meclisin önüne gelir. Bunların en büyük garazları **Hüseyin Cahid'e** imiş. Onu zannederek **Emin Arslan** adındaki Dürzî mebusu öldürdüler. Birkaç kişi daha öldürdüler. Mebusan meclisine çıkarlar. Meclis allak bullak olur. O esnada bunların arasına hocalar da karışırlar Meclis bunlara ne istediklerini sorar. Onlar hâlâ ne isteyeceklerini bilmezler imiş. O esnada **Hoca Rasim** adında biri "Şeriat isterük!" der. Şeriat isteriz derler. İşte 31 Mart Vak'ası denilen meşhur vak'a böylece olur.

İttihatçılar sonra bu vak'ayı **Abdülhamid** tertip etti dediler. Yalandır. Zavallının bunda hiç dahli yoktur. Hattâ mevsukan biliyorum, **Hamdi Çavuş'u** reddetmiştir. Diğer vesika şudur: Asker, meclisten sonra öteye beriye dağılmıştı. Bir kısmı da **Yıldız'a** gitmişti. Orada **Ali Kabuli** adında bir bahriye zabitini parçaladılar. **Kâmil Paşa'nın** oğlu ve **Abdülhamid'in** yaveri **Said Paşa** mabeyinde imiş. **Abdülhamid** pek telâş etmiş, korkmuş. Paşaya: "Yediğiniz haltı gördünüz mü?" diye bağırmış, içeri kaçmıştır. Bunu bana bilâhare **Said,** vak'adan çok sonra söylemiştir. Yalnız şu muhakkaktır ki, **Abdülhamid** bunu tertip etmemiş, iştirak ve tasdik etmemiş; fakat aleyhinde de hareket etmemiştir. Edemezdi de. Vazifesi de değildi. O, zaten böyle fırsatlara muntazırdı.

Hep görüyorum ki işlerin iç yüzleri daima başka, her-

kese ilânı ve herkesin dilinde dolaşanı büsbütün başka oluyordu. Bu da böyledir.

Mizancı Murat Bey ise 31 Mart'ın sırf **İttihatçılar** tarafından tertip olunduğu fikrindeydi. Bu hususta bir kitap da yazmıştı. Bana, Midilli'de okudu. Ben itiraz ettim. **Murat Bey** çok anûd idi. Bir türlü fikrinden dönmek istemedi. Onun delili şu idi: Vak'a patlayınca, İttihatçılar hep delik aramış, saklanmışlardı. **Talât** da Fatih'te **Hoca Hâfız Efendi**'nin evine saklanmıştı. Bu zat ilim ve kitap meraklısı iyi bir hoca idi. Fikren muhalifti; fakat iki tarafla da dost idi. **Talât**'ı evinde saklar. **Talât**, ona: "Hoca, bir halt yedik; ağzımıza, burnumuza bulaştırdık. Felâket oldu" demiş. Hoca, bunu sonra **Murat Bey**'e söylemiş. O da bundan vak'ayı İttihatçılar tertip ettiğini çıkarmış. Halbuki **Talât**, biz tertip ettik dememiştir. İsteyince bundan (Tertip) manâsı çıkabilir ama, bir de "Biz bir Meşrutiyet yaptık. Türlü fena şeyler yaptık. Beceremedik. Türlü halt ettik. Başımıza bu felâketi getirdik" mânası da çıkar ki, zannımca **Talât**'ın fikri budur. **Murad**'a göre gûya İttihatçılar bunu, muhalifleri temizlemek için tertip etmişlermiş. Bana dair hiç bir vesika ve delil yoktur. Deliller bilâkis onların tertip etmediği cihetindedir. **Murat Bey**'in fikri doğru olsaydı vak'a, onlar lehine başlar, onlar idare ederlerdi. Vak'a ihtilâller seciyesiz şeylerdi. İdareleri mümkün ve ne mahsûl verecekleri de asla bilinemez. Şu fikirle başlar, sonra tamamiyle zıd bir fikre istihale eder. İş de mürettiplerin elinden çıkar. Fakat bu vak'a öyle olmamıştır. Ne fikirle başlamışsa, o fikirle bitmiştir. İşi yapan **Hamdi Çavuş**, İttihatçılar aleyhine ve şeriat lehine başlamış, öyle bitmiştir.

Evvelce bir padişah ve saray hükümeti, Meşrutiyetten şimdiye kadar ise hakikatte bir mülâzım hükm ve kuvveti ve hükümeti vardı. Şimdi bu vak'a ile çavuş ve nefer hükümeti kuruldu.

Meclisten, Konya ovasının irva ve iskasını teftiş için Nafia encümeninden bir heyet gönderdiler. Ben de Nafia encümeninde idim. Bu işi Anadolu şimendifer kumpanyası yapmıştı. Kumpanya direktörü **Hugnenin,** bizi hususi bir trenle götürdü. O vakte kadar bu şimendifer sade gündüz yürürdü. Biz gece-gündüz yürüdük. Güzel, süslü bir vagondu. Şampanyalar, türlü sandviçler, yemekler vardı. Henüz ömrüme böyle güzel alafranga büfe yememiştim. Konya'yı irva ve iska yerlerini gördük: Kül rengi bir toprak, geniş bir ova. Burası Konya ovası. Su da bol. Eğer kâmilen irva ve iska yapılsa, orası bir Mısır olur. Döndük. Ankara'yı da görmek istedik. Bizi oraya da götürdü. Oradan da döndük. Bir ikindi zamanı İzmit'e geldik. **Hugnenin,** istasyona indi, geldi ve dedi ki: "İstanbul'da asker isyan etmiş, meclisi basmış, mebuslardan birçoğu ölmüş."

Bunu işitince: "Eyvah, Meşrutiyet gitti. Padişah yapmıştır" dedim; üstüme baygınlık geldi. Bilmem ne kadar baygın kalmışım. Aklım başıma geldiği vakit **Hugnenin,** beni teselliye uğraşıyordu. Ezcümle dedi ki: "İlk haberler daima mübalâğalı olur. Bu kadar fazla değildir. Sabredin. Yolda öğreniriz." Bu adamın sözü kulağıma küpe olmuştur. Hakikaten sonraki hayatımda dikkat ettim, ilk haber daima mübalâğalıdır. İlk habere inanmamalı, intizar etmelidir. Mebus arkadaşlar da telâşta idi. "Ne yapacağız?" dedik. Kimsede hayretten başka cevap yoktu. Dedim ki: "Mademki bir felâket olmuş. Arkadaşların başına ne gelirse, bizim de başımıza gelmesi lâzımdır. Sirkeci'ye çıkar çıkmaz, meclise gidelim." Teklifim kabul edildi. Fransız hastahanesinin müdür ve operatörü doktor **de La Combe** de trende idi. Beni bir tarafa çekti: "Kararınız doğru değildir. Bu hayat meselesi, ne olmuşsa olmuştur. Elinizden ne gelir. Bana, Haydarpaşa'ya Fransız sefaretinin çatanası gelecek, seni alayım. Evime, hastahaneye, yahut sefa-

rethaneye götürüp saklayayım. İcap ederse oradan hudut haricine göndeririz." dedi.

Doğrusu bu adamın bu insaniyetini unutamam. Fakat kabul etmedim. "Arkadaşları bırakıp kaçmak namussuzluktur." dedim. "Değildir. O mesele değil bu." dedi. Ne dedi ise olmadı. Pendik'e gelmiştik. **Hugnenin** yeni haber a'dı: "Bakın o kadar değilmiş. Sade **Hüseyin Cahîd**'i öldürmüş'er." dedi. Haydarpaşa'ya geldik. Doktor, yanıma geldi: "Etme, gidelim!" dedi. Teşekkür edip kabul etmedim. Köprüye çıktık. Meclise doğru yollandık. Köprü başına geldik. Baktım sekiz-on arkadaştan üç kişi kalmışız. Ötekiler habersiz savuşmuş. Bab-ı âli'ye ge'dik; yanımda sade Siverek mebusu **Nurettin** kalmıştı. O da, orada savuştu. Ayasofya'ya ge'dim; ortalık da kararıyordu. Oralar tenha idi. Mebuslardan birine rastladım. "Ne oldu yahu?" dedim. "Bu zamanda burada ne işin var? Haydi evine git! Meclis'te kimse yok." dedi. Döndüm. Taksim'deki evime ge'dim. Sabaha karşı müthiş yaylım ateşi gürültüleri işittim. Apartmandaki aileler korkudan mahzene iniyorlarmış. Benim kapıyı da vurdular. Gitmek istemedim. Bir kadın beni zorla indirdi. Herkes kendini şaşırmıştı. Anababa günü idi. Müthiş muharebeler oluyor zannediyorduk. Sabah erken sokağa fırladım. Öğrendik; bir şey değil. Asker, keyfinden kurşun atarak şenlik etmiş.

İttihatçı reisleri Selânik'e kaçmışlar. Hükümet yoktu. Yeni kabine teşekkül etti. İş ayağa düşmüştü. **Nazım Paşa, Gazi Muhtar** —ki, halk ve asker bunlara pek hürmet ediyorlardı— dolaştılar. Askere nasihat ettiler, sükûnete getirdiler. İntizam avdet etti; fakat kimse atiyi bilmiyor, herkes korku içinde idi. Sokaklar bomboş idi. Askerler başlarına alaylı zabitleri geçirmişlerdi. Şükür ki yağma, hayata ve ırza taarruzlar olmadı. Hattâ **Hamdi Çavuş**, sefarethanelerde bir tecavüz olmasın diye müfrezeler yollayıp muhafaza ediyormuş.

Birkaç gün sonra Çatalca istihkâmatindaki asker İstanbul'a gelip meclisin önüne toplandı. Görünce: "Yine bir şey!" dedik; korktuk. Birini gönderip ne istediklerini sormak lâzımdı. Kimse gitmedi. Ben, iki hocayı ikna edip aldım. Askere yaklaştım. Sordum. "Şeriat oldu; onun için mebus babalarımızı tebrike geldik" dediler. Alâ. Meclise çıktık. "Korkmayın, bir şey yok. Tebrik imiş" dedim. Şunlara yerlerine gitmek için nasihat etsek iyi olur, dediler. **Yusuf Kemal'e** bu vazifeyi verdiler. Askere bir nutuk verdi. Bu vakte kadar koyu İttihatçı olan **Yusuf Kemal**, bu askere şeriatın iyiliğinden, bu güzel işi yaparak Peygamberin ruhunu şâd ettiklerinden, İttihatçıların fenalığından bahsedip askeri methetti. Bu nutuk, meclis zabıtnamesiyle neşredildi. Asker gitti.

Yusuf **Kemal** Boyabatlıdır. Hemşeri demekiz. Kuleli İdadisi'nde iken kırda gezerken sağ elinden vurulmuş. Kendi, av yaparken kaza oldu, başkası başka türlü ve çirkin bir şekilde diyor. Eli böyle olunca, askerliğe yaramaz diye Tıbbiye İdadisi'ne yollamışlar. Ben, zatülcenb hastalığının tebdil havasından geldiğim vakit, onu bizim sınıfta buldum idi. Beraber Tıbbiye'ye geçtik. Çalışkan, zekâsı yerinde biridir. Tıbbiye'de bir derece ahbap olduk. İkinci sınıfta, oradan da çürük tezkeresi alıp çıktı. Boyabat'a gidip hükümette kâtip olmuş, birkaç yıl sonra yine İstanbul'a gelip Hukuk mektebine girmiş, oradan mezun olmuş, ben doktor olduğum vakit, o da avukatlık ediyordu. Yine temasa geldik, ahbaplık ettik. Sonra aramız soğudu. Çok zaman görüşmedik. Sinop'tan mebus olamayınca, İttihatçılar onu Kastomonu'dan mebus yaptırmışlardı ve bu mebusluk meselesinden bana dargındı.

İleride yine bahsedeceğim. Bu çocuk aklı erer, oldukça malûmatlıdır; fakat gayet tabansız, çok impulsüf bir hilkattedir. Her ilk vak'adan derin bir surette müteessir olur. Derhal eski fikrinden döner ve yeni bir fikre başlar.

Burada da böyle yaptı. Halbuki İttihatçılar, tekrar gelip işleri ellerine alınca, olanı biteni öğrenince **Talât, Yusuf Kemal**'e bu mutkunu okur, ona büyük bir husumet bağlar. Artık turfa oldu. Sonra Adliye Müsteşarı yapmak bahanesiyle ve **Necmeddin Molla**'ya bir mebusluk yeri açmak için mebusluktan istifaya mecbur ettiler. Avrupa'ya, talebe müfettişi diye gönderdiler. Adliyeye müsteşar yaptılar; fakat az zaman içinde oradan da atıp, tam atlattılar. **Yusuf Kemal,** bu husumetin dert ve mihnetini tâa Harb-i Umumî sonuna kadar çekmiş, menkûb kalmıştır; fakat kendi kabahati ve cezasıydı. Bundan yüreği çok yanıktı. Dertli dertli anlatır: "Bir daha muhalefet mi? Tövbe" der.

Arası biraz geçti. Selânik'te Hareket Ordusu adıyla bir ordunun toplanıp İstanbul üzerine yürümeğe başladığı haberi geldi. Bu ordunun kumandanı Selânik mebusu **Rahmi**'nin kayınbabası **Hüsnü Paşa** idi. Bu zat **Ali Fuat Paşa**'nın teyzesinin kocasıdır. Selânik'e toplanan İttihatçılar, birkaç taburu elde etmişler. Sandanskiy adındaki meşhur Bulgar komitecisi de bir takım Bulgarlar ile iştirak etmiş. Diğer mühim kısım da dönmeler olmak üzere bir ordu vücuda gelmiştir. Buna yolda birkaç tabur da **Kâzım Karabekir** ve **İsmet** (Paşa) nın kumandasında olarak Edirne'den gelip iltihak etmiş idi. Ayastafanos'a kadar geldiler. Orada, neden ve nasıl oldu bilmem, kumandanlığı **Mahmud Şevket Paşa** aldı.

Bu ordu 10.000 kişi kadardı. Yarı kadarı muntazam diğer kısmı derme-çatma şeylerdi. Mebusan Meclisi, bunlara bir heyet gönderdi. Beni de intihap ettiler. Gitmedim. Ben vaziyeti öğrenmiştim. Bu hareket, yani 31 Mart sırf İttihatçılar aleyhine binnefsihi bir kıyamdı. **Abdülhamid**'den tehlike yok idi. Şeriat meselesi sade bir lâftı. İlk gün meclisi basan asker, İttihatçılar aleyhinde bulunmuş, onları kesmek istemiş, fakat benim için yaşasın diye bağırmış. Mesele İttihatçılar aleyhine bir kıyamdı. Heyet

gitti ve geldi. Celse esnasında Halep mebusu **Nafi Paşa** yanıma oturdu. Ve dizimi dizi ile itip "Gelenler senin ve **Ali Kemal**'in aleyhinde, vagonlara tebeşirle kahrolsun **Rıza Nur**, kahrolsun **Ali Kemal** ve böyle şeyler yazmışlar. İhtilâli onlar yaptı, diyorlar. Benden öğrendiğini kimseye söyleme" dedi. Teşekkür ettim. Biraz sonra çarpma suretiyle gayet zengin olan ve Bulgar Kralı adını alan Bolu mebusu **Habib**, mecliste gizli bir celse yaptırıp kürsüye çıktı. Bütün mebusların oraya davet edildiğini, derhal gitmeleri lüzumunu söyledi. Kandırdı. Baktım ki, iş fena. Meclisi pençeleri altına alıp hareketlerinin meşruiyetini tasdik ettirecekler, ondan sonra istedikleri şeye karar verdirecekler. Düşündüm, bunlar şehre girerlerse harb olacak. Sonra da idamlar, her şey olacak. Garez kazanı kaynayacak, canlar yanacak. Halbuki bu vak'a ile İttihatçılardan kurtulunmuştur. Böyle bir fırsat bir daha ele geçer mi; bunları burada bir daha ezip işi bitirmeli. Düşündüm, ya **Abdülhamid**?! Dedim ki, aynı zamanda onu da hall etmek mümkündür. Derhal Harbiye Nezaretine gittim. **Nazım Paşa**'yı buldum. Bu zatla sevişirdik. İttihatçıları hiç sevmezdi. O, bu işin racülî idi. Asker pek seviyor, ne dese dinliyorlardı. Hem de Harbiye Nazırı idi. Ben, onu pek metin zannederdim. Her vakit öyle görürdüm. Lâfları askerce ve sert idi. Bu sefer dermansız bir halde buldum. Meseleyi ve fikrimi izah ettim. "İş işten geçiyor. Sen şu askeri topla, 40.000 talimli askerin var. Şunları bir hamlede bitir. Sonra dön, **Abdülhamid**'i de hall et! İşler düzelsin!" dedim. Baktım, dudakları morardı, bayağı titremeye başladı. Gayet âciz ve perişan bir tavırla: "Ben bunu yapamam." dedi. Dedim: "Paşa! Millete büyük hizmet edersin. Tarihe adın altınla yazılır. Asker seni seviyor. Emrine hazırdır." "Yapamam!" dedi. Baktım ki ondan ümit yoktur. Başka da ümit yok. İstanbul askeri İttihatçılara karşı müdafaa edecek; fakat başlarında za-

bit ve kumandan yok. Demek nasıl olsa mağlûp olacak. "Artık bize kaçmaktan başka yol yoktur" dedim. Hemen Yeni Camie indim. Oradaki Osmanlı Bankasında iki yüz lira kadar param vardı. Onları aldım. Sirkeci'den bir kayığa binip Galata rıhtımındaki ilk hareket edecek Fransız vapurunun yanına çıkıp vapura girdim. Kalktık, Pire yolunu tuttuk. İskenderiye'ye vardık. 'Fırsat! Mısır'ı da görelim" dedik.

İttihatçılar, İstanbul askerini "Biz harb için gelmedik. Sizi tebrik etmeye geldik" diye aldatmışlar. **Nazım Paşa** da askere mukabele etmemesini nasihat etmiş, yani zavallıların ellerini bağlamış. Hareket ordusu İstanbul'a girmiş, mukavemet görmemiş, fakat Bulgar'lar edepsizliğe başlayıp kışlalara ateş etmişler, nöbetçileri süngülemişler. Bunu gören İstanbul askeri silâha sarılmış, birçok yerlerde harb başlamış ve devam etmiş, iki taraftan birçok ölü ve yaralı olmuş. İttihatçılar kumanda altında olduklarından ufak fakat sağlam bir kuvvetle topluca bir oraya, sonra başka yere hücum edip hepsini parça parça mağlûp etmişler. Halbuki İstanbul'da birçok top da var iken bu asker tüfekten başka bir şey kullanamamışlar. Hem de toplanıp birden harp etmesini bilmemişler. Daha doğrusu imkân kalmamış.

İttihatçılar âsi başlarını toplayıp asmışlar ve yine hükümeti ele almışlar. Meclisi toplayıp **Abdülhamid'i** hall'e karar vermişler. Yahudi **Karassu** ile Arnavut mebus **Esat Paşa Topdanî**'yi gönderip Padişahı hall, Selâniğe sevk ile hapsettirmişler. Türk tarihi burada feci bir leke ile berbat edilmiştir. Koca bir saltanatın Türk padişahı pek adi bir yahudi ile **Esat Paşa** gibi kaatil, rezil bir Arnavud'un eliyle tahtından indirilmiştir. Aferin ittihatçılar!

Abdülhamid Selâniğe gönderilip **Alâtini** adındaki zengin tacirin evinde hapsedildi. Sonra Balkan harbinde

İstanbul'a getirilip Beylerbeyi sarayında hapsedildi ve orada öldü. Muhafızları **Rasim** (Şimdi mebus ve iyi bir adamdır), **Mahmut** (Şimdi Siirt mebusu, para vurgunundan başka bir işi yoktu), **Salih** (Mustafa Kemal'in emin ve mahremi, kaatili ve Bozok Mebusu) adındaki zabitler idi.

Abdülhamid orta boylu, kambur, esmer, gayet iri ve revan dirsekli, burunlu bir adamdı. Hilekâr bir insandı. Pek cahildi. Padişah olmak için hileler yapmış, o vakitki işbaşlarına hürriyet ve meşrutiyet vâdetmişti. Padişah olunca meclisi fesh ve hürriyetçi ricali nefyetmişti. Etrafına kendi gibi cahilleri toplardı. Ricali hemen umumiyetle böyle idi. Padişahlığı ve halifeliği mukaddes bir hale koyup bunu halkın ve ricalinin zihnine yerleştirmişti. Herkes: 'Padişahın adı abdestsiz ağıza alınamaz". derdi. Casusları çoğaltmış. Yıldız'ın etrafına iki duvar yapmış, tüfekçi diye bir takım eşkiya Arnavutları toplamış, Arnavut ve Araplardan muhafız taburları yapmış, böylece uzun zaman tutunmuştu. Bu adamın mevkiine dokunacak bir şey yapmazsanız hiç bir fenalık yapmazdı. Bu hususta ise pek hassastı. Hemen sürerdi; fakat maaş ile sürerdi. **Mithat Paşa** müstesna, hiç kimseyi idam etmemiştir. Bu adama kızıl sultan adını koydular ama, tamamiyle haksızdır. Onun bu millete fenalığı; milleti cahil ve kör bırakmasıdır, müstebit bir idare kurmasıdır. Hiç kimseyi Avrupa'da tahsile veya gezmeye yollamazdı. Bunun zararı da müthiş olmuştu. Devleti kimin idare edeceğini ve bunun bizdeki tahsil ile olamıyacağını asla kaale almazdı.

Böyle olan **Hamid,** şüphesiz bir takım günah sahibidir. Fakat 31 Mart vak'asında tamamiyle masumdur. Günahları, zamanında ceza görmedi, bu günahsız zamanında cezalandı. Demek eski cezalarının hepsini birden gördü.

Tanrı adaletini ihmal etmez, imhal eder derler. Vukuatta görüyoruz ki, böyle oluyor.

Artık İttihatçılar İstanbul'un ikinci fethi diye bağırdılar ve böbürlendiler. Bu fethin ikinci günü üç zabit bir müfreze ile Taksim'de bizim eve gelip beni aramışlar, onlar da kaybolduğumu söylemişler. Demek kalsaydım parça'anacaktım. Böyle zamanlarda dert anlatılmaz, kafa davullarının kirişleri pek gergindir. Ne desem benim vatanperver olduğumu asla kabul etmezlerdi. Bu, zihniyet meselesi. Böyle fırtınalarda bir limana sığınmak lâzımdır. Bora geçince, haber anlayanlar olur. Biz de öyle yaptık.

Mısır'ı gezdikten sonra Atina'ya döndüm.

Atina sıcaktı. Otelde âdeta bayıldım. Beni şehrin sayfiye'erinden yüksekçe bir yer olan "Kifisiye" ye sedye ile götürdüler. Orada gözümü açtım. Şehrin civarında zengin mermer madeni var. Atina'da yaya kaldırımlarını mermerden yapmışlar. Güneş vurunca parlıyor, göz dayanmıyor.

İstanbul'da kurulan divan-ı harb, benim hıyanetime hükmedemiş. Sinop ahalisi o vakit yaman ahali idi. Başlarında Rasim Bey vardı. Pek kahraman insandı. **Mahmut Şevket Paşa**'ya bir telgraf çekip, protesto etmişler ve demişler ki: "Bizim mebusumuz vatanperver ve namuslu insandır." Büyük bir cesaretti. **Mahmut Şevket Paşa** cevap vermiş: "Namuslu ise divan-ı harbe gelip teslim olsun. Mebusunuza söyleyin!" demiş. Ahali: "Namusludur. Fakat divan-ı harbe inanamayız. Meclis veya bir ada'et mahkemesi muhakemesini etsin. Onu teslim edeceğiz ve kabahatli ise ipini biz kendi elimiz'e çekeceğiz" demişler. Büyük tecellüd. Doğru söz. Bravo!... Bu halk ile iftihar ederim. Bu hareketleri, avdetimde beni daha büyük fedakârlıklara sevketmiştir. Bir mebusun arkasında böyle bir halk olmalıdır. Bir telgrafın bir nüshasını da Mebusan Meclisine çekmişler.

Divan-ı Harb ve **Mahmut Şevket**, tabiri mahsusu ile şapa oturmuşlar. Hele isyan günü İstanbul'da olmadığımı anlayınca ithamın şeklini değiştirip "İsyanı onun makaleleri yaptı" demişler. Sinop'un teşebbüslerini ben de haber aldım. Atina'dan meclise ben de yazdım. Adem-i mes'uliyetime karar verdiler. **Ahmet Rıza** bana avdetimi yazdı. İstanbul'a geldim.

Şu insanlar tuhaftır. Yahut, o günü, yani isyan günü ve ondan on gün evvelinden beri ben İstanbul'da bile yoktum. Konya ovalarında idim. Nasıl ihtilâl yaparım. Müşevvik ve mürettip olduğuma dair de bir vesika yok. **Mahmut Şevket**'te böyle hüküm karakuşîler çoktu. Vakıa benim meclisteki nutuklarım, neşrettiğim makaleler bu vakanın olması için fikirleri hazırlamıştır. Zaten Türkiye'de muhalefeti te'sis eden ben idim. Lâkin onlarda da aslâ isyana teşvik, isyan edin gibi bir cümle yoktur. Ve hakikaten de bu isyanda maddî hiç bir hizmetim yoktur. Ne ise, bu işi de böyle savdık.

Ahrar fıkrası gevşedi. **Celâl Arif**, bizi bırakıp İttihatçılara yanaştı. Azadan Kıbrıslıların damadı **Nurettin Ferah**, fırka namına Avrupalı sermayedarlara muvaffakiyet halinde imtiyazlar vereceği vaadi ile para almak peşinde koşmaya başladı. Bunu haber alınca pek kızdım. Zaten bu fırkadan bir hayır beklenemezdi. Arkadaşları topladım. Vaziyeti anlattım. "Bu adam böyle bir şey yaparsa hepimizin namusudur." dedim. Feshine karar verilmesini teklif ettim. Heyet-i idareyi topladık. **Nurettin Ferah, Kıbrıslı Şevket** ve taraftarları feshine şiddetle muhalefet etmek istediler. Biz ekseriyeti yapmıştık. İmzalarımızla gazetelere Ahrar fıkrasının feshi olunduğunu ilânını verdik. Bu belâdan da böyle kurtulduk. Bu gibi ahvalde böyle cezrî hareket edilmezse insan hiç kabahatsiz büyük töhmetler altında kalır.

Bir müddet biraz sükûnetle geçti. İttihatçılar aleyhi-

ne yine başladık, gazeteler tamamiyle eskisi kadar değilse de, yine azdılar. Mecliste de mebuslar birer ikişer muhalefete geçmeye başladılar. Bunlar: "İttihat fıkrasından istifa ettim" diye gazete ile ilân ediyorlardı. Gazetelerde bu hal her gün birkaç tane görülüyordu. Bu da İttihatçıların pek sinirine dokunuyordu.

Bir gün **Ahmet Rıza,** resmî celsede, meclis binasının milletin şerefiy'e mütenasip olmadığından, padişahtan, Çırağan sarayının meclis binası olarak ihsanını istiyeceğini —sanki büyük bir marifet yapıyormuş gibi— söyledi. Şiddetle itiraz ettim. Bu zat böyle şahane hayatı seviyordu. "Bize bu bina kâfidir. Bir güzel saray var. Harap olmasın" dedim. Başka'arı tarafından da itirazlar oldu. Dinler mi?... Meclise rağmen, yaptı. Re'sen iradeyi almış, oraya taşındık. Çok güzel bir saraydı. Keyifli keyifli oturduk. Elektrikler koydurdu. Diğer saraylardan gayet kıymettar eşyayı seçip buraya getirtti. Gelin gibi süsledi. Bunların içinde ressam **Ayvazof**'un Marmara'ya doğru mehtapta manzaraları havi üç tablosu vardı ki, bayılırdım. İkide bir gider, seyreder, on-onbeş dakika önünde dururdum. Binanın önündeki yolu da asfalt yaptırdı. Hesap etmiyordu, İstanbul'un demir tekerlekli arabalarına asfalt dayanır mı?. Hem de altına beton dökmeden asfaltı döşemişlerdi. Bir iki ay içinde öyle hale geldi, öyle çukurlar açıldı ki, uzun zaman oradan araba ile geçmek mühim bir iş oldu. Geçilemezdi. Bir gün de sabahleyin erken, saray tutuştu. Fen **Pançeri**'ye komşu idim; onun evine gitmiştim. Oradan dumanı gördük. Evvelâ bir vapur bacası zannettik. Büyüdü. Nihayet anladık ki, Çırağan sarayıdır. Hemen koştum. Binanın önüne vardığım vakit tavan arasından duman ve alev fışkırıyordu. Başka bir yerde bir şey yoktu. Demek yangın tavan arasından başlamıştı. Burda şüphe yok. İtfaiye yetişmiş, bez hortumları açmış. Terkos borularında bir damla su yok. Başka devlette olsaydı

bu vak'a üzerine terkos kumpanyasını derhal imha ederlerdi. Aleyhine bir cümle bile söylenmedi. Su olsaydı, muhakkak kurtarılırdı. Şaşkın şaşkın ateşe bakıyordum. Birden kurşun gibi biri geldi. Bana yakın bir yerde durdu: "Eyvah hanedanın bir sarayı vardı. O da gidiyor" diye bar bar bağırdı. Saçlarını tutmuş çekiyordu. Şehzade **Mecid Efendi** idi. Bu zatı şahsen tanırdım. Her şubede ileri gelen insanları çağırır, onlarla görüşürdü. Biz de görüşürdük. Diğer şehzadelere benzemezdi. Birkaç Avrupa dili bilir, ressam, beste yapar bir musikişinas, oldukça malûmatlı bir insandı. Sever, hürmet ederdim. Haline acıdım; fakat bir kusuru vardı: "Politikada kim galip ise o esnada o tarafla görüşür, diğer taraftan yüz çevirirdi" Bana bir düziye Veliaht **İzzettin**'i zemmederdi. "O, padişahlık yapamaz" derdi. Bir de bu pek düzgün olan adam arada öyle söz söyler veya hareket yapardı ki, insan şaşardı. Anormal bazı noktaları olduğu bir hekimin gözönüne aşikâr gözükürdü. Bu ailede, "Türk Tarihi" nde tafsilât la gösterdiğim gibi, tereddi vardı. Bu da ondan azade kalamamıştı. Çenesi müteredditer çenesi gibi uzundu. Hâsılı o canım saray gitti.

Meclis, Fındıklı'da Taşmerdivenli Sokağın yanında bir binada içtimalarını aktetmeye baş'adı. **Ahmet Rıza** ilk iş olarak şunu söyledi ve teklifi yaptı: "Büyük bir kaza savuşturduk. Milletin başına bir felâket gelecekti, bununla savuştu. Millet büyüktür. Şanına lâyık yeni bir bina yapar. Tahsisat verelim, hemen başlansın." Geçmiş gün, iyi hatırımda değil, dört milyon lira istedi. Artık pek canım sıkıldı. Kalktım, dedim ki: "Yahu ne oluyoruz. Daha dün koca bir sarayı yaktık; milyonlar gitti. Bir vicdan azabı duymuyoruz da, milletten daha milyonlar mı alacağız. Ne yüzle isteyeceğiz. Kaç aydır millete hayırlı bir iş mi yaptık. Saraylarda oturmak hevesinden vazgeçelim. Bir büyük çadır bize kâfi. İş, sarayla çadıra bakmaz; iki-

sinde de olur. Saray yapacağımıza iş yapalım. Kat'iyyen beş para veremeyiz. Bu millet fakirdir, fazla para varsa mektep yapalım." Benden sonra **Abdülhamid Zehravî** kalktı: "Olamaz" dedi. Bu hususta çok söylendi. Pek asabi bir adamdı. Pürgazap kesildi ve elini masaya öyle şiddetle vurdu ki, ortalık gümledi. Kendi sesi, kırılan bir şeyin sesi birbirine karıştı. Elini tekrar kaldırdığı vakit kan'ar fışkırdığını gördük. Meğerse bir tütün külü tablası varmış. Sinesi ona gelmiş. Elini timar ettim. Meclis umumiyetle tahsisatın aleyhinde bulundu. Bu suretle millet de bu masraftan kurtuldu.

Bu sarayın yanmasının yegâne sebebi **Ahmet Rıza** idi. Oranın meclis yapılmasına mecliste itiraz etmiştik. Böyle şey ama meclis kararıyla olurdu; fakat bu adam tuhaftı. Böyle şey dinlemez, her şeyi kendi kafası ile yapardı. Kafası da iyi bir kafa değildi. Bu, tabiî büyük bir kusurdur. Vicdan azabı duyacak, biraz sıkılacak yerde yeniden millete masraf kapısı açıyordu. Ne ise, bu sefer yapamadığı. Derken, Yenimahalle'de **Serasker Rıza Paşa'nın** konağını meclis yaptılar. Bu konak belki de yüz odalıydı. Büyük ve süslü salonları vardı. Salonun birini müzakere meclisi yaptık. Bir müddet burada müzakere oldu. **Ahmet Rıza** tekrar adliye dairesine gitmeyi de nefsine yediremiyordu. Fındıklıda rıhtım üzerinde Çiftesaray denilen ve yanyana olan Sultan saraylarından birini düzelttirip orayı Mebusan Meclisi yaptı. Harb-i Umumînin mütarekesinin iptidasına kadar bu bina meclis binası olmuştur.

Bu sefer de **Mahmut Şevket** azmıştı. Çünkü şimdi de o, millî kahraman olmuştu. İstanbul'un ikinci fatihi geçiniyordu. Şekli şudur: Pastırma gibi kuru, ince bir vücut. Küçük bir kafa ve yüz. Göğsünden geniş bir sakal, çalı gibi iki ayak. Sanki leylek ayağı. Ayağından uzun ve bastıkça çan gibi öten iki mahmuz, çizmenin ökçesinde. Uzun ve heybetli bir kılıç belinde. Harbiye Nazırı oldu.

İkide bir meclise geliyor. Celseye kılıcı ile giriyor. Kuvvetli adımlarla mahmuzları sallanıp ötüyor. Koltuğa yatar gibi uzanıp oturuyor. Ayakları, kılıcı üç çatal çalı gibi kendinden iki metre uzakta. Onunla kürsü arasından geçmek mümkün olmuyor, insanın ayağı bu üç sırığın birinden kurtulsa ötekine takılıyor. Millet meclislerine kılıç ile girmeye müsaade yoktur. Bu, askerî bir tahakküm, istibdat ve tehdit demektir. Bunun da hali fena sinirime dokundu. Bu militarizm alâmeti hür bir memlekete yakışmıyor. Militarizm, hiç sevmediğim şeydir. Hakikaten milletlerin felâketidir. Hangi devlette ki militarizm vardır, onun akıbeti felâkettir. **Mahmut Şevket** tahakküm, tehdit yapıyordu. Onun tavrı ne mağrurâne bir tavırdı! Hakikaten herkes ondan çekiniyordu. Meclis'te ne derse eyvallah denir, istediği verilirdi. Çekilemez bir haldeydi. Meclisin izzet-i nefsi namına kızmak bana düştü. Kulüs mebusu **Ruhi Halidî** hem idare memuru, hem İttihatçıların sevgililerinden idi. Ona söyledim. "Hakkın var; fakat bir şey diyemeyiz" dedi. "Eğer bunun kılıcını çıkartmazsanız dürüst oturtmazsanız kürsüye çıkar, ağzıma geleni söylerim" dedim. Bir gün yine geldi. Yine aynı hal. Ruhi'ye dedim: "Haydi, yahut ortalığı karıştıracağım." "Arkadur, belki bir şey yaparız." dedi. Gitti. **Ta'ât** ve emsali ile görüşmüş. Geldi. **Mahmut Şevket**'i nazikâne ve hürmetle dışarı çağırdı. Bir müddet sonra **Mahmut Şevket**, kılıçsız geldi. İptida razı olmamış, benim tehdidimi söylemişler, yalvarmış'ar, bir şey çıkmasın demişler. Razı olmuş. Artık kılıçsız idi. Bir gün de bir istediğine itiraz ettim. Bunu kırdı. Artık başkaları da itiraz ettiler. İşte bu vakalar ile bu adam bana müthiş garez bağlamış, cemiyet-i hafiye işinde beni hapsedip intikam almıştır. Meclisin izzet-i nefsi için yaptığım bu şey, bana pek ağıra oturmuştur. Cemiyet-i hafiye meselesi olunca, emniyet-i umumiye müdürlüğünde muavin olan zatı çağırıp: "Bu işe **Rıza Nur**'u

dahil ederek hapsetmeli" demiş. O adam işi iyice tetkik etmiş; bana ait bir şey bulamamış, gidip söylemiş. "Olmaz. Mutlaka bir kulp takacaksınız." demiş. Bu zat namuslu bir insan imiş. İstifa etmiş. Bugün adını da maatteessüf hatırlayamıyorum, sonra emniyet-i umumiye müdürü **Galip**, bizi hapsetmiştir. Görünüz şu **Mahmut Şevket'i**!... Muhalefet almış yürümüştü. Ben de artık evvelce hazırladığım ve iyice okuyamadığım hukuk kitaplarına dalmış, okuyor; öğreniyordum. Aynı zamanda Yunan, Roma tarihlerini, Yunan mitolojisini getirttiğim mufassal kitaplardan tetkik ediyordum. Hukuktan fıkhı kendi kendime anlıyamıyordum. Bir de maliye ilmini anlıyamıyordum. Hukuk-u esasiyeyi çok sevmiştim. Artık tetkiklere müstenit, bibliyografiyi havi hukuk-u esasiye üzerine makaleler neşrediyordum. Bunlar tıbbî eserlerimin ilmî nev'ileri gibi idi. İntihap üzerine de Fransızca kitaplar getirttim, okuyordum. Keza hatip olmak usül ve sanatından bahseder kitap da getirtmiştim. Bundan da çok istifade ediyordum. İntihap hakkındaki eserlerden bir vakit Fransa'da da dayak ve hapis ile intihap yapıldığını öğrenmiştim.

Muhalif gazeteler arasında "Sada-yi Mil'et" adında bir gazete vardı. Sahipleri Karamanlı Rumlardı. Tunus'lu **Hayreddin Paşazade Tahir Bey**, **Ahmet Samim** bu gazetede idiler. **Şeyhülislâmzade Muhtar** da oraya makale yazıyordu. Ben, o vakitler çapkınlıkta da berdevamdım. Akşam yemeklerini Tokatlıyan'da yiyordum. Vuru'mak korkusunu unutmuş, gece yarısına kadar sokakta idim. Bir akşam Tokatlıyan'da yemek yerken dışarıdan cam vuruluyor, baktım **Samim**. Eliyle dışarı gelmemi işaret etti. Çıktım. Biraz sarhoştu. İleride bir zabitin yanına götürdü. Bana prazante etti. Zabit, pek sarhoştu. Ayakta duramıyor, yıkılıyordu. Sonra onu savdı. Bana dedi ki: "Bu akşam Sirkeci'de istasyon birahanesinde idim. Masada birçok zabit vardı. Beni çağırdılar. Bu mülâzim bana ta-

bancasını gösterdi. Bununla şimdiye kadar yedi kişi öldürdüm. Seni de bununla öldüreceğim, dedi. Mahsus, tanıyasın diye bu zabiti senin yanına getirdim. Bunlar beni vuracaklar." Haline acıdım. Geceleri sokağa çıkmamasını tenbih ettim. Zaten bir müddettir tehdit mektupları da alıyordu. Bir defa da matbaaya bir mülâzim gelip, kendisini tehdit etmiştir. Yine tedbirli davranmıyordu. Ne vakit söylesem, sözlerime "Kader!" diyordu. Bu esnada bu çocukta bir hal nazarı dikkatimi celbediyordu. Âdeta ölüme razı olmuş, gününü bekler gibi idi. Sanki ölüm onun boynuna ipini takmıştı. Kendini kurtaramıyordu. Samim kurtulmaya çalışmıyordu da, tam bir teslimiyet gösteriyordu. Ben söyledikçe gözleri melankolik bir bakışla bakıyor, kader diyor, başka demiyordu. Halini gören, bizzat ölüme kat'î karar vermiş zannederdi. Tokatlıyan'a getirdiği bu zabit, **Enver**'in amcası **Halil**'dir.

Aradan bir müddet geçti. **Samim** yine eski halinde. Muhalif yazılardan da vazgeçmiyor; tedbir de almıyor, dikkate çarpar bir surette çapkınlığa inhimak gösteriyordu. Halbuki evli ve çocukları da vardı. **Muhtar**, bizi bir akşam yemeğine köşke davet etti. **Samim, Fazıl Ahmet**, ben sözleştik, Bab-ı âli'de daima gittiğimiz kütüphanede birleşeceğiz, beraber Köprü'ye, oradan vapura binip Kuruçeşme'ye gideceğiz. Benim bir işim çıktı, randevuya gidemedim. **Samim, Fazıl Ahmet** buluşmuşlar, beni beklemişler, gelmeyince gitmişler. Ortalık kararmaya yüz tutmuş imiş. Yanyana gidiyorlarmış. Bahçekapısı'nda börekçinin önüne gelmişler. Orada yaya kaldırımının önünde Taşhan'ın çıkıntısı vardı. Bir rovelver patlamış. Bir iki daha atılmış, **Samim** yıkılmış. **Fazıl Ahmet**, kurşunun kulağı yanından vızıltısını işitmiş. Eğer ben de olsaydım, bir kurşun da benim yiyeceğim şüphesizdi galiba... Tesadüfe bak... Bir zabit, koşarak karşıdaki karakola girmiş. Sabah erken haber aldım. Yüreğim sızladı. Ağladım. Samim

çok zeki idi. O zekâda adama nadir tesadüf etmiştim. Oldukça da malûmatlı idi, tabii daha terakki edecekti. Pek güzel yazıyordu. Ben nükte söylemeyi ve işitmeyi severim. Bir nükte söylesem kimse anlamasa derhal o anlar ve nükteli cevap verirdi. Yahut kendisi gayet güzel nükteler söylerdi. Pek hoşuma giderdi. **Samim** de beni son derecede sever, daima methimi yapardı.

Cenazesini Bab-ı âli'de eski Ahrar fıkrası altında nakletmişler, arkadaşları topladık. Bu işte **Kıbrıslı Şevket** çok gayret ve celâdet gösterdi. O da arkadaşlarımızdan idi. Ölümüne bir nüsha-yi fevkalâde çıkarıldı. Buna **Celâl Sahir** de iyi bir makale yazdı. Bu işte o da celâdet ve vefa gösterdi; fakat böyle olan **Sahir**, bir-iki ay sonra **Cavid**'e yattı. Ve İttihatçı oldu. Bu faciayı böylece ve az zamanda unuttu, **Samim**'in kanı kurumadan, katilleri safına geçti.

Büyük cenaze alayı yaptık. Hükümet merasime mâni olmak istedi.

Samim, öldürüleceğini biliyordu. Bilhassa intikamını arayacağımdan emin olarak delilleri bana bildiriyordu. **Halil**'i de bana göstermişti. Ben katilin **Halil** olduğuna hükmettim. Adliyeye bu babta beyanatta bulunacağımı bildirdim. Aldıran, dinleyen olmadı. Katil, bulunamıyor deyip işin içinden çıktılar. **Samim** de böylece aramızdan gitti. Safımızda bir kuvvet idi.

Bir-iki gün sonra mebuslara Beylerbeyi sarayında bir ziyafet ve eğlence verildi. Hükümet ricali de davetli idi. Padişah da orada idi. Padişahı görmek istedim. Beni yanına sokmadılar. Bir şey yapacağımdan korkuyorlardı. Padişahı sakladılar. Ben de herkesin içinde Sadrazamı yakaladım.

Sadrazam **İbrahim Hakkı Paşa** idi. Dedim ki: "Müthiş bir cinayet olmuştur. Katil malûmdur. Hükümet yakalamıyor, bu ne demektir?" Benden hiddetli bir surette

İbrahim Hakkı: "Katil malûm değildir. Hükümet uğraştı. Yok. Ne yapalım." dedi. Ben daha hiddetli: "**Katil** malûm. Ben göstereceğim." dedim. "Yok... **Bulunamadı.**" dedi. Hukukşinas olan **İbrahim Hakkı** için büyük bir zül ve cinayete iştiraktir. Dedim: "Olamaz, kıyamet kopacaktır." dedi: "Ayol... Olur ya... Biri birine kırgınlığı olur. Gelir, revelveri çeker, vurur. O da ölür. Katil kaçar. Aranır, bulunamaz. Bütün Avrupa adliyesinde de bu her gün olmaktadır." Dedim: "Bu, öyle değil. Katil malûm. Cemiyet siyasî. Demek şimdi siz burada iken biri gelecek, ellerimi bağlayacak, beni bağlıyorlar, diye bağıracağım. Siz olur ya, bağlarlar, diyeceksiniz. Üstüme petrol dökecek, bağıracağım. Siz olur ya, dökerler, diyeceksiniz. Sonra ateşliyecek, bağıracağım. Siz olur ya, yakarlar, diyeceksiniz. Ben gideceğim. Siz de olağan şey, deyip işi bitireceksiniz. Bu nasıl olur?" "Olur ya..." dedi. Durdu... "Katil bulunmadı" dedi. Herkes başımıza toplandı. Âdeta arbede kopacaktı. Beni dosttan, düşmandan bir takımları tutup zorla çektiler. Bir tarafa götürdüler.

Bir şey hâlâ hatırımdadır. **Samim** öleceğini biliyor, ona teslimiyet gösteriyor. Kaçınmak istemiyordu. Sanki ölümü kendisi mutlaka istiyordu. Sözü, hali öyle idi. Böylelerin gözlerinde melânkolik bir lem'a oluyor. Buna o kadar alıştım ki, görsem derhal anlarım. Bu lem'a, ihtilâl yapacakların gözlerinde de oluyor. Bugün ihtilâle teşebbüs etmiş birini görsem, gözündeki lem'adan anlarım. Demek bu lem'a ölümü göze almış adamlarda oluyor. Çünkü ihtilâle teşebbüs etmişlerde daima o lem'ayı gördüm. **Samim** o aralık fuhşa da dökülmüştü. Böyle insanlar, revulisyon yapmaya teşebbüs ederler, fuhşa inhimâk ediyor. Bunu çok gördüm. Hattâ ben de ihtilâl yaptığım zamanlarda böyle oldum. Kerhanelerde dolaştım. **Samim**'in bir anekdotunu zikredeyim:

Samim'in vurulmasından birkaç gün evveldi. Ben bir

hanımla münasebette idim. Bir gün kadın, Taksim'de evimde iken Samim gelmişti. Kadını gördü idi. Meğerse kadına göz koymuş. Ne yapıp yapmış, yerini bulmuş, kandırmış. Ben mecliste olduğum bir esnada, bizim eve getirmiş, kadınla yatmış. O günü meclise gelmiş, beni çağırttı. Kendisini koridorda gördüm. Telâşlı, me'yus bir yüzü vardı. Dedim: "Nen var?" "Ah, perişanım. Çocuklarıma para lâzım. Beş param yok. Bana bir lira ver!" dedi. Vermek istemedim. Ne yaptı, yaptı aldı. Hemen gitti. Akşam eve geldim. Hizmetçi vak'ayı anlattı. "Eee, niye mâni olmadın?" dedim. "Ne yapayım, duramedi" dedi. Küplere bindim. İzzet-i nefsime pek ağır geldi. Aynı günde de benden bir lira aldı, çıldırdım. Ertesi günü Samim'i buldum. Pür hiddetlim. O gülmeğe başladı. "Ulan, buraya gel! Utanmaz mısın? Sende hayâ yok mu? Benim evim randevu yeri mi? Alçak! ilâ..." ağzıma geleni söyledim. Hiç bir şey söylemiyor, bir düziye gülüyor. Ben söylüyorum, o gülüyor. Üstüne yürüyorum, uzağa kaçıyor. Of... Çıldıracağım. Nihayet: "Pek iyi! Üste de benden bir lira aldın. Bu ne oluyor," dedim. Tuhaf ve pek tatlı bir gülümseme ile güldü: "Hamam parası" dedi. Ben de güldüm. Beni zorla güldürdü. Öfkemi giderdi. Keskin bir zeki nazarla karışık ince ve güzel bir gülümsemesi vardı..

Tuhaftır, tat'lı söz, yılanı deliğinden çıkarır derler. Doğrudur. Yılan gibi olmuştum, sokmağa hazırdım. Düşmanı söktü. İptidaları ben küfrettikçe onun mukabele etmeyip gülmesi beni çıldırtıyordu. Kavganın da lezzeti mukabele görmektedir. Mukabele gördükçe insanın gayreti artar. Mukabelesiz kavga ve dövüş bir şeye yaramaz.

Bu hususta şunu zikredeyim: Tıbbiye'de talebeyiz. Sınıfta iri, yaşlı, kuvvetli biri vardı. Bir de yaşı da, boyu da pek küçük bir talebe vardı. Bu küçük, o büyüğe, sivrisineğin Nemrud'a musallat olması gibi, musallattı. Büyük otururken ondan iki üç sıra uzakta durur, ona elini biraz

uzatıp sebabe parmağını usul usul kımıldatırdı. Büyük iptida aldırmaz; sonunda hiddetlenmeye başlar; gittikçe hiddeti artardı. Önce sert sert bakar, sonra küfreder, sonra ansızın üzerine saldırırdı. Beriki kaçardı. Biraz sonra yine gelir, yine yapardı. Küçüğün bu başlıca eğlencesiydi. Diğer talebeler de buna gülerlerdi. Bir gün yine böyle yaparken büyük onu yakaladı. Verdi tokadı, verdi tokadı... Bir iyi dövdü... Küçük yere yıkıldı. Büyük durdu, durdu, çekildi. Sükûnet bulacağına hiddeti daha artmıştı. Âdeta gazabından hezeyan halinde idi ve dedi: "Ulan, ne olur bir tokatçık da sen vursaydın ya.....". Hayret ettik. Biri dedi ki: "Niye be, iyi ya, epeyce dövdün." Cevap verdi: "Yok. insan karşısındakinden de bir iki tokat yemeyince kavga ettiğini anlıyamıyor, öfkesi geçmiyor. Bir tokat o vursaydı öfkem geçerdi." Hakikaten insan tuhaf mahlûk. Bu hal vaki. Biz de **Samim**'le kavgamızın tadını alamadık; fakat o, gülmeleri ile bizim öfkemizi aldı.

Samim'in küçük çocukları vardı. Beş paraları yoktu. Bu çocuklara bakmaya ahdettim. Haremi de hastalıklı bir hanımdı. Verem idi. Hâl, vukuat müsaade etmedi. Az zaman içinde hudut haricine sürüldüm. Uzakta ve kendi derdimizle yaşadık.

Samim'i vuranın Mülâzim **Abdülkâdir (Mustafa Kemal** astı) olduğu sonra anlaşıldı. İttihatçılar insanı böyle vururlar, karakola kaçarlardı. Bu asayiş mahalli onların zamanında eşkiya yatağı idi. Yakalansalar bile hükümet ve adliye onları kurtarırdı. Böyle vurmak çok kolaydır herkes yapar. Hükümet ellerinden gidince bu kahramanlığı yapamadılar. O vakit bu işleri yapan Serez komitesi kahramanları sonra **Mustafa Kemal**'i öldürmeyip ağızlarına burunlarına bulaştırdılar. Çünkü hükümette değildiler.

İnsan şehvet babında en alçak, en adi, en canavar bir mahlûktur. **Samim** bana bu işi yaptı. Vakıa bazılarına gö-

re normal bir şeydir. Sonra biri de bana bir başka şey yaptı. Bu hele dünyada en iyi sevdiğim bir arkadaşımdı. Kardeş gibi severdim. Böyle diyorum doğru değil, hiç bir kardeşimi onun kadar sevmedim, zeki, malûmatlı değildi. Fakat çok iyi yürekli, vefalı idi. Ben Cemiyet-i hafiyede hapiste iken hergün bana uğrar, görüştürmezler bir mektup bırakır, yahut mektup yollar, beni teselli ederdi. Bu tesellilerin kıymetini hâlâ unutamam. Ben hapse girmeden evvel bir ebeden güzel bir hizmetçi istedim. Genç, güzel bir Yahudi kızı yolladı. Kızın başına bir macera gelmiş imiş. Bundan onbeş gün sonra hapse girmiştim. Bu arkadaş bu kızı sevmiş. Çıkınca öğrendim. Meğerse bana gelmeden evvel dostumdan gebe kalmış imiş. Kızı hapishaneden avdetimde karnı burnunda buldum. Demek bana geldiğinde dört aylık filân gebe imiş. Kızdım. İntikam almadan rahat edemiyecektim. Kızıltoprak'ta otururdu. Bir gece evinde misafirdim. Bana yukarı kata yatak yapıyorlardı. Zorlandım aşağıda istedim, aşağı yaptılar. Bir Rum hizmetçisi vardı, aşağı katta idi. Su istedim. Hizmetçi geldi. Kandırdım. Bir iki saat sonra yanıma geldi. İntikamımı aldım ve gönlüm ferahladı. Böyle bir şey ben Samim'e de yapardım. Vakadan bir iki ay sonra vuruldu. Vakit olmadı. Bunların ikisi de doğrusu ahlâksızlık; fakat bana bunu yaptıran intikam hissidir. Bunu ertesi günü dostuma söyledim. Aşçısı da bizi görmüş imiş. O da dostuma söylemiş. Ne ise, ödeştik dedik.

Bir vaka daha zikredeyim. Eskiden beri pek sevi̇ştiğim ve mebus biri -ki onun da adını söyliyemiyeceğim. Efradı çok bir aile reisidir- Birgün Taksimdeki evime gayet güzel bir kadın ile geldi. Kadın cidden güzeldi. Alık alık bakmaya başladım. Bu zat evimin her tarafını kendi evi gibi biliyordu. Kadını salona getireceğine yatak odasına soktu. Birden kendi de girdi. İç tarafta daima kilidinde sokulu duran anahtarı çevirip kilitledi. Demek planını ku-

rup gelmiş imiş. Hayranlığım birden hiddete döndü "Kapıyı aç!" diye bağırdım. Ses yok. Yine ve daha şiddetle bağırdım. Ses yok. Yine bağırdım. Bağırıyorum, aldıran yok. Dedim ki: "Kapıyı kırar ikinizi de keserim." cevap yok. Her tehdidi yaptım; olmadı. Kapıya yüklenmeye başladım. Kapı da pek sağlammış. Olanca kuvvetimle omuzluyordum. Açılıp koç gibi ve bütün vücudumu vuruyordum. Yerinden bile kımıldamıyor. Ne yaptımsa imkân bulamadım. Deli gibi, deli değil, kudurmuş yırtıcı bir vahşi hayvan gibi olmuştum. Döndüm, dolaştım. Kâh bağırdım, kâh susup yara yemiş erkek aslan gibi homurdandım, düşündüm. Bu iş erkekliğimi tâ yüreğimden vurmuştu. Şu şehvet ne müthiş bir şeydir. Ve erkekliğe nasıl te'sir ediyor... İki köpek çatıştığı vakit gören diğer bir erkek köpeğin yıldırım gibi koşup erkek köpeği havlıyarak ısırması ve ikisinin kıçları arasına ön ayaklarını koyup ayırmak için abanıp uğraşması da gösterir ki bu hal hayvanlarda dahi şiddetle hükümrândır. İnsan da bu vaziyette böyle bir hayvan, bir köpektir. Kapıyı açabilsem kimbilir ne fena şey yapacaktım. Çünkü gözüm dönmüş, bende akıl ve mantıktan hiç bir şey kalmamıştı.

Nihayet yoruldum, salonda perişan bir halde oturuyordum. Kapı açıldı, bizimki yıldırım gibi fırlayıp kendini sokağa attı, defoldu. Ben kadını yakaladım. Parçalayacak bir halde idim. Kadın gitmek istedi. Mümanaat eder göründü ama ısrar etmedi. Râm oldu.

Bu işin asıl ehemmiyetli kısmı şudur: Kadını istintâk ettim ve ne suretle buraya geldiklerini sordum. Kadın hikâye etti: Ermeni imiş. Kocası varmış. Memuriyetinden çıkarmışlar, sonra adi bir memuriyetle taşraya yollamışlar. Onu getirtmek için uğraşmış, nihayet bizim arkadaşa müracaat etmiş. O da bu şartla vaad etmiş. Kadın bunları anlatırken pek müteessirdi. Her halinden pek namuslu bir familya oldukları, kendisinde hayâ alâmetleri dai-

ma görünüyordu. Ve yine kocasını deli gibi sevdiği anlaşılıyordu. İnsanlara bakınız! Hayatî zaruret bir aileyi ne hale koyuyor. Sonra sevgili kocasını kurtarmak için bir kadın kendini veriyordu, kocasına en büyük hıyaneti yapıyordu. Anlaşılmaz muamma!... Kadın zihniyeti!... Kadınları böyle ricalarda kullanmak işte çok tehlikeli bir şeydir. Fakat bugün hep böyle olmaktadır. Nice erkekler bilirim ki rica için bil iltizam zevcelerini yollarlar. Bunun tarihte başka türlüsü de vardır. İtalya'nın teşekkülü zamanında İtalyan Başvekili İtalya istiklâl muahedesini tasdik ettirmek için bililtizam karısını yollamıştır. Karısını vermiş, milletinin istiklâlini almıştır.

Bu işte diğer bir ahlâkî cihet de vardır. Bizim arkadaş böyle bir kadına nasıl kıymıştır?.. Bu kadın sonra bana birkaç defa daha geldi. Arkadaşa gitmiş, gelmiş, bir şey çıkmamış. Demek iyice eğlenmiş ve işini yapmamış. Sonunda benden medet diledi. Elimden gelmezdi. Çünkü hükümete muhalifiim. Açıkça söyledim. Artık gelmedi. Halbuki arkadaşım İttihatçıydı.

Böyle bir vaka da benim başıma geldi. İttihatçılar beni sürmüşlerdi. Haremi bana geldi. Güzel bir hanımdı. Kocasını kurtarmaklığımı ve sırf kendi isteği ile kendisini bana vermeği teklif etti. Kadını gönlüm çekmedi desem yalan olur. Az kaldı oluyordu. Çünkü kadın satışıyordu da. Satışma tehlikelidir. Erkek kendini kaybeder. Vaziyet ağır ve çirkindi. Bunu düşününce iştahım derhal geçti; fakat evvelce zikrettiğim vaka üzerine isteyen kadını reddetmek tehlikelidir, muvafakat lâzımdır diye koyduğum düstur ve hattı hareketim de gözümün önüne geldi. Bocaladım, durdum. Düşündüm: İttihatçıların pençesinden kocasını kurtarmak zaten benim için mümkün değildi. Yapamıyacağımı kat'i bir dil ile söyledim. Bu söz kadını oynaklıktan, fıkırdaklıktan vazgeçirdi. Gitti, ne ise bu hanım bana düşman olmadı.

Meclise devam ediyorduk. Bu esnada bana birçok evlenme teklifleri oldu. Mektepten çıktığımdan beri oluyordu. Böyle otuz kadar teklife maruz oldum. Bunların arasında çok zenginler de vardı. Ben ise evlenmemeye azmetmiştim. Münasip suretlerle savardım. Bir tanesi pek zengin ve pek güzel idi. Bizzat kız da çok uğraşıyordu. Bir ara'ık gönlüm olur gibi de olmuştu. Arnavut idi. Sırf bundan dolayı almadım. "Bana mutlaka Türk lâzım. Neslimize şimdiye kadar başka kan karışmamış" diyordum.

Bunlarla bir şeyi öğrenmiştim. Kız babaları kızlarını iyi bir koca bulmak için büyük bir telâş ve müşkilât içindeler. Böyle birini bulunca derhal onunla dost oluyorlar. Beni evlerine çağırırlar, yemek yedirirler, geçe yatırırlardı. Bu esnada bazılarının kızları da güya bilmiyerek çıkmış gibi ben sofadan geçer iken o da geçiverirdi. Yahut merdivende karşılaşıverirdik. Yahut bana hekim sıfatı ile kızlarını hasta imiş gibi muayene ettirirlerdi. Bunlar kızların tesettürü âdetinin neticeleridir. Bu halleri görüşmek ihtiyacının sevk-i tabiisidir. Bir de bunlar damat yapacakları adamın en ziyade mevkiinin iyi olmasına bakıyorlar.

Anam da beni evlendirmek için uğraştı. "Oğlum! Ölmeden muradını göreyim" derdi. Ben de: "Gelin - kaynana hikâyelerini bilirsin. Başına belâ alma" derdim. "Ben başka kaynanalar gibi değilim" derdi. Nihayet Sinop'lu bir kız imiş bana zorladı. Bu kızın anası ile pek ahbaptı. Ben de babasını pek severdim. Bu adam ancak Rüştiye tahsili görmüş; fakat fevkalâde zeki, nükteli ve son derece namuslu, sözünü esirgemez bir adamdı. O da beni pek severdi. Kızını vermek istiyordu. İstanbul'da oturuyorlardı. Postada memurdu. Beni evine götürdü. Kızı odasından çıkar bana görünürdü. Kız da güzeldi. Anam bir gün bu kız için beni iyice sıkıştırdı. Ben de kat'i cevap olarak: "Ana! Ben evlenmem. Bekâr yaşıyacağım." dedim. Dedi ki: "Ri-

za! Deme, birgün evlenirsin. Hem aklında yok iken evlenir. Hem de bir belâya düşersin ki bütün hayatında karı seni inim-inim inletir. Her erkek için evlenmek zaruridir. Gel şu kızı al" Dedim ki: "Evlenmem ya, eğer evlenir de karı kötü çıkarsa boşar kurtulurum." Cevabı şudur: "Büyük söyleme! Sen karı boşamayı kolay mı zannediyorsun. Hele sen!.. Namus belâsı çeker durursun..." Şu mübarek kadın peygamberdir sanki. Ne dediyse hepsi birer birer ve aynen olmuştur ki İttihatçıların hapishane ve sürgün'erinde onu hatırladığım gibi evliliğin beni öldürüp çiğnenmiş bir paçavra gibi püsütüp bitiren kara dertleri içinde de hep anamı hatırlamışımdır. Ancak "Çeker durursun" u ölünceye kadar demedi bakalım. Bu yegâne teselimdir. Bu kızla evlenmedik. Kız bana düşman oldu. Sonra Sinop'ta bir Arnavut ile evlenmiş. Hâlâ bu kız ve bu Arnavut en büyük düşman'arımdandır. Fırsat buldukça aleyhimde bulunurlar. Kocasını da kimbilir ne söyliyerek aleyhime sevk etmiştir. Son zamanında kocası çiftliğimi basmış, zahire ve saman yağma etmiştir. Zavallı kadın bunlarla benden intikam almakta olduğunu zannediyor. Halbuki bunlar o kadar ufak ki bana tesir eder şeyler değil. Tuhaf!.. Bu kadın aleyhimde bulunurken daima şunu da ilâve ediyormuş. "Beni istedi idi de varmadım da." Zeveimin de düşmanıdır. Bu cümleyi, her gördükçe onun yüzüne de söylermiş. Bu vaziyet de, esasta bir kadının isteyip te muvafakat görmemesi gibidir ki kadınlık izzet-i nefsini yaralamıştır. Kadın buna tahammül edemiyor. O vakit saf bir kız olan bu kadın çok muhtemel ki benim haberim olmaksızın beni seviyordu. Aşk da tuhaftır. Red görünce düşmanlığa tebeddül ediyor. Demek aşk da izzet-i nefs haline geçtiği gibi menfaate de müstenidir. Halbuki bu kızı almayı bir an bile zihnimden geçirmemiştim. Ne ise bu sözü aciz bir kadının tecellisidir. Varsın

öyle teselli bulsun. Hattâ karım onun bu sözünü bana söylediği vakit ona dahi "Hayır böyle değil, ben onu istemedim" bile demedim. Sükût ettim.

Bana otuz kadar kız vermek istendi, ben bir kızı istedim onu da vermediler. Üstüne ocaktan caba olarak ablasından hakaret de gördük.

Bizim histoloji hocamız doktor **Cemal Paşa**'nın oğlu **Cemil**, (Cem) namıyla resimli gayet güzel bir hicvî mecmua çıkarıyordu. Bunda İttihatçılara resimle, yazı ile gayet yüksek bir nükte ve yüksek bir terbiye ile tarizler yapılıyordu. Bu gazetede **Refik Halid**'in yazıları şöhret buldu. Hakikaten **Refik Halid** bu hususta teferrüd etti. Bu gazetede, diğer gazetelerde de benden bahisler yaparlardı. **Cem** karikatürde Avrupa'da da misli az bir üstaddır. Meselâ **Cavit, Halil** İzmir'de bir seyahat yapmışlar, halk atları çıkarıp arabalarını bizzat çekmiş, bu havadisi İttihatçı gazeteler haber verdiler. O hafta **Cem** bir araba içinde **Cavit** ve **Halil**'i yapmış, ama nasıl, tam onlar. Bir sürü halk da arabayı çekiyor. Altına da sade: "Çektiklerimiz!" yazmış. Şu manaya, şu istihzaya, nükteye ve inceliğe bakınız. Birgün **Cemil** Meclise gelmiş, beni buldu. Dedi ki: "Senin hemşerini görmek istiyorum." Kim o?" dedim. "Mebusunuz **Hasan Fehmi**" dedi. "Ne yapacaksın?" cevabına "Resmini yapacağım" dedi. "O kadar meşhur mu?" dedim. "Evet" dedi. Hakikaten bu adam şununla meşhur olmuştur: Meclis müzakereler esnasında İttihatçılara muhalif lakırdı geçse derhal ve pürhiddet yerinden fırlar bağırarak mütecavizane söyler, İttihatçıları müdafaa ederdi. Sözlerinde de bir incir çekirdeğini dolduracak manâ yoktu. Türkçesi de gayet bozuk ve kusturucu Gürcü Türkçesidir. Onun bu halleri, bir de sakalının bakır gibi kırmızı olması şöhretine sebep olmuştu. İttihatçıların böyle birkaç adamı vardı. Derhal muhalif söz söyleyene saldırırlardı. Bunların biri de Üsküp mebusu **Hoca İbrahim**

idi. Ufak boylu, çirkin suratlı, cahil, avamdan biri idi. Bana çok hücum ederdi. Boş gürültüler yapardı. **Talât**'ın sevgilisi idi. Hiç sevmezdim. Bu iki dalkavuk da hoca gürûhundan idi. Sonra ben sıhhiye vekili iken bana geldi. Sefil bir halde idi. Muhacir olarak benden Bursa'da bir hane istedi. Derhal verdim. Eski kabahatlerini yüzüne bile vurmadım. Harbi Umumi felâketinin mes'uliyeti İttihatçıların bu desteklerinin idi. Bizzat kendi de muhacir olup gelmiş. Bunların bir tanesi de Kastamonu mebusu **Küçük İsmail**'dir. Bu kadar cahil ve tulumbacı az olurdu... Bunlar ittihatçıların makbulü idi.

"Peki! Söyliyeyim. Poz yapsın" dedim. "Yok, yok. Sakın haber verme; olmaz" dedi. "Eee, nasıl olacak?" dedim. "Ben senin arkandan gelirim. Sen onu bulunca bir dakika lakırdıya tut! Yetişir." dedi. Hayret ettim. Bir dakika!... Tuhaf. Öyle yaptım. **Hasan Fehmi**'yi lakırdıya tutarken merakımdan arada sezdirmez surette arkama ve yanıma bakıyordum. Gördüm ki **Cem** dikkatle bir cephesinden baktı bir de yanına geçip profilinden baktı ve gitti. Bir de dört gün sonra çıkan **Cem**'e baktım; **Hasan Fehmi**. Ama ne... **Hasan Fehmi**'nin kendisinden daha ziyade **Hasan Fehmi**, **Cem**'in bu kudretine hayran oldum. O vakitten beri **Cem**'e büyük bir hürmet beslerim. Yazık! Türk'te böyle bir dehâ var da ondan istifade edilmedi. O da kendini rakıya vurdu, sönmek üzere. Yetişmemiş milletlerde dâhilere revaç yoktur. Bunlar böyle mühitlerde bedbahttır. İyi bir bağçe ve timar görmezler. Çiçeksiz, meyvesiz mahv olup giderler. Bu, müslüman mahallesinde salyangoz satmak gibidir. Zavallı, bu sefer de **Mustafa Kemal** tarafından dehâsının cezası olarak hapse mahkûm edildi.

Süleyman Nazif bizim ile beraber muhalifti. Çok kudretli bir nesircidir. Oldukça tetebbu sahibidir. Tarzı eski tarzdır; fakat ateşlidir. İttihatçılar aleyhine iyi makale-

ler yazardı. Severdim. Birgün baktım İttihatçılar lehine bir makale yazmış. Hayret ettim. Bab-ı âli yokuşunda rastladım. Sordum. Kızardı, cevap veremedi. Bu, müthiş seciyesizlikti. Artık adama düşman oldum. Zaten bir takım ahlâksızca şeyleri dillerde söylenirdi. Der iken mükâfaat gördü. Bağdat'a, Basra'ya vali oldu. Harb-i Umumî zamanında da yine İttihatçılara aleyhtar olmuş. Bu adam işte böyle dönek, ahlâk mefhumu bilmeyen biri idi. Yalnız hayatının sonlarında iyi bir iş yaptı. İstanbul, İtilâf Devletleri tarafından işgâl olunurken vatanperverâne bir makale neşretti. Bu bir celâdet idi.

İzmir mebusu **Abdullah Efendi** de muhalif idi. Makalelerimi takdir ederdi. Kendi de İttihatçıların aleyhine makaleler yazardı. Kâh sarık sarar, kâh şeyh kü'âhı giyer, kâr eline tespih alır, dolaşır, kâh bedevî Arap kisvesi taşır, kâh sivil giye, derbeder, sözünde ve halinde sebat gösterilmeyen tuhaf bir adamdı. **Abdülhamid** zamanında Avrupa'da ve Amerika'da dolaşmış, orada da şapka giymişti. Bir gün birden bu da İttihatçılar lehine bir makale neşretti. Kendisini gördüm.

"Bu ne hal be?" dedim. Bana: "İttihatçılar iyidir. Yanılmışım." dedi ve beni de kandırmaya çalıştı. Vay nâbekâr!... Fena laflar söyledim ve "Bari dönüyorsun. Bu kadar birden yapmayaydın. Dünyada senin kadar çabuk dönen hiç bir şey yoktur. At bile, en ufak kayık bile dönerken bir daire çizer" dedim. Bunda bir iş vardı. Sebebini öğrenmek lâzımdı. Kalleşin söylediği sebep, sebep değildi. Tahkikat yaptım. Sebep anlaşıldı: Meğerse bu adam Amerika'dan, **Abdülhamid**'e Avrupa'daki Jön Türk arkadaşları aleyhine jurnaller göndermiş imiş. Abdülhamid hall' edilince bu jurnaller toplandı. Hamid kendine verilen jurnalleri yırtmamış, saklamış imiş. Bunlar birçok sandık dolusu olarak toplandı. İttihatçılar işlerine yarayacak jurnalleri ayırmışlar. **Talât Abdullah**'ın jurnallerini de almış, bir

gün kendisini çağırtmış, "Al! Şunlara bak!" demiş. **Abdullah** jurnalleri görünce benzi atmış, hoşafın köpüğü gibi kesilmiş. **Talât:** "Artık bizimle olacaksın. Lehimize makale yazacaksın. Yazmazsan bunları neşredeceğim" demiş. O da derhal ilk makalesini yazmış. Henüz istibdat devrinin tesiri herkesin üzerinde pek büyüktü; jurnalciler herkesce en kötü, en menfûr insan telakkî ediliyordu. Şimdi bu tesir mahv olmuştur. Çünkü Meşrutiyet, hattâ Cumhuriyet **Abdülhamid'in**kinden daha bayağı daha iğrenç jurnalcilere mâlik olmuştur. Hâlâ, **Abdülhamid** zamanında kinden ziyade moda ve terakki meselesidir. Diğer jurnalleri yaktılar. İttihatçılara hizmet eden nicelerinin jurnali böyle yakıldı. **Mahmut Şevket'**in jurnalleri de bu meyandadır.

Sabah gazetesinin başmakalelerini **Diran Kelikyan** adında bir Ermeni yazardı. Malûmatlı, yazısı kudretli bir adamdı. İttihatçıların aleyhinde yazardı. Birgün baktım, bu da birden döndü. Dedim: "Galiba bu da öyle!..." Soruşturdum. Onun da jurnali varmış; **Talât** ona da aynı şeyi yapmış. **Talât** pek cahil idi; fakat itiraf etmek lâzımdır ki zeki, pek şeytan bir komiteci idi.

Mecliste Kanun-i Esasi'de bazı tadilât yapıldı. İttihatçılar matbuattan pek bizar idiler. Matbuat kanununa bir takım kayıtlar koydular. Bunun amili **Hüseyin Cahit'**tir. Mazbata muharriri de o idi. Bir gazeteci bunu yapıyordu; fakat bu kayıtlar muhalefeti durduramadı.

Küçük **Babanzade İsmail Hakkı**, İttihatçı ve **Cahid'**in arkadaşı idi. Tanin'de yazı yazardı. Mebustu. Yeni bir şeye başladı. Meclisteki müzakere esnasında muhaliflerden söz söyleyen ve hattâ söylemeyen mebuslar sözle, hareketle ne kusur yapmışsa onları alay, karikatür tarzında yazardı. Bu suretle onları tezyif ederdi. Onlar da bundan müteessir olurlardı. Birgün benden de bahs etti. Halbuki kendisi ile meşrutiyetten evvelden beri şahsi dostluğumuz

vardı. Beyoğlun'da bir rum kapatması vardı. Hastalığında bu kadını bana tedavi ettirmişti. Ertesi günü mecliste onun arkasında ve yanlarında oturdum. Bütün sözlerini, hareketlerini, tetkik ve not ettim. Cidden maskara edilecek bir çok şeysini buldum; keyiflendim. Mükemmel tezyif halinde bir makale yazıp neşrettim. Ertesi günü mecliste bana: "Doktor bunu yazmamalı idin. Beni maskara ettin." dedi. "Eee, Pekiyi! Bana dil uzattın. Ben sana cevap verdim. Anladın mı, istersen bu müsabakaya devam edelim" dedim. Dedi ki: "Bir daha senden bahs etmem." Dedim: "Yok. Ne benden, ne başkasından. Bu sütunu kapatacaksın." "Pekiyi!" dedi. Artık yazmadı. Bu mesele bitti.

Düyun-u umumiyede bir **Zeki Bey** vardı. Kayseri'li idi. Cidden zeki ve münevver bir adamdı. **Mizancı Murad beyin** can-ciğer ahbabı idi. Benim de ahbabımdı. Hastalıklarına bakmıştım. Beni Makri köyünde evine dâvet ederdi. Pek şişman, pek hoşsohbet biri idi. İttihatçılar **Murad Bey**'e, **Zeki**'nin akıl öğrettiğini, **Murad**'ı onun sevk ettiğini zannediyorlardı. Zavallıyı vurdular. Bir jandarma neferi, katili görüp yakaladı. Katil **Çerkes Ahmed** adında Serez Komitesi fedaîlerinden imiş. Hapsolundu. Fakat beraet ettirdiler. Adliye nazırı **Necmeddin Molla**'nın yaptığı ceza kanununda hakimlerle tereddüt olup eksriyet olamazsa kaatilin beraetine karar verileceğine dair bir madde vardı. İşi bu maddeye döktüler. Hakimin birine tereddüt yaptırdılar; **Ahmet** çıktı. **Molla** yamandır; İttihatçılara çok hizmeti vardır. **Ahmed**'i sonra Harbi Umûmide **Cemal Paşa** Şam'da asmış. O da buldu. **Zeki** ile bir Marsilya seferimiz vardı ki gümrükten geçişimiz gülünç bir vak'adır. Bir kamarada idik. Marsilya görününce ben seyre gittim. Vapur limana girdi. Kamaraya indim. Ne bakayım. Şişman **Zeki** bir kat daha şişmiş. Elinde de birkaç bizim antika peşkirler var. Bana: "Bunları da sen elbisenin altına sarıver" dedi. Dedim: "Zaten kim görse se-

nin vücudunda bir şeyler olduğunu bilir. Ben yapamam. Beni yakalarlarsa beynime inme iner." "Birşey olmaz. Sen yanımda bulun da ben nasıl geçiyorum gör" dedi. Önde bir seccade ve kutu kutu lokumlar vardı. "Ya bunları ne yapacaksın?" dedim. "Onlar açıkta geçecek" dedi. Gümrükte yanında durdum. Hepsini memurun önüne koydu. Kendi de küp gibi. Memur: "Bir şeyin var mı?" diye sordu. Zeki "Yok" dedi. O esnada birbirlerine bir tuhaf baktılar. Bu nazarlar birbirine anlattı. Memur "Geç! Geç" diye bütün eşyasına tebeşirle müsaade işaretini yaptı. O vakit iki el şimşek sür'atiyle birbirine yaklaştı ve çekildi. Gümrükten çıktık. "Ne haber?" dedi. "Doğrusu hayret!" dedim. "Ne versem beyenirsin?" dedi. "Ne verdin?" dedim. "Beş frank, yani bizim bir mecidiye kadar.?"

Artık Fındıklı'da meclisde muhalifler artıyordu. Bu esnada Dersim mebusu Lütfi Fikri kendini göstermeye başladı. Muhalefet ediyordu. İttihatçılar Ermeni Hallaçyan'ı Nafia Nâzırı yapmış'lardı. Bu adam cahil, hem de pek sersem idi. Ne diye nâzır yapmışlardı bilmem. Büyük projelerden bahsederdi. Âdeta Anadolu sahilinden Girit'e köprü yapmak isterdi. Onu ben hekimce müşahade ettim ve emraz-ı akliyyeden, kratenizm denilen hastalığın arazını onda buldum. Lütfi Fikri buna bir istizah yaptı. Ve nutkunu söyledi. Hallaçyan'ı perişan etti. Ogün görüldü ki Lütfi Fikri iyi hatiptir. Lütfi Fikri çok ahbabımdır. Gayet tek'lifsiz dost olmuşuzdur. Beraber çapkınlık dahi yaptık. Aynı zamanda lâtifeci adamdır da. Zekidir. Hukukî malûmatı da epeycedir. Nükteden anlar. Hayatı nizamlı, çalışkan, namuskâr bir insandır. Rakı, tütün, kahve dahi içmez, kendine sahiptir. Nutuk söyliyeceği vakit iki-üç ay çalışır, hükümet dairelerinde de o iş için tetkikât yapar, vesikalar elde eder. Sonra nutkunu yazar. Nihayet aynanın karşısına geçip söyler, hareketler yapar. Bunu bir çok defa tekrar eder, ezberler, hareketlere mümarese peyda

eder. Sonra gelip mecliste şöyler. Bu usul çok iyidir. Ben de yapayım dedim. Bir türlü yapamadım. Yazardım fakat türlü konuşmalardan mı, neden aynanın karşısına geçip tekrar edemezdim. En mühim nutuklarımı da yazmış, ancak bir defa okuyup söylemişimdir. Vaktim yoktu.

İşleyen demir ışıldar derler. Doğrudur. İnsan çalışma ve idman ile hemen her şey olur. Şu bu olmak, meselâ hatip olmak isteyen olamam diye me'yus olmasın. İdman ile olur. Vakıa hatiplik hak vergisidir ama böylesi de çalışmazsa iyi hatip olamaz. Kendisinde hak vergisi olmayan da çalışma ile fevkalâde hatip olamazsa da sayılı hatiplerden olur. Eski Yunan'ın en meşhur hatibi **Demosten** kekeme imiş. Nutuk söylemek istemiş, söyleyememiş, rezil olup forumdan çekilmiş. Sonra idmana başlamış. Deniz kenarlarına gider dalgalara nutuk söylermiş. Ağzına çakıllar alır, bir şeyler söyler ve yaparmış. Nihayet en iyi hatip olmuş, o vakit Yunanistan'ı zaptetmek isteyen Makedonya kralı **İkinci Filip** aleyhine meşhur nutuklar söylemiştir ki bunlar el'ân "Filipik" adıyle meşhurdur.

Ben bu hali Türkiye teşrii meclislerinde daima gördüm. İlk hatipler daima muallimler ve avukatlardır. Ben de muallimlik ettiğimden olacaktır ki söz söyleyenler içinde idim. **Lütfi Fikri** de avukattır. Sonra hatipler yetişiyor. Meselâ **Hoca Mustafa Sabri** ilk nutuklarında pek yavandı, gittikçe zararsız bir hatip oldu. Ankara'daki ilk mecliste **Hüseyin Avni** pek yavan söz söyler iken gittikçe adım adım terakki edip iyi hatip oldu. **Mustafa Kemal** hiç söz söyleyemezdi. Zamanla çok iyi hatip oldu. Hele **İsmet Paşa** pek yavandı. Gittikçe hatip gibi oldu.

Meşrutî ilk mecliste **Lütfi Fikri, Mustafa Sabri,** Doktor **Rıza Tevfik** iyi söz ederlerdi. **Gümülcineli İsmail** de zararsız idi. Bu da avukattı. İttihatçıların en iyi hatibi Selânik mebusu **Cavit** ile İzmir mebusu **Seyyid Bey** idi. Bunun biri muallim, diğeri avukat ve muallimdi. **Hüseyin Ca-**

bid iki-üç defa söz söylemek istedi. Pek yavandı. Hiç söyliyemedi. Artık nutku terk etti. Halbuki yazısı güzeldir. İyi yazan iyi söyliyemiyor, iyi söyliyen iyi yazamıyor diyorlar. Bunun doğru bir düstur olduğunu zannetmem.

Lütfi Fikri nutkunu mimik olarak da canlandırmak hassasına mâ'ikti. Arada bir alay da karıştırırdı, tatlı olurdu; fakat sonra alayı suiistimal etti; çok yapardı. Soğuk olurdu. En ciddî mevzularda iken bunu yapar, nutkunun bütün ciddiyeti ölürdü. Kendisine birkaç defa da söyledim. Bir türlü vaz geçmedi. Bir insan kendisini bilebilir; fakat bazı şeylerini kendi bilemez. Bunları başkaları görür. Bu sebeple ben kendimi islâh için kusurlarımı daima başkalarından sorarım. Bu iyi bir usuldür. Tavsiye ederim. Ancak sorulacak adamlar zeki olup epey gören ve bir de garaz ve ivazdan âri olanlar olmalıdır. Yoksa insanı yanlış yola sevk ederler. Hem de birine en iyi dost ve hattâ en namuslu bir adamı da olsa kusurunuzu söylemeyiniz. Birgün onu aleyhinize kullanır. Benim bunun aksine bir tabiatım vardır: Daima kendi kusurumu itiraf etmişimdir. Bu halimi islah edemedim. Buna mukabil başka huyum vardı. Herkesin kusurunu derhal yüzüne vururdum. Yanımda bir kusur yapıldı mı, biri cehalet yaptı mı derhal tashih ederdim. Böyleleri insana hürmet ve riayet etmeye mecbur oluyorlar, bazan da düşman oluyor. Sonra bu huyum şöyle oldu: kimsenin kusurunu yüzüne vurmaz oldum. Bazan bir mânalı bakışla bile bakmaktan kendimi men ettim. Sevdiğim ve yetişmesi me'mûl biri olursa onun kusurlarını kendisine söylerim. Namussuz olup da sevmezsem bu sevmediklerimin kusurlarını aslâ söylemezdim. Sorsalar bile söylemezdim. Sebebi: kusurunu, bilmediği şeyi öğrenir, tekemmül eder diyedir. Böyleleri hatâlı kalsın daha iyi. Tekemmül ederlerse mazarrat'ları da, şerleri de mükemmel oluyor.

Lütfi Fikri bir takım meziyetlerine rağmen bazı ku-

surlar sahibidir. Kendini çok beğenmiştir. Birinin kendisine tefevvukuna aslâ tahammül edemez. Onca dünyada onun üstüne adam yoktur. Kimseyi dinlemez. Kendinde hatâ kabul edemez. Hakikaten hatâlı olduğunu anladığı zaman bile üstüne kondurmamağa çalışır. Bu hususta sizi ikna için lüzumsuz yere uğraşır durur. Müthiş inatçıdır. Sonra pek egoisttir. Herşeyi kendi için, kendi şöhreti, mevkii için yapar ve herşeyde bunu arar. Herkesi kendine hizmet ettirmeye çabalar; kendi ise kimse için bir adım bile atmaz. Bu hali bütün arkadaşlarca çabucak öğrenilmiş, kimse ona uymamıştır. Bu zat iki kişiyi arkasına toplayamamıştır ve toplayamaz. Egoizmi ile herkesi dilgir eder. Hem de pek tamahkârdır. On para harcamamak ister. Mevki hırsı çoktur; hem de saklamaz. aşikâr söyler. Hattâ nâzır olmamayı kendine zül bilir; yeniden kabine teşkil etmek sevdasındadır. Bunu daima ve açıkça söylerdi. Hâlâ hiç birini de yapamadı. Ben **Lütfi Fikri**'yi samimi bir muhabbetle severim. Çünkü namuslu, aklı başında, hoşsohbet bir adamdır.

Artık mecliste fırkalar belirmeye başladı. **Gümülcineli** Dahiliye Nâzırlığı istemiş, İttihatçılar vermemiş; muhalefete geçmişti. Meşrutiyetin, millet meclislerinin bu fenalığı vardır. Mebusluğa her varan derhal nâzırlığa göz dikiyor. Nice ahmaklar, nice şerirler ve hırsızlar o makamları geçmek istiyor. Bu hırs millet işi için çok muzır oluyor. Bir takımların muhalefete geçmesine de bu sebepolmuştur. **Gümülcineli** pek dindar görünerek bir takım hocaları kandırmıştı. Otuz mebustan ibaret Ahâli Fırkası adında bir fırka teşkil ettiler. **Mustafa Sabri, Hoca Küçük Hamdi**, Konya mebusu **Zeynelâbidin, Vasfi** bu fırkanın başlarındandır. Bunlar ekseriyetle Anadolu'lu Türkler idi. İçlerinde birkaç da Rumeli'li Türk vardı. Demek bu fırka kâmilen Türk ve hemen umumiyetle hoca idi. İttihatçılara muhalif idiler.

Ermeni mebuslar otuz kadardı. Taşnaksiyonlar çok idi. Bunların **Zehrâb, Vartekes, Pastırmacıyan** başlarında idi. Taşnaklar, İttihatçılara yardım ediyorlardı. **Murat Boyacıyan, Doktor Dagavaryan** Hınçakların başlarından idi. **Dagavaryan** iyi bir adamdı. Çok sevişirdik. Bunlar İttihatçılara muhalifti.

Rumların bir kısmı ittihatçı idi; bir kısmı **Boşo** ve **Kozmidi** ile beraber ayrı bir teşekkül halini almışlardı.

Arnavutlardan ekserisi İttihatçı birazı da bizim gibi muhalifti.

Araplar bir Arap fırkası yapmak hevesine düşmüşlerdi.

Yahudiler İttihatçıydı.

İttihatçılar bize taarruzlarında Türk'ten gayrı ve vatan hainleri ecnebi unsurlar ile birleştiğimizi en büyük yüz karası olarak ileri sürüyorlardı. Bu tamamiyle **hakikate zıd** ve tezvirdi. Muhalefette Türk de, Arap da, Arnavut, Rum ve Ermeni de vardı; fakat bu unsurlar kendilerinde de vardı. Hem de bu unsurların ekseriyetleri İttihatçılarda idi. Hattâ Taşnaklar İttihatçıların o kadar hararetle partizanları idiler ki **Zehrâp** her vesilede onları müdafaa eder, **Vartekes** her müzakerede onlar lehine ve muhalefet aleyhine komiteci, gözleri dönmüş, ağır ve hakaretle sözler söyler, muhalefete eşkıya gibi saldırırdı. Zaten eşkıyalıktan gelme idi. Ben bunlara bilhassa **Pastırmacıyan**'a çok söyledim: "Hatâ ediyorsunuz. İttihatçılara hizmet etmeyiniz" dedim. Dinlemediler. Ama sonra cezasını hem de sahnlarında da müthiş surette görmüşlerdir. Yani İttihatçılar tarafından katledilmişlerdir. Vakıa dâva Türklük ve Ermeni'liktir ya... Ne ise... **Pastırmacıyan** malûmatlıca terbiyeli, efendiden bir adamdı. Severdim; fakat **Vartekes** kaba, âmiyane ve vahşi gibi bir adamdı. **Türk** aleyhine komitecilik ederken ayağından vurulmuş topallardı. Bir gün mecliste müzakerede bir şeyler söylemiştim. Bu der-

hal İttihatçıları müdafaa etti. Yerine geldi. Sıralarımız yakındı. Bana oradan da laf atmaya başladı. Ben de söyledim. Üzerime yürüdü. Ben de yürüdüm. Az kaldı bir felâket oluyordu. Mebuslar, bilhassa **Pastırmacıyan** araya girdiler de bizi ayırabildiler. Bunlardan yalnız **Pastırmacıyan Talât**'ın katliamından kurtulabilmiştir.

Biz muhalifler mecliste reisin sol koluna tesadüf eden yeri tutmuştuk. **Lütfi Fikri, Mustafa Ârif, Giritli Mehmed Ali,** ben yanyana idik. Ahâli fırkası da bize yakın oturuyordu; fakat bu Taşnak partisi de bizim yanımıza oturmuş; bizi yandan iz'âc ediyorlardı. **Mustafa Arif ve Mehmed Ali** çok iyi insandırlar. Bunları çok severim. Ekseri konuşur, şakalaşırdık. Sonra bunlar da İttihatçılardan çok çektiler. **Mehmet Ali** Giritlidir. Giritlilerin kötü adam o'duklarında ittifak vardır. **Mehmet Ali** pırlanta gibi bir istisna idi.

Lütfi Fikri bir gazete çıkardı, iptidaları hiç yazamıyordu. Uğraşıyor, bir şey kaleme alıyordu. **Hüseyin Hilmi Paşa**'nın akrabasından **Fahri**'yi yanına almıştı. Onu tashih ettiriyorlardı. Bu tashihe rağmen yine makaleleri yavandı. Nihayet çalışa çalışa iyi yazı da yazmaya başladı. Vakıa hatipliği derecesinde muharrir olamadı; fakat yazıları da düzgün oldu. İttihatçılar bu esnada yeni matbuat kanunları ile boyuna gazete kapatıyorlardı. **Lütfi Fikri**'nin gazetesini de kapattılar. Biz de on-onbeş mebus birer gazete imtiyazı aldık. Bunları **Lütfi Fikri**'ye verdik. Hükümet birini kapatınca diğerini çıkardı. Benim namına olan gazete bir gün yaşadı. Benim başmakalemle vefat etti. Bir müddet devam eden bu vaziyet, tuhaf ve gülünçtü. Hükümet çare bulamadı. İttihatçılar yine **Mustafa Kemal**'e nisbetle çok iyi adamlarmış. Bir İstiklâl Mahkemesi ile işi temizleyip, ekseriya kanunî vasıtalarla uğraşırlardı. Gelen kadı, giden kadıya rahmet okutur derler ya, hakikaten öyle. Padişahlara kızdık; Meşrutiyet oldu der-

ken **Abdülhamid**'i aradık. İttihatçılardan çok çektik; aman dedik. **Mustafa** tepemize oturdu; "Ah İttihatçılar, meğer siz zemzemle yıkanmışsınız" dedik. Bu zavallı milletin talihi budur. Bakalım ileride de **Mustafa Kemal**'i aratacaklar mı?!... Bu da olursa kıyamet günü geldi demektir.

Meclisin haline baktım. Muhalefet pek çoğalmıştı. Toplansa, İttihatçılara nisbetle ekseriyeti yapacak. Bunları toplayıp disiplinli bir kitle haline koymak lâzım. Bu suretle iyi bir teşkilât ile İttihatçıları kanunen yıkmak işten bile değil. Hem de Araplar bir Arap Fırkası yapmak fikrindeler. Bunu da bu Babil kulesi içine alıp yutmak lâzım. Babil kulesi bir zarar değil; çünkü İttihat ve Terakki fırkası da öyle. Ne çare, memlekete zaten öyle; meclisi de tabiî böyle olacak. Arapların bu millî fikirleri pek tehlike'li. Bir defa yol açılırsa akıbet vahimdir. Avusturya meclisi gibi olacak. Rumlar da zaten açık değilse de bu fikri besliyorlar; sözlerinden anlaşılıyor. Hattâ haber aldığıma göre Atinanın teşviki, emri ve parasıyla Beyoğlunda kulüp de yaptılar. Adı Edebî Cemiyet; fakat maksat istiklâl. Ben Türklük için can veriyorum; fakat bunu gizli leğen gibi taşıyorum. Kimseye söyleyemiyorum. Çünkü biz bunu yaparsak, diğerleri de zamirlerini açığa vurmağa meşrû bir sebep bulacaklar. Bu da memleketin parçalanması ve inkırazı demektir. Vatan, İşkodra'dan Basra'ya ve Yemen'e kadar uzanıyor. İçinde yetmiş iki buçuk millet var. Bu hal Türkiye'nin en büyük zaafı ve hayatını daima tehdit eden en büyük tehlike idi. Bu sebeple millî fırkaların teşekkülünden tüylerim ürperiyordu. O vakit **Hüseyin Cahit**, kendisi Arnavut olduğu halde **Tanin**'de Rumlara karşı "Millet-i Hâkime" diye makaleler yazmış idi. Vakıa Türklükten bahsetmiyor ama, Millet-i Hâkime demek de bir meşrutiyette olur şey değildi. Bu adamın bu çılgınlığına fena halde kızmış ve: "Ya kasdî yapıyor, haindir. Yahut hırs onun gözünü kalın ve kara bir gaflet per-

desi ile bürümüş. Devlete ne büyük zararlar hazırladığını göremiyor" diyordum. Zaten memleket türlü milletlerden mürekkep olduğundan, Millet-i Hâkime'den bahis haksızlık idi de. Böyle meşrutiyet de olmazdı. Türkiye, oraları koloni halinde hususî kanunlar ile idare etse başka idi. O vakit onlardan mebus olmazdı. Türkiye'de hem de o kudret yoktu ki... Hakikaten Rumlar çıldırdılar. Bu Millet-i Hâkime aleyhine kalktılar. Hakikaten bu makaleler baruta ateş vermişti. Bari Millet-i Hâkime yerine Türk deseydi. Onu da diyememişti ve diyemezdi.

Ne ise, muhalif grupları toplamaya teşebbüş ettim. Lâzım gelen mebuslarla görüşüyordum. Araplar umumî bir fırka halinde birleşmeyi kabul etmek istemediler. Bunun başında **Abdülhamid Zehrâvî** vardı. Şam mebusu **Şükrü Aselî** ile sevişirdik. O, saf idi. Bana fikirlerini açmıştı. Ben de hiç bozmamıştım. Onun fikri Şam'da Emeviye devletini kurmaktı. Hattâ babası da o fikirde imiş. Kendi söylediğine göre **Mithat Paşa** Şam valisi iken babasıyla bu fikirde ittifak etmişler imiş (!..). **Mithat Paşa** ihtimal onu elde etmek için, müsait görünmüştür... Bu Arapları tehdit ettim: "Siz, eğer Arap fırkası yaparsanız biz de Türk fırkası yaparız. İttihatçılarla da birleşiriz. O vakit kim zarar eder görürsünüz" dedim. Korktular. Fikrimi kabul ettiler. Ahâli fırkası da **Gümülcineli**'nin tesvikiyle girmek istemedi. Ne yaptım yaptım onları da ikna ettim. Bilhassa **Zeynelâbidin**'i zorladım, iknaa çalıştım. Onun sayesinde **Gümülcineli** hükümsüz kaldı. **Zeynelâbidin** cahil bir şeyh idi. Ama zeki idi. Bilhassa sebatlı, anûd ve insan ikna etmekte pek muktedirdi. Hatta **Ahmet Rıza** onun için insana yakı gibi yapışıyor derdi ki, doğrudur. Umumî bir muhalif fırkası teşekkül etti. Artık meclis'te bir İttihatçı, bir de muhalif olarak iki fırka vücuda geldi. Vaktiyle "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar" diye bir eser neşretmiştim. Orada bazı malûmat vardır.

Benim gayem İttihatçı aleyhine ne kadar kuvvet varsa hepsini toplamak idi; daha aleyhe sevk edebilecek bir kuvvet, hattâ karınca varsa, onları da alıp birleştirmek idi. Yalnız askeri istemiyorduk. Halbuki İttihatçılar daima askere, orduya istinat ediyorlardı. Bu ise pek muzır bir şeydi. Askerin, ordunun siyasî fırkalara girmesi, siyasetle uğraşması birçok mahzurları havidir. Bir defa orduya tefrika sokup disiplini, vahdeti kaybettirir. Böyle ordu mahvolmuş demektir. Harp kudreti kalmaz. Sonra iki de bir hükümeti indirir, bindirirler; hükümette istikrar kalmaz. Bu da pek muzırdır. Hükümetler kanunla değil, kuvvetle çıkar, inerler, pek fena şeydir. Sonra daha muzırı, militarizm hâkim olur. Bu da, bu devleti öldürücü müthiş bir mikroptur. Yani yeniçeri zorbalığı meydan alır. Roma'nın pretoriyenleri, bizim yeniçeriler siyasete karışarak, isyanlar yapıp padişah ve hükümet devirerek bu iki devletin izmihlâline sebep olmuşlardır. Bu sebeple Avrupa Hukuk-u Esasiye âlimleri orduya "büyük dilsiz" adını vermişlerdir. O, siyasette dilsiz gibi durmalıdır. Bu sebeple biz muhalifin, bir bayrağımız da ordunun siyasetten çekilmesi idi. Nutuklarımızda, makalelerimizde İttihatçıların bu kusurunu yüzlerine vuruyor, devleti bu suretle mahvedeceklerini, orduyu fırkalarından çıkarmalarını söylerdik; fakat dinlemezlerdi. Bu kusuru biz de yapmayalım dedik. İyi, fakat bunsuz da muvazene yapmanın imkânı yoktu. Demek ki biz evvelâ ne kadar hüsnüniyetle muhalefet yapıyorduk. Lâkin karşımızdakileri meşrû vaziyete gelmez görünce biz de çığırdan çıktık. Bir müddet İttihatçılara "memurları fırkaya almayın" dedik. Dinlemediler. Sonra biz de aldık. Nihayet askerler le de işe giriştik.

Aynı zamanda meclis dışarısında da fırkaya harici teşkilât yapmak lâzımdı. **Mithat Kemal, Miralay Sadık'ı** da fırkaya almamı teklif etti. Buna lüzum görüyordu ve

diyordu ki: "Orduda çok taraftarı var." Biz bununla orduda İttihatçılar aleyhine propaganda yapar, zabitlerin İttihat Fırkasından çekilmesi mümkün olur, dedik. O, beni gittik; **Sadık Bey**'le görüştük. Dedim ki: "Meclisi bir fırka halinde topluyorum. Sen de girer misin?" Girmeye can attı. Baktım çelimsiz, çarpık bir adam. Kısa boylu, ayakları harfi gibi. Sanki ekmekçi çıkağı. Malûmatça da sıfır. Derviş zihniyetli bir şey. Bana iyi bir tesir yapmadı. Bir şey ummadım; fakat kendimce: "Karınca olsa yine gelsin" dedim. **Mustafa Arif Bey**'le **H. Nazım** imzasıyla yazılar yazan **Abdülhamid**'in mabeyincilerinden ve sonra Dahiliye Nazırlığı da eden **Reşit Bey**'i bize davet ettim. Benim Beyoğlundaki apartmanımda toplandık. Bunlar fırkanın program ve dahilî nizamnamesini kaleme aldılar. Sonra birlikte müzakere ettik. Bazı tadilât ile kabul ettik. Bu programı **Sadık Bey**'e götürdüm. Okumadı bile. İmzayı bastı. Okusa da anlamazdı. Bir mühür gösterdi, "Bu fırkanın mührü olsun" dedi. Baktım, derviş mührü. Nüsha yazısı gibi dervişane remizler ve şekiller. Dedim. "Böyle şey olmaz." Ne ise, başka mühür yaptırdık.

İki ay kadar evvel âyandan **Damat Ferit Paşa, Rıza Tevfik** vasıtasiyle beni ve **Lütfi Fikri**'yi dâvet etmiş. Beltalimanına **Ferid**'in yalısına gitmiştik. Bize dediydi ki: "Dördümüz birleşelim. Siz üçünüz Mebusanda, ben de Âyanda. İttihatçıları sendeletiriz." Ben de "Buna lüzum yok. Yakında büyük bir fırka yapacağız. O vakit beraber çalışırız" demiştim. Bir kaç temasımızda bu adamın gayet basit kafalı olduğunu görmüştük. Saçma ve çocukça işlerle meşgul olurdu. Saçmaladıkça masada yanımda oturan **Lütfi Fikri** dizi ile dizimi dürterdi; alay ederdik. **Lütfi Fikri** pek alaycıdır. Fırsat zuhur etti mi, aslâ fevt etmez. İşte bu **Ferid**'in yalısında iki-üç kere toplandık, dördümüz idik. O güzel ve zengin kütüphanede **Ferid Paşa**

âdeta ümmî bir adamdı. Hem de zekâ züğürtü idi. Buna rağmen pek mağrur ve kibirli idi.

Fırkanın proğram ve nizamnamesi bitinceye kadar dokuz doğurmuştuk; çünkü İttihatçılar haber alırlarsa benim evi basar ve cemiyet-i hafiye diye bize fena şey yaparlardı. Bitince hemen Dahiliye Nazırına gidip verdim ve ferah'adım. Dahiliye nazırı kabul etmek istemedi. Nihayet zarurî kabul etti. Tehlike bitti.

Bu fırka hakkında büyük harbin mütarekesi esnasında neşrettiğim "Hürriyet ve İtilâf" adındaki eserimde malûmat vardır ki fırkanın iç yüzüdür.

Bu fırkanın vücuda gelmesi İttihatçıları şaşırttı. **Talât** bu işte benim rolümü öğrenmiş ve bana pek kızmıştı. **Talât** benim için "Teşkilâtçı adam" dermiş. Bu işten dolayı olsa gerek.

Artık daha iyi çarpışıyorduk. Ekseriyet bize geçecek gibi idi. Muntazaman sözler söylüyorduk. Benim mecliste ilk büyük nutkum (Linç) meselesi hakkındaki nutkum idi. İki saat kadar sürmüştü. Bu nutku on gün kadar çalışarak malûmat toplayarak hazırlamıştım. **Hüseyin Hilmi Paşa** sadrazam, **Rafet Paşa** hariciye nazırı idi. Sadrazam önce kürsüde mağrur tavırda ve cesur cesur lakırdı söylüyordu. Muhaliflerin nutuklarından sonra perişan bir hal aldı; söz söyleyemez oldu. Sonlarda o dereceye geldi ki, cevaba dâvet edildiği vakit dışarı gidiyor; gelip kürsüye çıkıyor; bir satır bir şey okuyordu. Demek dışarda birine sorup yazarak geliyordu. **Rafet Paşa** kürsüsünün altında oturuyordu. O da sersemlemişti. Gözlerini kapatıyor, ağzını açıyor, öyle dinliyordu. Yanındakilere: "Bu adam kulak yerine galiba ağzını kullanıyor!..." diye alay ediyordum. Linç imtiyazını vermedik. Bu hükümetin müthiş bir mağlûbiyeti olmuştu. **Şehzade Abdülmecid Efendi** bu cel-

sede locada idi. Benim nutkum bitince dışarda beni tebrik etti.

Şimdi daha sık, daha çok söylüyordum. Bize arka olan bir fırka vardı. Bu insana kuvvet veriyor; hatip böyle bir kuvvete güvenirse daha cesur ve daha beliğ oluyor. Evvelce bize lakırdı söylerken İttihatçıların gürültücü mebusları laf, gürültü, kapak vurma suretiyle sözümüzü keserlerdi. Böyle bir-iki defa şaşırmıştım; fakat alıştım. Gürültü ederlerken susardım. Tabii nasıl olsa gürültü ve sözleri biterdi. Bitince yine başlardım. Yine yaparlar, ben hallerine gülerek beklerdim. Bu bana bir eğlence olmuştu. Susunca yine söylerdim. Artık bizimkiler de onların hatiplerine aynı şeyleri yapıyorlardı. Bize kuvvet verici şeyleri söylüyorlardı. Bu hal lehimize büyük bir terakki idi.

İttihatçılar tabii bana pek kızıyorlardı. Bu esnada "Cemiyet-i Hafiye" meselesini bahane ederek ve bilhassa **Mahmut Şevket**'in teşebbüsü ile beni de hapsettiler. Bu hususta "Cemiyet-i Hafiye" adında bir eser yazdım. Bu kitapta işkencelerin resimleri de vardır. Vesikaları Avrupa'ya götürüp Nice'te **Şeyhülislâmzâde Muhtar Bey**'in evinde gece ve gündüz çalışarak yirmi günde yazdım. Resimleri de Rodos'a giderek oraya sürülmüş Cemiyet-i Hafiye mahkûmlarına vaziyetleri yaptırarak fotoğrafiye ettirdim. **Kâmil Paşa** kabinesi zamanında bastırdım ise de henüz iyice dağıtılmadan ve satılmadan İttihatçılar yine hükümete geldiler ve kitaplarımı müsadere ettiler. Galiba yakıp imha etmişler. Sinop'ta bizim kütüphanede bir tane vardır. Bundan da beşyüz lira altın zarar ettik. Bizde politikada muhalefet yüzünden zararların hepsi vardı. Böyle para zararı da üstüne tuz-biber oluyordu.

Hapishaneden sırf Selânik mebusu **Rahmi**'nin himmetiyle kurtulduk. Bunun da sebebi **Necmeddin Molla**, onu da sevk eden evvelce ameliyat yaptığım kaynanasıdır. O

vakit İngiliz sefareti tercümanı **Fih Moris**'in de hükümet nezdinde dostane teşebbüste bulunduklarını bana söyledi ise de herhalde te'sir **Rahmi**'nindir. Ben de **Rahmi**'ye mukabelesini yaptım. **Kâmil Paşa** kabinesi İttihatçıları tevkif edeceği vakit **Rahmi** geldi, bana sordu, gittim öğrendim ve kaçmasını, isterse bende saklanmasını söyledim. Bir yere gitti, saklandı Hapisten kurtuldu. Bu suretle ödeştik. Tuhaftır, politikada birbirinin hayatî düşmanı olan'ar bazan böyle ahval ilcaatiyle birbirinin canını kurtarıyorlar.

Cemiyet-i Hafiyede beni hapseder etmez **Doktor Nazım**, idam edilmem için dehşetli uğraşmış. Doktor **Bahattin Şakir** de beraber olmuş. Bu politikada adeta hergün benim başımda ölüm dolaşırdı. Nedense en ziyade canımı çıkarmak isteyenler bu iki meslekdaşımdı. **Nazım:** "Canım, fırsat bu fırsattır. Bir daha ele geçmez. Şu vesi'e ile **Rıza Nur**'dan da kurtulalım. Yarın asalım bitsin" dermiş. En ziyade önüne duran Menteşe mebusu **Halil** imiş. **Halil:** "Canım, olmaz. Âlem ne der? Bu bir mebustur. Deliller bulalım da öyle asalım. Vakit verelim de deliller bulsunlar" dermiş. **Nazım:** "Vakit geçirmeye gelmez. İş gevşer. Kaynak tavında iken dövelim" der, israr edermiş. Ne ise **Halil** işi âtiye taallûk ede ede iş gevşedi. **Rahmi**'nin teşebbüsü ile İttihat merkez umumîsi beraatıma karar verip divan-ı harbe tebliğ etti. Divan-ı harb beraatıma hükmetti. **Necmeddin Molla**'nın çalışması kaynanasını ame'iyatla kurtardığımızdandır dedik. **Kâmil Paşa** kabinesi Necmeddin Molla'yı da hapsetmiş imiş. Kardeşi **Esat Molla** derhal bana geldi. **Kâmil Paşa**'ya gittim, **Molla**'yı hapishaneden çıkardık.

Galiba bu iki meslekdaşın benimle zoru şu idi: Biz pek düşmandık ama **Talât, Rahmi** gibi bazıları ile de bazan dostça konuşurdum. Hattâ bir defa **Nâzım**'la da **Necmeddin Molla**'nın evinde buluşmuş, konuşmuş; fakat şiddetli

münakaşa etmiştik. **Talât** ile dostça görüşürdük. Birgün **Talât** bana: "Canım, vaz geç. Birleşelim!" dedi. Ben de: "Sizde kötü adamlar, kötü işler var, olamaz" dedim. "Yok" dedi. "Var" dedim. Nihayet "Kötü kim, söyle!" dedi. "İşte **Nazım, Bahattin Şakir**" dedim. **Talât** şöyle cevap verdi: "**Bahattin** kötüdür. Kabul ederim; fakat Nazım iyidir. Ona söz söyletmem. Senin yanlışın var." Ben şu cevabı verdim: "Peki! **Bahattin**'i fırkanızdan tard edin." Bana şöyle dedi: "Ya, **Bahattin**'i fırkadan tard edelim de başımıza yeni bir **Rıza Nur** daha mı çıkaralım?!" **Talât** galiba bu muhaveremizden bu adamlara bahsetmişti. Bana karşı olan şahsî düşmanlıklarını başka türlü izah edemem.

Hapishane müdürü mülâzim **Salim** idi. Hakkında "Cemiyet-i Hafiye" kitabında malûmat vardır. Pek deli ve zalim biri di. Nihayet bu hizmetlerine mükâfat olarak **Doktor Nazım**'a bacanak olmuş, fabrikalar yapmış, zengin olmuş. Lozan'dan sonra bir defa sokakta rast geldim. Beni görünce önüne baktı. Ben başkası gibi değilim ki bundan intikam alayım. Pek isterdi.

Hapishaneden çıkınca sersem gibi idim. Sokakta bana tesadüf eden bir çok adamlar da beni görünce geçmiş olsun diyecek yerde derhal kaçarlardı. Bunların bir tanesi de **Tunalı Hilmi** idi. O pek aşağı bir adamdı. Bu adamdan pek iğrenmiştim. Halbuki **Şehzade Mecid Efendi** Köprüde bana rastladı; ben müşkül mevkie koymamak için görmemezliğe geldim. Derhal benim olduğum yaya kaldırımı tarafına gelip elimi sıkarak "Geçmiş olsun. Keder etme! Şerefiniz büsbütün artmıştır. Böyle şeyler milletin büyük adamlarının başına gelir." dedi. Çok gönlümü aldı ve kendisine muhabbetimi arttırdı.

Bu hapis'lik bana her cihetle pek pahalıya oturmuştu. Sıhhatim rahnedar olmuştu. Bilhassa unutkan ve sersem olmuştum. Viyana'ya tebdil havaya gittim. Sol kulağım-

da evvelce nezle vardı. Hapishanede ikisi birden işitmez oldu. Ve şiddetli uğultulardan muzdariptim. Viyana'da tedavi olundum. Biri tamamiyle geçti. Birinde pek az bir şey kaldı. Viyana pek güzel bir şehirdir. Etrafı ormanlıktır. Bu ormanlarda dolaştım, durdum. Kendime geldim. Viyana'nın müesseselerini, müzelerini, fakülte ve hastahanelerini, kütüphane ve mebanisini gezdim. Bunlara dair on kadar makale yazdım. Maatteessüf neşredemedim. Elân Sinop'taki kütüphanemdedir. Meşrutiyetten beri ilk defa olarak işte Viyana'da revolversiz gezdim. Bunu hissediyorum. Üstümden bir yük, bir sıkıntı kalkmış gibi idi. Hayat emniyeti duyuyordum.

Beni Cemiyet-i Hafiyeden hapsettikleri vakit kahraman-ı hürriyet **Niyazi**, asılmam için divan-ı harp nezdinde teşebbüs ve ısrarda bulunmuş. Beraet ettiğimi vakit Makri köyünde birkaç kişinin yanında divan-ı harp azasından birini şiddetle tekdir edip "**Rıza Nur**'u behemehal asacaktınız" demiştir. Demek kurtulmamız adeta keramet nevinden olmuştur.

Şerif Paşa Viyana'da olduğumu haber almış, bir telgrafla pek göreceği geldiğinden bahsederek beni Paris'e çağırdı. Benim de Nice'e gidip orada (Cemiyet-i Hafiye) adındaki eserimi yazmak niyetim vardı. Paris'ten geçerim deyip Paris'e geldim. "Gar de liyon' un yanında bir otele inip **Şerif**'e bir mektup yazdım. Sabah erken otele telefon etti. Onbirde gelip beni alacağını söyledi. Bekledim. Onbir, onbir buçuk, oniki, yok. Fena kızdım. Bu ne terbiyesizlikti. Viyana'dan Paris'e davet et, randevu ver, bir saat beklet, gelme... Otelden çıktım. Büyük Bulvarlara geldim. Tam operanın yanında "Cafe de lape" nin önünden geçiyordum. On metre kadar ileriye bir otomobil yanaştı. Baktım, içinden **Doktor Nihad Reşat** çıktı. Elini uzattı, bir kadının elinden tutup çıkardı. İçeri baktım, **Şerif** çıkıyor. **Nihat** beni gördü. Ben hemen geri dönüp savuştum.

Bu sefer hiddetim gazaba döndü. Bize randevu veren adam kadın peşinde. Zaten bu adamın pek gabi, pek cahil olduğunu bilirdim; fakat ahlâkî kısmını bilmezdim. Meğerse pek terbiyesizmiş de. Artık görüşmedim. Ancak gelmişken bazı malûmat toplamak lâzımdı. Çıkardığı Meşrutiyet gazetesinin matbaasını biliyordum. Gazeteye o vakit **Mevlânazâde Rıfat** bakıyordu. Oraya gittim; **Rıfat**'ı buldum. **Rıfat** sevdiğim bir adam değildi; fakat aramız da bozuk değildi. Muhalifti; bu sebeple görüşürdük. "**Şerif** sen hapiste iken ne yaptı, bak!" dedi. Gitti bir Meşrutiyet Gazetesi getirdi. Baktım, dehşetimden saçlarım ayaklandı. Nasıl kurtulduğuma şaştım. Paris'te bulunduğuma bin şükür ettim. **Şerif** bu gazetede diyordu ki: "**Rıza Nur**'u da yakalamışlar. Onu yakalamaktan ne çıkar? Daha cemiyette onun gibi ne kadar var?" Bunu yazmak için insan çok ahlâksız, sade ahlâksız değil çok vicdansız, çok namussuz olmak lâzımdır. Halbuki cemiyetinde değilim de... olsam da böyle söylenir mi? Herifler bir ufak delil arıyorlar. Bulsalar bizim kelle hemen gidecek. **Rıfat:** "Ben böyle şey olmaz dedim. Yazılmaması için çok uğraştım. Dinletemedim." dedi. Artık hükmettim ki bu adam aynı zamanda vicdansızdır. Demek kendine mevki, şeref vermek için bizi orada prasa gibi doğratmak istemiş. Bu adamdan uzaklaşmak lâzımdır. Bunu ya ahmaklığından, ya sırf şeref hırsından yaptı. İkisi de kötü. Aptal dosttan, akıllı düşman yeğdir. Namussuzlardan ise uzak olmak akıllılıktır. Ancak muhaberemiz, herifte politikaya ait yazılmış mektuplarım vardı. Ben İstanbul'a gidince bunları da neşretmesi mümkündü. Beni yeniden hapse sokarlar. Aldı beni bir şüphe. Herşeyden evvel bu mektupları almalı. Amma nasıl almalı?.. Haber aldım, haremi Nice'te imiş kendi de gidecekmiş. Haremi zeki, malûmatlı bir hanımdı. Hattâ evvelce lakırdı sırasında politika ile **Şerif** uğraşacağına, haremi uğraşsa iyi olur derdim. Ben Nice'e gideceğim

Orada bir çare ararım dedim. Herhalde mektupları almadan İstanbul'a dönmemeye karar verdim. Şerif'ten fena korktum. Ne ise **Nice**'de haremi ile görüştüm. İttihatçıların muhaberemizden haberdar olup mektupları elde etmeye çalıştıklarından ve beni behemahal asmaya karar verdiklerinden, bunları almaksızın dönemiyeceğimden, kendisine ve kocasına olan büyük hürmetimden bahsettim. Kadın: "Mektuplar buradadır. Vereyim. Gönlün rahat olsun. Sen çok çektin" dedi. Ve mektupları verdi. Mal bulmuş mağribî gibi sevindim. Bu işin bu kadar kolay olacağını zannetmemiştim. Hemen evden savuştum. Mektupları yırtıp kenefe attım ve artık münasebeti kestim; fakat iş bununla bitmedi. Bizim İstanbul'a dönüp neşrettiğimiz Cemiyet-i Hafiyede işin mahiyeti, iç yüzünü olduğu gibi göstermiş, cemiyetin sıfırlığını, tesbit etmiştik. **Şerif** buna kızmış. Viyana'dan Paris'e geldiğimde **Sabahattin:** "Çok çektin. Kıldan kurtuldun. Bu suretle tebdil havaya muhtaç oldun. Avrupaya çıktın. Şimdi üste bir de masraf ediyorsun Sen zengin değilsin. Bunlara **Şerif** sebep oldu. Vicdanca bu masrafı onun vermesi lâzımdır" demiş, ben lüzum olmadığını söylemiştim. 'Yok, yok, ben **Şerif**'e söyliyeceğim" demiş, ben de: "Söylemeyiniz. Çünkü o düşünür bir adam olsa kendisi, söylenmeden, teklif ederdi." demiştim. Sonra **Sabahattin, Şerif**'e söylediğini ve fakat **Şerif**'in adam olmadığını bana söyledi. Bunun da cemiyet-i hafiye kitabında mustasar bir cümle ile yazmıştım ve artık bu lakırdıyı da unutmuştum. Hudut harici kovulup da Paris'e geldiğim vakit **Mısırlı Prens Mustafa Kâmil** bana: **"Şerif Paşa** diyor ki; **Rıza Nur** cemiyet-i hafiye kitabında aleyhime yazmış. Çünkü benden para istedi de vermedim onun için" dedi. Bu sözü işitince tepem attı. Para istemek ne demek? Düşündüm, neden sonra aklıma geldi: **Sabahattin,** sözümü dinlemeyip söylemiş, budur. Hemen kendisine "Boş herif!" diye başlayarak bir mektup yazdım. Yapılacak son haka-

ret ne ise yaptım. Cevap verdi diyor ki: "Sen haddini bilmiyorsun. Burası Türkiye değil. Bu medeni memlekette adama başka şey yaparlar." Cevap verdim ve daha taşkın hakaretlerle dedim ki: "Ben nerede olduğumu senden iyi bilirim. Burada adama ne yaparlar!... Niye yapmadın?!. İlk mektubumun fırsatını kaybetmiş gibi duruyorsun. Sana işte yeni bir fırsat veriyorum. Hadi göreyim seni, yap!" Ertesi günü Fransız mebuslarından birinden bir mektup aldım. Şerif Paşa'nın şahidi olduğunu düel'o saat ve şartlarını konuşmak üzere şahitlerimi göndermemi bildiriyor. Derhal cevap yazdım. Dedim ki: "Hazırım. Yalnız Paris'e geleli henüz üç gün oduğundan kimseyi tanımıyorum. Şahid bumak için birkaç gün müsaade ediniz. Ancak o bir askerdir; silâh intihabını bana bıraksın. Ben de şimdiden revelver intihab ettim" ve sokağa fırladım. Şahid arıyordum. **Mozurus Paşa** orada idi. Ona rica ettim. Kendi kabul etmedi. Başkasını bul dedim. Vâdetti. Türklerden aramaya çıktım. Derken bizim eve **Kâmil Paşa'nın** oğlu bahriyeli **Said Paşa, Kâmil Paşa'nın** kızının oğlu **Fuad İlyas** ve **Doktor Nihad Reşat** geldiler. Dediler ki: "Siz muhalefet'in iki büyük rüknüsünüz. Burada düello yaparsanız fena bir te'siri olacak. Vazgeç." "Olmaz, dedim, ondan para istemişim diye propaganda yapıyormuş. Utanmıyor mu? Böyle yalancı herif; düello ile bunu temizlemelidir. Hem düelloyu o teklif etti." Çok yalvardılar. Beni yumuşattılar. Dediler ki: "Biz sana şahid olalım. İşi dostane bitirelim." Düşündüm. Bunlar şüphesiz onun tarafından gelmişler. Hele **Nihad Reşat** onun her türlü ve her nevi âletidir. Demek herif korkmuş. Zaten pek korkaktır. Bunları şahid yapmak nasıl olur? "Haysiyetimi gözeteceğine namusunuz üzerine söz veriyor musunuz?" dedim. "Hay, hay!..." dediler; gittiler. Zabıtnameyi getirdiler. Güya aramızda polemik olmuş, hiddetle söz söylenilmiş, bu sebeple ben geri almışım. Şerif de geri almış. İş kapanmış. Bu bizim

namuslu şahidler güya beni ve hakikati müdafa etmişler. Polemik ve benim geri almam filân aslâ yoktu. Ne ise oldu. **Fuad**'ı namus'u zannederdim. Ona güvenmiştim. Tavrı pek ciddi, azametli, namuslu durur idi. Bu sefer Paris'te gördük ki meğerse baş dolandırıcılardan imiş. Ecnebî hükümetlerine casusluk sanatı icra edermiş. Babası âsetin imiş. Çerkeslik dâvasındadır.

Şerif son yıllarda Kürt istiklâli için çalışıyordu. Hoybon Cemiyetinin Fransızca olarak Kâhire'de bastırdığı kitaplarda **Şerif**'ten bahsedilmektedir. **Şerif** gayet gabî, tahsili pek nakıs. Türkçe iki satır yazamaz. Fransızcası da öyle. Gayet ahlâksız, vicdansız, namussuz biridir. Bu sefer elime Fransızca bir kitap geçti, bunda bir Fransız, **Şerif**'in Paris'te oğlan kerhanelerinde kendisini yaptırdığı yazılıdır. Hayret ettim. Bu adam fuhuş ve zevk u safa yolunda bütün servetini mahvetmiştir. Şimdi sürünüyor.

Hapishaneden çıkarken zindancı Mülâzim **Salim**'in zavallı, masum politika mevkuflarını dövdüğü kanlı kızılcık değneği ile ham deriden yapılmış kırbasını jandarma **Mustafa**'ya odasından çaldırdım. Yatağımın pamuğu içine soktum. Evime getirdim. **Lütfi Fikri**'yi çağırttım. Anlattım ve değnekle kırbacı da verdim. **Lütfi Fikri** bir mebusun haksız olarak aylarca hapsedilmesi hususunda hükümetten bir istizah yaptı. Bu kırbaç ile değneği kürsüden gösterdi.

Lütfi Fikri bunlarla bu nutkunda büyük bir muvaffakiyet kazandı ve şöhreti arttı. Bu değnek ve kırbacı tekrar ondan alıp **Sinoplu Altınoğlu Nikolaki**'ye saklattım. Onda idi. Niyetim müzeye koymaktı. Milletlerde böyle müzeler vardır. Bunlar tam müzelik idiler; fakat harbi umumî sonunda İstanbul'a avdetimde istedim. **Nikolaki** ölmüş, ailesi dağılmış, bizim şeyler de daha başka mektuplar vesaire ile beraber kaybolmuştu.

Artık mecliste iki fırka çarpışıyordu. Dışarıda Hürriyet ve İtilâf adını koyduğumuz fırka büyük bir muvaf-

fakıyet'e ilerliyordu. Maatteessüf bu fırkada çabucak **Sadık, Mustafa Sabri,** alaylı Mülâzim **Şaban** ve **Gümülcineli**'den mürekkep bir klik teşekkül etmiş, fenalık, edepsizlik başlamıştı. Mecliste de ekseriyete yakın bir adede baliğ olduğumuz halde hükümeti devirmeye imkân göremiyordum. Devrilse ertesi günü İttihatçılar ihtilâl yaparak hükümete gelecekler. Bizim fırkadan da ümit yoktu. Birkaç adam klik yapmış, para ve dalavere peşindeler. Böyle bir fırka ile hükümete geçilse de ne yapılabilir. Artık mecliste, fırka ile, kanunla meşrutiyet usulü ile İttihatçıları devirmek mümkün olamıyacağı kanaatini hasıl ettim. Buna ordu, komite, isyan ve ihtilâl unsurlarını katmadan başka çare olamıyacağına hükmettim. **Lütfi Fikri** ise tamamiyle kanunî vasıta ile muvaffak olacağına kani idi. Arada aramızda şiddetli münakaşa olurdu. Komite, ihtilâl usullerinin şiddetle aleyhinde idi. Bunu bildikleri için İttihatçılar **Lütfi Fikri**'ye o kadar ehemmiyet vermezlerdi. Sade nutuklarından hırpalanıyorlardı. O da onlarca o kadar mühim değildi. Hem de onu korkutuyorlardı; o da korkardı. Tuhaftır, **Lütfi Fikri** nutuklarıyla cidden cesaret göstermiştir. Halbuki bizzat çok korkak bir adamdı. İttihatçılardan ödü kopardı. Şaka olarak **Lütfi**'ye derdim ki: "Hem korkuyorsun, hem yapıyorsun. Bu nasıl şey? Hem kaç, hem kıç at...." Gülerdi, gülerdim. Bu esnada İttihatçıların kendisini de vuracaklarından pek korkuyordu. İki Lâz muhafız getirdi. Bunlar arkasından gider, gelirlerdi. Aylarca evinden, yani Ayastafanostan Findikli'ya meclise böyle gidip gelmiştir.

Bu bapta münakaşamızda **Lütfi**'ye şöyle derdim: "Yahu! Sen vaziyeti kavrayamıyorsun. Her şey kanunla olur diyorsun. Göremiyorsun. Vaziyet şudur: Sen, ben yani muhalifler, bir köyden çıkmış, diğer köye giden beş-on kişiyiz. Yılda bir eşkiya çetesi önümüze durmuş. Tüfekleri çevirmişler. Soyunun diyorlar. Sen de kanun ki-

tabını, Kur'an-ı uzatıyor, yahu: bu kanun, bu Allah'ın kelâmı. Bunlar eşkiyalığı menediyorlar. Haydin, çekilin diyorsun. Kurşun bu kitapları mı deler, bu kitaplar tüfeği mi kırar .... Vakıa kanun, tüfeği kırar; fakat bu yerde değil, jandarma muhafazasındaki adliye dairesinde. İşte sen bu yeri tayin edemiyorsun. Ne vakit ki bu kitapların arkasında kuvvet vardır. Yani jandarma ve tüfeği vardır, o vakit bu kitaplar tüfeği kırabilir." İllâ inat eder, bunu kabul etmezdi. Ben de onu artık yol arkadaşı gibi telâkki etmemeğe başladım. Ben artık makale filân da pek az yazıyordum. Nutuk cihetine de ehemmiyet vermiyordum. Zihnim bütün ihtilâle saplandı. İhtilâl ile bu işi temizlemekten başka çare görmüyordum. İttihatçılar devleti, milleti mahvedecekler. Bir damla kanın aktığına razı değildim. Bu da ihtilâl ile zıd bir şeydi. Ben, hekimlik ile büyümüş, insanların hayatını kurtarmaya alışmıştım. Güç geliyordu. Nihayet: "Ne çare, zarurîdir. Bir milletin halası için beş-on evlâdın kurban edilmesinden ne çıkar" dedim. İlk kurbanlar da şüphesiz bizler idik. Kelleyi koltuğa almayınca böyle bir işe girmek mümkün değildir. Evet, muvaffak olmak var; fakat olmayınca ölüm muhakkak. Muvaffak olunsa bile ilk çarpışmada ölmek de haritada var. Düşün, düşün, kelleyi de koltuğa aldık. İnsan ne garip mahlûktur; canını da fedaya karar veriyor. Zaten gördüklerimle söylerim ki; ölmeye karar vermeyen komitacılar muvaffak olamıyor, hem de sonra üste canını kaybediyor. İhtilâlde muvaffak olmanın en büyük şartı, ölmeye kat'î karar vermektir. Kaçmayı düşünenler hem muvaffak olamıyor, canını üste veriyor.

Cemiyet-i hafiyye rahnesinin tedavisinden İstanbul'a döndüğüm günlerde idi. Mecliste Balıkesir mebusu ve sarıklı olan **Abdülâziz Mecdî Efendi** beni gördü, bir şube odasına götürdü. İttihat fırkası hemen umumiyetle oraya toplanmıştı. **Mecdî** bana dedi ki: "Doktor! İşte bak biz

birleştik. Bütün İttihat Fırkası, İttihatçı hükümetin aleyhinde. Artık mani kalmadı. Fırkamıza sen de gir. Her iş oldu." Hayret ettim. Vaziyete bak. Bir-iki yıl evvel ben cemiyete hücum ettiğim vakit herkes: "Sen mukaddes cemiyete lâf söylüyorsun" diye hücum ve tel'in etmişti. Bizim başladığımız şey o derece terakki etmiş ki, bu İttihat fırkası da kâmilen onların aleyhinde.... "Mükemmel!" dedim. Gökte aradığımız yerde bulunmuştu. Bu meşhur "Hizip vak'ası" dır. Dedim ki: "Âlâ! Ben de girerim. Ancak henüz hiç bir şey olmamıştır". "Ne demek? Görmüyor musun?" diye bağırdı. Dedim: "Hayır! Olmamış. Olsun da gireyim. Ancak şimdi size gayet mühim bir nasihatta bulunacağım. Onu tutun! Şimdi hükümeti buraya çağırın! İstizah yapıp adem-i itimat vererek düşürün! Gelmezse, vaktiyle **Kâmil Paşa**'ya yapıldığı gibi gıyabında adem-i itimat verin ve yine derhal yerine iyi bir kabine kurun. Sonra da **Talât** ve emsali beş-on kişiyi tevkif edin." "Ooo... dedi, bunlara hacet yok. **Talât**'ın suratı çamur gibi olmuş, yalvarıyor. Bir kere görsen....." Dedim: "Evet yalvarır, fakat bir-iki gün vakit ve fırsat verirseniz, sizin hepinizi parça parça eder, tozunuzu savurur." Zavallı bir şeyden anlamıyordu. "Yok, iş olmuş, bitmiştir." dedi. Dediğinde durdu. Hem fırsata acıdım, hem zavallıların kendi başlarına acıdım. Görülüyordu ki, koca İttihat ve Terakki fırkasının içinde bir tane incir çekirdeğini dolduracak kadar aklı olan yoktu. Zavallı milletimiz.... Yine tekrar edip: "Beni dinle! Dediğimi yapın!" dedim. Dinlemedi. Anlamıyordu.... Bir çeyrek saat sonra **Talât**'ı koridorda gördüm. Hakikaten suratı çamur gibi ve gözleri ateş ve müphemiyet içinde idi. Vaziyet onların hesabına ciddî vahimdi. Fırkaları ellerinden çıkmış idi. İş bitebilirdi. Bu işin elebaşıları **Mecdî** ve Bolu mebusu **Habib** idi. **Habib** derhal dönüp **Talât**'ı haberdar etmişti. **Talât** işi düzeltti ve muhaliflerini perişan etti. **Mecdî** de bu meyanda olup

Mısır'a hicret etti. İskenderiye'de unculuk ve ekmekçilik etmeye mecbur oldu.

Artık meclisin son günleri gözüküyordu. Meclis son nefeslerini alıyordu. Hatırımda iken söyliyeyim. Meşrutiyetin ilk meclisi, Türkiye'nin teşriî tarihinde daima şerefini muhafaza edecektir. Başlangıca rağmen hakikaten meclis idi. Hükümetle kahramanca savaşmıştır. Ondan sonraki meclisler tamamiyle "evet efendimci" bir meclis olmuşlardı. Meşrutiyetimizde yüz karasıdırlar. Mebuslar, hükümetin esir, köleleri oldular. Yalnız tek fırka. Hükümet ne derse makina gibi el'er kalkar. Tabiî bunlar meclis değil, Türk'ün şerefli tarihine birer lekedirler. İkinci şerefli meclis, Ankara'da açılan ilk Büyük Millet Meclisidir. Adı gibi büyüktür. Bu adı ondan sonrakilere de verdiler. Büyük haksızlıktır. Bunlar da birer köle, dalkavuk meclisleri. . . . . ve **İsmet**'in katil, cinayet ve soygunculuğuna âlet birer kara lekedirler.

İttihatçılar bu ilk meclisi imha ile kurtulmak fikrine vardılar. Demek meclisin eceli geldi. Gününü bekliyordu.

Meşrutiyetten beri her tarafta isyanlar oluyordu. Havran'da Dürzîler tarafından bir isyan yapıldı. Bir ordu gidip bastırdı. Yemen'de **İmam Yahya** isyan halinde idi. **İzzet Paşa** gidip, **Yahya**'ya bir takım imtiyazlar vererek yatıştırdı. Irak'ta da oldu. Şimdi de Arnavutluk kaynaşıyordu. Sui idareden Arnavutlar hep İttihatçıların aleyhine dönmüşlerdi. Üsküp'te valinin hatası olarak Arnavutlardan "Sakal vergisi alınacak" diye bir propaganda olmuş, bir takım yerlerde dağa çıktılar. İttihatçılar, Dahiliye Nazırı **Hacı Akif**'i, teskin için Arnavutlukta dolaştırdılar. Bir şey yapamadıktan başka, canını dar kurtarıp döndü. Arnavutlar, pusu kurmuşlardı; talihi yardım edip kurtuldu. Baktılar olmuyor, padişaha Edirne, Selânik ve Kosova'da seyahat ettirdiler. Bu da olmadı. Mecliste de kaynaşma vardı. Padişahın avdetinde ahvale dair şikâ-

yette bulunmak için muhalifler on mebus intihap edip padişaha gönderdiler. Heyette ben de vardım. Padişah, bizi ayakta kabul etti. **İsmail Hakkı Paşa** söyledi. Padişah aldırmadı bile. Bize başka şeylerden bahsetti. Her şeyin iyi olduğunu, bilhassa **Mahmut Şevket Paşa**'nın büyük bir zat olduğunu söyledi. **Mahmut Şevket'i** pek methetti. Görülüyordu ki padişah ondan korkuyordu. Ona söz rüşveti vermeğe gayret ediyordu. Hakikaten o esnalarda ortalığı kırıp geçiren bu adam idi. Padişahı korkutup avucunun içine aldığı, padişahın ona sormadan bir şey yapamadığı söyleniyordu. Padişahın bu sözleri de bunları tasdik ediyordu.

İtalyanlar çoktan beri koloni peşinde idiler. Musavver onlara güç gelmişti. Avrupa devletlerinin muvafakati ile Trablusgarp'ı istilâya hazırlanmışlar. Ordu hazırlamış. Bizim ateşemiliter **Ali Fuad (Paşa)** yı da manevraya buyurun diye davet etmişler, istilâ ordusunun kumandanı ile beraber resmini çıkarıp gazetelerde neşretmişlerdi. Bizim sefaret uyku uyumuş, hükümetin haberi yok. Bu fotoğrat çıkarmak büyük istihza idi. İş bu kadara dökülmüş te yine sefaretimiz habersiz. İtalyan ordusu, Trablusa çıktı. Sadrâzam, **İbrahim Hakkı Paşa** idi. İtalya'nın ilân-ı harbi, resmî kâğıdı gelmiş, Sadrâzam, gece kulüpte imiş, oyun oynuyormuş. Getirilen kâğıdı okumamış, cebine sokmuş, yirmi dört saat de cebinde unutmuştur. Sonra bir de bakmış ki, İlân-ı Harb.... Bu adam çok vurdum duymazdı. Sadrâzam idi, fakat gece sabaha kadar Beyoğlunda idi. Benim çapkınlık devrem henüz bitmemişti. Ben de Beyoğlunda idim. Ben otuz iki yaşımda, o ise elli beş yaşlarında idi. Tepebaşı bahçesinde, sokakta, muhtelif yerlerde daima ona rastgelirdim ve derdim ki: "Hayret... Bu adam Sadrâzam. Gündüzün dehşetli çalışır, gece de sabaha kadar uyumaz, kadın ve oyunla uğraşır. Nasıl yapar? Demir mi vücudu." Boğazına da çok düşkündü. Şişmandı. Nihayet Berlin'de sefir iken çok yemekten ölmüştür. Kendisi fena

adam değildi. Oldukça da tetebbu' etmiş. malûmatlı idi. Derlerdi ki, bu adamın tenasül uzvunu kesmeden ona iş vermek doğru değildir. Hakikaten böyle idi. **Mahmut Şevket**'i sevmezdi. Bir gün Tünel'in üst başında rastgeldim. Bana: "**Mahmut Şevket**, kuş beyinli bir heriftir. Böyle ahmak görmedim." demiştir. Bu sözü doğru idi.

Olan oldu. Çare yok. Sade **İbrahim Hakkı**'yı sadrazamlıktan çıkardılar. Yerine **Said Paşa**'yı (Şapır Çelebi, Küçük Said) koydular. Bu çare mi idi sanki.... Asker göndermek için vasıta yok. Deniz İtalyan donanması ile tutuldu. Zaten devlette de hâl yok. İtalyanlar Rodos'u vesair adalarımızı da işgal ettiler.

Ben, ataşemiliterlerimizin fotoğrafını çıkarmaları ve saireden bahis bir makale neşrettim.

Enver, Fethi, Mustafa Kemal, Fransa, Cezayir ve Tunus tariki ile Trablus'a geçtiler. Halk, müdafaaya çalışıyordu. Bunları nizama koydular. Cephane ve bir miktar zabit de yollandı. **Fethi**, İtalyanları birkaç defa bozdu. Fakat bunlar hiç idi. Trablus'u ve adaları verip sulh yaparak işin içinden çıkmak zarurî idi. Harb hali, iktisadi zarar'ar getiriyordu. Hiç olmazsa bundan kurtulmak lâzımdı. Hükümet bunu yapmak istedi. Yerden göğe kadar hakkı vardı. Buna itiraz etmek doğru değildi. Muhalifler bundan dolayı hükümeti takdir bile etmeliydiler. Vatanperverlik, mertlik bunu iktiza ederdi. Maatteessüf sırası iken söyliyelim ki; bizde muhalifler haksız yere de hükümete hücum etmek itiyadını daima göstermişlerdir. Bu, kendilerini düşürüyordu. Bunu bilmez, haklı, haksız bir düziye hücum eder, kabak tadı verirler; fakat bu sefer böyle olmadı. Hükümet, kendisi bizi mecbur etti. **Said Paşa** meclisten hafî bir celse istedi. Söz alıp vaziyeti anlattı. Fakat mertçe ve kendi şerefine yakışır bir surette "Sulh edeceğiz, zarurîdir" demedi. "Sulh isterseniz kararını verin" dedi. Bu, hükümetin karar ve icradan ârî olduğunu, mes'-

uliyet kabul etmediğini gösteriyordu. Bu hal pek fenama gitti. İsyan damarlarımda kan kaynadı. **Sait Paşa**'ya itiraz ettim. Kürsüye çıkıp dedim ki: "Hükümetler icra unsurudur. Üzerlerine mes'uliyet alırlar. Meclis, onların kararlarını ve icralarını ya beğenir, ya beğenmez; beğenmezse çekilirler. Meşrutiyetin usulü, âdeti budur. Siz bunu üstünüze almıyor, meclisin sırtına devirmek istiyorsunuz. Mes'uliyetten korkuyorsunuz. Hükümet adamı mes'uliyetten korkar mı; korkan, nasıl kabul edip de bu mevkie oturur. Sizin vazifeniz karar ve icradır. Haydi, **Sait** Paşa önce sen fikir ve kararını söyle!" dedim. Bu zavallı ve hilekâr ihtiyar, müşkül mevkie girmişti. Cevap bulamadı. Buna cevap verecek yerde ağlamaya başlayıp işi bambaşka kalıba döktü. "Bakınız, şu bir çocuktur. Benim devlet işinde ağarmış bir kucak sakalım var. Bana hakaret ediyor." dedi. Bu, bir sahne idi ki, yaptı. Acizine bakınız! Birçok mebuslar etrafımı alıp: "Doktor! Şu ihtiyara dokunma!" dediler. Beni ikna edip susturdular. Halbuki sözlerimde bir hakaret de yoktu ki... Kendisinin ihtiyarlığına acındırmak yoluna tenezzül etti, ne âdi şey... Fakat herkese acındırdı.

Sait Paşa, Küçük Sait adıyle maruftur. **Abdülhamid** zamanında birçok defa sadrazamlık etmiştir. **Kâmil Paşa** ile müthiş rakip idiler. Birbirini çekemezlerdi. O vakit sadaret merkebine adeta biri iner biri binerdi. **Sait Paşa** hemen bir metre kadar boyda, beli boynu öne bükülmüş, âdeta iki katlı ve pek yaşlı biri di. Bize göre olan eski tarz tahsil'i iyi görmüş, zeki biri idi. Yetmiş yaşlarında Fransızca dahi öğrenmiştir. Bu adamın yegâne mar'ifeti ve mümeyyiz vasfı hile yapmak ve üstüne asla mes'uliyet almamak idi. Bütün memuriyetlerinde kendisini mes'uliyetten kurtaracak vesikaları toplar, yoksa ihdas eder, saklarmış. Âyan reis'liği ettiği vakit dinlerdim, gördüm, öğrendim. Bir mesele hakkında birkaç türlü rey beyan eder,

şıklar, yollar gösterirdi; fakat her ne olursa olsun, karar vermez, bunu başkasına bırakırdı. Sanki karar vermeğe tövbe etmişti. Hayret!... Bu devletin bu kadar vazifelerinde bulunmuş adam karar veremezdi. Zavallı millet böyle hilekâr, sade kendini düşünür, cebîn ve tereddüt içinde insanlar elinde yıllarla ne zararlara uğramıştır. Sonra bu adamlar asrî hiçbir şeyi de bilmezlerdi. Mes'uliyete tahammüle kendinde kudret bulamayan adam devlet adamı olabilir mi, iş görebilir mi? Haklı bir işe kanaat getirdikten sonra adam mes'uliyeti seve seve ve kahramanca deruhte eder. Vazife ve mes'uliyet ikizdir. Birbirinden ayrılmaz ki.. Birini alan diğerini de zarurî alır. Bu zat aynı zamanda pek hasis idi. Yemez, içmez, servet biriktirirdi; fakat hırsızlık etmemiştir. Tuhaf bir yaratılıştı. Şu menkıbesini zikrederler: "İstanbul'da âdettir Sabahleyin sebzevatçılar sırtlarında küfe sokak sokak dolaşır, bağırarak sebze satarlar. **Sait Paşa** bir gün gecelik ile inmiş, kapısının önünde enginar alıyormuş. Bahçıvan, enginarın tanesini, Paşanın ısrarına rağmen on paradan aşağı inmemiş. Paşa'nın kendisince dokuz para etmesi lâzımmış. 'Peki!" demiş. On tane almış. Dokuza getirmek için bir tane de bahçıvan görmeden alıp hırkasının altına sokmuş.

Bir de **Sait Paşa**, 1295 Meşrutiyet meclisini fesheden bu hususta padişaha âlet olan, ona memleketi casuslar ile doldurmak dersini veren ve yapan bir zattır. 1908 Meşrutiyeti ilânı zamanında da **Abdülhamid**'e meşrutiyet vermemesini tavsiye etmiştir. Bu, millette umumî fikirdi. Hattâ bu sebepten hürriyetperverler **Sait Paşa**'yı nefretle yâdederlerdi. Şurası gariptir ki, sonunda İttihatçılar böyle bir adamı dahi kendilerine sadrâzam yapmışlardır.

Trablus'ta ancak üç-beş yüz Türk vardı. Yerli ahaliden de bir-iki bin. Hepsi bu kadar. İtalyanlar bununla başedemediler. Sırp, Rum ve Bulgarları kandırıp aleyhi-

mize Balkan Harbini yaptırdılar. Bu felâket üzerine İtalyanlarla sulh mecburî oldu.

Ne ise, İsviçre'de Lozan'ın altında, deniz kenarında "Uşi" de İtalyanlarla sulh yapıldı. Devlet, Trablus ve adalardan da oldu. Üç asırdır, devletin daima bir uzvuna bitr yapılıyordu. Meşrutiyet devresi de bu evolüsyonu süratle ikmal ediyordu. Nitekim İttihatçılar, Harb-i Umumiye girerek bunu tamamladılar. Bunlar, vakıa yüreğimize dert oluyordu; fakat ben içimden memnun oluyordum. Bitr'e uğrayan uzuvlar, kangren olmuş uzuvlardır. Bu tabiî bir kanun halindedir. Böyle uzuvlar kesilip atılmazsa vücudu da mahvederler. Bunu, akıllı olsak biz yapacaktık. "Allah razı olsun, Avrupa operatörleri yapıyorlar" diyordum. Çünkü bu devletin buralara bakmak iktidarı katiyen yoktu. Kendi gövdesine bile bakamıyordu. Bakabileceği ümidi de yoktu. Bu ülkeler ahalisi ecnebî milletler idi. Bunlar Türkiye'nin inkıraz unsurları idi. İdare, harb ve isyanlar ile gövdenin yani Türk'ün zamanını, ömrünü, kanını, malını yiyorlardı. Bunlar gider, yalnız Türk kalır. O vakit hastalıklarından şifayâp olur, yeni bir dirilik alır. Sonra fütûhat yapar; fakat bu sefer şarkta, Türklerin olduğu yerde diyordum.

Hakikaten yol böyledir. İşte bu sebepledir ki, Lozan'da mübadele-i ahaliyeye gayret edip Türkiye'nin böyle olmasına çalıştım. Bu müzakereler esnasındaki gayretim, şiddetim, ısrarım hep bu sebeptendir. Ama bunun iktisadî zararları olacaktı. Bu esasî büyük menfaate karşı bir hiçti. Beş-on yılda tazmin edilir bir şeydi. Bunları Frenkler nasıl olsa alacaklardı. Nasıl ki aldılar. Hem biz onları koloni gibi işletip istifade edemezdik.

Artık İttihatçılar, meclisten pek bîzar idiler. Mevkilerinin tehlikesini, akıbetlerini görüyorlardı. Mecliste muhalefet ekseriyeti almıştı. Meclisten kurtulmaya karar verdiler. Başka çare yoktu. **Talât,** buna çare arıyordu.

Çareyi **Celâl Arif** buldu. Kanun-i Esasî'nin otuz beşinci maddesine göre meclis ile hükümet arasında bir meselede ihtilâf olursa, yani meclisin ekseriyeti hükümete zıd fikirde olup da ısrar ederse, hükümet istifa edecek; ikinci kabine yine aynı meselede ihtilâfta kalırsa bu sefer hükümet meclisi feshediyor. İttihatçılar bu maddeyi tâdil edip fesh hakkını bu merasime hacet bırakmadan padişaha vermek bahanesini ele aldılar. **Celâl Arif** önce muhalifti. Ahrar fırkasından idi. İttihatçıların kuvvetini görünce derhal İttihatçı olmuştu. Artık **Talât** bu maddeyi ele alıp bir müddet elinde dolaştı. işi pişirdi. **Sait Paşa** bir gün bu maddenin tâdilini meclisten istedi. Derhal başımıza yıldırım indiğini görür gibi oldum. Bunu yapacaklar. Çare nedir?... Düşündüm, taşındım. Mani olmak çaresini buldum. Bu da Avrupa meclislerinde yapılan obstruction denilen şeydir. Kimseye söylemedim. Çünkü arkadaşlara söylesem İttihatçıların kulağına gider, belki çare bulurlar. Âni yapmak istedim. Arkadaşlar bu maddenin tâdili karşısında apışıp kaldılar. Çare yok deyip meyûs oldular. Ben bu işi tetkike koyuldum. Obstruction için kitaplar buldum. Bir tanesini İkdam matbaasında **Ahmet Cevdet Bey**'in kütüphanesinde buldum. Çok işime yaradı. Bir gün meclis kütüphanesinde Grand Ansiklopedide bu kelimeyi açtım. **Mithat Şükrü** geldi. "Doktor, yine mi tetkikat? Yine bize bir şey mi hazırlıyorsun?" dedi. Sanki tetkikatımdan haberdar gibi söyledi. Korktum. Hemen kitabı kapattım. "Hayır! Bir şey değil" dedim. Bu bir tesadüftü; fakat keramet gibi idi. Ancak o, kerametinin farkında değildi....

Bu esnada düşündüm ki, ben askerim. Meclis fesholununca **Mahmut Şevket** beni derhal Yemen'e yollayacak. Orada mahvolacağım. Yeni intihaba giremiyeceğim. Askerlikten bir ayak evvel çıkmalı. O vakitki askerî istifa kanununun müddeti on sene idi. Ben bu müddeti doldur-

muştum. Harbiye Nezaretine istifanamemi verdim. **Mahmut Şevket**, çok müstebid idi. Kabul etmedi. "Kanun budur. Ne hakla muameleyi yaptırmazsınız" dedim. "Olmaz" dedi. Sadrâzam **İbrahim Hakkı Paşa**'ya gittim. "Hakkın var, kabul etmesi zarurîdir" dedi. Sadrâzama: "Meclisle gürültü yaparım" dedim. "Yapma! Bana üç gün müsaade ver. Ben yaptırırım" dedi. Üç gün sonra gittim. Zavallı yüzü bozardı. Kekeledi. Nihayet: 'Yaptıramadım" dedi. Sadrâzam, müstebit Harbiye Nazırına, pek aşikâr bir kanunî hakkı kabul ettirememiş, aczini utana utana itiraf etti. Derhal meclise koştum. Kanundan bahsederek istifamı verdim. Meclis, muhalif ve İttifakçı, istifamın kanunî bir zaruret olduğuna karar verdi. Keyiflendim. Mesele bitmişti. Büyük bir müstakbel belâdan kurtulmuştum. Bir de pürtelâş **Mahmut Şevket** meclise girdi. Ve kürsüye çıktı. Söz bile almaya lüzum görmeyip, istifamı kabul etmiyeceğini söyledi. Ben: "O müzakere bitmiş, karar verilmiş. Bu babta söz söylenemez" dedim. Başkaları da böyle söyledi. O hiç dinlemedi, devam etti. Meğerse telefonla haber vermişler, yıldırım gibi koşmuş. Ne garezkâr adam imiş. Sözlerinde beni sevdiğinden, kıymetli bir doktor olduğumdan, Avrupada devlet parası ile tahsil ettiğimden, ordunun benim gibilerine ihtiyacından bahsetti. Halbuki maksadı büsbütün başka idi. Ben iyi tahmin etmişmişim. Sonra kürsüye çıkıp, Avrupa'da devlet parası ile tahsil etmediğimi, kanunî zaruret ve hakkı söyledim. Çıktı: "Ben, bu kanunu tâdil ediyorum, müddeti yirmi yıla çıkarıyorum. Lâyiha hazır. Bu sebeple olamaz" dedi. Buna herkes ve İttihatçı mebuslar da kendini tutamayıp güldüler. Zavallı pek gabî ve cahildi de. Nihayet istifamın kabulüne, bir daha ittifakla karar verdiler. Şaşılacak şey. Bu adam, meclisi de dinlemedi. Hiç olmazsa beni bununla değil tasfiyeye tâbi tutarak askerlikten istifa etmiş gibi yapıp askerlikten çıkardı. Ben, pençesini yakamdan sıyır-

dım ya, ne suretle olursa olsun, aldırmadım. O vakit **Hamid** zamanında süratle terfi edenlerin rütbelerini indiriyorlar, buna razı olmayanlara istifa etmiş nazarı ile bakıyorlardı. Vakıa ben de çabuk terfi etmiştim. Lâkin tasfiye etmesi bana asla bildirilmemiş, benim razı olup olmadığım malûm değildi. Hiç olmazsa inadını böyle yaptı. Avını pençesiden kaçırdı ya, sen ona bak. Ben bu tehlikeden kurtuldum.

Otuz beşinci maddenin müzakeresi günü geldi. Celseden bir saat evvel, muhalif fırkayı "Haydin, ne yapacağımızı müzakere edelim" diye topladım. Müzakere edildi. Herkes şaşkınlıktan başka bir şey söylemedi. Çok söylendi, bir netice yok. Tâdile razı olmasak, bizi feshedecekler. Razı olsak, o vakit bir irade bizi katle kâfi gelecek. Çare yok. Sonunda ben dedim ki: "Arkadaşlar, ben çaresini buldum. Kurtulduk." Herkes istical ile: "Aman, nedir?" dediler. Şöyle izah ettim: "Avrupa'da meclislerde bir usûl vardır. Muhalifler, muvaffak olamıyacağı vakit, müzakere salonundan çıkarlar. Bu suretle ekseriyet olmamasına muvaffak olurlarsa, müzakere olamaz. Aylarca böyle gider. Ve hükümet istediğinden vazgeçmeye mecbur olur. Biz ekseriyetteyiz. Reddedersek hükümet istifa eder, yeni kabine gelir, meclisi feshedeı. Böyle yapacağımıza meclise girmiyelim. Reis, celseyi açamaz. Buna Obstrüksiyon derler. Meşrû bir silâhtır. Ben buna tıbbî bir istilâha bakarak insidâd-ı müzakere adını verdim. Ancak halis Türkçe bir "Terim" ister. "Tıkaç" manasıdır. Bunun adı tıkaç olsun. Bunu kimseye söylemeyiniz. İttihatçılara tepeden indirelim." dedim. Sevindiler. **Gümülcineli** hemen: "Hiç kimse girmesin, yalnız ben gireyim. İcap ederse lâkırdı söyleyeyim" dedim. Ben: "Canım, bunu bulan benim. Senin aklın ermez. İşi tetkik ettim. Ben bulunayım" dedim. "Münasip" dediler; fakat **Gümülcineli** de girdi.

Müzakere için ziller çalındı. İttihatçılar girdiler. Biz-

den kimse yok. Meclisin yarı sıraları bomboş. Buralarda yalnız ben ve **Gümülcineli** var. Ziller şiddetle çalınıyor, kimse yok. İttihaçılar, neden sonra anladılar; çekildiler. Tekrar geldiler. Yine ekseriyet yok. **Ahmet Rıza:** "Ekseriyet var!" dedi. Zavallı **Ahmet Rıza,** eski şereflerini böyle nice şerefsiz ve hattâ hiyanet ve alçaklık denmesi zarurî şeylerle mahvetmiş ve ediyordu. Bu, bir teşrîî cinayetti. Ekseriyet yoktu. Ekseriyet yok diye bağırdık. Kulak veren olmadı. Bu ne istibdat idi. Meclis, meclislikten çıkmış, keyfî olmuştu. **Ahmet Rıza,** mevki' hırsı ile böyle nice denaetler yapmıştır. Hele bu sade onun bütün varlığını imha ve kendisini mel'un yapmak için kâfidir.

Said Paşa söz aldı ve başladı. **Said Paşa** eski fenalıklarına ömrünün son bir mahsulü olarak yeni ve çirkin bir âbide dikiyordu. Otuzbeşinci maddeyi tadil edeceğini söyledi. Biraz durup "Gelmediler, demek reddedildi" dedi. Buna da bağırdık. "Ayıptır, yahu! Kim var ki kim reddediyor?!" dedik. Reis **Ahmed Rıza** kulaklarına birer şişe tıpası tıkamıştı. "Celseye hitam veriyorum" dedi. Bununla otuzbeşinci maddenin ilk devresi güya ikmal olunmuştu. Göz göre göre böyle bir sahtekârlık belki de henüz Dünyanın hiç bir yerinde yapılmamıştı. Bu mesele Türk teşrii tarihinde büyük bir leke, eşsiz ve apaçık bir edepsizlik ve dolandırıcılık olarak kalacaktır. **Said Paşa** ve İttihatçıların tevessül ettikleri bu muamele teşrii değil, hakikatte müthiş cebir ve tegallüp, istibdat, bir ihtilâl ve darbe-i hükümetti. Darbe-i hükümet yapıyordu. Elbet hükümet eşkiya mevkiine geçmişti. Meclisteki İttihat fırkası da yatak olmuştu. **Ahmed Rıza** bu yatağın başı, yatak ailesinin babası idi. Tabii o da eşkiyalarla birleşmiş, yani eşkiya olmuştu.

İşte tıkaç gibi mutlak bir kudreti haiz teşrii vasıta, doğan pençesinde serçe tüyleri gibi yolunup havaya saçılmıştı. Doğrusu bu kadarının yapılabileceğini hiç düşünmemiş, tedbirime güveniyor ve buluşumdan mağrur idim.

Baktım ki nafile. Meclisi bükecekler. Ne yapılsa bu iş olacak. Dedim: "Bari ikinci safhada iyice söyliyeyim. Hiç olmazsa bunları tarihe mal etmek için tesbit edelim. Bir çoğumuz hazırlanıp nutuklar söyliyelim. Bu meseleyi ve tâ ilkten sona kadar üç yıldır yapılmış bütün fenalıkları sayıp dökelim. Hiç olmazsa bu bir kârdır. Hem de derdimizi döküriz, içimiz ferahlanır" dedim. Buna karar verdik. **Lütfi Fikri**, ben daha birçokları nutuklar hazırladık.

Şimdiye kadar Türk meclisinde tıkaç yapılmamış ve bilinmez idi. İlk ben tatbik ettim. Hukukşinaslar bunun kıymetini ve bu işte yerinde yapılmış bir müessir tedbir olduğunu anladılar, kuvvetini gördüler. Benden Baro gazetesinde neşredilmek üzere bir makale istediler. Yazdım, verdim. Meclis fesh olununca bir kısmı korkmuş, dercedememişler, müretttiphanelerinde dizilmiş imiş de... Bir müddet sonra bu dizilmiş provayı Baro azasından **Abdürrahman Âdil** bana getirip iade etti ve işi anlatıp mazeret diledi. Provalar hâlâ Sinop'ta kütüphanededir.

Kabine istifa etti. Güya otuzbeşinci madde ahkâmına uyuyorlardı. Ne soytarılık, ne sahtekârlık idi. Padişaha kabine teşkilini yine **Said**'e verdirdiler. Biz de nutuklarımızı hazırladık. **Said** yine aynı dâva ile geldi. Celse zilleri öttü. Meclise gitmemekte fayda yoktu. Girdik. Şimdi içimizde ne varsa, ne yoksa dökecektik. Hükümeti, İttihat fırkasını millete, âleme karşı rezil edeceğiz. Bunun ağır mes'uliyetini sırtlarına oturtacağız. Celse açıldı. Bizler adlarımızı yazdırıp söz aldık ve sıra ile söze başladık.

Benim nutkum üç saat kadar sürdü. Meclise bir vakâr gelmişti. İttihatçı ve muhalif bütün mebuslar nutukları dikkatle ve sükûnetle dinliyorlardı. Hiç itiraz yoktu. **Mahmud Şevket** tam kürsünün önünde dinliyordu. Söylerken bazen ona dikkat ediyordum. Bütün kulak kesilmişti. Arada şiddetli sözlerimi söylediğim vakit zıp-sıçrayıp zıp-oturuyordu. Bazan fena iş yapmış tavrı takınıyordu. Bu nu-

tukta söylediklerimden şunlar hatırımda: "Siz otuzbeşinci madde ahkâmını meşrû' bir surette tatbik etmediniz. Kanun haricine çıktınız. Kanunu eşkiya gibi ayak altına aldınız. Siz şaha kalkmış bir aygıra benziyorsunuz. Bu gidişle kendinizi ve sırtınızdakini bir yere çarpmanız uçuruma uçurmanız muhakkak ve tabii bir âkıbetinizdir. Yapacağınız madde ile sade bizim değil kendi mezarınızı kazıyorsunuz: Siz kendi menfaatinizi de bilmiyorsunuz. Bu iki tarafı keskin bir kılıçtır. Bu kılıçla bizi keseceksiniz, bu muhakkak; fakat yarın aynı kılıçla sizi kesecekler. Burasını göremiyorsunuz. Hem bu yaptığınız Meşrutiyete darbedir. Başınızdaki adam, bu **Said Paşa** bu hususta sabıkalıdır. 93 Meşrutiyetini bu ilga etti. Bu ikinci Meşrutiyeti de ilga edecek. Siz bunu da görmüyorsunuz."

Said Paşa bağırdı: "Sen cahilsin. Daha bunun tarihini bilmiyorsun. O, 1295 dir" dedi. Ama meşrutiyeti ilga etmedim demedi. Ben de: "Sen yaptın. Tarihini elbet benden iyi bilirsin. Ben cahilim; kabul ettim; fakat sen tarihine değil zat-ı mes'eleye bak! Meşrutiyeti yine ilga ediyorsun. Buna cevap ver" dedim. Sustu.

Birkaç gün sonra **Tevfik Fikret** "Doksanbeşe doğru" adlı meşhur şiirini neşretti. Bu şiir **Abdülhamid** aleyhine yazılan Sis şiiri gibi hattâ ondan güzel idi. İttihatçıların fenalıklarına Türk milleti durdukça şahadet edecek olan bu vesika İttihatçılara pek ağır geldi. Matbuat da İttihatçıları iyi hırpalıyordu.

Biz söyliyeceğimizi söyledik. Ağzına geleni söyliyerek ve içindekileri dökerek sadrına şifa gelmiş adamlar gibi rahat ettik. Vazifemizi yaptık. Elden gelenin hepsi yapıldı. Ötesi millete ait diyordum. Neticede maddenin tadili aleyhine rey verdik. Bir kısmımız "Canım kendi idamımız fermanını kendimiz yazmıyalım. Fikrimizden vaz geçelim" dediler. Ben: "Böyle yapsak yeni yapılacak madde ile yine

derhal meclis fesh edilecek. İki gün ömrümüzü uzatmakta ne fayda var. İyisi, bari, sözümüzden dönüp kendimizi küçük düşürmiyelim. Merdâne karşılıyalım." dedim. Böyle yaptık. Yeniden intihap yapılmak üzere meclisin fesh olunduğu kararını okudular. Birinci meclis işte böyle, suikast ile katledilerek vefat etti.

Zabıtnameler neşrolundu. Bir de baktım ki benim nutuk diye basılan nutuk benim değildir. Ben nutkumu evvelce yazmıştım. Karşılaştırdım. Bambaşka. "Belki söylerken başka söylemişimdir" dedim. O gün meclis hınca hınç dolu idi. İkdam gazetesinin muhabiri kısmen tutmuş, neşretmiş idi. Onunla da karşılaştırdım. Hayır zabıtname büsbütün başka. Halbuki İkdam'dakini zapteden bir kişidir. Hepsini yazamaz. Mecliste ise zabıtları sekiz-on kâtip tutar, her biri bir cümle yazar. Her kâtibe başlıyacağı kelime söylerken onların idare eden başkâtip değnekle dürter. Bu usül iyi değildir. Ben meclis ilk açıldığı vakit stenografi usulünün tatbiki için **Ahmed Rıza**'ya çok söyledim. Mütehassıslar da müracaat ettiler. Fakat bu adam nedense kabul etmedi. Hâlâ bu âdi usül câridir. Zabıtnamede İkdamdakinden pek ziyade cümleler olması lâzımdı Halbuki İkdamdakiler bile yoktu. Demek bizim nutuklara sansür yapılıyormuş. Tepem attı. Matbuatta bile sansür yokken meclis zabıtnamelerine sansür koymak eşna' bir şeydi. Bu satırları okuyan zabıtnameyi açsın benim nutka baksın! Satırlar gayet seyrektir. Matbaada harf tertibi nasıl olur bilenler derhal anlarlar ki bundan çok şey çıkarılmıştır. Demek evvelce aynen dizilmiş sonra sansür edilip satırlardan birçok kelime ve bazı satırlar çıkarılmıştır. Meğer **Ahmed Rıza** son zamanlarda bizim sözleri sansür edermiş. Vakıa vaktiyle İngiliz parlâmentosunda da mebusların nutku sansür edilmişse de pek eskidir. Bu **Ahmed Rıza** çok kötü şeyler yapmıştır. Avrupa'da iken milletin umumî muhabbetine mazhar olmuştu. Gel-

diği günden beri bu muhabbeti yiye yiye artık tüketmiş, sıfıra indirmişti. İttihatçılara yaranmak için böyle kötü işleri yapıyordu. Nihayet Âyan olmuş, tuhaf, Harb-i Umumîde muhalefete geçmiş, İttihatçılardan hakaret görmüş, tepinmiş, yani bizim gibi olmuş. Oh olsun. Demek İttihatçılar fena imiş. Ben bunu on yıl evvel söylemiştim. Zavallı galiba bir şeye on yıl geriye gidip de oradan bakıyormuş. Pek kasîrül-basar imiş, ya on yıl geri akıllı imiş. Sonra mütakerede **Ahmed Rıza**'yı, **Ferit** hükümeti bir-iki gün hapsetmiş, otuz kadar insanın içinde bu hapisten dolayı dert yanıyor, haksızlıktan, âyan olduğu halde böyle bir işin reva görülmesinden şikâyet ediyordu. Bari benim yanımda söylemiyeydi. Bunu dahi derk edecek inceliği yoktu. Ben de: "Allah söyletti, sırasıdır" deyip: "Beyefendi! Üzülmeyiniz! İnsanın başına her şey geliyor. Nitekim siz İttihatçılar da beni mebus iken üç gün değil üçbuçuk ay hapsettiniz. O vakit mebusan meclisinin reisi idiniz. Üzülmeyiniz" dedim. Zavallının nutku tutuldu. Acıdım ama istedi.

Meclislerin kelâm hürriyeti bir emniyet sübapıdır. Dolgunluklar, taşkınlıklar burada boşanır, sinirler, kafalar gevşer. Teşrii meclisler tarihini bilenler pek iyi bilirler ki ne vakit meclisler zor ile kapatılmış veya kelâm hürriyeti ref edilip mebuslar uşak ve kör âlet haline konmuşsa arkasından ihtilâller, suikastler çıkmıştır. Bunu **Talât**'a te'kîden söylemiştim. Fakat öyle kızgın bir hale gelmişti ki, kulağına bir lakırdı sokmak mümkün leğildi. Nitekim meclisin feshi, suikastler ve ihtilallere meydan vermiştir: Arnavutluk isyanı, halâskârlar işi, **Mahmut Şevket**'e suikast gibi şeyler oldu. Bunu bu sefer **Mustafa Kemal**'e ve **İsmet**'e de pek çok söyledim. Misaller gösterdim. Ah anlamadılar. Meclisi Karagöz perdesi haline koydular. Efkâr, dil mahreci ile boşanmayınca kafalarda dolar. Tazyik altındaki şeylerde patlama hassası olur bir gün bomba

gibi patlar. Bunlara da suikastlar ve ihtilâller yapıldı. Tabiidir. Vakıa bastırdılar; ilerde tekrar olmıyacağını ve bastıracakların kim te'min eder?!... Görülecek.

Artık benim fikrim çarenin ihtilâlde olduğunda tamamiyle temerküz etti. Hele intihabı bekliyelim dedim. Bu işe girmeyi bir türlü canım istemiyordu da. Bu sefer de intihab ümidi ile sabrettim. Yeni intihap hazırlıkları başladı.

★

İntihap için İttihatçılar büyük tedbir aldılar. Zayıf veya kanundan ayrılmayan valileri, mutasarrıfları kaldırıp yerlerine emin ve şiddetli adamlarını koydular. Şüphe ettikleri memurları kaldırdılar. Meselâ Sinop'ta orman memuru olan kardeşim **Şükrü**'yü Trabzon taraflarına naklettiler. **Şükrü**, kendine malik olmayan bir adamdı. İntihapta hiç bir tesiri olamazdı. Zaten olsa bile yapmaya üşenir, bir tuhaf insandır. Nitekim bu son intihapta **Mustafa Kemal** de onu bir şey zannederek muvakkaten Sinoptan kaldırmıştır. Her tarafa cemiyet hesabına birçok propagandacılar, tehditçiler gönderdiler. Büyük masraflar yaptılar. İstanbul'da para ile tulumbacıları tuttular. Sandıkların başına koydular. Biri rey vermeye geldi mi, ellerinde basılmış hazır İttihatçıların namzetleri listesini sundular. Kabul etmezse dövdüler. Teneke çalarak maskaraya aldılar. Her yerde muhaliflerin başlarını hapsettiler, dövdüler. Eskişehir ve Konya'nın muhalif eşrafı kâmilen hapse sokuldu.

Den Sinop'a gittim. Eşraf, başta Kasım Bey, metin idi. Sinop, Gerze ve Ayancık müttefik idik. Boyabat'a ehemmiyet vermiyorduk. Kazanmam sağlam idi. Vurulmak korkusu ile Sinop şehrinden kazalara gidemedim. Lüzum da yoktu. Adamlarımız dolaşıyordu. İttihatçılar, yerime Hakkı adında bir mülâzimi namzet koymuşlardı. Bu

mülâzim **Mahmut Şevket**'in yaveri idi. Demek bu adam hâlâ benden garazını alamamış, beni yakından takip ediyordu. O esnada Sinop'a Doktor **Hikmet Süreyya** adında biri hastahane müdürü olarak gönderilmişti. Bu, evvelce Tıbbiye mektebi hayatımızda bahsettiğim "Esrarkeş Amiral Çervera" dır. Vali ile temasta ve intihaba karışmakta olduğunu gördük. Mektuplarını çaldırdım. İş anlaşıldı. Meğerse bizim esrarkeş, İttihatçı olmuş. O vakit göz hekimi **Esat Paşa**, koyu İttihatçı ve sıhhiye müdürü umumîsi idi. **Hikmet**'i surette hekim, hakikatte beni intihap ettirmemek memuriyeti ile göndermiş imiş. **Esat** da Meşrutiyetten beri bana düşman ve beni takip ediyor. **Esat Paşa**, keza **Besim Ömer Paşa** Meşrutiyetten evvel benim en iyi dostum, beni takdir eden kimselerdi. Hadi, **Besim** ile söylemek istemediğim bir sebepten bozuşmuştuk; fakat **Esat** ile hiç sebep yoktu. İlk Meşrutiyet günü yaptığım nümayiş dolayısıyle kızmış, sonra ben muhalif olunca İttihatçılık gayretiyle de düşman olmuştu. Meşrutiyetin iptidasında askerî ve mülkî Tıbbiye mektepleri birleştirildiği vakit en ziyade bu iki adam benim dersimi lâğvedip beni profesörlükten aşırdılar. Şimdi **Esat** bunu da yapıyordu. **Besim**, Meşrutiyette sıhhiye müdürü umumîsi olmuş, daima Arnavut doktorları tayin etmiş, gelene sorar, Arnavud'um dedi mi, başka şey sormaz, hemen tayin edermiş. Türküm derse münhal yok, dermiş. Bunu Türk doktorlardan müttefikan işittim. **Esat** da mevkiini politikaya âlet ediyordu. **Hikmet**'in muhaberesi doğrudan doğruya İttihat merkez-i umumîsi ile idi. Çok zaman merkez-i umumîde **Eyüp Sabri** mühim bir unsurdu. **Hikmet**'e mektuplar, onun imzası ile ve cemiyet-i merkezi umumî mührü ile geliyordu. **Eyüp Sabrî**, mektubunda diyor ki: "Hikmet! Göreyim seni. Vazifen büyüktür. Seni sırf **Rıza Nur**'u intihap ettirmemek için yolladık. Buna muvaffak olursan, vatana en büyük hizmeti edeceksin.

Tuhaftır, benim intihap olunmamaklığım vatana büyük hizmet imiş! Zihniyete bak!.... Daima diyorum ki, insan garip mahlûktur. Hakikaten öyle. İktidar mevkiine geçenler derhal acayip zihniyetler peyda ediyorlar. Her şeyde kendilerini haklı zannediyorlar. Kusurlarına kedi gibi göz yumuyorlar. Onu işten saymıyorlar. Devleti, babalarından kalma bir çiftlik, milleti o çiftlikte hayvanat-ı ehliye zannediyorlar. İstedikleri gibi emrediyorlar, yiyorlar, dövüyorlar, kovuyorlar, söviiyorlar ve kesiyorlar. "Yahu! Bu olmaz" dedin mi, iş bitiyor. Seni hain-i vatan sayıyorlar ve artık sana her fenalığı yapıyorlar. Şunların haksızlıkları, rezaletleri güneş gibi meydanda, artık ayyuka çıkmış; bize, onları teşrih ettik diye "Hain-i vatan" diyorlar. Ayol, yazdıklarımızı biz yapmadık. Bizim işimiz onları teşhirden ibaret olmuştur. Teşhir, hadi diyelim ki, hainlik olsun; kabul. Fakat o işleri yapmak eşna'dır. Hain biz olunca, size ne ünvan bulmalı!... **Eyüp Sabri**'yi sonra Anadolu'da millî hareket zamanında yakından gördüm, öğrendim. Ne basit, ne zekâsı aşağı, ne cahil adam?!... Bunlar bir de arkasından bu devleti on yıl idare ettiler. Zavallı millet!... Fakat bu adam namuslu bir insandı. Ama anlamıyor, bu suretle yanlış fikirler içinde, hatalı işlere batıyor. Cahildir, tabiî onun elinden böyle iş çıkar.

İstanbul'a dönünce bu mektupları İkdam'da neşrettim. Sinop'ta intihap günü müntehib-i sanileri tehdit ettiler. Baktılar ki olmıyor. Belediyede bunları bir müfreze jandarma ile muhasara ettiler. Buna rağmen intihapta kazandım.

Boyabat'a, Kastamonu mebusu **Küçük İsmail Mahir**'i göndermişler. Maiyetinde bir sürü adamları da varmış. Bu adam aleyhimde "**Rıza Nur** dinsiz, kâfir, Rus, Yunan ve İngiliz'e Türkiye'yi sattı" deyip, böyle türlü propaganda yapmış; bakmış olmuyor, tehdit etmiş; müntehib-i sanileri, kasatura takılı janarma ile askerî depoya hapset-

miş. Buna rağmen buradan da me'mulümüzden ziyade rey almışız. Sinop'ta rey sandığını açmışlar. Bakmışlar ki, kazanmışım. Reylerin bir kısmını yırtıp yerine **Hakkı** yazılı reyler koymuşlar. Bu sahtekârlığa tenezzül etmişlerdir. Bizim Belediyede heyet-i teftişiyede adamımızı bırakmamışlar. **Rasim Bey**'i de belediye reisliğinden, ne yapıp yapıp atmışlardı. Kazanamadık. Kazanamadık değil, kazandığımızı İttihatçı sahtekârlığı ile kaybettik. İş bitti. İstanbul'a döndüm.

İşte benim en iyi bildiğim Sinop intihabı budur. Her yer böyle oldu. Gümülcine taraflarında **Rıza Tevfik**'i dövdüler. Buna herkes "Sopalı İntihap" adını verdiler. Türk teşriî hayatına bu pis leke de sürüldü. Vakıa Fransa'da da böyle intihap olmuştur; fakat çok eskidir. İstanbul'a dönünce intihaba dair muhtelif kitaplar getirttim. İntihap usüllerini, tarihini tetkik ettim. Bizim bu intihaba dair de bazı vesikalar topladım. Bir kitap yazmak istedim. Maksadım, bizde ve muhtelif milletlerdeki intihabı ilmî cihetten ve vukuat cihetinden zikretmek, ilmî esasta bir intihap kanunu hazırlamaktı. Vakit ve fırsat bulamadım; kaldı. Vesikalardan da bugün hiç bir şey kalmamış, kaybolmuştur.

Bu esnada **Esat** Sıhhiyeye, **Besim Ömer** Hilâl-i Ahmer'e çökmüştü. **Besim**'in kardeşleri, hısım akrabası Hilâl-i Ahmer'de memurdu. Hilâl-i Ahmer'i uzun zaman çiftlik gibi kullandılar. Hattâ millet Hilâl-i Ahmer'e **"Hilâl-i Ömer"** adını vermiş, böyle alay ediyorlardı. **Celâl Muhtar** da Hilâl-i Ahmer'de idi. Bu zat tam bir bezirgândı. Hilâl-i Ahmer'in parası ile ticaret yaptığı, kazanç olursa kendisine, zarar olursa Hilâl-i Ahmer'e verdiği herkesin dilinde idi. Sonra ben Sıhhiye Vekili iken **Celâl Muhtar**'ın Hilâl-i Ahmer'in sandığından külliyetli bir para aldığını Doktor **Medenî** bana haber verdi. Dahiliye Vekili **Fethi Bey**'di. Derhal ona söyledim. O da hemen kasayı kontrol ettirdi.

Eksik bulunamadı. Meğerse şeytan gibi işi haber almış, müfettiş gelmeden bir saat evvel gelip parayı yerine koymuştur. Bunu sonra bana muhasebeci söyledi.

Esat, benden bu intihap işi ile intikam almıştı. Meclis feshedilmeden epeyce evvel. bütçe müzakeresi esnasında, o vakit Tıp Fakültesi reisi olan **Cemil Paşa**, bana Tıbbiye için yirmi beş bin altın tahsisat istediğini, bütçe ile geldiğini, bunun verilmesine yardım etmemi rica etmişti. **Cemil Paşa** reis iken eski dostları **Esat** ve **Ömer** ona düşman olmuşlardı. Ne yapmak istese önüne duruyorlardı. Mesele sırf çekememezlik idi. Haydarpaşa'daki Tıbbiye, perişan bir halde idi. Koca binada ne iyi bir tenvir, ne teshîn, ne âlet, ne de hocaların odalarında oturacak bir sandalye vardı. Ben orada profesör iken kırık ve üstüne âdi tahta çivilenmiş sandalyelerde otururduk. Hâlâ öyle idi. **Cemil Paşa** bir mükemmel teşrih salonu vücuda getirmek, birçok âlet getirerek lâboratuvarlar, binaya elektrik, merkezî teshîn yapmak, odalara kanapeler, halılar ve güzel masalar almak istiyordu. Fikri pek musîbti.

Esat Paşa başa düşmüş, bunlara mani olmaya çalışıyordu. Hem de yalnız tahsisata lüzum yoktur, demiyordu; işi esasından tutup, hasta gelmediğini sebep göstererek Tıbbiyenin Haydarpaşa'dan İstanbul'a naklini istiyordu. Bu bir hiyanetti, Tıbbiye'yi mahvedecekti. Muallim, vatanperver geçinen şu adamlardaki hırs ne idi. Şahsî hırsı ile koca bir fakülteyi yıkıyorlardı. İstanbul'da böyle bir güzel bina yoktu. Haydarpaşa Tıbbiye Mektebi diye yapılmıştı. Oraya hasta gelmemesi de yalandı. Ben, orada birkaç yıl hocalık ettim; biliyordum. Bunun muharriki kendi hususî muayenehanelerinin İstanbul'da olup, Haydarpaşa'ya derse gelip gitmelerinin zaman yemesi idi. Bu yol, onların para kazanma zamanlarını azaltıyordu. İnsanlar tuhaf mahlûklardır. Şahsî bir lokmalık menfaat için Fakültenin bu güzide sayılan hocaları millî bir müessese-

Hürriyet ve İtilâf fırkası hakkında bir şey yazamıyacağım. Çünkü onu "Hürriyet ve İtilâfın Doğuşu, Ölümü, İçyüzü" ünvanı ile neşrettiğim eserde baştan aşağı yazdım. Bu fırka **Sadık - Sabri** kliğinin elinde çok fena rezaletler yaptığından fırkayı sonunda feshettik. Allaha şükür ki böyle yaptık. Yoksa biz de rezil olacaktık. Bu fesh için ben önayak oldum. Kendi yaptığımı kendim yıkıyordum. Bana bu kusuru bulanlar var. Hakikaten siyasî hayatımda bu hal tekerrür etti. Ahrar'ı yıktım. Bunu yıktık, yine evvelce nice yıllardan beri içinde olduğum İttihadı yıkmağa çalışmıştım. Fakat ben bunda yerden göğe kadar haklıyım. Çünkü fırka hüsnüniyetle yapılıyor, fakat biraz sonra millete muzır oluyor. Muzır şeyi derhal imha etmelidir. Fırkada birkaç pis, namussuz oluyor. İşi berbat ediyor. Hürriyet ve İtilâfın sonradan yaptıkları beni tasdik eder. Feshettik de böyle oldu. Ya etmeseydik. Kimbilir ne olurdu?... Mahvedilmiş bir şey, güneş görmüş cansız yılan gibi hemen uyandı. Enkazından yapılan kötü klik **(Sadık, Mustafa Sabri, Gümülcineli)** Harb-i Umumîde Mısır'da, mütarekenin iptidasında İstanbul'da hemen meydana çıkıp bu devlete büyük fenalıklar etti. İttihat Cemiyetini de yıkabilseydim bu devletin başına Harb-i Umumî ve korkunç neticeleri belki gelmezdi. Son defa **Mustafa Kemal,** benim için: "O, her fırkadan döner, âdetidir" demiş. Doğrudur. Hattâ bana fırıldak demiş. Bu pek haksız ve edepsizlik. Benim gibi kim sabit kalmış Millet, Türk menfaati dedim. İptidadan bugüne kadar hâlâ onda sabitim. Evet, Lozan'ı imzadan sonra onun Halk Fırkası denilen şer âleti, âdi oyuncağından da döndüm. Dönmiyeyim de ne yapayım? Âlet mi olayım? Pisliğe mi bulaşayım? Dönmek benim kabahatim değil. Zarurî yol. Kabahat bu fırkaların bozulmasındadır. Diğerlerini, hayatları gösterdi. Öldüler, âlem anladı. Herkes söyledi, yazdı. **Mustafa Kemal**'inkini de bir gün söyleyip yazacak-

lar ve benim haklı olduğumu tasdik edecekler. Bu adamın bu milleti sevkettiği korkunç felâket, inşaallah gelmeden milletin başından defolur.

Hürriyet ve İtilâf enkazının Mısır'da, Harb-i Umumî esnasındaki rezaletlerini Türk Tarihimizin Mısır bahsi sonlarında yazdık. Mütareke iptidasındakini, dışından gördüğümüz kadar ileride yazacağız.

Mebusluk bitince Beyoğlunda Rus sefarethanesi yanındaki apartmanımda hekimliğe kuvvet verdim. Her gün müşteri çoğalıyor, ekmeğimi çıkarıyorum. İttihatçılar da, kendilerine tamamiyle mutî, dalkavuk bir meclis getirmişler, muhalefet perişan edilmiş. Keyifli. Matbuatı da susturdular. Artık keyfe mâ yeşâ yürüyorlar. Aleyhlerine hiç bir ses yok. Halbuki keyifleri boşuna idi. Şimdi muhalefet hasır altına girmiş, oradan yürüyordu. Aşikârlıktan gizli şekle girmişti. Bu tabiîdir, böyle olur. Ben artık mutlaka ihtilâl yapılmak lâzımdır kanaatinde durdum. Zaten herkes de bunu anlamıştı: Artık fikir buraya gelmişti.

Bir gün bana hiç hasta gelmedi; bir şey anlamadım. İkinci günü de gelmedi. "Bunda bir şey var." dedim. Çünkü her gün üç-beş hasta geliyordu. Hayrette idim. Üçüncü günü biri geldi; telâşlı idi. "Sana hasta geliyor mu?" dedi. "Birkaç gündür gelmiyor" dedim. "Neden biliyor musun?" dedi. "Hayır!" dedim. Hikâye etti: "Demin sana geldim. Baktım apartmanın sokak kapısında iki kişi durmuş, sana gelmek isteyen bir kadını isticvap ediyorlar. Ben sezdirmeksizin dinledim. Hasta imiş. Sonunda yasak deyip geri yolladılar. Ben, Tünel'e doğru yollandım. Benden şüphelendiler. Arkamdan geldiler. Tünele biner gibi yapıp savuştum; arka sokaktan sana haber vermeye geldim."

İş anlaşıldı. Hükümet, kapıma iki hafiye koymuş, hem tarassut yapıyor, hem de ekmeğime mani oluyor. Yahu! Bu ne hal! Bari ekmeğime mani olmayınız. Katı

yürekli, çok kötü düşmanlar... Beni her şeyden mahrum ettiniz. Bari bir lokma ekmeğime dokunmayın. Bunu da sizden istemiyorum, kendim kazanıyorum.

Hakikaten bu âna kadar ekmek derdi ile meşgulüm. Evden bile çıkmıyordum; hasta bekliyordum. Zihnimde ihtilâl lüzumu vardı; fakat fiilen henüz teşebbüs etmemiştim. Bu adamlar kendi menfaatlerini de bilmiyorlar. Bırakın ekmek peşinde meşgul olayım. Başka şeye vakit bulamam.

Bu vak'a gözümü açtı; dedim: "Hekimlikten de hayır yok. Bu adamlar bizi her suretle imha edecekler. Vazifemiz zaten bitmemiştir. İşe başlamalı. Ya herru, ya merru!..." Düşünüyordum. Arnavutluk isyanı koptu; tamam. Derken bir gün Sabahattin'den haber geldi. Gittim. Birkaç zabit isyan teşebbüsünde imiş, ona müracaat etmişler; "Ne dersin? Yapalım mı? Olur mu?" diye bana sordu. "Hay hay" dedim. İşe bilfiil giriştik. Bu zabitlerden "Halâskârlar Grupu" diye bir grup teşkil ettik. Ben tarassut altında idim. Bundan kurtulmak pek lâzım ve ilk iş idi. Hile düşündüm ve buldum. Talât, Posta Nazırı idi, gittim. Yerinde buldum. Beni derhal aldı. "Hayrola doktor! Ne var?" dedi. Keyifli ve mağrur idi. "Bak, bizimle çalışmadın, kendini bu hale koydun" dedi. Dedim: "Doğru. Akıl edemedim. Bin pişmanım ama, iş işten geçti. Talât! Bizim kolumuzu kanadımızı kırdın. Artık bir şey yapacak halimiz kalmadı. Ben şimdi açım. Hekimlik ediyorum. Fakat...." "Kazanamıyor musun?" diye sözümü kesti. "Yok, kazanıyordum; fakat sizin emniyet-i umumiye kapıma iki hafiye dikti. Hastaları içeri sokmuyorlar." dedim. "Ooo, öyle şey olur mu? Sen vesveseye kapılmışsın?" dedi. "Yok canım, ben vesveseli insan değilim. İnanmıyorsan ben iki adam alayım. Sen de iki adam ver. Onları şimdi orada yakalayayım." dedim. "Dur!" dedi; telefonu açtı. Emniyet-i Umumîye müdürünü istedi. Emniyet-i Umu-

miye müdürü, **Azmi** idi. Vak'ayı sordu. Ne cevap aldığını tabiî işitmiyordum. Bana: "İşte, aslı yok" dedi ama, hafif söyledi. O da bana dalâvere yapıyor. Dedim ki: "**Talât!** Ben ekmeğimle uğraşıyorum. Başka vaktim yok. Sizin için bundan iyi şey olur mu? Benimle uğraşmayın, ben de sizinle uğraşmıyayım." **Talât** memnun oldu ve dedi ki: "Namusun üzerine söz verir misin?". "Canım bıktım, açım, veririm" dedim. Telefonu açtı, "**Azmi Bey! Rıza Nur** muhalifimizdir ama namuslu adamdır. Aleyhimize bir şey yapmıyacağına bana şimdi namusu üzerine söz verdi. Mesele bitmiştir, memurları kapısından kaldırın" dedi. Teşekkür ettim. Meselenin hakikati **Talât**'ın ağzı ile tasdik edildi. Hem de hile muvaffak oldu. Sonra dikkat ve tecrübe ettim. Tarassut kalkmıştı.

Hey **Rıza Nur!** Hani o mektepteki saf, pâk ahlâkın?! Namus senin için en mukaddes şeydi. Söz verdin mi ölür de dönmezdin. İnsanlar tuhaftır diyorum ya, biz de ne hale girdik!... Politika beni namussuz etmişti. Hem de bu sözü gelişi-güzel vermiş değildim. Hazırlamıştım. Hile idi. Vaktiyle cemiyetten hapishanede iken beni çıkarmak için bir daha aleyhlerine çalışmıyacağına söz istemişler, asılmak tehlikesine rağmen vermemiştim. Ne yapalım, bu dereceye geldik. Hilesiz politika yürümüyor. Hile etmeyen politikacı mutlaka mağlûb olur.

Politika denilen meslek hakikaten namussuz bir meslektir. Erbabını eninde sonunda hiç olmazsa ufak mikyasta namussuz eder. Bu meslek bence serseri mesleğidir. Nizamlı hayat sahipleri buna giremez, girmemelidir. Politika yüzünden nicelerinin ne namussuzluklar yaptıklarını bir çok gördük. Bir kısımları ecnebi ve düşman devletlere bile -hep bu yüzden, politika azgınlığı, intikamı ve hırsı ile hizmet etmişler, vatan haini olmuşlar. İttihatçılara muhalefet edeceğiz diye muhaliflerden yüzde doksanının bu uçuruma düştüğünü gördük. Hem de bu meslek nan-

kördür. Namuslu insanlara ekmek vermez. Sende varsa üste vermelisin. Namussuz olursan çal-çırp, milyonlara sahip olabilirsin. Hasılı bu sanatı hiç sevmedim. Sonra bırakıp hekimliğe avdet ettim; bu niyetimde hâlis idim. Vukuat beni yine bırakmadı. Harb-i Umûmî neticesi yeniden milleti kurtarmak için beni bu âleme attı Sanki herkes bu milleti belâya sokacak, temizlenmesi bize mukadder olacak.

Halâskârlar işini emniyetle yaptık. Sinop'ta intihap esnasında Yakova'lı **Rıza Bey** menfa idi. Onunla İttihatçılar aleyhine besalaştıkdı. Kaçıracağım, gidecek Arnavutluk'ta isyan yapacak. Bu esnada af olundu. İsyan başlamıştı. Gidip iltihak etti. İttihat kabinesini devirdik. Bunları "Hürriyet ve İtilaf" adındaki eserimde yazdım. Akşamları Tokatlıyan'da yemek yiyordum. Düştüklerinden bir akşam sonra **Talât** geldi. Yüzü çamur gibi idi. Beni görünce daha beter oldu. Elini sallıyarak **"Rıza Nur**, görürsün. Bunu sen yaptın. Senden intikamını dehşetli alacağım" dedi. Ben de "Elinden geleni arkana koyma!" dedim. **Talât** demek başlarına geleni öğrenmişti. Benim onu aldattığımı da hatırlamış olacak! Küplere binmiş idi...

Hareketi tam yapıp İttihatçı reislerini tevkif etmek zarûri idi. Dünyada hangi inkilâb olmuş da böyle yapılmamış. **Ahmed Muhtar** kabinesi teşekkül etmiş, **Nazım Paşa**, Harbiye Nazırı olmuştu. Ben halen İttihatçıların elebaşılarını tevkif etmeğe ısrar ediyordum. Geceleri Beyoğlunda bir mason locasında yaptığımız içtimalarda arkadaşlar gidip bu hususta benim ısrar ettiğimi Harbiye Nazırı **Nazım Paşa**'ya söylediler. Müsaade istediler. **Nazım:** "Sakın! Böyle bir şey yapmayın! Yaparsanız sizi ben asker çekip ezerim. İş bitti, hacet kalmadı be..." demiş. Al, zavallı akılsızdan. İş oluncaya kadar **Nazım** ile beraberdik. Nazır olunca dönmüştü; fakat, hatta kendi şahsını bekleyen tehlikeyi göremiyordu. İki-üç ay sonra bu canlı cenaze de-

diğim kabinenin cenazesini **Nazım**, Bab-ı âli'de vurularak kendi kanı ile gasl edip bu gafletinin mukabilini ödedi.

İttihatçıların düşüşünün ertesi günü bizim **Necmettin Molla** beni buldu. "Aman beni **Prens Sabahattin**'e prezante et! Sakın kimse duymasın ama" dedi. Prens de Ortaköy'deki yalıdan dolayı bir avukata muhtaçtı. **Necmettin** bu işi deruhte etti. Muhalif kabine düşünce derhal bu işi reddetmiş, yine İttihatçı olmuştur.

Nazır Paşa'yı ben 31 Martta denemiş öğrenmiştim. Ondan pak hayır beklediğim yoktu. **Kâmil Paşa**'nın da ne ahmak turşu olduğunu iş üstünde görmüştüm. **Gazi Muhtar** kabine reisi idi. Gazi değerli asker. Onun askerî kıymetini, Rus muharebesin le Kars tarafındaki hareketlerini medh ediyorlardı. Takvime ait neşriyatını okumuştum. Bu hususta değerli bir âlim olduğu görünüyordu. Ona güveniyordum; fakat yakından tanımamıştım. Meğerse onun dimağı da turşulaşmış imiş. Ne çare ihtiyardı. **Sabahattin** önce "Bu bunaklar olmaz. Yerine biz geçmeli yiz" diyor, bana Dahiliye Nazırlığını veriyordu. Buna ben şiddetle mani olmuştum. O şiddetle ısrar etmişti. Ben: "Biz geçersek, herkes, bak, bunlar mevki hırsı için bu işi yapmışlardır, der. Ben bunu kabul edemem." deyip nihayet onu bu fikirden vazgeçirmiştim. Hem de başka sebeb vardı: Millet, İttihatçılardan ümidini kesmiş, milleti **Kâmil** ve **Nazım** paşalar kurtarabilir fikrinde idi. Millette o esnada bunlara büyük bir tevecciih vardı. Bu umumî bir fikirdi. Bunun karşısında bizim mevkie geçmemiz asla olamazdı. Hem de feshettiğimiz Hürriyet ve İtilâf kliği bize türlü şeyler yapmak için güzel bir vesile bulurdu. Bunlara dair "Hürriyet ve İtilâfın İçyüzü" adlı eserimde tafsilât vardır. Bu sahifeleri okurken, o eseri de okumalıdır.

Gazi Muhtar, İttihatçı meclis-i mebusanı feshetti. Bunu da tevkif yaparak yapmak istedik. Adamlarımız geldi.

Hükümet buna da mani oldu. Fesif, mahut otuzbeşinci maddenin tâdili ile meydana gelen madde ile yapıldı. Tâdil esnasında söylediğim: "Siz İttihatçılar, bastığınız dalı kesiyorsunuz. Bu iki yüzlü kılıçtır, bugün bizi, yarın da sizi keser." demiştim. Oldu. Hem de az zamanda. İleride yine bu kılıçla bir daha kesilecekler.

Bir de baktık ki bunlar ölüdür, kabineye "Canlı Cenaze" adını koydum. İşler böyle; fakat bu turşular entrikada genç idiler. **Kâmil Paşa** ne yaptı yaptı, **Gazi**'nin altına manivelâ koyup kaydırdı, yerine geçti. Bu sefer **Nazım Paşa, Kâmil Paşa**'yı atıp yerine geçmeye çalışmaya başladı. Bir gün bana bu saf adam (**Nazım**), kendisinin hem Sadrâzam, hem Harbiye Nazırı olması lüzumunu, hem de **Gümülcineli**'yi Dahiliye Nazırı yapacağını söyledi. Hayret ettim. **Nazım paşa** iyi adamdı. Zararsız, zeki idi. Lâkırdıları mantıkî idi. Hele pek hoşsohbet idi. Hırsını bilmezdim. Bunun üzerine tahkikat yaptım. Haber aldım ki, bu hususta gizlice **Gümülcineli** ile ittifak etmiş. Hayret!.... **Gümülcineli** ile bir işe girmek, itle çuvala girmeye benzerdi. Bunu da anlıyamıyordu. Bir taraftan da Dahiliye Nazırı **Reşit**, işine bakacağına, bilhassa İttihatçılar bir şey yapmasın diye müteyakkız olacağına, tedbir alacağına, saraydan çıkmıyor, Sadrâzam olmak için entrika yapıyordu. Bu adamlar artık bizi hiç tanımıyorlardı. Kendilerini oraya kim getirdi, unutmak istiyorlardı. Bilâkis bundan dolayı bize surat ediyor diş biliyorlardı. **Kâmil Paşa**, bana olan o eski riayeti kaldırmıştı. İhtilâl teşebbüsümüz esnasında İttihatçıların hafiyesi, fakat bize kıymetli malûmat vermiş olan birini **Reşit** polislikten tardetti. Bu İttihatçıların tertibi idi. **Reşid**'i iğfal etmişlerdi. Belki on defa kendisine gidip - geldim. Bu işi anlattım. Adamı yerine koyduramadım!... Anlıyamıyorlar. Dimağları müsaid değil. Zavallı mükâfaat göreceğine, ekmeğinden atıldı.

Nihayet iş anlaşıldı: Bu kadar kellemizi koltuğumuza alışımız boşa gitmişti. İttihatçıların tekrar hükümete gelecekleri muhakkaktı. Önüne geçmeye de imkân yoktu. Ölüme hazırlanmaktan başka çare yoktu. Çünkü bunların ahmaklıklarını ödiyecek bizdik. O da canımızla.

Kâmil Paşa'nın cehlini öğrenmiştim. Susar, herkes onu kapalı kutu sanırdı. Ağzından lakırdı dirhem dirhem çıkardı. Kimbilir içinde ne cevherler var. Ben içini görmüştüm; fakat bu sefer bir halini daha öğrendim. Halâskâr işinin tertip olunduğunu, padişaha, kendisinin Sadrâzam yapılması için bir tebliğ verileceğini söylediğim gün, o sesi çıkmayan, uyuşuk duran ihtiyar canlanmış, doğrulmuş, gözleri parlamış. "Benim adımı sarahaten zikrettiniz mi?" diye bana sormuş, benden "Evet" cevabını alınca birkaç defa "Hah, hah" diye zıp zıp sıçrayıp yerine oturmuştu. Adamda müthiş bir hırs-ı pirî olduğunu görüp hayretle bakmıştım. İnsanların ne garip hayvanlar olduğunu bu şekilde de gördüm idi.

Kabine mevkie geldiği vakit Arnavut âsiler **Yakovalı Rıza**, Üsküp mebusu **Said Hoca** vesair reisler ile Üsküp'ü işgal etmiş bulunuyorlardı. Oradan selânik'e inmek istiyorlardı. İkinci intihap zamanında ben Sinop'ta **Rıza Bey** ile besalaştığım esnada **Yakovalı** isyan yapıp **Abdülhamid**'i Selânik'ten kurtarmak, tekrar tahta çıkarmak fikrinde olduğunu bana söylemişti. Ben böyle bir şeye razı olamıyacağımı kat'i bir surette bildirmiştim. Günlerce söyledim ve nihayet ikna ettim. Bunu yapmamak yalnız İttihatçıları devirmek şartiyle yeminleşmiştik ve Arnavut usulü üzere besa yaptık idi. Ben ne bileyim. Arnavutlarda besa olunca dönülmezmiş derler. **Yakovalı, Abdülhamid**'i pek severdi. **Hamid,** onun velinimeti idi. Kendisi Yakova eşrafından ve pek nüfuzlu idi. Ben, Arnavut isyanının muhtelif reisleri ile muhaberede idim. Üsküp'e geldikleri vakit artık telgrafla açık muhabereye başladık. Ar-

navutlar Selânik'e inmeğe teşebbüs ettikleri haberi gelince derhal anladım: "Bu, **Yakovalı**'nın işidir" dedim. Telâş ettim. Felâket olacak. Hükümet de telâş etti. Ben yine paçaları sıvadım. Muhabere, muhabere; **Yakovalı**'yı bu fikirden vazgeçirdik. Bu bapta **Said Hoca**'nın çok tesiri ve hizmeti oldu.

Hüseyin Cahit benim âsilerle muhaberemi haber almış, bir telgrafımı elde etmiş, bunu Tanin'de neşretti. Bu, sonra beni asmaları için mükemmel bir vesika idi. **Mustafa Kemal** de bundan iki yıl evvel nutkunu neşrettiği vakit benim aleyhime bunu kullanmıştır. Şükür ki aramış, taramış, bula bula bunu bulmuş. Kusurum bu olsun! Çok yüzü ak insan imişim. Hem, ayol bunu saklamadım ki. Mütareke iptidasında İstanbul'da yani yedi yıl evvel neşrettiğim ve Hürriyet ve İtilâf adındaki eserimde Arnavutları isyana teşvik ettiğimi ben kendi elimle yazdım. Bu kusur değil, iftiharım sebebidir. Zalemeye karşı isyan haktır ve kahramanlıktır. Arnavutlar o vakit bu devletin tebaası idi. İstiklâl veya bir düşman namına isyan etmediler. Devleti, İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiler. Harbi umumî neticesi haklarını ve hakkımı ispat eder. Hem ben **Yakovalı'yı** Selâniğe inmekten men etmek gibi büyük bir hizmet de yapmışımdır. Hizmet hizmet içinde. Millî hareket esnasında . . . . . en mühim işleri bana verirdi. Sanki benim Arnavutları isyan ettirdiğimi bilmiyormuş da **Mustafa Abdülhalik** adında her devrin dalkavuğu ve Arnavut biri söyleyince mi öğrenmiş imiş... Hey gafil! Mızrak çuvala sığmadı. Benim o eserimi okumayan mı kaldı... Kendi de okumuş. Birkaç kere Ankara'da bahsini etti idi. Ama bu adam utanmıyor; devlete karşı güya isyanı zemmetmek istiyor. Ayol, ... ! Halâskârlar isyanında sen de dahildin. Selânik'te **Galip Paşa** (Eski Emniyet-i Umumiye Müdürü) ile beraber askeri bizim lehimize ayaklandırdınız. A, . , ... Sen Enver'i ge-

kemez yerine geçmek için onu devirmek isterdin; bunun için de bir düziye orduyu ayaklandırmaya çalışırdın. İsyan kötü ise orduyu siyasete âlet edip ayaklandırmak bunun eşna' nev'idir. Sen bunları, hem de sırf mevki için, birçok yaptın. Meselâ, dahası var, Harb-i umumî esnasında **İzzet Vehip** paşalar ile **Enver** aleyhine isyan teşebbüsüne girdin. Hem de şenîi şu ki bu dosyaları **Enver'e** kendi elinle vererek, bu paşalar aleyhine . . . . . en âdî . . . . yaptın, kendini kurtarmak için arkadaşlarını yakmak istedin. Ve yine isyanı, harp zamanında yaptın ki, bu da büyük bir . . . . . Enver'in Moskova'da bana **Mustafa Kemal'in** Harbi Umumî esnasında orduyu isyana teşvike çalıştığı hakkında söylediklerini de ilerde zikredeceğim.

Güya bu meseleyi mutkunda benim Türkçü geçindiğim halde Arnavutları Türkler aleyhine isyan ettirdiğim şekline sokmak istemiş! Yüzü astarına uymamış pot kalmış. Türkçü olan Arnavut isyan ettirmez mi? Arnavutlar o vakit bu devletin tebaası idi. Biz yalnız onları değil, o işte nice Türkleri de ayaklandırdık. Sen Halâskâr işine ittiba edip Selânik'te içtima yaptığımız vakit kimbilir teşvik ettikleriniz zabitler arasında kaç tane Arnavut vardı. İnsan birisine bir şeyi isnad etmek için iptida o şeyin kendisinde olup olmadığını düşünmelidir. Var iken yapmak hayâdan nasibi yok demektir.

Bir de İttihatçılar, Balkan ittifakına Arnavutluk isyanının sebep olduğunu ileri sürüp bizi tel'in etmişlerdi; fakat bu ittifak sonradan öğrenildi ki bu isyandan çok evveldir. Keza Balkan Harbi de bu isyan esnasında olmadı. İsyan bitti neden sonradır ki harp patladı. Demek bu isyanın harbin bitmesi üzerine de tesiri olmamıştır.

Sen, **Mustafa Kemal!** Bil ki bu bana leke değil, iftihar... Zaleme aleyhine ne ele geçerse ayaklandırmak se-

vaptır, vazifedir. Keşke o gençlik demim olsaydı da sana karşı da aynı şeyi yapsaydım.

Kabinenin elinden ümitsiz me'yus idim. Arada bizden kabine teşkili hususunda **Sabahattin**'e mani olduğuma pişmanlık getiriyordum. Buna mani olduğum müzakerede bulunan **Şevket** hâlâ bana bu hatamı söyler: "Turşular yerine siz geçecektiniz, bu kabahat senindir" der. Ben müteredditdim; bilmem iyi olur muydu! Tecrübem yoktu. Kendimde iktidar göremiyordum. Hem de rabıtalı arkadaş da göremiyordum. Buna emin olsaydım belki kabul ederdim.

Daha ilk meclis fesh edilmeden, Arnavutluk isyanından çok evvel Balkan devletlerinde bir kaynaşma vardı. Türkiye aleyhine ittifak etmekte oldukları, hatta ettikleri söyleniyordu. Galiba, iyi hatırımda kalmamış, bu bapta mecliste hükümetten bir sual de yapılmıştı. Hariciye Nazırı **Asım Bey** "Böyle bir şey olamaz. Ben Bulgaristan'da sefirlik ettim. Bulgar, Rum katiyen birleşemez. Bu havadisler asılsız şeylerdir" demişti. Bu iş için **Rıfat Paşa** da: "Fol yok, yumurta yok," demişti. Mesele de meclisçe kapanmıştı. Ama rivayetlerin arkası bitmiyordu.

Asım Bey epeyce malûmat sahibi biridir. Diplomatlık mesleğinde de çekirdekten yetişme ve çok zamandır Avrupadadır. Demek onda diplomat gözü yokmuş. Esasen mecliste söylediği söz de büyük bir dirayetsizlik idi. Öyle söylenmezdi. Fena yanılmıştı. Evet Bulgar-Rum bugün değil, tâ Bizans zamanından beri uyuşamaz; fakat politika öyle midir? Bakarsınız menfaat bir gün en düşmanları dost, yarın da en dostları düşman yapar. Bundan gafildi. İstihbaratı da hiç yokmuş. **Asım Bey**'i iyi tanırım. Safderûndur. Çok defa aykırı muhakeme yapar biridir.

Şimdi başımıza bir belâ daha çıktı. Şu **Gümülcineli İsmail** ne şerir şeydir. Biz Halâskârlar işini yaparken **Sadık'a, Gümülcineli** ve emsaline söylemedik. Bunların al-

çaklıklarını biliyorduk. İş olunca **Gümülcineli** entrikasına başlamış. Halâskâr zabitlerin başlarını bulmuş onlara: "Yahu!... Bu işi yapmak için bunlar **Sabahattin**'in yalısına bir Frenk'i getirmişler, birkaç kişiye zabit elbisesi giydirmişler. Hükümeti ele alacağız. Bize para verirseniz size imtiyaz veririz demişler. Parayı almışlar. Size beş para vermediler" demiş. Bunlar kızıp bana geldiler. Yalan olduğunu ve ispatı ise **Gümülcineli**'nin getirilip benimle yüzleştirilmesi olduğunu söyledim. Gittiler. **Gümülcineli** gelmemiş ve kekelemiş, zabitler ona "**Sen alçaksın**" demişler.

Derken bu canlı cenaze hükümet zamanında Balkan ittifakı patlak verdi. İş meydana çıktı. Bu üç devlet Makedonya muhtariyetini istediler. Vaziyet vahimdi. Yunan donanması bizimkine fâikti. Denizleri tutacaktı; müşkilât artacaktı. Yunan'ın o vakit henüz büyük davası fiilen yoktu. Harbin neticesinden, yani Bulgarlar Selânik'i ve daha birçok yerleri alırlar diye korkuyorlardı. Bu yerlerin Bulgar eline geçmesi Yunan'ın istikbal emellerini söndürebilirdi. Hasılı Yunanistan harp istemiyordu. Ancak bu vesile ile Girit'i kurtarmak fikrinde idi.

Girit zaten çoktan beri fiilen Yunan'ın eline geçmişti. Ancak bize ahdî bağları vardı. Yunan bu bağları da kesip bitirmek istiyordu. (**Buşo**) ve emsali Rum mebuslar bana: Eğer Yunanistan'a Girid'i terk ederseniz Yunanistan ittifakı terk edecek" dediler. Bu adamlar malûm idi ki doğrudan doğruya Atina'ya mensup idiler. Sözleri Atina hükümetinin idi. "Sözünüz ciddî mi?" dedim. Te'min ettiler. Zaten aldatılsak da ne kaybedeceğiz. Halbuki iş makul idi. Bence Girit'den hayır yoktu. Onu tutmak koynumuzda yılan taşımak; vermek bir belâ atmak idi. Derhal paçaları sıvadık. Ben, **Lütfi Fikri Rıza Tevfik** gayrete geldik. Kabine erkânını dolaştık, iknaa çalıştık. Tuhafı şu ki hepsi birer birer kani' gibi görünüyorlar; fakat yapamıyorlardı. Bu adamlar bütün, hatta en basit teşebbüs-

lerden âri idiler. Karar veremezlerdi. Mevhum bir mes'uliyet umacasından titriyorlardı. Halbuki hepsi eski rical idi. Neler yaptıkları, ne halt ettikleri halde ömürlerinde mes'uliyet nedir görmemişlerdi de. Bu halleri ham bir seciye neticesi olacak... Yunan'ı bu ittifaktan ayırmak büyük bir kâr idi. İttihatçılar Girit için birçok zaman dehşetli propaganda yapmışlar, milletin sinirlerini germişlerdi. Artık her ağızda "Girit bizim canımız, Girit bizim kanımız" nakaratlı bir türkü söylerdi. Bu adamlar çok çocuk idiler Bu cenaze kabine, zaar, kulakları bununla dolu olmaktan olacak, korktular; bu işi yapamadılar. Devlet recülü böyle mi olur? Yerinde almasını bilir, lüzumunda da vermesini bilir. İkisini de cesûrâne yapar. Milletin menfaatı icabını görünce her mes'uliyeti boynuna alır, yapar. Böyle olamayanlar nasıl bu mevkileri kabul ediyorlar?!... Bundandır ki bu millet nice felâketler görmüştür. Recül, kendi şahsını yok eder, daim milleti gözünün önünde tutar. Şahsını düşünen şahsî menfaatlerini hesap eden recüller devleti yıkarlar.

Bu işin olmamasına pek me'yus oldum. Fakat yine asla muharebe edilmemesi taraftarı idim. Makedonya için 1880 de yapılmış bir nizamname vardır ki, oraya muhtariyet verir. İkdam'da bir makale yazıp bunu tatbik etmesini, aslâ harp etmemesini hükümete tavsiye ettim. Bu da kâr etmedi. Ben me'yus oldum. Dedim ki: "Olmaz iş... Hekimliğime çekileyim. Bir daha politika işine karışmıyayım."

Bir gün Yeni Gazete idarehanesinde idim. Bu idare Bab-ı âli'nin Sadaret kapısı karşısında idi. Hükûmet içtima halinde idi. Bir de yukarıdan aşağıya doğru bir gürültü, bir kalabalıktır koptu. Bayrak; "Dar-ül-Fünûn Talebesi." Başka da kalabalık var. Pencereden seyrediyorum. Bütün sahne ayna gibi önümde. Bu gençlerin gözleri dönmüş, içlerinde, etrafında, tanıdığım İttihatçı elebaşıları da

var. Birçok dönme de var. "Harp isteriz!" diye barbar bağırıyorlar. Gitgide Bab-ı Âliye içeri girdiler. Halleri bir ihtilâl manzarası veriyor. Böyle bir vak'ayı görmek nasip olduğundan dikkatle bakıyordum. Güzel müşahede. Bu esnada bir müfreze asker geldi. Bu kitle "yaşasın kahraman asker!" diye bağırıştılar, el çırpıp alkışladılar ve herbiri bir askere sarılıp öptüler. Bu askeri hükümet getirmişti; fakat ihtilâlciler askere yanaştılar. Askerin cümlesi bitti. Bu asker onların arasına birer, birer alınmış, kaybolmuştur. Fransızlar buna tratermiser (kardaşlaşmak) derler. İki taraf uyuşmuş demektir. Bunlar ya onlarla beraber olur, olmasa da artık bir kuvvet değildir. Onları türlü sözlerle başka fikre zahip ederler. Bu kabahat idi. Müfrezenin kumandanı kabahati işlemişti. Asker âsilere yanaştırılmaz. Bu bir mühim kâidedir. Bunu görünce dedim: "Hah, cenaze gitti..." Kalabalığın artık bir kısmı mermer merdivenleri çıktılar; kapıdan içeri girdiler. Kapıyı kapattılar. İşin bir nümayiş değil, ihtilâl olduğu, kabineyi kesecekleri iyice anlaşıldı. Zaten o esnada bu Dâr-ül-Fünunların gözlerinde ihtilâl lem'ası vardı ki bu lem'ayı tanırım. O esnada yukarıdan aşağı sür'atli bir asker yürüyüşü işittim. Nedir diye bakıyoruz? Başta Binbaşı **Rosimbol Hüsnü**, asker süngü takmış, sür'atle geliyor. İhtilâlciler buna da evvelki gibi yaptılar. Yani alkışladılar. kardaşız dediler, askerlere sarılmak istediler. Binbaşı sert bir sesle "Yanaşmayın!" ve döndü askerine "Yanaşanı süngüleyin!" dedi. Asker süngüleri çevirdi. Derhal kalabalık ortasından yarıldı Bu yarıktan **Hüsnü** başta askeri ile şimşek gibi geçti. Mermer merdivenlere vardı. Artık kalabalıkta ses bitmişti. Hem seyrekleşiyordu. Savuşanlar oluyor. **Hüsnü Bey:** "Kapıyı açın" dedi Açan yok. Demek içeri girenler kapıyı zaptetmişler, nerde ise kabine erkânını kesecekleriş... Tüfenk dipçikleri ve göğüs verdirerek açtı. İçeri daldı. Bir de baktım ki pencereden atlayan-

ların, atlayıp kaçanların bini bir paraya. Dışardaki kalabalık da çil yavrusu gibi dağıldı. Vak'a bitti.

Tahkikata giriştim. Bu bir ihtilâldi. İttihatçılar tertip, Dâr-ül-Fünûn talebesini âlet etmişlerdi. Harp isteriz bahanesi ile Bab-ı Âli'yi basmışlar, hükümeti devirecekler imiş. Bu talebenin İttihatçılara âlet olması, milletin menfaatı aleyhine yani harp lehine hareket etmesi, böyle muzir bir harbi istemesi dâr-ül-fünûnumuz için büyük bir leke olmuştur. Çocuklar harp istiyor! Yahu durun! Nice ilimlerle beslenmiş, tecrübeler içinde 40-50 yaşa gelmişler bile bunu iyi kestiremiyor. İttihatçıların da bu harbi istemesi fenalıkları listesinde ayrı kara bir yazıdır. Hem de bunu mevkie geçmek için yapıyorlardı. Şahsî hırs. Merkez taburu kumandanı **Hüsnü** gelip vaziyeti kurtardı; fakat neye yarar? Bu vak'a bizim cenazeyi dehşete saldı ve dediler ki: "Ne yapalım, millet harp istiyor." Millet kimdir, onu da bilmiyorlardı. Üç-dörtyüz kişinin toplanmasından korktular. Üç devlete harp ilân ettiler. İnnallâhe maassabirîn... Dedikleri işte budur. Bari siz yapmayın, ilân-ı harbi hiç olmazsa Balkan Devletleri yapsın **Hüsnü** pek değerli bir adammış. Vak'a ile gösterdi. Vaziyeti kurtardı. Sonra bu zavallının adı battı.. Evvelâ **Nazım Paşa** tarafından menkûb olmuştu. Ne oldu bilmem. İttihatçılar bir suretle harcamış olacaklardır. Böyle büyük bir hizmetin mükâfatını da iptida canını kurtardığı **Nazım Paşa**'dan görmüştür. Şu kabine ne acûbe idi. Bu isyancıları bile toplayıp hiç olmazsa bir istintak bile etmemişti.

Harp başladı. Bir çorbadır gitti. Kimsenin kimseden haberi yok. Meselâ bizim Sinop efradı Üsküp'e tertip edilmiş. Oraya kadar gitmişler, "Siz buranın değilsiniz" diye geri yollamışlar. İstanbul'a gelmişler. Bin meşakkat çekmişlerdi. Hâlâ arkalarındaki sivil elbise ile idiler. Bana geldiler: "Bize bir yer gösterttirin. Bari bir tayın ekmek bulur karnımız doyar" diye yalvardılar. Müthiş rezalet!

Balkan Devletleri diğer devletler vasıtası ile, bilhassa İngiltere vasıtası ile harp olmıyacağına dair bize teminat vermişler, mevcut askeri **Nazım Paşa**'ya terhis ettirmişlerdi. Bu büyük bir hata idi. **Nazım** ve kabine bu kadar saf idi. İstihbaratları da sıfır idi. **Kâmil Paşa** da İngiliz dostluğundan, iktidarından sevinsin!.. A kör olasılar! Ne oluyorsunuz? Şu askeri biraz daha tutun. Asıl bu terhis işi alt-üst etti. Bir de sonradan bir rivayet çıktı: "**Nazım Paşa** yeni seferberlik yapmış. Mağlûbiyetin sebebi budur" dediler. Bunu İttihatçılar çıkardılar. Ben bunu **Nazım Paşa**'dan sordum. "Siz İttihatçılar zamanında yapılan seferberliği bozup yenisini mi yaptınız?" dedim. Kızdı "Onu hangi puşt demiş?" dedi ve ilâve etti: "**Mahmut Şevket Paşa** ne tertip etmiş ise aynen onu tatbik ettik. Ben deli miyim? Harp başlıyacağı zaman seferberlik değiştirilir mi? Kim isterse gelsin tetkik etsin." Bu söze diyecek yoktu, demek ortadaki söz yalandı.

Bence mağlûbiyetin sebepleri başkadır: Biri terhis, diğeri kumandanların dirayetsizliğindedir. Daha mühimi orduda zabitlerin hatta neferlerin o esnada İttihatçı ve muhalif olarak birbirine zıt olması ve daha fecii **Talât** ve emsali İttihatçıların ordu içine girip: "Askerler! Bir bunak **Kâmil Paşa** için kanınızı dökü yorsunuz. Gâvur burada değil, İstanbul'dadır. Asıl gâvur **Kâmil Paşa**'dır. Sizi gavura sattı. Gidin önce o gâvuru gebertin!" diye propaganda yapmalarıdır. Bu yalan değildir. Bu hususta müşahade ve delillerim vardır. Zikredeceğim. Maatteessüf milleti kurtarmak için meşrutiyet yapan bu adamlar uzun saha-yı harpte böyle hainâne propagandalar yapmışlardır. Siyasî hırs fena şey... Gözü bürüyor. Muhaliflerden ecnebilere casusluk edenler olduğu gibi İttihatçılar da ötekinden daha şeni' olan bu işi yapmışlardır.

Beni ihtiyat zabiti doktor olarak silâh altına aldılar. Yeniden asker elbisesi giydim. Tıp fakültesi bina ve kliniklerini idarem altına verdiler. Teşkilât yaptım. Emrimde dört doktor vardı. Henüz yaralı yoktu. Hergün Bab-ı âli'ye gidiyor, **Nazım Paşa**'dan haber alıyordum. Ordunun komutanı **Abdullah Paşa** idi. **Nazım**'ın söyleyişi şu idi: Bulgarlar hududu geçtiler. Edirne'yi muhasara edip ilerlediler. Lüleburgaz civarında meydan muharebesi veriliyor. Bizimkiler yelpaze tarzında bir tâbye. Bu eski Türklerin kaz kanadı dedikleri tâbyedir. Yine ona göre işler iyi gidiyor. Sağ cenah kumandanı **Mahmut Muhtar Paşa** ilerliyor; Bulgar Ordusunun sol cenahını çeviriyor. Bulgarlarda ric'at alâmetleri görülüyor. Artık keyfimden kabıma sığmaz oldum. **Nazım Paşa** da keyifli. Derken birden fena bir haber geldi. Bizim merkez bozulmuş. Der iken umum ordu da bozuldu. Perişan bir ric'at yapılıyor. Çok ilerlemiş olan **Mahmut Muhtar** güçlükle kendisini İstrancа dağlarına atabildi. Birçok top, mühimmat, eşya gitti. Dediler ki; merkezde neferlerden bir kaçı: "Yahu! Ne duruyorsunuz! İş bitti. Herkes kaçan kaçana. Canımızı kurtarın!" demişler. Neferler kaçmış, onu görenler de kaçmış, sebepsiz panik olmuş. Bunu söyleyen neferler Bulgar imiş. Zannımca doğrudur. Ordumuzda Rumelili Bulgar, Rum ilâ.. tab'amız neferler vardı. Hepsi Türk'e haindi. Çoğu aleyhimize yıllarca komitecilik etmişti. Bu bir derstir. İstibdat bunu bin kere tecrübe etmiş olacak ki müslümandan gayrisini askere almazdı. Demek hakkı vardı. İşte bir milletin an'ane ve adetleri, kanunları cefel-kalem değiştirilemez. Bundandır ki, an'ane mukaddestir. Riayet edilir. Çünkü, o an'ane mühim tecrübelerle teessüs etmiştir. Sebebi, zamanla unutulur. İşte **Mustafa Kemal** de böyle nice mühim an'anelerimizi yıkarak büyük hatalar yapmıştır. İttihatçılar bilmelidir. "Meşrutiyet, böyle şey olmaz. Onlar da vatandaş. İyiye fenaya müşterektir. As-

ker olacaklar" dediler. Bu da haklı ama, iş böyle idi. Kan vergisini hep Türk veriyor, millet, kırılıp bitiyordu. Ecnebi unsurlar da kırılsın, doğru ama işte böyle büyük bir felâkete sebep oldular. Bazıları da bu paniğe sebep olanların İttihatçılar olduğunu söylediler. "Kaçın!" diye bağırmışlar imiş!...

Edirne muhasarasında **Şükrü Paşa** aylarla kahramanca müdafaa etti. Sonunda o da düştü. Bizim asker perişan bir halde Çatalca hattına gelmişti. **Nazım Paşa** oraya gitti. **İzzet Paşa**'yı da aldılar. Çalıştılar. Ne ise iyi bir müdafaa hattı vücuda getirdiler. Bulgarlar da vakit verdiler. Birden yürüselerdi iş bitmişti. Demek onlar da perişan ve yorgun idi ki, ilerliyemediler. Demek **Nazım Paşa**'nın evvelce söylediği gibi vaziyet bizim lehimize idi.

Kumanuva'daki ordumuz da Sırplara mağlûp oldu. Arnavutluk içine ric'at etti. Dediler ki Arnavut taburları cepheyi terk edip gitmişler. Sırplar Arnavutları o esnada iğfal edip bu işi yaptırmışlar. Bu da doğrudur. Yunanlılar Yanya'yı muhasara ettiler. Orada **Vehip Paşa** ile kardeşi **Esat Paşa** cidden iyi müdafaa ettiler. Erkânı harpleri **Ali Fuat** yaralandı ve çok yararlık gösterdi. Yanya'dan da Arnavut askerleri kaçmıştı. Türk askerler hastalık ve açlık içinde idi. Bu kahraman asker yine orayı uzun müddet müdafaa etti. Sonra Yanya da düştü. İşkodra'da **Hasan Rıza Paşa** büyük kahramanlık yaptı. Onun sayesinde İşkodra muhasarası uzun sürdü. **Hasan Rıza** pek kıymetli bir askerdi. Nihayet, vaktiyle **Abdülhamid**'i hall'e giden Arnavut **Esat Paşa, Hasan Rıza**'yı vurdurdu. Ölümü Türk için büyük ziya'dır. **Esat** en adi alçaklardandı. Zaten türlü cinayetleri vardı. Sonra onu da Arnavutlar, Arnavut devleti zamanında geberttiler ama neye yarar?! İşkodra da düştü. Selânikte kumandan olan Arnavut **Tahsin Paşa** hiç harpsiz ve şartsız Selânik'i Yunanlılara teslim etti. Bunun için Yunanlılardan para aldığını söylediler. Şu

silsile-i vukuat gösteriyor ki bu felâketlere sebep olanlar Arnavutlardır. İşte, işinde. büyük mevkilende ecnebi unsur kullanmak ne demektir güzel isbat...

Yunan donanması denizi tutmuş bu taraflara imdat edilememiştir. Şimdi Çatalca'da çarpışılıyordu. Bulgarlar Bizans zamanında İstanbul üzerine yürümüşlerdi. İstanbul'u zaptetmek onların tarihî hayallerindendir. Hayaldir; fakat bu sevdadan vaz geçmezler. Kral **Ferdinand**. Ayasofya'nın üzerine eli haç dikeceğini söylüyordu.

Bu kabinede kafasızlık iç içine idi. Ordudaki ecnebi unsur düşmanlar yetişmiyormuş gibi Ermeni **Nuradonkyan**'ı Hariciye Nâzırı yapmışlardı. Vakıa bu kafasızlık İttihatçılarda da vardı. Bu adamı İttihatçılar âyan yapmışlardı. **Nuradonkyan** şiddetli Ermeni istiklâlcisi idi. Nitekim Harbi Umûmîden sonra Avrupa'da Ermenilerin başına geçmiş, Ermeni istiklâli için açıktan çalışmıştır. Hattâ Lozan'a gelip sıkılmadan bizden de bunu istemiştir. Rivayet ettiler ki, bu esnada yani **Nuradonkyan** Hariciye Nazırı iken bu adam harp halinde olduğumuz düşmanlara haberler verir, bizimkileri de aldatırmış. Doğru olduğunda şüphe etmemeli. Türk nesillerine bir ders daha. Bu noktayı biri iyice tetkik edip yazsa çok iyi olur.

Birden Çatalca'dan bana binüçyüz yaralı geldi. Yirmidört saat uyku uyumadan çalıştım. Hatta yemek bile aklıma gelmedi. **Cemil Paşa**'nın kliniğini doktor **Süfyan**'a vermiştim. Çünkü onun muavini ve röntgen mütehassısı idi. Sınıf arkadaşımdı. Ben, **Kerim Sebatî**'nin kliniğini aldım. Mektebin oda koridorlarına da yataklar serdik. Ameliyat ile meşguldüm. Harbi de unutamıyordum; fakat Bab-ı Âli'ye de gidip havadis almaya vakit bulamıyordum. Kâh top seslerini de işitiyorduk.

Bizim cephane bitmiş. Hükümet Almanya'dan Romanya tariki ile ekspresle ve müthiş masrafla cephane getirtiyordu. Ne hal bu!... İttihatçılar demek lüzumu ka-

dar cephane hazırlamamışlar imiş; bu kabine de lüzumu kadar cephane olup olmadığını düşünmeden harbe girmişti. Bir gün sıkı bir harp olmuş, cephane bitmiş, yoldaki de yetişmemiş, öbürgünkü harbe mühimmat yokmuş... Bab-ı Âli'de telâş... Biri geldi. Söyledi. Sirkeci'ye gittim. Bab-ı Âli'ye çıkacağım. Sirkeci'de sevkiyat memurluğu eden tanıdığım birinin yanına gittim. Anlattım. Bağırdı, "Yahu! dedi, Sirkeci'de iki tane mühimmat yüklü tren kaç gündür duruyor, emir versinler, gitsin." Koştum, haber verdim. İmdada yetişti. Bu devre bu kadar çorba, bu adamlar bu kadar cansız ve sersem idi.

Bulgarlar Çatalca'da iyi zorlanıyorlardı; fakat söktüremiyorlardı. Bizim hattın iki cenahını donanmamız muhafaza ediyor, çok işe yarıyordu. Karadeniz'deki gemilerden biri Mecidiye Kruvazörü, bunun da kaptanı **Rauf Bey** idi. Bulgar torpidosu bunu torpillemiş, az kaldı batıyormuş, başı su içinde dar İstanbul'a geldi. Vak'a gece olmuş, Rauf uyuyormuş, donla sıçramış Bereket versin gemi iki kat bölmeli imiş. Hemen ikinci bölmeyi kapatmışlar. Su her tarafı istilâ edememiş. Ancak birinci bölmedeki onbeş asker bağır bağıra boğulup ölmüşler. Bu vaka üzerine Bozcaadalı ve bahriye erkânı harplarından **Halil Paşa**'yı gördüm. Bu adam çok zeki ve İngiltere'de tahsil etmişti. Bir müddet evvel de Bahriye Nazırı idi. Vak'ayı anlattı ve ilâve etti: "Felâketin sebebi **Rauf**'un amiralin verdiği emri dinlemeyip nöbet yerinden ileri gitmesidir. Böyle zabit İngiliz donanmasında olsaydı derhal o geminin direğine asarlardı." Hakikaten **Rauf** inatçı, kendi bildiğine gider, bazan pek korkak, aklı ve malûmatı az biridir. Bu sebepten her işde böyle muvaffakiyetsizliklerle doludur.

Bir aralık bizim donanma Adalar denizine çıktı. Yunanın Averof adındaki zırhlısı ile çarpıştı. Averof yaralandı, bir tarafa yattı. Amiral torpidolar kumandanı olan **Rauf**'a

gidip torpil ile Averof'un işini tamamlaması emrini verir. **Rauf** gitmez. Sonra **Rauf**, harp bitmiş, işareti anlamadım demiştir. Halbuki emir helyosta ile verilmiştir ki anlamamak mümkün olmaznuş. Eğer **Rauf** bu işi yapsa idi. Adalar denizine hakim olacaktık. Bu da Balkan Harbinin neticesini tebdil ederdi. **Rauf** bundan dolayı da mes'ul edilmemiş, hatta Divan-ı harbe bile çekilememiştir. Gitmemesinin sebebi tabii canından korkmasıdır. Çünkü bu iş tehlikelidir. Fakat korkak ve vazifeşinas oluşunu ispat etmiştir. Donanmamız dönüp boğaza girdi. Biraz sonra **Rauf**, bu sefer Hamidiye ile ve Amirale haber de vermeksizin delice boğazdan fırlayıp çıktı. Şirayı topa tuttu. Tabii bu iş bir atımlık barut idi. Sonu felâket veya hiç idi. Öyle oldu. Tabii geri dönemedi. Gidip bitaraf olan Süveyş kanalına yattı. Orada istirahat ve muhtemel tehlikelerden azad. Donanma bir ünite ile, bir takım zabit ve efradı kaybetmiş oldu. Bu hareketi o zaman bizde ve Avrupa da alkışladılar. Vakıa sathî bakınca böyle idi. Lâkin hakikatte pek fena bir şeydi. Hem bir kumandan amiralinden habersiz iş yapabilir mi? Askerliğin ruhuna mugayir. Bu da onun hakikatte şerefi değil idamını mucip bir kabahati idi. Esasen bu çıkıştan ne fayda vardı? Şıra, hattâ Pire ve Atina'yı topa tut. Pekiyi, netice ne?! Hâsılı deli işi idi. Bunun sebebi evvelki iki büyük kabahatinden korkup kaçmasıdır. Çünkü o esnada hükümette İttihatçılar değil, **Kâmil Paşa** kabinesi var idi.

Ne ise Bulgarlar Çatalca'yı söktüremediler; yoruldular. Aralarında hastalık da çıkıp onları hırpaladı.

Artık sulha yanaşıldı. Girid'i vermeye razı olmayan bu canlı cenaze insanlar şimdi üste de İşkodra'dan Çatalca'ya kadar bütün Rumeli'yi veriyorlardı. İngilizler harp başlamadan evvel netice ne olursa olsun arazi statikosu bozulamıyacağını ilân etmişlerdi. Biz mağlûp olunca "Bozulur, kılıç hakkıdır" dediler. Demek evvelce bizim onla-

rı mağlûp edeceğimizi zannedip o korku ile öyle demişler imiş...

Dar-ül-Fünûn meselesi olmasaydı kabinenin harbe girmesi meşkûktü. Eminim, onu Dar-ül-Fünûn talebesi ve onları da İttihatçılar sevk ettiler. Ve bu bir fâcia oldu. Vâdettiğim şu vakayı zikredeyim: Trabzon'lu ateşli bir genç vardı; muhalif idi. Harp patlayınca Trabzon'dan otuz kadar gönüllü toplayıp harbe girdi. Avdetinde şunu bana anlattı.: İttihatçılar her yerde harp etmemeleri hakkında askere propaganda yapıyorlardı. Birgün biz bir yerde çadır kurmuştuk. Bir yüzbaşı geldi. "Başınız kim?" dedi. "Ben" dedim. Beni bir tarafa çekti. **Kâmil Paşa**'nın orduyu Bulgarlara sattığını, savuşup memleketimize gitmemizi söyledi. Ben de bozuldum. Dedim ki: "Ah ben İttihatçıyım. Bu domuz muhaliflerin eline düştük." derhal keyiflendi, "Ben de İttihatçıyım" dedi. Ve bana itimatnamesini gösterdi. Kahve ikram ettim. O içerken arkadaşlardan beş kişiye talimat verdim. Bir vesile ile zabiti aldık. Çadırlardan uzağa götürdük. Orada öldürdük. Bu yalan olmasa gerek. Çünkü neden böyle koskoca bir yalan uydurmaya ihtiyacı olsun. Ne lüzumu var?... **Talât** o vakit gönüllü nefer yazılıp orduya girmişti. Onun da askeri silâh terkine teşvik eder propagandalar yaptığını söyleyenler çok olmuştur.

Hastahanede işler hafifledi. Hastabakıcı olarak birtakım aileler gelmişti. Bunlardan biri (S). in karısı idi. Bu kadın hastabakıcılık için gelmemiş, doktor, tıp talebesi, hatta neferler ile türlü rezalet yapıyormuş. Haber verdiler. Kocasına vakayı söylemek de nazik, yalnız "Artık iş kalmadı. Yoluma" dedim. Ertesi günü, baktım yine geldi. Amasya mebusu **İsmail Hakkı Paşa**'nın kızları da vardı. Onlar pek namuslu bir surette hastalara bakıyorlardı. S. karısını alsın diye **İsmail Hakkı Paşa**'ya da söyledim. Yine almadı. Kızın anasına gittim. Dedim ki:

"Kızınızı hastahaneden alsın diye (S.) ne birkaç defa söyledim almadı. Sonra kovarım. Bakın!" "Niye?" dedi. "Kızınız fena yoldadır. Neferlere varıncaya kadar münasebette. Rezalet ayyuka çıktı. Bir arkadaşın karısı. Utanıyorum, hem de hastahanede böyle şey olmaz. Benim idarem altındadır. Bana dokunur." İhtiyar kadın ah etti ve boşandı.: "Oğlum! Dediklerin doğrudur. Çok zaman var ki, bu kız baştan çıkmıştır. Ne yaptımsa önünü alamadım. Fakat bütün kabahat kocasındadır. Kızı bütün tanıdığı arkadaşlarına çıkardı. Onlardan da bir ikisi baştan çıkardılar. Hele o, S. o kadar kocasına söyledim anlatamadım. Ne yapayım" dedi ve ağladı. Kadına acıdım. Dediği doğru idi. Karısını bana da çıkardı. Kadın bana da yılıştı. Benden yüz bulamadı idi .Benim prensibim evvelce söylediğim vaka üzerine isteyen kadına muvafakat etmekti; fakat bir arkadaş karısına karşı yapmak ağır geliyordu. mamafih öteki gibi kırılmasına meydan vermeyip işi idareli tuttum. Çünkü neticede bir iftira hazırdı. S. biraz okumuş ise de zayıftır. Hele tam ahmak bir adamdır. Bir (Sa.) vardı. Arkadaşımdı. Çok çapkın idi. İşi gücü bu idi. Benden bu hususiaki sırrını da saklamazdı. Sa. S. nin karısı ile münasebete girmiş, kendi evine de getirir, eğlenirmiş. Yine (Sa) ın anlattığına göre bir gece kadın kendi evine (Sa) e rendevü vermiş. Sa. gitmiş. Bakmış kapının önünde biri arada bir kibrit çakıyor. Uzakta durmuş. Kendinden biraz ötede bir adamın daha olduğunu hissetmiş, beklemiş. Yarım saat kadar kalmış. Nihayet içerde bir patırdı olmuş, biri kapıdan sokağa fırlamış ve kaçmış, diğerleri de kaçmışlar. Bir gün sonra idi ki (S.) de öğle yemeğine davetli idim. Yemeğe oturduk. Kaynanası, karısı, baldızı sofrada. (S.) saf ve böbürlenir bir tavırla dedi ki: "Doktor, dün gece başımıza ne geldi bilsen?" Şaşaladım. Acaba adamcağız zamparalık kazasını mı söyliyecek?... "Ne oldu?" dedim. Devam etti: "Bizim eve dün

akşam hırsız girmesin mi? Bereket versin (Karısı) cesur hırsızı kaçırdı. Ama kendi de bayılmış. indik. Yetiştik." İşte bu da kadının kocasının versionu idı. Şu adamın ahmaklığına şaştım. Zampara hırsız olmuş. Halbuki kendileri evin üst katında, ortta katta baldızı kocası ile yatıyor. Alt katta kimse yok. Bu adam düşünmüyordu ki gece yarısı karısının tâ alt katta ne işi vardı? Orada bayılan bir kadın hırsızı yukarıdan haber alıp ne cesaretle kimseye haber vermeden inmiş... O duymuş da başkaları nasıl duymamış!... Mesele basitti; fakat S. de anlayacak kafa yoktu.

Bu rezalete ve bu adamın şu dolandırılışına pek kızdım. Az kaldı. Boşalıyordum. Hiddetle ve manâlı manâlı kadının yüzüne baktım. Kadın anladı. Derhal önüne baktı ve bir daha da başını kaldırmadı. Kadının başka vukuatını da işitmeğe başladım. Hattâ umumhanelere ve şuna buna para ile de gidiyormuş. Zaten bir müddet sonra İstanbul'un bu yolda en maruf kadını olmuştu. Arkadaşlık vazifesi bunları (S.) e söylemekti. Söyleyeyim dedim. Düşündüm, inanmıyacak. Üste kadın da bana iftira edecek, ben kötü olacağım. Zamparası (Sa.) e gittim. Dedim: "Yaptığın büyük vicdansızlıktır. Başka kadın mı yok? Bir arkadaş karısına olmaz." Zampara bin yemin etti. "Ben istemedim. Kadın bana asıldı." dedi. "Mazeret değil" dedim. (S.) e bunu ispat ile bildirmek bize vazife olduğunu söyledim. Çünkü ispatsız herif mutlaka bizi itham edecek. Binbir zorlukla zamparayı kandırdım. Kadını evine getirecek ben de kocasını alıp geleceğim. Kadını kocasına yakalatacağım. Lâkin zampara söz vermişken vâdini yapmadıydı. Sonra (S.) nin diğer üç-beş namuslu arkadaşı ile de görüştüm. Beraber kendisine söylemeğe karar verdik idi.

İşte bu kadının böyle vukuatı vardı. Anasına ısrar ettim. Kadını yollamadılar. Kurtulduk. Ben tamamiyle kur-

tuldum zannettimdi. Meğerse karı bizi çamura batırmış, intikam almış imiş. Bunu bundan bir yıl evvel Paris'e gelen **Rodoslu Şevket**'ten işittim. Onunla S. ve bu kadından bahs açılmıştı. Söyledi. Meğerse kadın hastahaneden kovulmasının "Benim kendisine tecavüz edip razı olmamasından" ileri geldiğini kocasına söylemiş S. bana hiç belli etmedi: fakat **İsmail Hakkı Paşa**'ya şikâyet etmiş, o da **Şevket**'e söylemiş imiş. S. buna rağmen benimle daha bir yıl kadar pek dostane yaşadı. Başka bir sebepten, sonra darıldık. **İsmail Hakkı Paşa** da büyük sersemlerdendi. Meseleyi kendi kızlarından öğrenmeli idi. Veyahut daha doğrusu bir de bana sormalı idi. Öyle olsaydı koğacağımı bil'akis bir gün kandırırım ümidi ile hastahaneye devamlarına çalışmak mantıkî olan şeydi. Hem bu kadın erkek reddeden soyundan değildi ki...

Mütemadiyen bana sürünüyor. Vallahi bir arkadaş karısı olduğunu düşünerek utanmışımdır. Sonra hırsız vak'asının tafsilâtını öğrendik. Meğerse kadın o gece dört zamparasına bir saat ara ile randevü vermiş; fakat ilk giren çıkmayıp birkaç saat kalmış, diğer zamparalar gelip kapı önünde numâkeşik bek'emişler; Fransızca ve bizde şimdi moda olan tabir ile kura yapmışlar. Nihayet kadın gürültü, kavga ve hırsız var diye bağırırım, tehdidiyle zamparayı dışarı atabilmiş. Çünkü diğer zampara kibrit yakar dururmuş. Kapıya vururmuş. Çok eğlenceli vak'a. Emsalî görülmemiş şey... Kadın pek haris imiş .. bir gecede dört zampara...

Şu kadının mazisi ve hali, bir kadının erkeklerle temasa gelmesi yüzünden bir gün baştan çıktığına güzel bir misaldir. Bu hal, tabiî bir haldir. İptidasını biliyorum. Erkek yüzüne bakamayan bir kadındı. **İşte bugünkü alafranga hayat İstanbul'da böyle yüzlerce bin'erce kurbanlar yapmaktadır.** Bu kadının bir de böyle olmasına diğer iki sebep olsa gerek. Birincisi kadın isterik. Doymaz nev'i

inden. İkincisi (S.) de erkeklik pek zayıf idi. Böyleleri evlenmemelidir.

İttihatçılar beni hudud harici tardettikten sonra diğer arkadaşlar (S.) e bir gün karısının ne müthiş fâhişe olduğunu anlatmışlar, dinlememiş, "Yahu! Namusundur boşa!" demişler. İnanmamış. "Boşamazsan senin gibi biri ile konuşamayız" demişler. Yine olmamış. Sonra başkaları da söylemişler, ispat etmişler. Boşamış. Fakat iki gün sonra yine almış. Demek pezevenklik (S.) nin kendisinde varmış.

Anasına bak, kızını al derler. Çocuklar analarını görenek alırlar. Hayatta göreneğin taklidin te'siri pek çoktur. (S.) nın kızı büyümüş, Şam'da (R. H.) ile yakalanmış. (S.) "Nikâhla al demiş." Almamış. Polise haber vermiş, (R. H.) hapsedilmiş. Nihayet hapisten kurtulmak için kızla evlenmiş.

Ben me'yûs idim. Artık hekimliğe çekilmeğe karar vermiş idim; fakat İttihatçıların geleceğine, bu sefer bizi doğrayacaklarına da yüzde yüz emin idim. Korkuyordum. Çare ne?.. Kaçmak ta istemiyordum. Gurbete hiç yüzüm yoktu... Gurbetten korkuyordum. Koyun gibi salhanede bekliyordum.

Bu esnada hükümet gayrete gelmiş İttihatçıları hapsedeceklermiş. İttihatçılar derhal haber almışlar, her biri bir köşeye girmiş. Selânik mebusu **Rahmi** bana hastahaneye geldi. Doğru mu diye sordu. Haberim yoktu. Gidip öğrendim. Doğru imiş. Söyledim. Saklandı. Ben **Rahmi**'ye bu iyiliği ettim ama **Rahmi** sonra Bab-ı Âli'yi basacakları vakit bana haber vermedi. **Doktor Bahattin Şakir** kaçmış, fakültedeki Morg müdürlüğü münhal kalmıştı. Burayı istedim. Morg Müdürü tayin olundum ve işe başladım. Diyordum ki: "Başımıza bir felâket gelmezse bu memuriyette kalırım, hekimlik ederim. Başka bir şey istemem."

Halâskâr zabitlerinden **Yusuf Rasih** hepsine tahakküm etmiş, kendisini bu işin mürettibi ve başı gibi gösterip kabineye yutturmuş, polis müdürü tayin edilmiş idi. Bu adam erkan-ı harp miralayı ve gürcü idi. Jakson sar'ası denen bir sar'aya müptelâ bir adamdı. Hekimler sar'alıların nasıl sersem olduğunu bilirler. Bu da öyle sersemdi; fakat azameti müthişti. Bu tevkif işini ağzına burnuna bulaştırmış. hemen de hiç bir İttihatçıyı ele geçirememişti.

Çoktan beri **Talât** ve **Enver, Nâzım Paşa**'yı ele almışlar, ahbap olmuşlardı. Paşa, **Enver**'i yanına almış, terfi de ettirmişti. Bunlar âletleri olan Mısır'lı Prens **Said Halim**'i de **Nazım Paşa**'ya musallat etmişlerdi. **Halim, Nâzım**'ı her gün Sörküldoryan'a yemeğe çağırıyordu. **Nâzım**'ın keyfi yolunda idi. Bu halinden muhalifler telâşa düşmüşlerdi. Onu ikaz için arkadaşlar beni yolladılar. Harbiye Nezaretine gidip gördüm. Dedim ki: "Paşa bütün arkadaşlar telâş içinde. Beni size yolladılar." "Niye?" dedi. Cevap verdim: "Siz **Enver**'e çok hüsnü muamele ediyorsunuz. Sizi aldatıyor diyorlar." "Halt etmişler. **Enver**'e ben namus-u askerisi üzerine bir daha politika ile uğraşmıyacağına dair söz verdirdim. O mesele bitti." dedi. "Pekiyi! **Said Halim**'e..." dedim. "Ooo... bu benim eski dostum. Artık dostlarla da mı konuşmuyayım" dedi. "Pekiyi paşa, **Talât**'a ne diyeceksiniz?" dedim. "Onu söyleyenler gelsinler de **Talât** bana nasıl dalkavukluk ediyorgörsünler. Hergün elimi öpüyor. Mesele yoktur." dedi. Şu zavallı adamın bu kadar yüksek safderunluğuna şaştım ve dedim ki: "Paşa, sen bunlara inanıyorsun ha! **Enver**'in sözü boştur. **Talât** bugün senin elini öper; fakat yarın da ayağıyla başına vurur." "Pöf!... Martaval!..." dedi. Bu söz onun nakaratı idi. **Nazım**'ı yıllardan beri tanırdım. Her konuşuşunda bu nakaratı unutmazdı. Yine söyledi. Şişman, güzel yüzlü, hoşsohbet bir adamdı. Ufak bir kiraz çubukla sigara içerdi. O kadar çok sigara içerdi ki böyle-

sini görmedim desem caizdir. Sigara dibine kadar yanar, insan çubuk ta tutuştu zanneder. İzmaritinde yeni sigara yakıp çubuğa takar. Çubuk daima ağzında idi. Sabahtan akşama kadar bir saniye düşmezdi. İşte bu çabuk dudağının bir köşesinde iken bu nakaratını bol bol söylerdi. Yine öyle idi. Biraz takaza yapmak istedim. "Paşa! Size ne diyorlar biliyor musunuz?" dedim. "Ne?" dedi ve dikkat etti. 'Bağçeye girmiş diyorlar." "Bok yemişler!" dedi. Bağçeye girmek, bağçeden tabirleri onun icadı idi. Biri İttihat cemiyetine girse bağçeye girmiş; İttihatçılara ittihatçı demez, bağçıvan derdi. Hatta benim cemiyet-i hafiyye hapisliğinden çıkınca mecliste onlara hücum etmediğime kızmış, bana köprüde rastgelmiş, "Ne o... Yoksa sende mi bağçeye girdin?" demişti. Halbuki sıhhatim rahnedâr olmuş, halim yoktu.

Ordu Çatalca'ya çekildiği vakit başıma gelen bir vak'ayı zikretmekten kendimi alamıyorum. Hastahanede pek meşguldüm. İnsanlar tuhaftır derim ya pek tuhaf harîs ve haksız mahlûklardır. Birkaç gün sonra **Kerim Sebati** hastahaneye geldi Hüsn-ü suretle karşıladım. Meğerse silâh altına alınıp ordunun cerrahî müşaviri tâyin edilmiş, Lüleburgaz'a gönderilmiş. Ordu Çatalca'ya çekilince kendi kendine vazifesini terk edip Haydarpaşa'ya hastahaneye gelmiş imiş. Halbuki ne harp, ne de onun ordudaki vazifesi bitmiş değildi. Bana bunlardan bahsetti. Ve hastahaneyi kendisine terk etmemi söyledi. Dedim ki: "Beni buraya resmen tayin ettiler. Sizin vazifeniz de orduda. Bana yarın emir getiriniz. Siz işe başlayın. ben derhal giderim" gitti. İki gün sonra bir daha geldi. Emir yok. Gitti. Bir müddet kayboldu. Bir müddet sonra birgün ben yok iken gelmiş, vizite yapmış. Tabiî herkes âletlerini, işlerini kendine göre tanzim eder. Ben de âlet dolabını bana göre kolay bir yere koydurmuş idim. Gece ekseriya âlet odasının karşısındaki odada yatıyordum. Evimi boş bı-

rakmıştım. Dolabın yerini değiştirmiştim. Hastahaneye geldim. Meseleyi öğrendim. Canım sıkıldı. Bu ayıp. Meslekdaş arasında terbiyesizlik, kabalıktır. Hem de **Kerim** bu işte haksız idi. Tıp âleminde en ziyade çektiklerim operatörlerdendir. Rekabet hissi!... Aldırmadım. Birgün sonra yine gelmiş vizite yapmış. Bir hasta vardı; dizinin arkasından pâre yemiş. Gayet sıkı bir pansumanla bize gelmişti. Pansumanı da kopuyordu. Yara yeri bir çok şeryan, verid ve âsabın geçtiği bir yerdi. Bunlardan birinin kesilmiş olması muhtemeldi. Pansumanı kaldırmak tehlikeli idi. Kan boşanabilirdi. Pansumanın sıkı yapılmış olması da bunu gösteriyordu. Avrupa'daki gibi sevk edilen yaralıların ahvalini gösterir bir fiş de yaralının boynunda yoktu. Fakat kopmuş pansumanı değiştirmek zaruri idi. Kan gelmesi ihtimaline mebni lâzım gelen âletleri hazırlattım. Yavaş yavaş pansumanı kaldırdım. Kan gelmedi. Memnun oldum. Demek bir şeryâ veya verid kesilmemişti. Yahut kesilmiş ise bile bir hematom tıkamış. Kapanmak üzeredir. Yeni pansuman yaptım. Böyle hastaların dizi bükülür. Cerrahide kaide yaralı kol ve ayak bükük bırakılmaz, doğrultulur. Çünkü yara bükük halde iyi olursa uzuv bükük kalır, yeni bir ameliyeye ihtiyaç hisseder. Bu ihtiyat edip doğrultmadım. "Doğrultursam belki kan gelir. Bir hafta daha kalsın da o yarası iyi olur. O vakit ayağı doğrulturum" dedimdi. **Kerim Sebati** bunu görür. Adam bende kusur da arıyormuş. "O... Bu cahiliktir. Pansuman düz ayağa konur" der. **Kerim** de gururla gider.

Kerim'in en büyük hasleti Fransızların brute dedikleridir. Sert, geçimsiz, vahşi, kaba bir adam idi. Bu hasleti sade sosyal ve muaşeret hayatında değil, tıbbî vazifesinde, sanatına ait işler ve ameliyatta da tamamiyle vardı. Bu dize de olanca bürütlüğünü tatbik etmişti. O gitmiş, beş dakika sonra pansuman kana boyanmış, yatağa kan pıhtıları dolmuş, hasta "Aman" demiş. Alman Süves-

ter koşmuş, hekim yok. Şaşırmış, derken ben çıka-geldim. Şuvester "Aman..." dedi. anlattı. Bu Şuvester ben Gülhanede profesör **Witting**'in muavini iken ameliyathaneyi idare eden Şuvester idi. İyi tanışıyorduk. Zavallı **Kerim**'in bürütlüğünden şikâyet ediyordu, Derhal kannat-ı mağbeniye üzerinde şiryanı fahziye parmağımla tazyik yaptım. durdu. Böylece hastayı ameliyathaneye naklettirdim. Soyunmaya, ellerimi yıkamaya da vakit yok. Kan fışkırıyor. Tazyiki başkasına yaptırıp Hünter kanalında şiryanı rapt ettim. Tazyiki kaldırttım. Kan durdu. Memnun oldum. Hastanın hem de vatan uğrunda yaralanmış birinin hayatı kurtuldu. Yaralı hem de pos bıyıklı, güzel, arslan gibi bir delikanlıydı. Dört gün sonra pansumanı kaldırdım. Yine kan boşandı. Bu sefer müselles iskarpanın zirvesinde bağladım. Yine durdu. Dört gün sonra yine pansumanı kaldırdım yine kan boşandı. Bu sefer müselles iskarpanın kaidesinde ve şirvan-ı fahzii munzamın altından bağladım. Yine durdu. İki gün sonra yine pansumanı açtım. Yine kan boşandı. Şaşırdım. Bu olmaz bir işti. Adamcağızın şiryanlarında bir anomali olması lâzımdı. Bu sefer bağlayacak şey de yok. Orada şiryan-ı fahzînin mühim bir şubesi vardır. Şimdi onu veya onun üstünden şiryan-ı fahziyi bağlasam ayak kangren olacak. Bitirden başka çare yoktu. zavallının hayatını kurtarmak için sapasağlam ayağını hemen dibinden kesip attım. Diktim. Kan durdu ama koca bir ayağı bürütün yüzünden kesmek bana pek ağır geldi. Zavallının taliine acıdım. Pek kansızdı. **Tevfik Receb**'e rica ettim. Kanını muayene etti ve dedi ki "Bu kadar fazla anemi henüz görmedim." Sınaî serum şırınga ettim ama üç-dört gün sonra zavallı adam fakrüd-demden öldü. Çünkü daha harp yerinde çok kan kaybettiği şüphesizdir. Sonra da kaybetti.

Bu **Kerim**'in hesabına büyük bir cehalet, hattâ cina-

yet idi. Zaten bana tecavüzünü zorla hazmediyordum. Bu vaka beni galeyana getirdi.

Ayağı teşrih marazı muallimi **Hamdi Bey'e** verdim. Anlattım. "Bunda bir sır var. Hayretteyim. Şunu teşrih edip şereyanlarını tetkik et" diye rica ettim. Rabt yerinde şiryanlara bakmış. "Rabıtlar kusursuz yapılmış" dedi. Ancak şiryanların seyrine dair çalışıp malûmat vermesi lâzımdı. Bu da zamana muhtaçtı. Bir müddet sonra habse, oradan hudut haricine gittik. Bu muamma hallolunamadı. Hâlâ merak ederim.

Bu vakadan bir-iki gün sonra yanında bir adamla **Kerim** geldi. Odama girdi oturdu. Suratı gergindi. Zaten suratsızdır ama şimdi büsbütün başkalaşmıştı. Dedi ki: "Burası benim kliniğimdir. Âlet dolabının yerini değiştirmek senin hakkın mı? Buradan git. Ben işe başlıyacağım." "Evelce size söyledim. Emri getirdiniz mi?" dedim. "Ben emir memur bilmiyorum." dedi. Askerim. Hakikaten memur edildiğim yeri emirsiz nasıl terk ederim. Dedim: "Hastaya yaptığın marifetini gördün mü?" Cevap vermedi. Beni tehdide başladı. Nihayet "Döğerim" dedi. Tepem attı. Ayağa kalktım, kapının yanına gittim. Anahtar kapının iç tarafında üstünde idi. Çevirip kilitledim. Anahtarı cebime koydum. Pantolonumun cebinde roveiverim vardı. Yokladım yerinde. Dedim ki: "Sen böyle alışmışsın. Huysuz, kötü, harıı bir adamsın. Mektepte arkadaşlarını döverdin. Bunu Gülhanede de doktor binbaşı iken yaptın. Fakülte de yapıyorsun. Bak, ben onlar gibi değilim. Ölümden kaç defa geçmiş, hapislere girmiş pervasız biriyim. Bu herkesçe malûm. Beni dövemezsen, namussuz adamsın. Hadi kalk! Bir adım at, işini bitireyim..." Korktu, yerinden kalkmadı. Öteki adam da pek telâş etti. Önümde durdu. Yalvardı. Dedim: "Haydi, defol! Bir daha ben gidinceye kadar buraya ayak basma!" Hakikaten benim onun yerine yerleş-

mek aklıma bile gelmemişti. Köskös çıkıp gitti. Bir daha da gelmedi. Gözüm dönmüştü. İnsan hayvan gibidir diye daima söylüyorum ya... Herif bir laf söylese idi elimden kaza çıkacaktı. Hiç kabahatsiz, vazifeme devam yüzünden katil olmama ramak kalmıştı.

Ben artık Bab-ı Âli'ye de uğramıyorum, arkadaşları da gördüğüm yok. Kendi işimizde, halimizde ve korku içinde âkıbete muntazırız. Akşam yemeğini Tokatlıyanda yiyorum. Bazı bildiklere tesadüf ediyorum. Bu esnada İttihatçıların Bab-ı Âliyi basmak üzere hazırlandıklarını haber aldım. Birkaç arkadaşı buldum, söyledim. Tabiî telâş ettik. Dediler ki **Nazım Paşa**'ya gidip ıkaz edelim. Tedbir alsın." "Siz hemen bu akşam gidiniz" dedim. Ben gitmedim. Benim artık paşada hiç ümidim yoktu. Gittiler, geldiler. **Nazım Paşa** demiş: "Pöf... Martavaldır." Ötekiler "Etme paşa bu ciddidir" **Nazım:** "Keşke puştlar yapsalar da bu iş için yeni taburu hazırladım; işlerini bitiriversem" demiş.

Dedim ki: "Buna inanıp rahat olmayın. Ben bir de **Kâmil Paşa**'ya gideyim." Evine gittim. Eskiden beni her gidişimde bekletmeden yanına alan, ben gitmesem haber yollayıp çağıran bu adam beni yarım saat bekletti. Benim de, tuhaftır, hiç sevmediğim şey beklemektir. Bu sebepten hükümet dairelerinde eshab-ı mesalih gibi iş görmeye aslâ gitmem, başkasını yollarım. Kızdım, gideceğim; fakat mesele mühim ve hayatımız mevzuubahis. Bekledim. Gün görmüş pir-i fâni sofaya çıktı. Ben de sofada asabî volta vuruyordum. "Ne var?" dedi. Dedim: "Mühimdir" "Kimse olmasın anlatayım." "Peki yi!" dedi. Ayakta anlattım: "Bab-ı Âliyi basacaklar. Sizi kesecekler." Lakırdı bile söylemedi. Elini kaldırıp işaretle "Saçma. Benim işim var. İngiliz sefirine gidiyorum" dedi. Yürüdü. Hakikaten ara-

bası hazırlanmış, bekliyordu. Canım ağzıma geldi. Kolundan tuttum, durdurdum. Dedim ki: "Etme Paşa! iş ciddidir." "Boş, boş!..." dedi. Dedim ki: "Sonra pişman olursunuz. Benim dediğim çıkar. Hani Meşrutiyetin iptidasında da yine bu evde size düşeceğinizi söyledim. İnanmadınız ve düştünüzdü. Bu seferki şakaya gelmez. Kellemiz mevzuubahs. Etme!" Cevap bile vermedi. Yürüdü; gitti. Ben de ağız dolusu küfürle çıktım Gidiyorum ve acı acı düşünüyordum. Bu ahmakları nerden başımıza getirdik?.. Kellemizi giderecekler. Çare?... O da yok!.." Böyle düşüne düşüne yaya olarak kestirme yollardan tâ Saraçhane başından köprüye geldim, geçtim. Karaköy'den gidiyorum. Bugünkü gibi hatırımda. **Sultan Reşad**'ın Cevahirci başısı bir Rum vardı, onun dükkânı önünde idim. Karşıdan maliye memurlarından ve sonra Maarif ve Evkaf Nazırı olmuş olan **Raşid Bey** beni görmüş; seslenerek sür'atle yanıma geldi. "Yahu! Uyku mu uyuyorsunuz. İttihatçılar Bab-ı Âli'yi basacak!" dedi. **Raşit Bey**'e çok itimadım vardır. Çok zeki, malûmatlı; muhakemesi, mantığı yerinde; uzağı görür bir adamdı, O da söyledikten sonra şüphe yok demekti. Zaten Vefa'da bir hanede bir müddettir İttihatçıların kodamanları, Bab-ı Âli'yi basmağa karar veriyorlardı. **Fethi** buna şiddetle mani olmağa çalışıyordu. Bu yayılmış bir havadisti. Hattâ Bab-ı Âli telgraf tellerini keseceklerini bile haber almıştım. Ne diyeyim? Kekeledim. **Nazım** ve **Kâmil Paşa**'ların cevaplarını söylemek âlemi ümitsizliğe vermekti. İttihatçıların kulağına giderse o da onlara cesaret olurdu. Nihayet "Ben de işittim ama öyle bir şey yokmuş" dedim. "Ya, öyle ise iyi" dedi. Müteselli bir tavır alıp gitti.

Hale bak!.. Ne yapalım?.. Çare yok. İnsan bazan böyle bile bile kuyuya düşer. Sonra haber alıyorum ki **Kâmil Paşa**'ya o esnada başkaları da söylemiştir. Hepsine bana dediği gibi demiş imiş...

Arası üç gün geçti. Bir akşam üzeri İkdam gazetesinde idim. Oraya şair **Yahya Kemal** geldi. "Bab-ı Âli'nin önünde bir kalabalık var" dedi. Hemen koştum. Sadaret Kapısının karşısındaki köşeye çıktım. Oraya kadar dolmuş bir sürü kalabalık. İçlerinde İttihatçılar var. Çoğu dönmeler. **Cemal Paşa**'ya da İkdamdan çıkar çıkmaz rast geldim. O kenarda duruyor. İşin göbeğine girmemiş. O beni, ben onu gördük ve dikkatli bakıştık. Kalabalık merdivenleri istilâ etti. İçeri dalıyorlar. Tıpkı Dâr-ül Fünûn talebesi vak'ası gibi. Vükelâ içtima halinde. Sadaret Odası altında bir müfreze muhafız asker var. "Bu ne oldu?" diye bakıyorum; **Nazım**'ın beş taburum var sözünü de hatırlıyorum. İntizar ediyorum. Benim bir şey yapacak halim yok. Bir de baktım. Odanın altındaki asker çıktı; fakat hücûm edip dağıtacak yerde alarkada camiîn hizalarında top halinde durdu. Zabitleri de önlerinde durdu. Öyle duruyorlar. Anladım ki, zabit onları kullanmıyor, vazifesini yapmıyor, bilâkis men için önlerine durmuş. Yokuştan yukardan doğru **Enver**, fesi elinde **Talât** gelip içeri dalmışlardı.

Gördüm: İş işten geçti. Şimdi kaçıp can kurtarmalı. Hemen arka sokaklardan Beyoğlu'na geçtim. Bizim **Altınoğlu Nikolâki**'nin evine saklandım. Oradan bir ecnebi gemisine atlıyacağım.

Neticeyi merak ediyorum. İki saat sonra oraya bir Rum geldi, vak'ayı anlattı; "**Nazım Paşa** isyanı bastırdı" dedi. Memnun oldum ama ya yanlış ise... Diğerleri de beni tatmin ettiler. Ben yine tereddüt içinde idim; fakat bir müddettir onyedi yaşlarında sarışın pek güzel bir Türk kızı ile münasebette idim. Bir meşhur avukatın kızı idi. Bilmem nasıl eder, ailesini iğfal edip bana gelir, bazan gece dahi kalırdı. O akşam da gelecekti. Bu içimi yiyordu. **Yusuf Has Hacîb** Kutadgu Biliginde diyor ki: "Nice kadınlar, nice şanlı er yiğitleri kara toprak altına sokmuşlardır." Çok doğru. Böyle nice âdi ve nice tarihî vak'-

alar vardır. Erkekler kadın yüzünden en büyük felâketlere uğramışlardır. Kadın erkeğin en müthiş belâsıdır. Bizi de çekti. "Giderim" dedim. Yani duramadım. Ben bendeki Volenté'nin salâbetine daima mağrur idim. Gör, işte!.. Bu sefer bu kadın işinde kendimizi zaptedemedik. İhtiyatla gittim. Eve girdim, Baktım, kız beni bekliyor.. Sevindim. Derken kapı çalındı. Henüz yarım saat olmamıştı. Üç-beş kişi. "Hadi polis müdürüne" dediler. İşin hakikati şimdi iyice anaşıldı. Demek İttihatçılar mevkie geçmişler. Bir araba ile Bab-ı Âli'den doğru gidiyoruz. Baktım, Bab-ı Âli'de kimse yok. Sade mermerler yıkanıyor. Ha! Kanlar temizleniyor. Kan akmış. Meğerse Bab-ı Âli'yi basarken bizim eve de beş on kişiden mürekkep bir müfreze yollamışlar imiş. Polis müdüriyetinde beni bir odaya soktular. Sabaha kadar, birer ikişer arkadaşlar geldi. **Ali Kemal** de geldi. Bizi oradan Bekir Ağa Bölüğüne tıktılar.

Sonradan öğreniyorum; **Talât, Enver** ve emsali içeriye dalmışlar, kabine korkmuş, sade **Nazım Paşa** kahramanlık etmiş, çıkıp önlerine durmuş, "Dağılın;" demiş. **Enver**'i görmüş "Ya... **Enver!** Böyle mi yapacaktın? Hani namusun üzerine söz verdindi" Yüzbaşı **Mustafa Fevzi** bir kurşun sıkmış, diğerleri de sıkmışlar. **Nazım Paşa** ve yaveri **Kıbrıslı Tevfik** yıkılıp ölmüşler. Der iken **Kâmil Paşa**'nın yaveri olan **Yüzbaşı Nafiz** mukabele etmiş, **Mustafa Fevzi**'yi vurmuş, onu da vurmuşlar. Kabinenin içtima salonuna girmişler. Bu esnada **Şeyhülislâm Cemaleddin** kaçıp abdesthaneye saklanmış, **Kâmil Paşa** bunağı odasına kapanmış. **Kâmil Paşa**'yı bulmuşlar, "İstifanı yaz" demişler. "Canıma dokunmayın!" deyip yazmış. **Enver** istifanameyi alıp padişaha gitmiş, yeni kabinenin iradesini almış. Eski kabine erkânının bir kısmını alıp İstanbul mu hafızlığına hapsetmişler. **Cemal,** İstanbul muhafızı tayin edilmiş. Binası şimdiki Türk ocağıdır. Dahiliye Nâzırı **Re-**

şid korkusundan asabî bir hale uğramış, bu binada üç gün üç gece bir düziye kusmuş.

Vak'adan bir müddet evvel **Nazım Paşa, Rosimbol Hüsnü**'ye kızmış, onu merkez taburu kumandanlığından kaldırmıştı. Anlaşılıyordu ki bu **Enver**'in, **Talât**'ın entrikası idi. Ondan tabiî korkuyorlardı. Dâr-ül Fünûn talebesi işini o bastırmıştı. Evvelâ onu kaldırttılar. **Hüsnü** olsaydı bunu da bastırırdı. Yine sonra öğrendim. **Enver** ne yapıp yapıp **Nazım**'ı iğfal etmiş. Bab-ı âlideki muhafız bölüğün zabitini de kaldırtıp yerine kendi komitecilerinden birini tayin ettirmiş imiş. Benim gözümle gördüğüm vak'a da zaten bunu izah eder. İşte **Nazım** ne gafil insan idi!... Hey millet! Nelerle idare olundun!.. Fakat gafletinin cezasını kendi kanı ile ödedi. Ama biz de hapisteyiz. Ne olacağız?.... Meçhul. Bu kadar emeklerimiz de beş dakikada gitti. Benim vaktiyle kendisine söylediğim şeyler oldu. Hattâ sonradan işittiğime göre **Nazım** yıkılınca **Talât** ayağı ile kafasına vurmuş, bir kurşun da o sıkmış. Bilmem ne derece doğrudur!...

Een ümitsizdim. Artık bizi sağ bırakmazlar diyordum. Bir-iki gün geçti. Benimle **Ali Kemal**'i alıp toprak altında bir dar bodruma attılar. Dediler ki: "**Canbolat**'ın intikamıdır." Meğerse bu cansız cenaze kabinesi kanun neferini öldüren **Canbolat**'ı hapsetmiş imiş; fakat **Canbolat** bir âdi câni idi. Kabine İttihatçıları hapsedeceği vakit bunu tevkif için bir kanun neferini yollamış. **Canbolat** da tabancasını çekip zavallıyı öldürmüş. Bu bir emir kuludur. Doğru, yanlış vazifesini yapıyor. Biz birkaç defa hapse girdik. İçimizden hiç böyle şey yapan olmadı. Bu, bize benzer mi? Sonra **Canbolat**'ı yakalayıp buraya tıkmışlar. O da karısı **Nuriye**'nin tedbiri ile hapishaneden kaçıp Romanya'ya gitti. Ne ise, girdik. Dedim ki: "İşte, gidiyoruz. İlk biziz deme." Ertesi günü **Cemal** hapishaneye gelmiş. Beni çağırttı. Çok nazikâne kabul etti. Gurbet Darağacı adındaki

eserimin mukaddimesinde daha tafsil ile yazdığım gibi "Kaleminden zehir ve kan damlıyor... Seni hudut haricine çıkaracağız. Vücudun bu devletin asayişine muzırdır. İlâ..." dedi. Ben kabul etmeyince, beni sokakta öldürülmekle tehdit etti. Demek çare yoktu. Gidilecek. "**Ali Kemal**'e söyle; onu Brezilya'ya konsolos tayin ettik." dedi. "Bu işe beni karıştırmayın!" dedim. Israr etti. Gidip **Ali Kemal**'e söy'edim. **Ali Kemal** Washington sefirliğini istedi. Gelip **Cemal**'e söyledim. "Olmaz" dedi. **Ali Kemal**'e gittim. anlattım. Bu sefer Avrupa'da bir konsolosluk istedi. **Cemal** bana: "O, Avrupa'da olamaz. Uzağa" dedi. Ben de Kıbrıslı **Şevket** için **Cemal**'e rica ettim. Bunu hapsetmişler. Anası bayılmış. dedim. "Olmaz" dedi. "Canım, kadın, dün bir oğlunu kaybetti. Bari bunu kapisten çıkarın!" deyip rica ettim. "Pekiyi! Senin için onu da çıkarayım" dedi. Bu hudut harici gitme, yani hapishaneden çıkma bana gökten inmiş kudret helvası gibi geldi. Hiç ummuyordum. Bu sefer canımıza ezan okuyacaklarına kâni idim.

Çıktık. **Cemal** kapalı araba ile gitmemi, yoksa sokakta öldürüleceğimi söyledi. Ve: "Bizim cemiyetin sana büyük hıncı var" dedi. Öyle yaptık. Hemen evden elbise, çamaşır alıp vapura girdim. Eşyamı **Necmeddin Molla** ile kardeşi **Esat Molla** evlerine nakledip muhafaza edeceklerini söylediler.

Artık vatandan kovuluyorduk. Bu kadar yaşadığımız, hatıralar ile dolu hayatımızın geçtiği yerden gidiyorduk. Gittik. Köstence'ye çıktık.

★

Vatan haricine çıktık. Şimdi halaskâr işinde gece Mason Locası'nda "Hareketi mutlaka yapalım. Sonra bizi mahvederler." diye ter-ter tepindiğim arkadaşları görsem de "Nasıl!" desem. "Hareket yaparsanız sizi ben tepele-

rim" diyen sadedil **Nazım Paşa** da toprağın üstünde olsa da, ona da: "Anladın mı " desem. Mısır'a kaçan **Kâmil Paşa** bunağı da Köstence'de olsa da "Eşek!" desem.... gönlüme biraz rahatlık gelecek. O akşam Loca'da bulunan arkadaşların da bir kısmı, sonra **Mahmut Şevket** vak'asında asıldılar.

★

Köstence'deyim. **Enver**, Bulgarları tard için Gelibolu'ya denizden asker sevketmiş. Bu adamın askerliği fena imiş. Yanlış bir hareket imiş. Boşuna birçok asker kırdırmış. Başka bir netice olmamış. Zaten bunlar Bab-ı âli isyanını, Edirne'yi geri almak dâvası ile yapmışlardı. Bu suretle meşrû göstereceklerdi. Muhalifler vermiş, bunlar olsa vermezlermiş. Teşebbüs ettiler. Millete yine kan döktürdüler. Kendi kanları değil ya....

Balkan harbinde son devrede Bulgar ordusu Tekirdağ'ında ve daha yukarlarda bulunuyordu. Tarafımızdan Gelibolu Şibih Ceziresini müdafaa için bir ordu gönderilmişti. Bunun erkân-ı harbi **Ali Fethi** ve **Mustafa Kemal**'di. **Enver**'in tertibi üzere aynı zamanda bunlar da Bulgarlara hücum edecekler, Bulgar fırkalarını mahvedeceklerdi. Tertip yapıldı Fakat **Enver**'in hücumunu beklemeden **Mustafa Kemal**, Bulgarlara hücum etti ve perişan olup kaçtı. Artık Bulgarların Gelibolu Şibih Ceziresine girmesinden korkulup **Enver**'in kuvveti de oraya gönderildi. Bunun tahkiki için Mira'lay **Sadık Sabri** gönderilmiştir. Bu adam, oraya çıkar çıkmaz iskelede Kolağası **Ali İhsan**'ı (Paşa) görmüş. O, bu felâketin **Mustafa Kemal**'in hiyaneti üzerine olduğunu söylemiştir. **Mustafa Kemal**'in hiyaneti yapmasının sebebi, **Enver**'in şeref kazanmaması, bu şerefi kendisinin almasıdır. **Sadık Sabri** gidip işi mezkûr fırkaların zabitlerinden tahkik etmiş, hepsi de işte hiyanet

olduğunu söylemişlerdir. **Sadık Sabri** bunu **Mustafa Kemal**'e sormuş, cevap verememiş. Bunları bizzat **Sadık Sabri**'den öğrendim. Gazzeli **Cemal**, bu mesele hakkında bir risale neşretmiş, **Fethi** ona cevap vermiştir.

Ne fecidir! Bizde böyle bütün hiyanetler cezasız kalır.

Balkan Devletleri bizden aldıkları ganimeti pay edemediler, birbirine vurdular. Yunanlılar, Bulgarları önlerine katıp şimale doğru attılar. Bu da gösteriyor ki, Bulgarlar, bizimle yaptıkları Lüleburgaz, Çatalca muharebeleri ve Edirne muhasarası ile iyice hırpalanmış, zaafa düşmüşlerdir. Demek Balkan harbinin en ağır yükünü Bulgarlar taşımış imiş. Yoksa Bulgar ordusu, Yunan ordusuna çok üstün idi. Ne ise, bu bizim işimize yaradı. Hiç bir mukavemet görmeden bizimkiler Edirne'ye girdiler; Trakya'yı kurtardılar. Dâvaları oldu. Talihli adamlarmış. İstedikleri gökten ayaklarına düştü. Ben şükrediyorum: İttihatçıların hükümete gelmeleri isabet oldu. Yoksa canlı cenaze hükümet dursaydı, cesaret edip de bu fırsattan istifade edemezdi, Allah'a şükür, defoldular.

Köstence'de konsolos **Kadri Bey** idi. Ahbabımdı. İyi, lâtifeci bir adamdı. Beni hiç bir gün bırakmadı; evinde yemek yedirdi. Utanır, kaçardım. Arar, bulur; zorla götürürdü. Bir müddet sonra ölmüş. Sıhhiye Vekili iken haremi ve oğlu beni buldular. Sefaletlerinden şikâyet ettiler. Yunanistan'da emlâkleri de varmış. İşlerini teshil ettim. Hanıma da elli lira verdim. Oğluna da yer buldum; fakat çocuk biraz haylazmış. Benden bir düziye memuriyet ve para istedi. Halini öğrenince artık aldırmadım.

Köstence Türkleri de çok misafirperver. Bana ziyafetler verdiler. Buranın hindileri meşhur. Pek semiz ve lezzetli. Bize hindi dolmaları yedirdiler. Mecidiye şehrini gezdim. Ahalisi kâmilen Türk ve Tatardır. Bu Tatarlar

Kırım, Rus istilâsı altına geçtiği zaman gelip çoğalmışlar....

Köstence iyi bir yer. İyi bir limanı, sahilde güzel bir gazinosu, yanında güzel bir plâjı var. Bir asır evveline kadar bütün Türk olan buralar ahalisi şimdi Romen, Köstence'de canım sıkılıyordu; İstanbul'a dönmek istiyordum. Mümkün değildi. Bükreş'e gittim. Bükreş küçük evleri ile güzel bir şehir. Romanyalılar zevke pek düşkün, kadınlarında iffet mefhumu az. Zabitler ekseriyetle gelin gibi süslü, yüzlerine pudra ve allık bile sürenleri çok. Yemekleri bizim yemeklere benziyor; fakat tereyağı yerine ekseriyetle zeytinyağı kullanıyorlar. Hattâ eti bile zeytinyağlı yapıyorlar. Kahveleri bizim kahve. Çok âdetleri bizim. Dillerinde pek çok Türkçe kelime var. Birçok Türk darb-ı meselleri söylüyorlar. Türklere mert, namuslu nazarı ile bakıyorlar. Ecdadımız bunlar üzerinde çok güzel te'sir bırakmıştır. Kralın sarayını gezdim. Maksadım, bahçeye ve kapıların iki yanına konmuş olan bizim topları görmekti. Bu toplar Plevne muharebesinde Romanyalıların eline geçmiş toplardır. Vaktiyle Millet Meclisinin ilk açıldığı zamanda Bükreş'te bunları görmüş, Yeni Gazete'de bir makale neşretmiştim. O makalede, "Zavallı toplarımız esir. Bakarken, bana: Bizi kurtaramıyor musunuz diyor gibi geliyor. Böyle bir ümide düşmek mümkün mü?" demiştim. Dünyada muhal denilen şeyler dahi bazan mümkün olur. Nitekim sonra Harb-i Umumî esnasında bir gün Mısır'da Tepms gazetesini okuyordum. Ne göreyim!... Bizim ordu Bükreş'e girmiş. Ve bu topları alıp İstanbul'a yollamış. O vakit Yeni Gazete'de neşrettiğim o makaleyi hatırladım. Sevindim.

O makale ile diğer bir makaleyi unutmam. Ötekisi de Paris'te "Pere la Charse" mezarlığını gezerken aksi tarafa bakarken, başımın birden sanki gaipten bir el ile çevrildiğini ve gözüme bir mezarın üstünde "Alfred de Musse"

yazısının görünmesi idi. Musse, benim en sevdiğim şairdir. Bu manevî cezbeye hâlâ şaşarım. Çünkü mezarının orada olduğunu da bilmiyordum. Hemen mezara gidip görmüş idim. Başında sarı yapraklı bir salkım söğüt, ayak ucunda hercaî menekşeler vardı. Musse, bir şiirinde, bu söğüdü çok sevdiğini, ölünce başucuna dikilmesini, ayakucuna da hercaî dikilmesini yazmıştır. Onu hatırladım. Mezarı iyice muayene ederken bu mısraların da yazılmış olduğunu gördüm. Fransızlara bravo, dedim. Bir millet büyüklerinin böyle kadrini bilir. Bu sayede o millette birçok büyükler yetişir.

Bükreş'ten Cenevre'ye gittik. Bir pansiyona yerleştik. Beni bir masaya verdiler. Dört kişilik. Önümde ihtiyar bir adam var. Ben geç gelirsem, âdet üzere, onları selâmlıyorum, onlardan geç gelen bizi selâmlıyor. Sofradan kalkarken de böyle. Bu, Frenklerin âdetidir. İhtiyar da beni selâmlıyordu. Bir müddet sonra ihtiyar benden selâmı kesti. Ben selâm verirsem almadı. Ben de kestim; fakat kızdım. Sebep aradım. Bir şey yok. Hayret.... Beş-on gün sonra sebep anlaşıldı. Marûf Türk dostlarından ve Cenevre Dar-ül Fünûn'u muallimlerinden **Mono** ile **Pittard**'ın Türkler hakkında konferans verecekleri ilân edildi. O vakit bütün Avrupa Türkler aleyhine, (Ermenileri katliâm ettiler) diye, harekete gelmişti, kaynıyordu. Türklere her yerde hakaretle muamele ediyorlardı. İnsan Türk olduğunu söylemekten korkuyordu. Bunun da iki âmili vardı. Biri Avrupa devletlerinin Türkiye'yi parçalamak niyetiyle efkârı hazırlamaları, diğeri Ermenilerin muntazam teşkilât ile geniş mikyasta propaganda yapmaları idi. Bu propagandalara göre sanki Ermeni kuzu, Türk kudurmuş bir kurt idi. Gece oraya gittik. Bu iki adam, bizim tabirle, hasbeten lillâh, konferans verdiler. Türk'ü ve Müslümanlığı müdafaa ettiler. O vakit bu, cesaretti, hem de âlicenaplık. Halbuki bizde propaganda nedir bilinmiyor, bu bapta en

ufak teşkilât bile yoktu ve hâlâ yoktur, uyuyoruz. Bu iş çok mühimdir. Böyle adamları bulup, para verip konferanslar, neşriyat yaptırmak hükümetin en büyük vazifelerinden biridir. İşte bu iki saatlik konferansta da propagandanın te'sirini gördüm. **Mono** gayet güzel bir yol tuttu. "Ayol, Müslümanlık fena bir din değildir. Hep öyle zannediyorsunuz. Yanlış fikir. Bu din Protestantizme Reforme'nin aynıdır!" dedi ve mukayeseyi gösterdi. Hakkı var. Meselâ ikisinde de mâbette resim yoktur. Resme tapılır mı? Konferans hıncahınç dolu idi.

Ertesi gün yemeğe indim. Bizim ihtiyar oturuyor. Ben selâm vermedim, oturdum. Baktım, adam gülümser ve teveccühlü bir yüzle bana: "Nasılsınız?" dedi. Sert bir tavırla: "Mersi" deyip kestim. Adam devam etti: "Dün akşam konferansta idim. Ben müslümanlığı, Türk'ü çok fena zannederdim. Meğerse pek yanılmışım, yanlışmış. O islâh olmuş protestanlığın aynı imiş. Affedersiniz". Muamma anlaşıldı! Demek evvelâ herif bizi hıristiyan zannederek insanca muamele ediyormuş. Derken müslüman, Türk olduğumu öğrenmiş, selâmı, sabahı kesmiş. Şimdi anlamış; sözleri af dilemek kabilinden. Avrupada Türk ve Müslümanlık aleyhine müthiş bir düşmanlık vardır. Bunun sebepleri Haçlı muharebeleri, hıristiyanlık taassubu, Türklerin Avrupa fütuhatı, Hunların Avrupayı istilâsıdır. Papazlar kilise ve mekteplerde asırlardan beri çocuklara bunu telkin etmişlerdir, hâlâ da ediyorlar. Paris'te Pateo'nun duvarında **Atilla**'nın Paris üzerine yürüdüğünü gösterir ve **Atillâ**yı perişan bir kıyafette, yalın ayak, atı dizginsiz olarak bir vahşî halinde tasvir eder bir resim yapmışlardır. Yine bu sayede **Genevièvé** adında bir kadını Paris'i **Atillâ**'dan kurtardı diye Saint yapmışlardır. Paris'in patronu olmuştur. Kadının bir şey kurtardığı yoktur. **Atillâ** Paris'e girecek iken, sadece dönmüş Orlean'a gitmiştir. Avrupalılar bizim memleketleri alınca kabahat de-

ğildir; bizim vaktiyle Avrupa'yı zaptımızı alçaklık, barbarlık ile tasvir ederler.

İşte asırlardan beri gelen Türk ve Müslümanlık düşmanlığı her Avrupalı'nın zihnini meşbû bir hale koymuş, bu da onlara bize karşı hakaretle karışık bir nefrete inkılâp etmiştir. Hele bu hal Fransızlarda pek ziyadedir. Bu gün Fransa'da âlimlerden, münevverlerden hakikati anlamış çok insan vardır. Bu inkılâbı bilhassa **Piyer Loti** ve **Klod Farer** yapmışlardır. Türkler bu iki adama minnettar ve medyundur. Bunların heykellerini dikmeliyiz. Bir de Harb-i Umûmide Çanakkalede harp eden Fransız zabit ve neferleri Fransız halkının bu hususdaki epeyce fikirlerini değiştirmişlerdir. Bunlar Türklerin Almanlar gibi olmayıp centilmen, merhametli, merdane harp eder, hastahane ve yaralılara şefkatle muamele eder insanlar o'duğunu söylemektedirler.

Buna rağmen halk kitlesi eski irsî zihniyete sahiptir. Bakınız Türk'ü nasıl hakir görüyorlar, çingeneden aşağı sayıyorlar, iki misal söyliyeyim: Paris'te bir Türk Komşusu bir aile ile ahbap olur. Bir gün bu ailenin çocuğu dadısı ile kapının önünde imiş. Türk evinden çıkmış, çocuk onu görünce "Türk" diye bağırmış. Dadısı çocuğa "Sus! Türk deme, gentil değildir" demiş. Bir yaz Fransa'nın cenubunda Alp Dağları eteğinde ve bahri muhit kenarında Biarritz'de (Saint - Jan - De lûz) denilen deniz banyosu şehrine gittik. Bir apartman arıyordum. Bir komisyoncu dükkânı bulduk. Sahibi kadın. Ben kapıda durdum. Karım içeri gerdi. Sordu. Kadın "Siz ne millettensiniz?" dedi. Karım: "Ne yapacaksın!" dedi. Kadın: "İspanyol, Cenubî Amerikalı, Alman, İtalyan, Rus, Leh, Romanyalı, Sırpilâ..." saydı. O saydıkça bizimki "Hayır!" dedi. Kadın artık millet bulamadı. "Sen söyle!" dedi. Karım "Türk!" dedi. Kadın ne cevap verse beğenirsiniz?! İşte cevabı: "En sonunda aklıma geldi ama darılırsınız diye söylemedim"

İşte hakkımızdaki fikir nedir bunlardan güzelce anlaşılır. Bunlara Türk ve Müslüman hakkında malûmat sorsan bir şeyden haberleri yoktur. Yalnız nefret ve hakaret, papazların yaptıkları bir-iki tezvirden ibarettir. Meselâ Papazlar müslümanların fakirlere sadaka vermediklerini yaymışlardır. Lyon'da Mesien denilen yerdeki hastahanede onyedi yaşlarında bir Fransız kızı vardı, bana bizde sadaka verilmemesinin sebebini sordu. Hatırladım, vaktiyle Roma'da Papa da Sultan Cem'in fakire sadaka verdiğini işitip kendisine : "Dininizde sadaka vermek yasak değil mi?" diye sormuştu. Kıza nereden öğrendiğini sordum. Mektepte hocalarının söylediğini söyledi. Ve bana mekteplerde okunan bir de kitap verdi. Hayret!.. Bu kitapta neler yok!... Meselâ Ayasofya Camii hakkında öyle yalanlar var ki... Onu biz Türkler bir defa yıkmışız, bir defa yakmışız. Halbuki bunlar Ayasofyanın başına gelmedi değil, geldi; fakat yapanlar Haçlı Avrupalılardır. Yani bu kitabı yazanların kendileri. Hattâ bir defasında da içinde içtiler ve kadınlarla fuhuş yaptılardı. Bunları papaz efendi bize maletmiştir. Ve bu kitabı elân Fransız mekteplerinde okuturlarmış.... Nitekim Yunanistan'da da mekteplerde aleyhimize türlü tezvirler dolu kitaplar okuturlar.

Bizim pansiyondaki ihtiyar papaz imiş. Artık bana riayet gösteriyor ama ben heriften bir defa soğudum. O vakit Avrupa'lıların bize ne gözle baktıklarını ilk öğreniyordum; pek ağır gelmişti. Bir de pansiyonlarda yabancılarla karşı karşıya ve türlü düşünce ve etiket altında yemek yemek, hele uzun uzadıya somurtarak yemek beklemek bana en ağır gelen şeylerdendir. Her ne vakit bir pansiyona girdimse yapamadım. Bu sebeplerle bir eşyalı oda buldum, pansiyondan çıktım. Yemeği lokantada yedim.

Profesörlerden fotoğraflarını aldım. Bir makale ile Şehbal'e gönderdim. Derc etti. Birer nüsha profesörlere verdim. Bu Türk namına bir şükran ve teşvik idi.

Düşündüm, vaktim boş geçmiş dedim. Cenevre'nin en meşhur hastahanesi olan Hosbital Cantonal'ın cerrahî kısmına devama başladım. Bir taraftan da Fransızcamı ilerletmek için para ile bir kadın tuttum. Bir taraftan da Alpiniste elbisesi aldım. Bu şehir güzeldir. Göl, ırmaklar, ağaçlar, bahçeler arasında hoş bir yerdir. Kışın şehrin önüne türlü renkte ördekler, kuşlar dolar. Burada av yasak olduğundan hayvanlar bunu bilir toplanırlar. İnsandan pek kaçmazlar. Sanki bir kuş sergisidir. Herkes bunlara ekmek atar. Eğlenceli bir şey olur. Yazın bir yanda kar gibi ak, diğer yanda kırmızı gagalı kuzguni siyah kuğular dolaşır; kâh kabarıp oynaşırlar. Kuğu çok ahmak bir hayvandır. Kaz cinsindendir. Ama ondan ahmaktır. Ekmek atarsınız, onu bile birden görüp anlayamaz; yanındaki ekmeği başka hayvanlar kapar. Şehrin yanında büyük ve küçük Salasié Dağları vardır. Güzel yerlerdir. Dağa elbise ve fotinini giyip, elime ucu demirli bastonu alıp bu dağlarda günlerce dolaşırdım. Hastahaneye aylarca devam ettim. Oranın operatörü **Giraré** adında biri idi. Bilmediğim, yeni bir şey görüp bir istifade edemedim. Gülhanenin ve Alman profesörlerin kıymetini bir kat daha anladım. Fransızcadan da pek istifade edemedim. Bir defa buranın şivesi Paris şivesi gibi değil, ayrı kelimeler de var. Meselâ Paris'te dükkâna Bontiqué, burada Arcade, Paris'te seksene Quatré vigl, burada Ocante diyorlar. Fransızca öyle bir dil ki Fransa'da bile birçok Patoist var. Paris'ten çıktınız mı bir düziye şive değişiyor. Meselâ Marsilya'da büsbütün kaba. Paris'liler Marsilya'lıların dili ile alay ederler. Bu, tıpkı bizim Kastomunu dili ile yaptığımız gibidir. Fransızcayı mutlaka Paris'te öğrenmelidir. Halkında - argodan hariç - türlü kelime ve tabirler vardır ki Paris'e mahsustur. Telâffuz da böyle. Bunlar kitap ile öğrenilemez. Bizim İstanbulda öğrendiğimiz Fransızcaya âdeta Fransız kelimeleri ile söylenen bir Türkçe denebilir. Yalnız aksa-

nımız iyicedir. Hattâ birçok taşralı Fransızlardan daha iyi Paris telâffuzunu yakalıyoruz. Türk'ün bu kabiliyeti var. Dili kolay dönüyor.

İttihatçılar beni talebe yapmışlar. Maarif Nezaretinden bir talebe maaşı bağlamışlar. Bununla yaşıyordum. Tıbbiyede profesördük, yine talebeliğe inmiştik. Zararı yok. Bir lokma ekmek veriyorlar ya. Fakat sıkılmaya başladım. İçime gariplik geldi. Vatan hasreti arttıkça arttı. Bu hal nihayet melânkoli derecelerine vardı. Cenevre'ye sığamıyordum. Uyku da gitmişti. Görüyordum ki daüssıla denilen hastalık gelmişti. Der iken haber aldım. **Doktor Nazım** bu maaşı kestirmek için uğraşıp duruyormuş. Çok garazkâr ve intikamcı bir adammış; ne ise İstanbul muhafızı **Cemal Paşa** ile Maarif Nazırı **Şükrü Bey, Nâzım'a** mukavemet ediyorlarmış. **Nâzım** kendi menfaatlerini de bilmeyen bir adam. Çünkü maaş kesilince bu adam kızar, yine işe başlar, tecrübe ile sabit kı, elinden de geliyor, iyisi mi ağzına bir lokma ekmek tıkılmış, sesini çıkarmıyor deye de düşünemiyordu. Hem benim her şeyimi elimden almışsınız; yerimden yurdumdan da kovmuşsunuz. Şimdi bir lokma ekmeği kesmek nasıl olur, nasıl vicdan? Bir dost bir düziye bunları bana yazdı; **Cemal** ile **Şükrü'ye** yazmamı ve beni sevdiklerini söyledi. Yazdım. Bunlardan da cevap aldım. Beni hudut haricine çıkaracakları zaman **Cemal'e**; "Ben gidiyorum, pekiyi!. Siz de artık iyi olun. Milleti iyi idare edin, hiç bir sesim çıkmaz, hatta öyle yaparsanız sizi takdir ederim. Bu son sözüm. Artık cemiyetinizde kötülük olmasın" demiştim. O da "Göreceksin. Ne iyi olacak" demişti. Bunu Gurbet Dağarcığı adındaki eserimin mukaddimesinde neşrettim. Mektuplarımda yine bu tarzda şeyler yazıyordum. Nitekim **Cemal** hatıratında **Ali Kemal'in** bir mektubu ile benim bir mektubumun bir kısmın neşretmiştir ki orada da bu sözler görülüyor.

Cenevre'ye ilk geldiğim vakit **Kemal Midhat'**ı orada buldum. Arası biraz geçti Dahiliye Nazırı **Raşit** de ailesiyle geldi. Der iken Halâskârlardan polis müdürü **Yusuf Rasih** düştü. Bu adam beş parasız da idi. Benden bir daha iade etmemek üzere para da aldı. Aç idi. Ne yapayım verdim. Hem de bu adam **Kâmil Paşa** kabinesi zamanında polis müdürü olmuş, İttihatçıların tevkifi işini ağzına burnuna bulaştırmış idi. Hem de artık gururlanmış, bizi tanımıyordu. Bir gün Garden des Angelies'de göle karşı oturmuştum. Bir bir bunlar da geldiler. Ayni kanepeye oturdular. Der iken **İbrahim Temo** da, Cenevre'de imiş, tanımadığım biri ile düştü. Bab-ı Âli baskınından konuşuluyordu, dert yanılıyordu. Hepimiz de evlerinden koğulmuş, sokakta kalmışlar nev'inden idik. **Rüştü Bey** kabahati **Kâmil** ve **Nâzım** paşalara buldu. Kızdım ve dedim ki: "Evet doğru, onlardan hayır yoktu. Siz onlardan ümidinizi kesince tedbir alabilir ve ihtilâli bastırırdınız. Asıl kabahat sizin." "Ben ne yapabilirdim. Askerim mi vardı?" dedi. Dedim ki: "Evet! Jandarma ve polis elinizde idi. Bu işe bol bol yeterdi". Dedi ki: "Polis hep ittihatçı idi. Ben ne yapabilirdim?". Dedim: "Değiştireydin. Bu iş için bol bol zamanın oldu. Halbuki aksine polisten bizim adamlarımızı attın. Bu ne ahmaklık idi?!.... Sana adamımız olan bir polisi attın da yerine koymanız için, hattâ terfi ettirmeniz için on defa söyledim. Kulak bile vermediniz, buna ne dersiniz?". Cevap yok. Bunun sebebi basit idi: **Rıza Nur**'un adamı olmasın. Bu adamların işi arkadaşça söylemekti. Tuhaftır mevkie gelenlerde bu zihniyet oluyor. Evvelâ arkadaşlar, yani rakipler bitsin. Bitmezse mevkii ellerinden alıverirler diye korkuyor. Amma bu **Nasreddin Hoca** gibi insanın bastığı dalı kesmektir. Bu işler şahısla değil, sosyete ile kâimdir. Tepelemek değil, daha arkadaş bulmak lâzımdır. Bunu bilmelidirler. Hükûmet kuvveti kâfi zannettiler. Ondan da istifadeyi bilemediler. Pek kabiliyetsiz adamlar

mış.... Nitekim **Mustafa Kemal** de arkadaş tepeledi; fakat o yerine kendine kul, köle olacak adamlar bulup koydu. Dedim ki: "İşin gücün Sadrazam olmak için entrika yapmak. Saraydan çıkmıyordun ki.... Mevkiinizi emin sanıyordunuz. Desteksiz dururuz zannettiniz. Zayıf bir zekâ gösterdiniz. Bir gün geldi, bizim üç yılda nice emekle alıp size verdiğimiz mevkii üç dakikada üç kişiye verip için içinden çıktınız. Madem ki polis hep ittihatçı idi neden değiştiremiyordunuz. Bab ı Âli'ye yirmi kişi sivil muhafız da koyamaz mıydınız? Bu kadar âciz iseniz dahiliye nazırlığında ne işiniz var? Yahut koyamazsanız bana söyleseydiniz Sinoptan yirmi kişi getirirdim. Bu iş olmaz, burada böyle dert dökmezdik".

Hakikaten Bab ı Âli'de medhalde yirmi veya on silâhlı adam olsaydı darbe muvaffak olamazdı. Asıl işi yapan ittihatçı beş - on kişi olup diğerleri kuru kalabalık; dekor, figüran idi. **Enver, Talât,** ilâ... Yani bu birkaç kişi içeri dalınca üzerlerine bir yaylım ateş edilseydi bunlar yere serilir, kalabalık derhal dağılırdı. Nitekim Dar-ül-Fünûn mes'elesinde gözümle gördümdü. Muvakemeti görünce silâha bile hacet kalmadan dağılmışlardı. Mesele de kapanırdı. Hem de ittihatçılar reissiz kalıp tam giderlerdi. **Reşit** kıpkırmızı oldu. Cevap yok, kalktı gitti.

Artık Cenevre'de pek sıkılıyordum. Kendimi kimsesiz kalmış bir adam zannediyordum. Gurbet çok güç şey. Derin bir keder. Bazı günler kederi unutmak için konuşmak ihtiyacını duyuyorum. Adam arıyorum, yok. Bu da pek güç şey. Melânkoli her gün artıyor; bende gaye, program, meşguliyet yok. Vakit geçmiyor; gün sanki yıldır. Mazimi düşünüyorum, hep bir hiç olmuş; istikbale bakıyorum, karanlık bir meçhuliyet.

Bu esnada Nice'ten **Mahir Said**'ten bir mektup aldım. "Ben de kaçmanın yolunu bulup buraya geldim" diyor.

Cenevre'ye ilk geldiğim vakit **Kemal Midhat**'ı orada buldum. Arası biraz geçti Dahiliye Nazırı **Raşit** de ailesiyle geldi. Der iken Halâskârlardan polis müdürü **Yusuf Rasih** düştü. Bu adam beş parasız da idi. Benden bir daha iade etmemek üzere para da aldı. Aç idi. Ne yapayım verdim. Hem de bu adam **Kâmil Paşa** kabinesi zamanında polis müdürü olmuş, İttihatçıların tevkifi işini ağzına burnuna bulaştırmış idi. Hem de artık gururlanmış, bizi tanımıyordu. Bir gün Garden des Angelies'de göle karşı oturmuştum. Bir bir bunlar da geldiler. Ayni kanepeye oturdular. Der iken **İbrahim Temo** da, Cenevre'de imiş, tanımadığım biri ile düştü. Bab-ı Âli baskınından konuşuluyordu, dert yanılıyordu. Hepimiz de evlerinden koğulmuş, sokakta kalmışlar nev'inden idik. **Rüştü Bey** kabahati **Kâmil** ve **Nâzım** paşalara buldu. Kızdım ve dedim ki: "Evet doğru, onlardan hayır yoktu. Siz onlardan ümidinizi kesince tedbir alabilir ve ihtilâli bastırırdınız. Asıl kabahat sizin." "Ben ne yapabilirdim. Askerim mi vardı?" dedi. Dedim ki: "Evet! Jandarma ve polis elinizde idi. Bu işe bol bol yeterdi". Dedi ki: "Polis hep ittihatçı idi. Ben ne yapabilirdim?". Dedim: "Değiştireydin. Bu iş için bol bol zamanın oldu. Halbuki aksine polisten bizim adamlarımızı attın. Bu ne ahmaklık idi?!.... Sana adamımız olan bir polisi attın da yerine koymanız için, hattâ terfi ettirmeniz için on defa söyledim. Kulak bile vermediniz, buna ne dersiniz?". Cevap yok. Bunun sebebi basit idi: **Rıza Nur**'un adamı olmasın. Bu adamların işi arkadaşça söylemekti. Tuhaftır mevkie gelenlerde bu zihniyet oluyor. Evvelâ arkadaşlar, yani rakipler bitsin. Bitmezse mevkii ellerinden alıverirler diye korkuyor. Amma bu **Nasreddin Hoca** gibi insanın bastığı dalı kesmektir. Bu işler şahısla değil, sosyete ile kâimdir. Tepelemek değil, daha arkadaş bulmak lâzımdır. Bunu bilmelidirler. Hükûmet kuvveti kâfi zannettiler. Ondan da istifadeyi bilemediler. Pek kabiliyetsiz adamlar

mış.... Nitekim **Mustafa Kemal** de arkadaş tepeledi; fakat o yerine kendine kul, köle olacak adamlar bulup koydu. Dedim ki: "İşin gücün Sadrazam olmak için entrika yapmak. Saraydan çıkmıyordun ki.... Mevkiinizi emin sanıyordunuz. Desteksiz dururuz zannettiniz. Zayıf bir zekâ gösterdiniz. Bir gün geldi, bizim üç yılda nice emekle alıp size verdiğimiz mevkii üç dakikada üç kişiye verip için içinden çıktınız. Madem ki polis hep ittihatçı idi neden değiştiremiyordunuz. Bab ı Âli'ye yirmi kişi sivil muhafız da koyamaz mıydınız? Bu kadar âciz iseniz dahiliye nazırlığında ne işiniz var? Yahut koyamazsanız bana söyleseydiniz Sinoptan yirmi kişi getirirdim. Bu iş olmaz, burada böyle dert dökmezdik".

Hakikaten Bab-ı Âli'de medhalde yirmi veya on silâhlı adam olsaydı darbe muvaffak olamazdı. Asıl işi yapan ittihatçı beş - on kişi olup diğerleri kuru kalabalık; dekor, figüran idi. **Enver, Talât,** ilâ... Yani bu birkaç kişi içeri dalınca üzerlerine bir yaylım ateş edilseydi bunlar yere serilir, kalabalık derhal dağılırdı. Nitekim Dar-ül-Fünûn mes'elesinde gözümle gördümdü. Muvakemeti görünce silâha bile hacet kalmadan dağılmışlardı. Mesele de kapanırdı. Hem de ittihatçılar reissiz kalıp tam giderlerdi. **Reşit** kıpkırmızı oldu. Cevap yok, kalktı gitti.

Artık Cenevre'de pek sıkılıyordum. Kendimi kimsesiz, kalmış bir adam zannediyordum. Gurbet çok güç şey. Derin bir keder. Bazı günler kederi unutmak için konuşmak ihtiyacını duyuyorum. Adam arıyorum, yok. Bu da pek güç şey. Melânkoli her gün artıyor; bende gaye, program, meşguliyet yok. Vakit geçmiyor; gün sanki yıldır. Mazimi düşünüyorum, hep bir hiç olmuş; istikbale bakıyorum, karanlık bir meçhuliyet.

Bu esnada Nice'ten **Mahir Said**'ten bir mektup aldım. "Ben de kaçmanın yolunu bulup buraya geldim" diyor.

Sevindim, "Onda havadis vardım" dedim. Hemen bir mektupla malûmat istedim. "Yazamam. Malûmat çok. İstiyorsan buraya gel!" dedi. Hesap ettim, para efendi müsaade etmiyor. "Gelemem, yaz!" dedim. İsrar etti. Gitmedim. Bir gün yine bir mektup: İllâ gel! Burada seni sevenler var. Görmek istiyorlar. İşte **Şükrü Paşa** da dâvet ediyor" diyor. Hakikaten mektubun kenarında Serasker **Rıza Paşa**'nın oğlu **Şükrü Paşa** da: "Biz seni sevenlerdeniz. Buraya mutlaka gel. Sana pansiyonda oda bile tuttum. Para boşuna gitmesin!" diyor. Hesap ettim. Bizim burada odanın maaşı işleyecek ama Nice'de oda parası yok. Demek yalnız yol masrafı var. Bu da ehemmiyetsiz. Bütçeye rahne açmıyor. Gitmeye karar verdim. Bir ufak bavul alıp gittim. Hakikaten **Şükrü** bana Place Manenat'da Geteé'ye karşı güzel bir pansiyonda oda tutmuş. Görüştük, odaya yerleştik. Ben malûmata aç idim. **Mahir Said**'e hemen sordum. Baktım bir şey yok. Âdeta kızdım. Ne ise onbeş gün kadar kaldım. Orada canım sıkıldı. Bir yerde duramıyordum. Cenevre'ye dönmeye karar verip bavulu elime aldım. **Şükrü** ve **Mahir**'i veda için gördüm. Dediler "Vallahi olmaz. Yahu, oda bir ay için tutulmuş, parası verilmiştir. Boşa mı gitsin. Günah". Israrlarına dayanamadım, kaldım. Ertesi günü **Mahir** geldi, dedi ki: "Doktor seni evlendirelim", "Deli mi oldun?" dedim. "Sahih" dedi. "Canım ben evlenmemeye karar vermiş bir adamım. Hem beş param yok. Evlenme para ister Maişeti yoluna koymuş adam evlenebilir. Biz ise vatandan kovulmuş, havada insanlarız. Ne diyorsun?!" dedim. "Yok, ben seni evlendireceğim" dedi. "Kiminle?" dedim. "**Şükrü Paşa**'nın kızı ile" dedi. "Onun kızı var mı?" dedim. "Evvelki gün Junede karşında oturan" dedi. O ana kadar **Şükrü**'nün kızı olduğunu da bilmiyordum. Bizi Nis'e çağırmanın ve avdetime mani olmanın sebebi anlaşıldı. Kızın yanında iri bir kadın da vardı; hatırladım. Onu sordum. "**Şükrü Pa-**

şa'nın haremi" dedi. Diğer ihtiyar hanımı sordum. Saraskerin hanımı imiş. Ben **Şükrü Paşa'nın** haremini kızının anası zannettim. Evlendikten sonra öğrendim ki Viyanalı bir fahişe kadınmış; **Şükrü'nün** metresi imiş; nihayet nikâh etmiş. Bizim alacağımız kızın anası ise onu doğurmuş, lohusalıkta ölmüş imiş. Birden bana bu iş hoş geldi. Derhal yalnızlıktan kurtulacağımı, gariplik derdinin biteceği aklıma geldi. Eğer ben o esnada nöstaljini olmasaydım asla evlenmezdim. Bu vaziyet beni derhal evlenmeye sevketti. Otuzdört yaşında idim. Bu kadar yıllık evlenmemek kat'i kararı bir anda eriyip gitti. Kız da çirkin değil, hele gözleri müstesna güzel. Dedim ki kalabalık bir aile. Bunların içinde gurbeti unuturum. Şimdi ben **Mahir'in** ağzını aradım. Dedim ki: "Sen evlendiriyorsun ama kız senin değil, bakalım **Şükrü Paşa** verir mi? Onlar zengin aile, biz ise bak ne vaziyette düştük?" Ben eskiden evlensem bile fikrimce zengin kız istemezdim. "Derdi çekilmez, kafa tutar" derdim. Şimdi o da aklıma gelmiyordu. **Mahir:** "Senin nene lâzım" dedi. Daha deştim. İtiraf etti. "Onlar söylemese ben nasıl sana teklif ederdim. Yalnız onlar bunu senin bilmeni istemiyorlar ve kıza senin sahip çıkmanı insiyatifi senin almanı istiyorlar." dedi. Elbet, tabiî idi. Kız tarafı redde karşı müşkil vaziyete düşebilir ve ağır olur, hakları var. "Pekiyi!" dedik. **Mahir** gitti, geldi. Pansiyonun önünde **Şükrü Paşa'ya** rastladık, Allah'ın emri ile kızını istedim. "Pekiyi!" dedi. Bir müddet sonra ayrıldık. Pansiyona geldim. Şimdi beni derin bir düşünce aldı. Hissî ve ânî hâl geçmiş, yerine akıl ve mantık gelmişti. Şöyle düşündüm:

Rıza! Sen çapkın adamsın. Evlenince kat'iyyen bundan vazgeçmelisin. Bununla aile olmaz. Pek fazla hür yaşadın. Hürriyeti sever ve ona alışırsın Evlenme bir esarettir. Hürriyetinden, rahatından bir kısmını feda edeceksin. Parmağa takılan nikâh halkası boyuna geçirilen

altın âlâdır. Buna razı mısın? Ya o, ya o.... Alta koydum, üste koydum, çapkınlığa ebediyyen veda ettim. Hürriyetimi de feda ettim. Ancak vaziyetim fena, aile nasıl geçindiririm. Bu ağır geldi. Sade bununla geri dönmeğe karar vermem lâzımdı. Halbuki bir evlenmede daha düşünecek nice şeyler vardı: Kız hakkında tahkikat, aile hakkında tahkikat, kızda verem, sinir, irsî ve dimağî bir hastalık olmaması gibi birçok şeyler. Bunlar, meselâ bir delilik bir aileyi bedbaht ve perişan eden bir şeydir. Bunları hekimlikte okudum, ne kadar iyi bilirdim. Hayatımda çok kimselere de bu nasihatları verirdim. Şimdi hiç bilemedim. Şükrü Paşa'yı buldum. Dedim ki: "Kızınız kaç yaşında?". "Onsekiz" dedi. Dedim: "Yaş farkımız çok." "Hayır! Çok değil, erkek yaşlı olmalıdır" dedi. Bense, bari evlenince, hiç olmazsa tahsilli bir eş isterdim. Düşündüm, kendi kendime: "Bu mahzur değil. Ben okuturum. Daha iyi istediğim gibi bir tahsil ve terbiye veririm" dedim. Sonra dedim ki: "Bir nokta var ki çok mühim. Benim vaziyetim malûm. Sizin kızınız iyi görmüştür. Ben onu nasıl geçindirebilirim. Bu sebeple bu iş olmıyacaktır Paşam. Mazeret makul ve büyüktür." Derhal dedi: "Biz onu bilmiyor muyuz.... Bu meydanda bir şey. Bize para değil senin gibi namuslu, dirayetli, âtisi parlak bir damat gerek. Para bizde çok. Onlar senden, para da bizden, tamam". "Ama, dedim, karımı ben geçindirmeliyim." "İlerde elbet" dedi.

Bir insan tamam olmak için mutlaka evlenmelidir. Bunu düşündüm, daüssıla da tepemize bindi. İş oldu, bitti.

Şeyhülislâmın oğlu **Muhtar** beni buldu. Dedi ki: "Ahmaklık etme! Otuzbin altın iste! Vermezlerse evlenme. Sonra felâkete düşersin. Sen bunları bilmiyorsun." Dedim ki: "**Muhtar**, çocuksun. Para ile evlenilir mi istiyeyim." Çok uğraştı. Dinletemedi. Meğerse **Muhtar**'ın hakkı varmış, bana dostmuş.

Derhal seraskerin evinde o esnada orada bulunan Şey-

hülislâm Cemaleddin Efendi, Bahriye Nazırı sâbıkı Hasan Paşa mahdumu Rüştü Paşa, eski ricalden bir kısmının huzur ve şehadetleri ile nikâhımızı kıydı. Evlendik.

Tuhaf, bunların imzası ile yazılan nikâh kağıdını da Şükrü Paşa alıp sakladı.

Şimdi ben de hayretteyim. Üç gün içinde evlendik.... Anam demişti: "Evlenirsin oğlum, hem de aklında yok iken, birden...." Bu kadın Peygamber miydi? Fakat daha başka şeyler de söylemişti. Bakalım onlar ne olacak?!....

Evlenme hatırımda yok iken, yani nikâhtan dört gün evvel Nice'te çapkınlık etmiştim. Bir hastalık almamak için daima cebimde taşıdığım sülâlime ile yıkamıştım. Bu sefer mahlulü kuvvetli yapmışım. Uçta ufak bir ıslaklık peydah oldu. Bir hastalık aldım zannederek fena korktum; çünkü evleniyorum. Masum bir kıza hastalık vermek, ne cinayet, ne cinayet!... Bir haftayı bekledim. Ve bu müddet içinde içim eridi. Ne ise tefrih zamanı geçti, akıntı olmadığı gibi ıslaklık da kayboldu. Bu çapkınlık hür hayata, eğlencelere son veda olmuş idi.

Seraskerin Mont-Boron denilen yerde denize bakar bir villâsı vardı. Orada bize bir oda verdiler. Karımla geziyoruz. Baktım, masum, saf bir çocuk. Ziya görmemiş bir fotoğraf camı gibi. Dünyada hiç bir şey bilmiyor. Ancak hâl ü hareketinde bir hafiflik var. Meselâ yürür iken birden uçup gidiyor; manası yok. Utangaç, sıkılgan; bir erkeğin yüzüne bakamıyor, başı daima önünde. Bunlar iyi alâmet. Bu kadarı tabiî çocukluktur; zamanla ıslâh olur. Bende artık evlilik hayatına ait istikbal için saf, yüce arzular, projeler başladı.

Nikâh bitince âdet üzere Seraskerle hanımının elini öptüm. Düğün, ziyafet hiç bir şey yapmadık. Ben zaten böyle şeyleri sevmezdim. Onlar da sevmezlermiş!.... Asker Paşa bana bir saat ile kordon verdi. "Sana hediyem olsun" dedi. Haremi bir bavul getirdi, verdi "Hediyem ol-

sun" dedi. Şükrü Paşa da üzerinde pire kadar birkaç elmas olan bir kol düğmesi verdi. Bunlar âlâ; fakat tuhaf bir şey oldu, dimağımı bütün sarstı ve içimi irkiltti. Seraskerin hanımı odadan çıkmıştı. Serasker yerinden kalktı, yanıma doğru yürüdü. Ayağa kalktım. Kulağıma eğildi: "Bavulu Hanım verdi ama, benimdir. Ben verdim demektir." dedi, o da çıktı. Bu söz bütün saflığımı, hüsnüniyetimi alt üst etti. Ne adî söz. Senin de olsa sus be adam. Hem bu bavul otuz santimetre boyunda içinde birkaç ustura, fırça ve emsali olan bavuldu. Eski, üstü leke içinde idi. Pek âdi bir şeydi. Hikâye edeyim: İçindeki usturaları sonra kullandım. Kesmedi. İyi bilememişlerdir dedim, başka yere bilettim; yine kesmedi. Belki beş defa çarka tutturdum kesmedi. Attım. İşte bu hikâye sade bu bavulun ne olduğunu gösterir. O vakitki para ile yenisi bir altın değil. Artık eskisine paha biç!... Böyle bir âdi hediye sanki mühim bir şeymiş de karısının vermesinden kıskanmış, kendi verdiğini söylüyor. Bu kıymetli şey, Seraskerin bu sözüne sebep olmuştu. Bu sözle doğrusu bana bu adamdan iğrenme geldi.

Nikâhtan sonra gerdeğe girer iken bizde güveyin sırtına yumruk vurmak âdettir. Hiç hatırımda yok. Hem Nice'teyiz. Girer iken iki küreğimin ortasına öyle bir yumruk indi ki sanki otuz okkalık bir demir topuz olanca hızı ile inmiş idi. Burnumun direği sızladı. Döndüm, **Mahir.** Sinik bir suratla gülüyor. Hemen dedim ki: "Şunu ayağımın altına alayım da bir iyi döğeyim" ellerimi kaldırdım. O da anladı, çekildi. Ben de aklım başıma geldi, kendimi tuttur. Derler ki: "O adama yumurta yedirir ama adamın kafasında kırar da öyle yedirir." Evlendirmesi sanki yumurta öyle böyle yediriyordu.

Evlenmemin üçüncü günü idi. Sokağa gitmiştim. Eve geldim. Odamıza girdim. Karım yere oturmuş, kollarını, başını karyolaya koymuş, ağlıyor. Ben kapıyı açınca o ya-

tağın üzerinden bir şeyler toplayıp sakladı ve yüzünü yatağa kapattı. "Niye ağlıyorsun?" dedim. Tuhaf, üçüncü günü ağlıyordu. Söylemek istemedi. Zorladım ve: "O sakladığın ne?" dedim. Nihayet bir bilezik gösterip anlattı: "Büyük annem nikâh günü bana bu yüziiğü vermişti. Bugün geri istedi. Vermek istemedim. Ver, onu evlenirken **Hayat'a** (kızkardeşi) vereceğim dedi. Ona ağlıyorum." Elime alıp bileziğe baktım. Üzeri savatlı altın yıldızlı bir şeydi. O vakitki para ile takribî elli kuruşluk idi. Çok müteessir oldum. Üç gün evvel Seraskerin bayağılığı, bugün karısının daha müthiş bayağılığı: "Allah.. galiba bir çirkef çukuruna düştüm" dedim. Karımın kulağında, boynunda bir şey yoktu. Kendisi sahar utanıyordu da bana bir gün: "Anamdan kalma elmaslarım var. Büyük anamda saklı. Verecekler. Büyük anamın da fındık gibi pırlanta ve zümrütleri dolu" demişti. Hakikaten bu ihtiyar hanımın üzerinde dehşetli mücevherat vardı. Sonra gördüm, bir pırlanta küpesi o kadar büyüktü ki, kulağını çekmez, sarkardı. Kulakları küpeden yarık idi. Derlerdi ki, kulağını bu küpeler yırttı. Ve sonra öğrendim, hanımda lâakal üç yüz bin altınlık mücevherat vardı. Böyle zengin bir hanım ilk evlenen torununa elli kuruşluk bir bilezik veriyor, üç gün sonra da geri alıyor!.. Şu levhayı tavsif etmiyeyim.... Yalnız şunu diyeyim: Bari alacaksın, şunu hiç vermiyeydin ya. Bunlara bana bu aile hakkında fena fikirler veriyor ve bu şeyler nefsime hakaret geliyordu.

Birkaç gün sonra anasından kalan elmasları vermişler. Gösterdi: eski şeyler. Kendileri böbürlenir bir tavırla iki yüz elli liralık (altın) dır, dediler. Bizim karı yine ağladı. Dedim: "Yine ne var?" Dedi: "En güzellerini almışlar. Bir tanesi de **Zeki Bey** (sonra **Vahidettin**'e yaver olan, ki o vakit Seraskerin yaveri) evlenirken onun karısına hediye verdilerdi."

Düşündüm: Felâket. Bu pek âdi bir aile. Anamın de-

diğinin biri daha çıkıyordu. Evlenir de bir belâsına düşersin, demişti ya. Dedim ki: "Bana ne? Bunlarla evlenmedim ya; karım iyi olsun. Bir gün yanlarından geçer, gideriz." Birkaç gün geçti. Yanlarında **Hoca Hanım** adında bir kadın vardı. Bu kadına Paşa, hüsn-ü muamele eder, büyük hanım ise sevmezdi. Meğerse Seraskerin metresi imiş. Hayret!.. Şişman, çopur suratlı, esmer, çirkin, kırk yaşlarında bir karı!.. mide!.. Karı hergün kaşlarını alır, suratına dehşetli pudra sürerdi. Kaşlarının al benan kenarları pudra gelince siyah tahtaya bir kat hafif badana sürülmüş manzarasını alırdı. Çiçek bozuğu çukurlarına pudra dolar, kara derili yüzü şiddetli rüzgârla kar yağdığı vakit çukurlarda kalıp başka yerlerde eseri kalmamış kara topraklar gibi bir şey olurdu.

Biz odamızda oturuyoruz. Hoca Hanım geldi. Kapıya dikildi. Dilenci kovar bir ses ve tavırla: "Büyük paşa, hanımefendi diyor ki; misafir gelecek, evde yer yok. Karısını alsın da gitsin." Tavan, duvarlar döndü, eğildi. Sanki hepsi birden üstüme yıkılıverdi. Kapıdaki kadın da yürüyüp bunlara karıştı, dönüyor. Sanki gök parçalanmış, yer yarılmış, birbirine girmiş, kıyamet kopuyordu. Hepsi dönüp dönüp başıma geçti. Bir müddet kendimi bilemedim. Aklım başıma geldi. "Hadi!" dedim; karıyı alıp sokağa çıktık. Evlendiğimizin üçüncü günü idi ki; böylece evden kovulduk. Ucuz yerlerde dolaştık. Pis bir otel bulduk. Odaya girdik. Şimdi karı ağlıyor, ben düşünüyorum: "Neye uğradık? Arkam zaten kaymıyordu; şimdi iki hörgüçlü bir deve gibi oldum. Biz kendi yükümüzü çekemiyorduk; şimdi bir de karı yükünü bu gurbette nasıl taşıyacağım?.." Çıldırmamak bir şey değil. Hani **Şükrü Paşa**'nın sözü? "Para bizden!" Kulağımda çın çın çınladı. **Şükrü** ortada yok. Ben daussılaya müptelâ idim. Şimdi üstüme büsbütün gariplik çöktü. Artık bu ailenin müthiş âdiliği-

ne kat'i surette hükmettim. Tereddüdüm kalmadı. İşte anamın sözünün ikinci kısmı da çıktı.

Bana öyle geldi ki bu adamların içi kokmuş, pislik dolu bir çöp tenekeleri varmış; mezbele arayıp duruyorlarmış. Beni buldular, üstüme böcü ettiler, çöp tenekesini de verdiler boşalttılar. Kızları çöp!.. Neden acaba? Beni bir meraktır aldı. Ben mezbele. Bunda merak etmiyordum. Öyle zannedebilirler ya. Bazan insan sıkışık olur da kenef arar, bulamayınca usulca temiz bir sokağa da işer, gider. "Oldu..." dedik. Ne yapalım karımız iyi olsun... Bu teselliси...

Eskiden beri evlenirsem mutlaka bal ayına çıkarım derdim. Dedim bari bu suretle buradan defolalım. Balayı değil, zakkum, ya şeytan tersi ayı mı, Strychnine zehri ayı mı?!.. Kızlarını şunlarına başına at, savuş. Ne ister. Fakat ben bunu alçaklık sayıyorum.

Ben yine hiç bozmuyorum. Anlamamazlığa geliyorum. Hep gayet terbiye ile muamele edip daima ellerini öpüyorum. Bizim karının küçük amcası **Ziya Bey** Paris'ten bir altın saat ve kordonu düğün hediyesi göndermiş. Üç yüz franklık. Alâ şey!.. Babası kızına hiçbir şey vermedi ya .. Bizim karıya: "Git! Söyle de balayına gidelim!" dedim. Gitti, söyledi. Razı olmadılar. **Şükrü**'yü buldum. Zorlandım. İzin verdiler. Benim doksan kadar altın liram vardı. Maarif Nezareti de ayda altıyüz frank veriyordu. Bu da altın olarak otuz lira eder ve o vakit iyi bir para idi. Serasker ve büyük hanım kızlarına yol harçlığı vermediler. Trene biniyoruz. **Şükrü** geldi. "Param yok. Size para lâzımdır. Veremiyorum!" dedi. Hiç olmazsa böyle söyledi. Cidden memnun oldum ve; "Paşam, bende var ya, yeter.... Müteesir olma!" dedim. Gittik, çok eşyamız yok. Benimkiler zaten Cenevrede. Hanımın ise dört kat çamaşırı, üç elbisesi, iki mantosu, iki şapkası, iki kundurası var. Hepsi bir sandık içinde. Bütün çeyizi bu idi.

Cenevreye vardık. Bizim bekâr odasına indik. Gezilecek yerleri gezdiriyorum. Bir güğümlük var. Bizim hanım bir lokantaya girip yemek yiyemiyor. Erkeklerden utanıyor, giremiyor. Baktım, samimi bir surette böyle Bir taraftan memnun oldum ama bu kadarı da fazla Ne yaptımsa, ne dedimse olmuyor. Charcuterie'den şunu, bunu alıp odamızda yiyoruz. Bu da hem kâfi değil, hem midemizi bozuyor. Abur-cubur demektir. Bilhassa Avrupalıların Charcuterie dedikleri şeyler sucuk, jambon ve ekseri domuz eti ile yapılmış şeyler. Bunların hazmı güç olduğu Avrupada doktorlarca da malûmdur, söylerler. Bizim pastırma, sucuk nevinden şeyler. Bir de bizim karı hiç lâkırdı dinlemiyor; pekiyi dinlemesin ama yaptığı şeyler mantıki olsun. Halbuki mantıksız, saçma ve muvazenesizce şeyler "Hoppala!.. Bakalım sonu ne olacak?!.." demeğe başladım.

Bekâr odasında balayı olur mu? İyi bir otele inmek lâzımdı. Buna paramız yetişmez. Yine mümkündü; fakat hanım otele de giremiyor. İnallahe maassabirin. Bütün eşyamı aldım. Odayı sahibine teslim ettim. Cenevre'den çıktık. Luzern gölü, İnterlagan, Jangfrau (Genç kadın ki; tepesi karlı bir dağdır), Zürih, sonra Fransa'da Mont Blanc (Akdağ ki, tepesinde cumudiye vardır), şu, bu, bütün İsviçre'yi gezdik. Montblanc'ta cumûdiyelerin üzerinde yürüdük. Temmuz idi. Tepeye kadar tecliyorduk. Tepeye karamayerli şimendiferle çıkmıştık. Sonra yaya olarak üzerine inince üşümeye başladık. Cumûdiye hiç görmemiştim. Yalnız İlm-i arzda okumuştum. Cumûdiye denen şey tepeler arasındaki çukurları buzlar doldurmuş, herbiri dağkadar bir küt'e. Bu buzların bazı yerlerinde müt'his çatlaklar var. İnsan ayağı kayar, düşerse çatlakların bazı yerinden sığar, altına girer. Altından su akıyor, görülüyor. Gitti, gider; bir daha çıkarılamaz. Bazan böyle kaza olurmuş. Burada adamlar var; Guide klavuz diyorlar. İnsanı para ile cumûdiyede gezdiriyorlar. Bizi de bir bir gezdir

dı. Buz kütleleri buz değil, üstleri arızalı. Tepeleri, çukurları var. Bu adamlar ellerindeki kazma gibi şeyi buza vurup takıyor, ona asılarak çıkıyorlar. Sonra bizi de elimizden tutup çıkarıyorlar. Böyle, böyle tepeye çıkıyoruz. Her hâlde tehlikeli bir gezinti. Bereket versin kolayını bulmuşlar. Orada mahsus yapılmış yün çoraplar satıyorlar. Bunları potinin üstüne çekiyorlar. Biz de öyle yaptık. Hiç kaymadık sonra oraya ait hatıralar satıyorlar. Bunlardan bir ucu çivili baston ile şapkaya takılan ora kuşları tüylerinden bir sorguç aldım. Hâlâ şapka kutumda durur. Benimle Dünyayı dolaştı

İsviçre Dünyanın en güzel memleketlerindendir. Bir çok dağlar, aralarında irmaklar ve göller var. Bir çok yerlerden sular şarıl şarıl çağlayan halinde akar. Tabiatın bu güzel memleketine bakmışlar da... Türlü çam ormanları yetiştirmişler, her tarafa yollar yapmışlar. Güzel köyler vücuda getirmişler. Bir cennet dense yeridir. Yazın bu dağlar güzeldir. Kışın da buralarda ski vesâir kış spor eğlenceleri yaparlar. Zenginler dünyanın her tarafından gelir. Bilhassa Amerikalılar ve İngilizler gelirler. Bunlar çok zengin insanlardır. Bu memlekete milyonlar bırakırlar. Zaten bu ahalinin geçinmesi en ziyade bu seyyahlardandır.

Bu güzel yerden Paris'e gittik. Hanımın amcası **Ziya Bey** bizi evine misafir etti. İstemedim; zorladı. Onbeş gün kaldık. Bize doğrusu iyi baktılar. Baktım ki; iyi adam. Şerir değil, bil'akis iyi yürekli. Hem de okumaya meraklı bir adam; hoşuma gitti. Fakat zekâsı basit. Ne kadar okusa bir şey hâsıl edemez. Harem-i bizimkinin elmaslarını muayene etti, yüzelli lira eder dedi. Benim elbiselerimi muayene etmiş, "Frak'ı smokini herşeyi var" demiş, takdir etmiş!.. Bunun bir takdir olacağını bilmiyordum. Bende bunlar çoktan beri vardı. Hâlâ da var; fakat giydiğim nadir. Bunları ömrümde bir defa yani meşrutiyet ilânında

yaptırdım hâlâ onlardır. Lozanda da konferans esnasında onları zamana göre biçimi modasına bir rotüş yaptırarak giydim. Hâlâ yeni gibi durur.

Ziya Bey, Mahmud Şevket'ten bahsetti. Alık alık bakınca "Haberin yok galiba. **Mahmud Şevket**'i vurdular" dedi. "El ceza min cinsül amel" dedim. Meğerse **Kâzım, Bahriye** Zabiti **Şevki** ve bizim Halâskârlar işinde kahramanlık eden **Hakkı, Ziya** ve emsali arkadaşlar bu işi yapmışlar. **Talât**'ı hepsini öldüreceklermiş; fakat içlerinden Trabzonlu hımhım biri kancıklık edip haber vermiş. **Talât, Cemal** saklanmışlar. Onları öldürmeğe giden adamlar bulamamışlar. **Mahmut Şevket**'in yolunu bekliyenler onu öldürmüşler. **Talât** haberdar olduğu halde **Mahmud Şevket**'e haber vermemiş imiş. Demek onun gittiğini istiyordu. Nitekim **Talât** sonra şöyle söylemiştir: "Bu herif başımıza belâ çıktıydı. Düşmanlarımız bu işi görüverdiler. Onlar yapmasa biz yapacaktık" demiştir. Keza **Talât** ile **Enver**'in de arası açılmış idi. Hattâ **Enver** Paris'e kaçan arkadaşlardan bazısına "Beraber çalışalım. Ben **Talât**'ı tepeleyeceğim" diye haber göndermiş idi. Aralarında bu ziddiyet Harbi Umumîde de devam etmiştir. Sonra **Mahmud Şevket**'i öldürenleri Beyoğlunda bir eve iltica etmeye mecbur etmişler. Polisle vuruşmuşlar. Birkaçı ölmüş, diğerlerini de **Damat Salih Paşa** ile beraber asmışlar imiş. Bu malûmatı öğrendim. Ben birkaç aydır ve İstanbul ne de Fransız gazetelerini dahi okuduğum yoktu. Dünyadan bîhaberdim.

Oradan Nice'e döndüm. Nice'te Bahriye'li **Şevki**'den bir mektup buldum. "Biz herşeyi hazırladık. Yakında vatana geleceksin" diyordu. Mesele bu imiş. Ben mektubunu okurken o toprak altında idi. Niyetim Paris'e dönmek. Bir apartman tutup oturmak. Artık kararım tamamiyle hekim kalmak. Paris tıp müessesatında çalışıp yeni keşif-

leri öğrenmek, birgün Türkiye'ye dönüp İstanbul'da kabine açarak çalışmak.

Nice'te bir otele indik. Biz evlenince Serasker'in İstanbul'da olan büyük oğlu Süreyya babasına bir mektup yazmış. Serasker mektubu bana gösterdi. Bu adam tuhaftı. Hergün bir oğlu aleyhinde bana bir şeyler söylüyordu. "Bak! Nè yazmış?" dedi. Okudum. Diyor ki: "Siz ne adamsınız be? Bana sormadan böyle bir iş yaptınız. İffet'e (Bizim karının adı) yazık değil mi? Ellibeş yaşında bir adama verdiniz. Bu adam memleketten kovulmuş bir heriftir. Hem de düşünmediniz mi bize şimdi İttihatçılar kızar, bizi mahv ederler." Al sana!.. Bu da ocaktan caba!.. Yaşımız falan boş şey ama asıl sebep benim yüzümden İttihatçıların gadabına gelmeleri korkusu. Bu ailenin hepsi de son derece korkak, son derece menfaat düşkünü insanlardır.

Biz yok iken Süreyya'nın haremi, çocukları gelmiş. Süreyya'nın büyük oğlu Âtıf onsekiz yaşlarında. Evvelce Sıracalı imiş. Şimdi verem olmuş. Tedavi edeceklermiş. Tedavi için Nice'in arkasında Torang adında bir dağ var, oraya gidiyorlar. Çocuğa tebdil hava yapacaklar. Bize de: "Gelin, hekimsin, Âtıf'a bakarsın." dediler. Şimdi, dün babasının hakaretine uğradığımız çocuğa hastabakıcılık edeceğiz. Bari Serasker bu teflifi yapmamalıydı. Mektubu bilmemezliğe geldim. Hem de evden koğulmuş biriyiz yahu!.. "Pekiyi!.." dedim. Ertesi günü eve gittik. Bir odada karımla beraberiz. Balıkağı suratlı mı, balpeteği yüzlü mü diyeyim gelin gibi Hoca Hanım geldi. "İffet Hanım, yengen (Süreyya'nın karısı) diyor ki; onlara hediye alacağım. Ne isterler?" Tepem attı. Ne âdi insanlar be!.. Çok sabrediyordum ama bazan da insan patlıyor. Cevap verdim: ""Siz o hanıma gidin, söyleyin. Hediye beğenilmez ve söylenmez de... Alınır verilir. Bizim hediyeye ihtiyacımız yok. Sakın alıp vermesin. Bin altınlık da olsa alır kafasına ata-

rım.. Böyle bir hakarete uğramasın." dedim. Artık yeter di canım... Ne ise hediye alınmadı. Ama bizi tedaviye götürdüler. Tabiî, bedava hekim. Kendileri bir villâya yerleştiler; bizi bir otele attılar. Beyimize hizmete başladık. Hergün şırıngalarını yaptık. İlâçlarını, hayatını tanzim ettik. Bir müddet sonra döndük. Orada bir gün muayene etmiştim. Baktım ki Âtıf'ta scoliose var. Yani kambur. Aileye sordum: "Hayır, öyle şeysi yoktur" dediler. Farkına varmamışlar. Dedim: "Korse ve jimnastik lâzımdır." Nice'de bir hekime gösterin. Dediklerim yapıldı.

Bir aralık **Sabîh**'ten mektup aldım. **Mahmud Şevket** vak'ası dolayısıyle kaçmış imiş. Bu mektup bana vaktiyle **Sabih**'in söylediği bir zamparalık macerasını anlattı. Bu Macera şimdi hısım olduğum aileden birinin **Sabih** ile muâşakasıdır. Fena kederlendim, ben unutmuştum.

Bu esnada **Ziya Bey**, Nice'e geldi Yerleşti. Serasker küplere binmişti. Nedir diyordum. Merakım çok sürmedi. Serasker beni bir odaya çekti, şunları söyledi: "Görüyorum ki, oğlum sen iyi adamsın. Benim derdim büyük. **Süreyya** İstanbul'da bankadaki paramdan sahte olarak benim imzamı atıp altmış bin altınımı aldı. Yani çaldı. Ne yapacağım iyi bir oğlum yok. **Şükrü**'ye para inanmak kediye peynir tulumu inanmak gibidir. **Ziya**'nın karısı berbat, kendi sersem. **Süreyya**'ya emniyetim vardı. O da bu işi yaptı. Kimseye söyleyemem, derdim büyüktür. Bunlar zaten üçü de evlâd değil. Meşrutiyet oldu. Yaverim **Zeki**'yi çocuk iken evimde oğlum gibi büyüttüm. Meşrutiyet olunca İttihatçılar ile beraber beni öldürmeye kalktı. İttihatçılar beni öldüreceklerdi. Vaniköyü'nde saklandım. Vapur iskeleye geldikçe halk bana yuha bağırıyor, küfrediyordu. Hayatım, herşeyim tehlikede idi. İşte tam bu halde iken bu evlâd olacak edepsizler birden Vaniköyü'nde üstüme üşüştüler; paralarını bize taksim edip vereceksin dediler. Beni bunlar öldüreceklerdi. Neler söylemediler. Bayıldım,

yere düştüm. Herşeyimi sana teslim edeyim. Hesaplarımı sen gör!.."

Bu, belâlı bir iş. Sonra bu üç kardeş beni yerler. Ne yapacaklar? Hiç ama. Söylenirler. Ben böyle şeyi sevmem. "Yapamam. Çünkü hiç hesap bilmem" dedim. Zorladı pekiyi dedim. İki hafta kadar devam ettik. Gördüm ve kendi de dedi: "Nakit olarak bir milyon lira kadar param var." Emlâki de pek çok. Belki bir milyon da o. Kendi kendime: "Amma servet be .. Bu çalınmadan olmaz" dedim. Serasker zekice idi. Sözüne şunu ilâve etti. "Çalmadım, oğlum, herkes öyle zanneder" dedi. Ve bir hesap yaptı: "Panama kâğıtları aldım. Birçoktur. Bunlar kırk, elli misli fiatlandı. Maya odur. Maaşım, Padişah'ın hergün para, konak olarak bir ihsanı. yemeğimizi bile o yolluyordu. Saraydaki siyasî vak'aları haber alır, borsa oynardım. Bundan da çok kazandım." Baktım doğru. Yalnız borsada yaptığı Alıvres de pouruair dedikleri şeydir ki kötüdür. Lâkin yine biraz çalma olsa gerek...

Artık beni çok seviyordu. Yemekleri evde yediriyordu. Yemek yer iken de ekseriya: "Gurbetteyiz, paramız yok, idareli davranmalıyız" derdi. Yemekte adama bu manâlı bir söz geliyor. Et az, herşey az. Doyulmuyordu. Hele meyve kuş sütü gibi; yok. Yemek yer iken lokmamı tabaktan ağzıma götürmeme bakıyor, bana lokmamı sayıyor gibi geliyordu. Kendisi pekçok ve tuhaf yemek yerdi. Bir oturuşta iki tavuk, iki tepsi börek vesaire yermiş. Pilâvın dibinde su gibi yağ vardı. Yer iken dudaklarından ve çenesinden aşağı birkaç minyatür çay akar gibi yağ akardı. Parmaklarıyla şapır şapır yer, arada çenesinin ucundaki ve yere damlamak üzere olan yağı parmağıyla silerdi. Börek ve dolmayı çok severdi. Onları da böyle müthiş yağlı yerdi. Ben ise yağ yiyemez, halinden tiksinirdim.

Bana: "Çok masrafımız var. Aşçıyı bırakmıyalım. Oğlum, çarşıya biz gidelim" derdi. Beni alırdı. Âdeta saray

gibi olan otomobiline binerdik. Marché'nin önünde dururduk. Bu otomobil oraya yakışmaz, pot dururdu. Böyle otomobili olanlar hiç pazara gelir mi?... File (torba) yi elime verirdi. O önde, ben arkasında. Benim de üstümde âlâ ceket atay, ayağımda parlak potinler var. Prasa alır, lâhana alır, şunu alır, bunu alır. Torba dolar. Elimdeki dolu torba kıyafetimle tuhaf bir şey olur. Herkes ona, bana, otomobile, bir de elimdeki fileye tuhaf tuhaf bakardı. Bu da bir şey değil. File gittikçe ağırlaşıyor; altı, yedi, on kiloyu buluyor. Kolum ağrıyor, taşıyamıyorum. İçimden "Yahu!.. derdim. Şunlardan evlenmeye mükâfat olarak neler gördük, evden de koğulduk, bir müddet hastabakıcı olduk, şimdi de paşamızın hem muhasibi, kâtibi, hem uşağıyız. Bunlar da boğaz tokluğuna... Hem de kâfi yemek yok. Ya Rabbi! Neye çattık! Bari bu ağır file ile beni çok dolaştırmasa... Bir defa bile hiç olmazsa yalandan "Kolun ağrımadı ya" deyiverse ya bari... O da yok." Sabredemez hale geldim.

Der iken, baktım. **Ziya** bize suratı astı. Ne oluyor.. Sebebi babası. Beni kendisine emin yapması, hesaba bakmam. Mirası gidiverecek diye ödü kopmuş olacak. Suratla olmayınca birgün söylendi de... Oh!.. İstediğim şeydi. Hemen Seraskere: "Oğullarınız güceniyor. Bir uygunsuzluk çıkmasın. Beni af buyurun. Hesabınızı **Ziya**'ya teslim ediniz." dedim. "Halt etmiş, filân..." dedi durdu ama ben savuştum. Birkaç gün de uğramadım. Belânın birinden kurtuldum amma asıl uşaklıktan kurtulmalı. Ben İstanbul'da bekârlığımda bile evime kendim bir şey alıp götürmüyordum. Her ay başında İngiliz bakkalına sipariş veriyordum. O yolluyordu. Hizmetçim vardı, o yapardı. Evlendik bu yük de sırtıma yükletildi.

Kurtulmak için Nice'den kaçmak lâzımdı. Hem yazın da orası pek sıcak. Memalik-i hâra gibi. Sıcağa dayanamıyordum; torba elimde kan-tere batıyordum.

Birgün evdeyiz. Artık evde yatıyoruz. Benim daima rovelverim yanımda. Gece de başucumda idi. İttihatçıların alıştırdıkları bu itiyattan hâlâ vaz geçemiyordum. Karım tabancayı eline aldı. Çevirdi bana, "Vururum" diyor. Güya şaka yapıyor. Böyle şakadan ne kadar insanın öldüğünü bildiği yok. Söyledim. Olmadı. Elinden aldım. Bunu başka gün de yaptı. Yapıyor. Birgün "Vur!" dedim, göğsümü tuttum. Ödüm de koptu ama böyle bir cesaretli hareketle maksadım bunun beni korkutmadığını bu suretle ona eğlence verici bir şaka olmadığını göstermekti. Bu da te'sir etmemiş... Yine yapıyor. Belâya çattık demek. Yahu, başka şaka kalmadı mı dünyada? Dedim ki: "Bir daha yaparsan seni döğerim" Meğer çok inat şeymiş. Yapma dedikçe daha ziyade yapıyor. Hani bir herif evlenince hiç sebepsiz bir kediyi ayaklarından tutup çekmiş, iki parça etmiş. Bunu karısını korkutmak için yapmış diye hikâye ederler. Dedim ki kediyi yırtmalı. Çare yok. Yine yaptı. Tabancayı elinden aldım. Bir tokat aşkettim. Zurnayı yağladı. Yağlasın...

İnsan tuhaftır. Bekârlığımda karısını döğenleri pek ayıplar ve bunu büyük vahşilik sayardım. "Ben evlensem döğmem" derdim. Gör şimdi işi! Ben de yaptım. Bazan oluyor ki, insan zıvanadan çıkıyor ne terbiyesi, ne zihniyeti, ne ahd ve yemini aklıma geliyor. "Kabahat ölende mi, öldürende mi? Ölendedir" derler. Hakikaten öyle. Bu kötü işi yaptık ama o da bir daha tabancaya el sürmedi. Döğmeseydim belki de yine yapacaktı, bir gün de ateş alacaktı; biz de bedava gidecektik. Bir tokat ama belki de canımızı kurtardı. Dünyada hiç bir kötülüğü ve kötüyü sebeplerini iyice araştırmadan ayıplamamalı.

Biz Nice'de bu herkesin eğlenmeğe geldikleri güzel şehirde harp esiri gibi angaryaya koşulmuştuk. Halbuki vaktiyle bekârlığımda bir defa gelmiş, eğlenmiş, çiçek mu-

harebesi seyretmiş ve bu harbi Şehbal'de bir makale halinde neşretmiştim. Hem angarya, hem de bedava! Evlendiğimizden beri aylar geçti bir gün bana değil kızlarına bile vermek değil, harçlığın var mı diye sormamışlardı. Angaryam sade dediklerim ve uşaklık değildi, daha da vardı. Bu da Seraskerin sözlerini dinlemek ve terbiye diye boşuna baş sallamak. Hepsi ne ise ne; fakat uşaklık ile bunu, bu dalkavukluğu çekemiyordum. Beni bu esnada pek seviyordu, yanından ayırmıyordu. Keşke sevmiyeydi. Bir düziye anlatıyordu. İlimden, siyasetten, hayatından bahsediyor. Fakat hepsi birden bir incir çekirdeğini doldurmuyor. Başım sersemliyor. İçimi sıkıntı kaplıyor. Savuşayım desem bırakmıyor. Gördüm ki o kaca vücud sade azîm bir zeytinyağı küpü gibi. Fakat içi bomboş. Mübarek adam ömründe bir kitap da mı okumamış? Vallahi okumamış.

Boylu, kemikli, iri, yakışıklı bir adamdı. Yüzü Türk yüzlü, sevimli idi. Karnı pek büyüktü. Seraskerliği zamanında hatırlarım. Önünde, arkasında, yanında süvari yaverler koca arabasına oturmuş, her yeri kaplamış, koca karnı dizlerinden taşıp aşağı doğru sarkmış bir halde idi. Karın, börekler ve dolmalar ile bu kadar büyümüştü; lâkin kafa bomboştu. Allah onun kafasını çok muntazam yaratmış; fakat şu adam içine bir şey koymamış ki... Kafasına acırdım.

Bu dev gibi adam hasta idi. Böbrekleri fena bozuktu. Arasıra dudakları, yüzü morarır, bayılırdı. İdrarını muayene ettim. Dehşetli albümin var. Bildiği yok. Bunların Üremie alâmetleri olduğu anlaşıldı. Et yememesini ve emsali tedbirler söyledim, ilâçlar verdim. Bir tanesini bile yapmadı. Haline acırdım. Birgün biraz çok söyledim ve ısrar ettim. İstihfaf eder bir tavır takınıp dedi ki: "Sen çocuksun. Sizin tıbbınız ne ki sanki!... Tıb yoktur. Ben üç yıl tıbbiye mektebinde dahiliye zabitliği ettim, dokuz kadavra gördüm, hepsini öğrendim. İşte tababet bundan

ibarettir. Ömrümde ilâç içmedim. İftihar ederim. **Sultan Abdülhamid** de içmezdi. Onun gibi yalnız müshil içtiğim oldu."

Lakırdılarından zaten kara cahil olduğunu öğrenmiştim. Bir satır yazı yazamazdı. Yazısı kargacık burgacık idi. Fakat şimdi tüy dikti. Düşündüm. Bu adam bu millete yirmi yıl Harbiye Nazırlığı etti. İçim cız etti. Bunların elinde zavallı millet, zavallı ordu ne olmuştur?.. Böyle bir his bir defa da sonra bana Moskova'da **Enver Paşa** ile görüşürken gelmişler. İlerde söyliyeceğiz. Bir doktor ömrünü sade teşrihe hasrediyor da yine âciz. Bu ise teşrihhanede kadavranın yüzünü görmüş ve bütün tıbbı bununla öğrenmiş!... Ne kafa! . Ya Rab, ne kafa!

Ben bu adama sıhhati için ne iyi şeyler söylüyordum, o bana tıbbın saçmalığı nasihatını veriyordu. Bari şunları bana yani bir hekime söylemeseydi. Hem de tıbbı nasıl öğrenmiş, tıbbiye mektebinde dahiliye zabiti imiş, dokuz kadavranın yüzünü görmüş. İşte bu kadar. Çok ve inanılmıyacak derecede bir câhil idi. Zavallı tıb onca ne kadar basitmiş. Tıbtan, onu anlıyamadığından da haberi yok. Tıbbın yüzlerce şubesi var. Herbiri binlerce adamın ömrünü yiyor. Kadavra ama derisini görmek ile iş bitmiyor. Onun altında neler var. Sade teşrihi öğrenmek yıllar istiyor. Bu ise tıbbın binlerce direğinden biri.

Uşaklığa kızıyor, bir de bu adamın saçmalarını dinlemekle geçen ömrüme acıyordum. Zaten fırsat iken Paris'de hekimliğe yeniden çalışmak istiyordum. Bu da kaçmak için güzel vesile idi. Karıma Paris'in daha iyi olduğunu söyleyip "Oraya gitsek" dedim. Canına minnetti. Tamam. **Paşa**'ya, hanımefendiye, **Şükrü**'ye: "Böyle boş vakit geçirmek, haylazcasına yaşamak olmaz. Ben Paris'e gidip tıb fakültesinde ve hastahanelerde çalışacağım" dedim. Şaşaladılar. "Olmaz" ı bastırdılar. Bunlar hem kel, hem fodul-du. Olmaz demeğe ne hakkınız var? Onlar olmaz dedi. Ben

de direndim. Kurtulmayı herhalde kurmuştum. Baktılar ki olmuyor, lafı kestiler.

Eşyayı topladık. Bütün mâmelekimizi aldık. Oh... dedim. Şükrü Avusturyalı karısı ile bizi teşyî etti. Bir paket çikolata hediye ettiler. Bu kadın ile onun hayatı da tetkik mevzuu bir şeydi. Meselâ birgün bir şeyler alacaklarmış, beraber sokaktayız. Bir mağazaya girdiler. Biz de beraber girdik. Kadın dolaştı geldi. Şükrü'ye Paçi derdi. "Paçi! Para ver..." dedi. O da kırın-mırın etti. Dev gibi kadındı; fakat çok güzeldi. Elini uzattı. Şükrü'nün iç cebinden cüzdanını aldı. İçindeki paraların hepsini çekti. Boş cüzdanı alâ meleinnâs Paçi'nin suratına attı, gitti. Dondum, kaldım. Karıları erkeklere böyle de muameie ederler mi imiş?... Bizimkinden ödüm koptu. Paçi vaktiyle bu kadına Viyana'da milyonlar yedirmiştir.

Paris'e geldik. Bertrand denilen kiralık hane bulan bir ticarethane buldum, onların vasıtasiyle de Magic City'nin yanında bir apartman bulduk. Üçüncü kat Merkezî, teshini, banyosu var. Üç oda, bir de oda kadar büyük medhal ve mutfak var. Kirası ayda ikiyüz frank. Âlâ.

Gittim, yatak, kanape, şu, bu aldım. Yerleştirdik. Yemek yiyeceğiz yemek yok. Karım da ben de yemek yapmasını bilmiyoruz. Reéchaud da henüz yerleşmemiş. Paris'te herkes yemeğini havagazı ile pişirir. Hem bizim kömürden ucuz, hem temizlik ve kolaylık. Ne iyi şey. Yumurta pişirmeğe karar verdik. Bizim karı medhalde bir sandalyenin üstüne çıkarak havagazı lambasına yetişip pişirdi, yedik. İkinci günü zeytinyağlı kuru fasulya pişireyim dedi. "Canım bu güç iş. Biliyor musun? Başka şey pişirelim" dedim. "Bilmiyorum ama yaparım" dedi. "Hem bilmem diyorsun, hem yaparım diyorsun. Bırak!" dedik. Bizim karı inad dedik ya. yapacağım dedi, yaptı. Hem inadı o günlerden bu güne kadar nispet-i hendese-i alel velâ-i mütezayide üzere artmıştır. Hem de böyle mantıksız, saçma olarak.

Makul olsa ne diyeyim. Pişiriyor. Baktım zeytinyağını doldurmuş, fasulye ile beraber kaynatıyor, ben de bilmiyorum. Bir şey diyemedim. Fakat düşündüm kızgın yaz bu kuru şeyi kavurur, daha sert eder. Bu pişmez. Dedim ki: "Böyle olmasa gerek" cevabı: "Bilmiyorsun, ne karışıyorsun?" Doğru, ama kendi de bilmiyor, karışmak değil bilfiil pişiriyor. Fakat haddin varsa yüzüne vur. Sana neler söyler "El-aman" diye bağırmaktan başka çare kalmaz. İyisi mi sus. Zaten balayı seyahatinde mütemadiyen kavga etmiştik ve hâlâ ediyorduk. Kadında anormal haller görüyordum. Bir müddetten beri karıdan korkmaya başlamıştım. Anamın dediklerinin diğer kısmı da çıkıyordu ga'iba... Çok sert. Bir şey söyleyince derhal edepsizleniyor. Hem ne mantık, ne insaf var. Sen de söyle kızılcakıyamet; bir fenalığı da var. Başladı mı susmazsan o günü o gece de sürüyor. İçim hop hop ediyor, anamdan emdiğim süt ağzımdan, burnumdan fitil fitil geliyor. Uyku da gidiyor. Helecandan kalb hastalığına uğrayacağım. İyisi mi sus. Selâmeti susmakta buldum. Demek karı bizi bastırdı. Ne ise fasulyayı "Pişti, güzel oldu." dedi, sofraya getirdi. Daha yemeden de "Değil mi, değil mi?" diye bir de bana tasdik ettirdi. Etmesen kıyamet koyar. Bir çatal ağzıma aldım. Müthiş... Bir çiğ manda derisi, yahut yağlanmış kuru kayış. "Bu pişmemiş, ben sana demedim mi" dedim. Vay sen misin bunu diyen! Ne eşşekliğim, ne ayakkabıcı oğlu olduğum kaldı. "Ye!" dedi. Kendi de yiyordu. Bana da yedirdi. Küfür borası, sifos yemekten ise bu fasulyayı yemek daha ucuzdu. Körolası bari hekim olmayaydım. Üstüne tuz, biber de lâzımmış!... Yer iken bir de bana bu nefis yemeği medhettirdi. "Ne iyi olmuş!.. İlk yemeğim olduğu halde" diyordu. Tasdik etme de gör. Bir aralık dedim ki: "Şu karıyı ayağının altına al da bir eziver. Bizim mide gitti ve bunu medhediyoruz. Düşündüm yine karı döveceğiz... Olmaz, olmaz..." Olmamazlık

da olmuyor. Gel de pirincin taşını ayıkla. Lakırdı ile imlâya getirmenin imkânı yok. Bunu çok tecrübe ettim. Sade dayak kaldı. Ondan da utanıyorum. Döğdüğüm karıyı nasıl koynuma alırım diyorum. Dedim ki: "Bununla yaşanmaz. Bir ayak evvel boşa da kurtul. Böyle giderse dahi kim bilir başıma neler getirir. Sonra hele bir çocuk olursa ölünceye kadar çekersin. Yine düşündüm. Bir kızı al, üç gün sonra boşa. Ayıp şey. Yani bir çıkmaza girmişiz. Yok yok... Yıllarla dağlarda hür koşan, avdan av'a giden ve akıl ile öğünen tilki gibi kapana kısılmıştık. Rıza Nur kendini akıllı zannederdi ama anası ondan çok akıllı imiş. Onun cehli de kendinin bu kadar ilimler görmesinden yüksekmiş."

Dedim ki: "Daha küçüktür, cahildir. Yola gelir." Bir cem ve tarh bile bilmiyordu. Kitaplar aldım. Ders vermek istedim. Türkçesi çok zayıf, gazete, kitap hattâ benim konuşmamı anlamıyor. Bunları öğreteyim dedim. Aah okumadı. Bir günceğiz dahi okutamadım. Onyedi yıldır beraberiz, hâlâ bir sahife okutamadım. Bir aralık benim Türk Tarihinden şuna birkaç şey öğreteyim dedim. Kendi de istedi. Hâlâ ondan da bir tek sahife okumamıştır. Fransızca okuduğunu biraz anlıyordu. Bu da şimdiye kadar birçok roman okumuş imiş ondan. Kâfi derecede de konuşuyor. Piyano çalıyor. Yine piyano hocası istedi. Bir piyano kiraladık; bir kadın hoca tuttuk. Biraz çalıştı. Devam edemedi. Resim dersi istedi. Hoca tuttuk: onbeş gün devam edemedi. Baktım piyanoya, resme fevkalâde istidadı var. Lâkin çalışmıyor. Devam denilen şeyi yapamıyor. Devam ettirmek imkânı da yok. Onu terbiye etmek ümidi de gitti. Piyano, mandolin çalıyor. Hele piyanosu âlâ. Çalışsa pek ilerletecek.

Halbuki çok zeki; hem de el işlerine pek kabiliyetli bir kadın. Çalgıların her nev'ini çalıyor, bir defa bir şarkı işitti mi eve gelip bir- iki prova ediyor sonra çalmıyor. El

işlerinin hepsi elinden geliyor. Nitekim yemeği de bir Fransız aşçı tuttuk. Ondan öğrendi. Ve cidden güzel aşçı oldu. Yine bir hoca ile Singer makinesinde türlü el işleri, çiçekler yapmayı öğrendi. Hem bir gösterişte öğreniyor. İlim, malûmat kısmına gelince derhal dama deyip duruyor.

Bir hali de var. Zeki ama ikide bir öyle aykırı iş yapıyor ki; şaşıyorum. Hekim gözü ile iyice müşahede altında bulundurdum. Anladım ki dimağında birkaç merkez, bilhassa muvazene merkezi bozuk. Her işinde muvazenesizlik var. Hattâ yüzünde bile bir ademi tenazûr var. Pek az, fakat iyi dikkatle görülüyor. Demek ailede cümle-i asabiyeye ait yani irsî bir tereddî var. Bunun islâhı ise kabil değildir. İşte tam belâ. Hekim olup da, bunu herkese tavsiye edip de kendimin böyle bir kız alışı ne ahmaklıktır? İşte acele olan işler böyle olur. Ben her işte ince eler, sık dokurken tuttum da en mühimmini birden düşünmeden yaptım... Cezamdır; kendi düşen ağlamaz derler ama ağlamamak mümkün değil...

Hele bir hali var: İnsana eza, zulm etmekten keyif duyuyor. Bu, büsbütün belâ. Ben yalnız karyola severim. O kabul etmedi. Razı oldum ve güçlükle alıştım. Meselâ gece bir karyolada yatıyoruz. Canım arka üstü yatmak istemiş. Emrediyor "Dön, bana sarıl" Pekiyi, belâ çıkmasın da sarılayım. Sarılıyorum. Sol tarafıma dönmüş, sarılmışım; uyumuşuz. Gece bir aralık o tarafım ağrımış, sağa dönüyorum. Bundan tabii bir şey olmaz ki... Duyuyor. Kıyamet kopuyor. Haydi uyku içinde yatakta kavga. Diyorum ki: "Yahu! Sol tarafım ağrımış, biraz sağa yahut arkası üstü yatayım da yine dönerim." Kızılca kıyamet anlamıyor be. Anlamaz olur mu? Fakat eziyet ederek keyif duyuyor. Nitekim ilerde göreceğiz: Hizmetçilere neler yapmıştır. Hattâ nice yıl sonra idi bir hizmetçi kadına zulümler yapmış, kadın onun yanında bana: "A... Bu hanım in-

sana eza etmekten zevk alıyor" demiştir. Cahil kadının anlayışına ve ifade edişine hayran oldum. Çünkü bir şeyi herkes değilse de çok kişi anlıyabilir; fakat herkes ifade edemez. Kadın bunu söyledi. Yanımıza geleli henüz bir hafta olmuşken savuştu, gitti. Nice yıllar oldu biz hâlâ gidemedik... Çekiyoruz.

Anamın dediğinin hepsi çıktı. Yalnız, şükür ki "ölünceye kadar çekersin" demedi. Bu bir ümid, bakalım artık boşayıp ayrılmayı iyice zihnime koydum. Bu fikir beni bugüne kadar hiç bir gün bırakmadı. Hâlâ da yapamadım. Belki yüz kere de teşebbüs ettim; fakat icra edemedim!... Bunun sebebi sevmek de değildi. İnsan bir kadını sevse bile bu gibi haller sevgi yerine nihayet nefret kor. Cendere içindeyim. Buna bu kadar yıl dayanılır mı? Anam ne kadar haklı imiş. Karı boşamak güç şeymiş... Âlemden utandım, yapamadım. Anam bunu da demişti.

Bir yere gidiyoruz. Hadi kurşun gibi gidiyor. Yetişmenin imkânı yok. Kaybolup gidiyor yahut aklı bağına gelip beni bekliyor, yanına varıyorum, geri kalıyorsun diye söylenmeye başlıyor. Âlemden utanıyorum, canım burnuma geliyor.

İşte Paris'e henüz yerleşmiş, yerleşmemiş bir halde idik ki **Şerif Paşa** ile düello hâdisesi oldu. Evvelce yazdım.

Birkaç ay geçti. Seraskerden bir mektup: "Oğlum! Size her ay üçyüz frank göndereceğim. Fazla param olsaydı daha çok gönderirdim" diyor. Teşekkür ettik. Bu esnada **Şükrü, Ziya** analarını, babalarını kandırmışlar, bütün servetini kendi üzerlerine yaptırıp **Süreyya**'yı mirastan mahrum ettirmişler; ikisi birleşmiş, **Süreyya** ile kanlı bıçaklı düşman olmuşlar.

Eh, şimdi olsun **Şükrü Paşa** param yok diyecek halde değil. Kızına bir çehiz vermedi. Hamal bile kızını evlendirirken kendine göre bir şey verir. Hem bunu seve seve yapar. **Şükrü,** Paris'e geldi. Bize misafir oldu. Ne elimden

gelirse aldım, ikram ettim. "Yemek yemem" dedi. Hayret ettim. "Yalnız bana kızarmış tavuk, lop yumurta" dedi. Öyle yaptık. Meğerse bunun sebebi varmış. Bu adam beni mirasına konmak için kendisini zehirliyecek diye korkmuş imiş. Bunu yıllardan sonra annesiyle öğrenince izah edebildim. İşe bak!... Bir kere aklıma gelse bari.... Hem ben şerir, câni değilim be. Böyle vukuatım da yok. Hâlâ yok ve olamaz.... Meğerse bu adamın aklında bozukluk varmış. Kızındaki anormal haller de demek babasından imiş.... Nitekim bir yıl sonra Viyana'da epeyce aklını bozup bir aralık timarhanede yatmıştır. Hâlâ vesveseli, son derece evhamlı, sebatsız, devamsız, sözünde durmaz, hiç doğru söylemez, alabildiğine câhil bir adamdır. Bunları hep sonra öğrendik. Demek delilere çatmışız.... Soyca deli.

Bizde misafir iken kızının kulağında anasından kalma ufak bir zümrüt küpe vardı. **Şükrü** dedi ki: "A bu ufak Seninki büyüktür, **Hayat**'da kalmış. Bu **Hayat**'ındır. Ver de değiştirivereyim" aldı. Ben de değiştirecek zannettim. Hâlâ değiştirecek!... Kızına gelinlik bir çöp, hattâ bir şişe kolonya bile vermedi; üstüne bu küpeyi de dolandırdı.

Şükrü gitti. Kızı (**Hayat**) ile İstanbuldaki karısı geldi. Bunları da misafir diye ağırladık. Tiyatrolara götürdük. Masraf hep bizden. Ayol, bunları buraya yolluyorsunuz, benim darphanem mi var, ellerine biraz harçlık verip yollasanıza.... Hayır, birkaç ay kaldılar.

Onlar gitti, büyük hanımla **Ziya Bey** geldi. Misafir ettik. **Ziya** bizi misafir etmişti; hakkı var. İ'zaz ettim. Hattâ az kaldılar. Onun bende hakkı vardır. Büyük hanım memnun olsun diye Paris'in en büyük bakkalı olan Felix Potin'e gider, tanesi iki franga armut, şeftali alırdım. Hanımefendi bu i'zazı unutmamış, çok zaman bizi medhetmiştir. Giderken de **İffet**'e bana masraf ettiniz diye ikiyüz frank bırakmış. Bu da ayıp şeydi ama yaptı. Hizmetçilikten yetişme bir kadın.... Her şeyde böyle âdilik yapar. Pa-

ra vereceksen gelmeden veya gittikten sonra kızına harçlık diye gönder. Böyle para vermek ne ayıp şey! Ne ise bunlar bir şey değil. Asıl başka bir belâ var. Bir gün **Ziya Bey** dedi ki: "Size çok kadirlik oldu. **İffet'e** bir çeyiz bile yapılamadı. Babam çok hasis olmuştur. Zorlaya zorlaya size üçyüz frank bağlattık. Bu sefer yine ben para yollayamam diye bin söylendi." Güyâ kaş yapıyordu, göz çıkardı. Bu hal çok gücüme gitti. Misafirler gittiler. Aybaşı oldu. Üçyüz franklık çek geldi, çeki yırttım. Bir zarfa koydum. Artık boşanmıştım. Ne vakittir tencerede şu âilenin âdilik ateşiyle kaynayan su, bu ateşle taştı. Uzun bir mektup yazdım. Ve: "Sizden kim para istiyor. Kendiniz bir uşak aylığı yolluyorsunuz, ona da mırıldanıyorsunuz. Fakirim diyorsunuz işte paranızı geri gönderiyorum. Bir daha göndermeyiniz" dedim. Dananın kuyruğu koptu. **Şükrü** acele Paris'e geldi. Bin rica ile yeniden bu parayı kabul ettirdi. Ettirdi ama bir kere benim gözüm döndü: onlar da bana düşman vaziyetine geçtiler. Ben memnunum. Paris'de işlerimi bitirip bir gün karıyı da bırakıp savuşacağım. Plânı zaten kurmuşum. Harıl harıl tıbba çalışmaya başladım.

Sabahattin, Mahmud Şevket vak'asında İngiliz konsoloshanesinde saklanarak altı ay bir yere kımıldıyamamış. Bu suretle idamdan kurtulmuş, nihayet Paris'e gelmiş. Paris'te görüşüyoruz. Aramız iyi. O bende birtakım meziyetler buluyor. Hele ekseriya ve herkesin yanında "Sende akl-ı selîm o kadar fazla ki, hiç kimsede görmedim" diyor. Ben de beni anlayanlar var diye keyifleniyorum. **İsmail Hakkı Paşa, Mamud Şevket** vak'asından ve **Sabih'in** jurnal'i ile Sinop'da menfa. Bizim evde misafir. Sinop Rus konsolosu vasıtasiyle mektuplaşıyoruz. Pek çok ezilmiş, hapishanede çekmediği kalmamış. Bunları yazıyor, pek acıyorum. Bir gün bir mektubunda **Sabahattin'e** karzen para verdiğini, ailesi perişan olduğunu, **Sabahattin'e** söy

leyip bu parayı göndertmemi sûzişli bir surette rica ediyor. **Sabahattin**'i gördüm, anlattım. Çaresine bakalım dedi. Haftalar geçti yok. Bir gün asıldım. Dedi ki: "Biraderden istesin bana ne? Ben ona zaten fazlasiyle verdim." Ben kızdım; o kızdı. Darıldık. Seneler geçti. İstanbulda **Rodoslu Şevket** bu işi anlattı. Bu meseleleri iyi bilirdi. Bizim **Amasya** mebusu haksız imiş. Meğerse **Şevket**'e de böyle para oyunu yapmış imiş. Nitekim **İshak Sükûti**'nin kabir parasını da yuttu. Biz ise onu namuslu bilirdik. Herkes de öyle zannederdi.

Paris hastahanelerine devam ediyorum. Hiç siyasetle meşgul değilim. Bunlar birer şehir gibi hastahaneler. Bilhassa Enfant Gésuso hastahanesinde ortopedi derslerine gidiyorum. O vakit **Kirmisson** adında biri var. İhtiyar, Fransa'nın bu şubede en mühim profesörü ve adamı; fakat bir şey öğrenmiyorum, çünkü bir şey bilmiyor. Bir gün genu-varum ameliyesi yapıyordu. Adaleyi kesiyor, kalemi sokuyor, kemiğe varamıyor. Uğraşıyor; yine kesiyor, yine sokuyor, yine kemiği bulamıyor. Tabiî bulamaz, adale gelir, yolu kapar. Yarım saat uğraştı. Mıncık, mıncık etti. Hemen kalkıp âletleri elinden alıp yapaverece-ğim geldi. Onu şöyle yaparlar: Bir bistürü darbesiyle kemiğe kadar inerler. Bıçağı yerinde bırakırlar. Bıçağı kılavuz yaparak kalemi indirirler. Hem kalem onunki gibi ensiz olmaz Velpeau kalemi denen geniş kalem lâzımdır. Kalem bu suretle kemiği bulur, bulunca bıçak çekilir, kalem vücudun boyuna nisbetle amudî vaziyete konur. Birkaç tokmak darbesiyle kemik yarı yerine kadar kesilir. Bu kadarı kâfidir. O da çekilir ve kemiğin diğer kısmı ayağın altına konan bir ağaç takoz üzerinde iki el ile şiddetle basılarak kırılır. Yara dikilir. Hepsi beş dakikada o'ur sonra alçı sarılır. Bununla bizim Gülhaneyi bir kat daha sevdim ve takdir ettim. Artık bu kliniğe devam etmedim. Fakültede, laboratuvarlarda dersler alıyordum. Bunlar

serbest derslerdir. Para iledir. Kimyevî tahlilât, bakteriyoloji ve emsalinden sertifikalar aldım. Baktım ki, Fransızların kullandıkları mikroskoplar Alman ve Avusturya malları, ilâçları yine ekseriyetle öyle. Saint Antoine hastahanesinde röntgen dersi aldım. Ders bitince profesörden memleketime gideceğimi, bir âlet alacağımı söyleyip bana iyi bir âlet salık vermesini müsaade ettim. Düşündü, Paz dedi. Ben de bakalım bir azizlik yapayım dedim: "Efendim, bu âlet Alman'dır. Ben Fransız âleti almak fikrindeyim." dedim. Durdu. Dikkatli dikkatli yüzüme baktı ve: "Efendi ne yapayım? Bu böyle. En iyi ve ucuz âlet Almandır. Bizim de var; fakat onun işini görmüyor. Hem de pahalı. İşte benim bu âlet de Almandır.". Keza diğer hastahanelerde de görüyordum ki, hemen her şey Alman. Fransızlar hele teşrih-i marazîde pek cahil. Bu ilme yeni yeni başlamışlardı. Almanya'ya gidip öğreniyor ve orada öğrenmişler mümtaz oluyordu. Sonra hastahanelerinde Almanlardaki intizam ve bilhassa teşkilât yoktu Bu sefer dahi bir Fransız hekimi bana Liyon'da: "Biz Alman metodunu almayınca olmayasak. Hiç olmazsa Alsas hastahanelerini model yapmalıyız" demiştir Hele Fransız sörleri ile Alman şuvesterler arasında dağlar var.

Nice'te iken Serasker benden iyi bir avukat sormuştu. Kalafat yeri diye mühim bir yeri varmış. Galatadadır. Buna evkaf parmak takmış. İki yüzbin altın kıymetinde imiş. **Necmettin Molla**'yı tavsiye ettim. "O dolandırıcıdır. Bizi dolaba kor." dedi. "Yapmaz." dedim. Güçlükle razı oldu. **Molla**'ya yazdım. Bir mektupla bana bin teşekkür etti. İşi verdiler. Zaman geçti. Biz aile ile bozuştuk. **Molla** onların tarafını tutmuş, benim aleyhimde bulunuyormuş. Bana da öyle mektuplar yazdı. Darıldık. Bir dosttan da olduk. Hem de bir mektubunda "Onlara beni sen tavsiye etmedin bile" diyordu. Bunların işlerini görmüş. Yirmibin altınlarını ücret diye alıkoyup vermemiş, kavga etmişler. Seras-

kerin dediği olmuş. Sonra mütareke olup İstanbul'a dönünce öğrendim. Serasker de bu işi parasız gördürmek istemiş imiş.

Bir taraftan her şubede yeni çıkmış kitapları alıyordum. Bunları okuyordum. Bir taraftan da Paris'de Colmar denilen yerdeki teşrihhaneye devama başladım. Bu ad böyle hatırımda kalmış; bilmem yanlış mı? Orada çok istifade ettim. Yeni güzel bir teşrih kitabı buldum. Dört cilt. Onu açıyorum. Para ile kadavra satın alıyorum. Çalışıyorum. Adale, ev'iye ve ahşâ bütün teşrihi yeniden elimle yaptım. Sonra teşrih-i topografî yaptım. Ondan sonra yine bir kitap ve kadavra ile böbrek, mide, bağırsak, mesane, karaciğer ve dimağ üzerindeki ameliyatları yaptım. Doğrusu Paris'de en büyük istifadem budur.

Memlekete dönüp hekim kalacağım. Artık politika istemiyordum; fakat düşünüyorum ki, milletin şahıslarının sıhhatine hizmet devede kulak nev'indendir. Asıl bu milletin hastalığı, siyasî, harsî ve ilmîdir. Bunlara hizmet etmek asıl hizmettir. Hekimlik maişet, bunlar da amatör ve zevk-i sanatım olsun dedim. Balkan Harbine kadar milletin meydana çıkması aleyhinde idim. Bunu gizli din taşır gibi taşırdım. Balkan Harbi neticesi bu korkumu izale etti. Hem de Rum, Arnavut, Bulgar, Ermeni ve emsalinin yaptıkları şeyler Türklüğümü galeyana getirdi. Bu millete Türklüğünü bildirmek, atalarının şanlı zaferlerini, menkıbelerinin öğreterek ona millî benliğini vermek, en mühim ve en evvel olan bir iştir kanaatini hasıl ettim. Bunun için de bir Türk Tarihi yazmalıdır, dedim. Bu yolda tetkikata başladım. Siyasî vazifemi de ikmal için "Hürriyet ve İtilâfın İçyüzü" nü yazdım. Karım tiyatroyu seviyordu. Ben de opera ve opera-komiği seviyordum. Geceleri ekseriya bunlara gidiyorduk. Bunlardan o kadar zevk duyuyordum ki, ilâhi bir gaşye dalıyordum. Bunların Türkçeye tercümesi lüzumunu anladım. "Bu güzel şeyler tercüme

edilse Türkün fikrini çok terbiye eder. Bu güzel mûsiki parçalarından neden Türk de istifade etmesin" dedim. Yirmi kadar en meşhur opera ve gülgülü opera livretlerini topladım. İptida Samson ve Dalila'ya başladım. Korkuyordum da... Ya olmazsa... Paris'de aklı erer denecek bir iki Türke fikrimi açtım. Bana: "Sen deli misin? Bu güzel musikiler Türkçe kelimelerle olur mu?" dediler. Adeta korktum. Olmaz zannettim. Az kaldı vazgeçiyordum. Fakat düşündüm: "Fransızca ya Türkçe ne olursa olsun, kelime demek heceler demektir. Heceler de ses demektir. Ses ne olursa olsun musikîye gelir. Niye olmasın?!.." dedim. Tercüme ettim, karıma partisyonu ile Türkçe güfte olarak söyleterek çaldırdım. Evvelâ söyleyemedi ve çalamadı. Meyûs olmadım. Bir, bir daha çaldırdım. Alıştı. Baktım sonunda oldu. Bunların tercümelerine başladım.

Hasılı tıbbî, ilmî ve içtimaî bir proğram yapıp böyle hizmete hazırlanmak için hummalı bir surette çalıştım. Karım çalışmamdan hergün şikâyet ediyordu. "Benimle meşgul olmuyorsun" diyordu. Al bir müşkülât daha!.. Evlenmeden bunu düşünür, evlenmek çalışmaya mani olur diye evlenmezdim. Halbuki bunu hatırlamadan birgün evleniverdim. Şimdi bu da başıma geldi. Vâkıa hakkı yok değil; lâkin çalışma zamanı. Bu fırsat bir daha bulunur mu? Hem herkes çalışmalı. Karı koca her dakika burun buruna durulmaz ki... Ama ona anlatabilirsen gel de anlat. Hem de ne konuşayım. Birşey bilmiyor ki... Hayatta necessité dedikleri bir şey olduğunu ve buna herkesin mecbur bulunduğunu bizim karı anlıyamıyor. Neyse, ne yapıyor, yapıyor yine çalışıyordum. Bir tarafta homurdanma, bir tarafta çalışma. Böyle gitti. O da bir şey okusa ya. Yahut bir el işi yapsa ya... Hayır. Bazen heves eder, bir şey alır. Para verir; fakat bir gün, iki gün çalışır; bitti. Atar. Yarım kalır. Böyle yarı kalmış nice el işleri var. Para da üste gider. Hem de böyle şey aldığı vakit lüzumun

dan pek çok fazla alır. Kendisinde bir de doz idraki yok. Lüzumuna göre miktar tayininden âciz. Ya az, ya çok alır. Ekseriya çok alır. Ve onda hesap nosyonu asla yok. Bu haller babasında da aynen böyleydi. Demek bu zavallı kabahatsiz. Ona bunları babası irsen vermiştir.

Tuhaftır. Paris deriz ama orada da neler var. Bir defa bir hizmetçi aldık. Bu kadın Paris civarında bir köylü. Yemek odasını düzeltti. Bir de baktık ki, yer halısını yemek masasının üstüne hem de tersini yüzü yerine, masa örtüsünü de yere yaymıştır. Biz yalnız kendimizi beğenmeyiz. Frenk olunca hayran oluruz. Ne gafil milletiz.

İlk evlendiğimiz zaman çok kıskançtım. Namusuma bir leke gelir diye ödüm koparırdı. Karımla öyle bir hal görmüyordum. Şüpheye mahal yoktu. O hususta çok dürüsttü. Ve bana eza ve cefa etmesine, hergün huysuzluk ve kavgaya rağmen bana pek merbuttu. Bu faziletleri vardı. Bir erkeğe çıkıp konuşmazdı bile. Fakat yine içimi kurt yerdi. Yalnız sokağa gitse gizlice arkasından giderdim. Bakardım ki, insanların yüzüne bile bakmıyor. İçime emniyet gelirdi; fakat birkaç gün sonra yine takip ederdim. Bir gün beraber gidiyoruz, şimendifere bineceğiz. Bir herif geldi. Karımın önüne durdu. Durmuyor, yüzüne bakıyor. Aklım çıktı. Hemen hanımı arkaya çektim. Ben herifin önüne durdum. Ve: "Bana bak!" dedim. Herif derhal çekildi, gitti. Birgün bir mağazada satıcı birşey söyledi. Bizim karı güldü. Olur ya gülebilir. Vay güldü diye kıyameti kopardım. Bu da benim kabahatim idi.

Çalışma, gürültü, kavga, âilesinin bayalığını, daüssıla, âti endişesi, bir de yeni evlilik, fazla cinsî münasebet ve bununla hasıl olan spermathorrée yani seylan-ı meni beni pek zayıflattı. Tedaviye başladım olmuyor. Hasılı bunlar beni mektepteki gibi yeniden nevrastenik yaptı. Karımın pek huysuz ve ateşten gömlek olduğuna artık iyice kanaat ettim. Ayrılmadan başka çare yoktur diyordum. Fa-

kat bukadar huysuz olan ve bana daima eza ve cefa eden karım beni çıldırasıya seviyordu. Dikkat ediyordum, asla yapmacık değildi. Cidden seviyor ve bana merbûttu. Bu ve bir de namuslu olması ekseriya beni kendisini terketmek fikrimden vazgeçiriyordu. Biraz sonra yine o fikre avdet ediyordum. Demek bocalama devrindeyim.

Paris'te tahsil işlerim bitti. Müzeleri, müesseseleri gezebildiğim kadar gezdim. Bir de korse ve ortopedi fabrikasında amele gibi çalıştım. Yalnız Paris'in şimalinde deniz kenarında Bereg-Plage denilen yerde çocuklarda kemik veremleri tedavisi için meşhur bir müessese var. Bu da ortopedi sahası. Benim de asıl şubem. Şimdi burası lâzım. O vakit orayı Calot adında biri idare ediyor. Fransa'nın bu hususta en meşhur adamı. Kitabı da var. 500 Frank vererek dersine yazıldım. Bu derse gitmek bahanesi ile karımı Cenevre'ye babasına aldatıp yollayacağım. Dersi bitirip Londra'ya geçeceğim. İngiltere'yi görmedim. Orayı da görmüş olacağım. Oradan dünyanın beğendiğim köşesine kafesten uçan kuş gibi uçacağım. Çünkü huysuzluk ediyor, türlü şey söylüyor ama benden asla ayrılmak istemiyor. Yakamı bırakmıyor. Bu hali de kararımı zayıflatıyor, istediğimi yapamıyorum. Giyabında kolay olacak.

Bereg-Plage gibi Türkiye'nin böyle bir müessese'ye büyük ihtiyacı vardır. Anadolu'nun cenup sahilinde münasip bir yerde yapılmalıdır. Belki Marmara'da İstanbul'a yakın bir yerde de olur. Bu kadar Paris'te oturduğum halde bu kadar yakın yere Londra'ya bir sefer gidemediğim halde hâlâ da bu satırları Paris'de yazıyorum. Gidemiyorum. Avrupa'nın hemen her yerini gördüğüm halde Londra'yı göremedim.

Hanımı yolladım. Dersin günü yaklaşıyor, savuşacağım. Bir de bir sabah erken kapı açıldı. Uykudan sıçradım. Kapıyı açtım. Bizim hanım. Üç dört günde döndü.

Beynimden vurulmuşa döndüm. Zahar takdir... bizim planı altüst ediyor. Babası ve aile "Bu heriften ayrıl!" demişler. Razı olmamış. Şükrü: Ayrılırsan bütün servetimi senin üstüne yaparım.!! demiş, razı olmamış. Bana ağır küfürler etmişler. Bunları bana anlattı. Servetiyle iknaa çalışmak elbet bayağı bir ikna. Hem de laftır, yapar mı? Keşke yapsaydı. Keşke bu da razı olsaydı. Düşündüm. Mademki böyle iş kolaylaşmıştır. Beraber Cenevre'ye gideriz. Kızlarını veririm. İki lakırdı söylerim. İş biter dedim. Eşyayı acele sattım. Burada bizim bedesten makamından Hotel de Vente var. Müthiş bir yerdir. İçinde Türk halıları da olan o kadar eşyamı 300 franga kapatıverdiler, ağzım açıkta kaldı. Ama benim paraya bakacağım yok. Berek-Plage'deki dersi de bıraktım: 500 frank da orada gitti. Bir taraftan da 1914 yılı 14 Temmuz Fransız Millî bayramı. Sokaklar hınca hınç. Paris halkı sokaklara dökülmüş; dans, içki, vur patlasın gidiyor. Karıyı aldım, hareketimi aileye yazdım. Doğru Cenevre'ye vardım. Onlara yakın ve göl kenarında National otele indim. Elimizi, yüzümüzü yıkıyoruz. Otelci geldi: "Seni iki kişi istiyor" dedi. İndim. İki sivil herif "Polisiz. Sizi polis müdürü istiyor, beraber gideceğiz" dediler. Al bundan da. Karı bize sarıldı, ağlıyor. "Ben senden ayrılmam. Ben de geleceğim." dedi. "Etme! Sen kal!" dedikse de olmadı. Beraber gittik. Bir odaya koydular. Yarım saat, bir saat kimse birşey demiyor. Söylendim ve dedim "Gideceğim." O vakit bir polis "Gidemezsin" dedi. "Beni tevkif mi ettiniz? Hangi tevkif müzekkeresi ile? Ben câni ve hırsız değilim." diye bağırdım. "Tevkif etmedik" dedi. "Bir saattir bu nedir?" dedim. Cevap yok. "Gideceğim" dedim. Önüme durdu. Diğer biri geldi. "Tabancan var mı?" dedi. Ne oluyor diye hayret ediyordum. Bu memlekette polis dahi birinin cebini arıyamaz. "Ne karışıyorsun?" dedim. Aramak istedi. Hayret!.. İsviçre'de

de kanun harici işler oluyormuş ha!.. Biz orasını hatasız bir devlet, adalet ocağı bilirdik. Ne hımbılmışız... Aratmak istemedim. Sonra düşündüm. "Canım arasın da o da, ben de kurtulayım." dedim. Bıraktım, aradı. Bir şey yok. Gitti. Konuştular. Geldi mazeret dileyip "Serbestsiniz" dedi. Tepem atmıştı. Söylendim ve "Sizden dâva edeceğim" dedim. Dedi ki: "Bizde kabahat yok. Kayınbaban hayatının tehlikede olduğunu ve senin onu öldüreceğini söyledi. Tevkifini istedi. Biz de böyle yaptık. Trene bindi Viyana'ya hareket etti. Şimdi çıkabilirsiniz. Evet câni değilsiniz; fakat ne bileyim belki elinizden bir kaza çıkar. İyisi mi kaza çıkmadan evvel önünü almak lâzım" dedi. Ha, iş anlaşıldı. Meğerse şu korkak ve evhamlı adam, yahut deli kendisini öldüreceğim diye korkup bu işi yaptırmış. Sonradan öğreniyorum. Kalanlar seraskere varıncaya kadar hepsi evde ellerine birer tabanca almışlar. Kapıları kilitlemişler. Bahçelerine de bir kaç polis koymuşlar. Sonra ben otelde epeyce kaldım. Kaldığım müddetçe bir polisi orada bekler gördüm.

Bu hakaret beni deli etti. Doğru gittim. Bir avukat buldum. Şükrü kaçmış, polis ile serasker aleyhine bir dâva açtım. Ne yapayım bu adamla zorla iş çıkardlar.. Gittim eşyalı bir apartman bulup taşındım. Karımın bana şu merbutiyeti benden ayrılıp kaçmak fikrini adamakıllı yumuşattı. Kendisine bir aralık: "Ayol doğru değil. Bunlar senin anan baban. Git! Şu iş de bitsin" dedim. Ağladı. "Ben senden ayrılmam. Anam babam, ama insan kocasıyla. Onlardan hem ben ne hayır gördüm. Benim anam ölmüş; ben öksüzüm. Yanlarında hizmetçi gibiydim." dedi. "Ya benden boşanırsan baban sana bütün servetini verecekmiş" dedim. "Ona ne sen inan ne de ben inanayım. Onun bir sürü orospusu var. Onlara veriyor" dedi. Ne diyeyim. Dosdoğru. Tuhafı şu ki, bu böyle; fakat huysuzluktan da vazgeçtiği aslâ yok. Onların yanında Gülfidan

adında bir Arap halayık vardı. Birgün onu sokakta kandırmış, bize kaçırdı. İyi ya kıza koş baksana... Boyuna dövüyor, sövüyor. Gölde banyo hamamına gidiyor. Sabahtan akşama kadar sudan çıkmıyor. Her tarafı simsiyah. Nasıl da dayanıyor bilmem. "Yahu, hasta olursun" diyorum. Söz dinletmenin imkânı yok...

Ben paris'de iken İngiltere kralı paris'e geldi. Ona görülmemiş bir şenlik yapıldı. Poincaré Rusya'ya gitti idi. Meğerse Harbi Umumî çorabı örülüyormuş. Biz dâvamızla meşgulüz. Cenevre'de iken birgün birden Almanya ile Fransa arasında harp patladı. Bizim muhakemeden henüz bir celse olmuştu. Serasker de muhakemeye çağrılmış, gelmişti. Bu iş çirkindi; Fakat onların bana yaptıkları daha çirkindi. İsviçre hükümeti Almanların veya Fransızların İsviçre toprağını çiğniyerek geçmesinden korkup ne kadar kuvveti varsa silâh altına aldı. Hududa gönderdi. Mahkemede de hâkim kalmadı. Bizim dâva da asıldı kaldı.

Şu vak'a bir bakıma da hayırlı olmuş. Ben harp patlayınca İngiltere'de bulunacaktım. Belki de vaziyetim müşkil olacaktı. Şimdi bîtaraf bir memleketteyim.

Yanımda Fransız frankı vardı. Dehşetli düştü. Daha düşer diye korktum. Büyük bir zararla İsviçre frankı aldım. Sonra Mısır'a gider iken Fransız frangı almak icab etti. Frank biraz yükselmişti. Bir zarar daha ettim.

Birtakım Türkler Paris'de kısılmış kalmışlardı. Paris'de ana baba günü olmuş. Yolunu bulabilen, kaçabilen birer birer İsviçreye döküldüler. Ressam **Asaf Muammer** Paris'de idi. Muhaliflerdendi. Görüştüğüm, sevdiğim adamdı. Parası yokmuş. Telgrafla benden para istedi. Yolladım, geldi. Paramı sonra İstanbul'a da geldik, vermedi. İsviçre'de diğer bir Türk, Cenûbi Amerikalı bir kadınla evliydi. İki tane çocuğu da vardı. Kadın zenginmiş, kendisi züğürt idi. Onlara da para gelmemiş. Birgün bana geldi. "Sütçü de bugün süt vermedi. İki çocuk aç kaldı. Karım

hasta değnek gibi. Sütü yok. Bana 200 Frank ver!" dedi. Biz ne haldeyiz, bunlar ne istiyor. Fakat acıdım, dayanamadım. Verdim. Güya ilk parası geldiğinde verecekti. Birgün parası geldi. Ama vermedi. Hâlâ da verecek... Merhamet işte böyledir. Hayatımda kime para verdimse hemen hepsi gitmiştir. Hem de üste düşman olmuşlardır. İade eden namuslu azdır. Tecrübem kimseye acımamalı. Hele para vermemelidir. Paranın gittiği neyse birşey değil, nefsini mahrum edersin; fakat üste düşman kazanmak ağır oluyor. Böyle diyorum da bu sefer bile bu kadar tecrübe ve yaştan sonra yine bir iki defa böyle dolandırıldım.

İsviçre'de "Ançi ile Paçi" adında bir roman yazdım. Bu eser, Serasker **Rıza Paşa** ailesinin hakiki romanıdır. Sonu yani **Şükrü Paşa**'nın paraları yiyip bana muhtaç olması fantezidir. Benim uydurmamdır. Diğer kısmı tamamiyle hakîkattir. (1) iki nüsha yazdım, Sinop'da kütüphanede durur.

Almanlar Belçika'dan yıldırım gibi Paris üzerine ilerlemeye başladılar. Diyordum ki: "İki ayda bu iş biter. O vakit buradan İstanbu'a giderim. İttihatçılardan müsaade isterim. Eebet artık verirler. Ben de siyasetle uğraşmam." Bir de Marne üzerinden Alman ordusu ric'at etti. Bu havadisi okuyunca harbin uzayacağına ve sonunun ne vakit geleceğinin meçhul olduğuna hükmettim. Biraz sonra Türkiye'nin de Almanlar tarafında harbe gireceğine dair birtakım havadis serpintileri başladı. Buna pek inanmadım. Çünkü "Balkan Harbinden çıkmış perişan bir devletin harbe girmesi delilikti. Hem be girip ne yapabilirler?" Fakat biraz sonra "Türkiye harbe girerse ihtimaline karşı operatöre ihtiyaç vardır. Türkiye'ye giderim."

---

(1) Buraya bugün ilâve ediyorum. **Şükrü**, Nice'de öldü. Bütün servetini yemiş. Eğer ölmeseydi hakikaten bana muhtaç olacakmış. İyi tahmin etmiş imişim...

fikrine düştüm. Cenevre konsolosluğuna İstanbul'a gitmem için müracat ettim. "Yazayım." dedi. Bekledik, cevap yok; müsaade de meçhûl. Ya harbe girerler ve bize de İstanbul'a müsaade vermezlerse burada ne yaparız? Eldeki, avuçtaki biter; açlıktan ölmek muhakkak. Dedim ki, "Türkiye harbe girmeden müspet bir hareket lâzımdır. Ne yapmalı?" Mısır'ı en münasip ve emin bir yer buldum. Bizimkiler girse de girmese de orada hekimlik eder hayatımı kazanabilirim. Acele hareket lâzım. Kâfi param var; fakat ihtiyat biraz daha olsa iyi. Hanımın iki yüzüğü ile benim iki saat kordonumu monte de piéte'ye koyup para aldım.

Mısır'da hekimlikle para kazanıp Harb-i Umûmi esnasında bu rehinlerin borcunu verdimse de altın çıkması yasak olduğundan göndermediler. Lozan'a konferansa gidince aldım.

Gideceğiz. Hanıma son bir teklif daha yaptım ve şöyle dedim:

"Bak, İffet! Şimdi meçhûl bir akıbete gidiyoruz. Ne olacağımız malûm değildir. Dünya karışmış belki canımızı kaybedeceğiz. Belki türlü meşakkatler çekeceğiz. Belki aç kalacağız. Sana yazıktır. Hem de sen pek huysuz bir insansın. Sonra geçinemeyiz. El memleketlerinde ayrılırız. Kimsesiz diyarlarda kalırsın. İyisi mi; şimdi ailen burada. Ebeveyninin yanına git! Baban sana servetini de verecekmiş. Mesut ol."

Ağladı. "Dünyada hiç bir şey istemem. Yalnız seni isterim. Ben sensiz yaşayamam. Senin başına ne gelirse benim de gelsin. Seninle güle güle ölürüm." dedi. Doğrusu fedakârlıktı. Bana çok tesir etti. Derin derin düşündüm. "İyi ama bu, buna rağmen hayatı bize cehennem etmekten fariğ olmazsın. Huysuzsun, geçimsizsin. Sonra zulmünü çekemem. Ayrılırız. Sana da yazık olur. Git! İyi düşün!" dedim. "Evet, huysuzum. Doğru. Artık yapmam. Ne der-

sen sözünü tutarım. Seni üzmem." dedi. "Deme! Elinde değildir. Yine yaparsın. Sonra sen perişan olursun. Sana acıyorum." dedim. "Yapmam" dedi, ağladı; "Beni bırakma!" dedi, ağladı.

Acıklı bir levha idi... Henüz 19 yaşında, ana yüzü görmemiş. Babası evlât duygusundan bütün insanî duygulardan âri. Onda evlât duygusu hayvanlardaki kadar bile yok. Bu yaşa kadar babasından bir defa bile bir şefkat eseri görmemiş. Büyükanne ve baba da âdi... Bana sarılmış... Kocasını seviyor ayrılmıyor... Bu halde ve henüz bir yıllık zevcesini atıvermek de bir erkek için ağır... Çok kalbsiz olmalı...

Artık hiç dayanamadım. Boşamak fikrinden de büsbütün vazgeçtim. Bir yıldır ne düşündük, ne için geldik. Neye sulh olup yattık?... İnsan ne âciz bir mahlûktur! Bir günlük sonunu bile bilemez. "Pekiyi!" dedim. "Bir şartla ben de razıyım. Bir lokma kazanırsam yarısını sen yersin, yarısını ben yerim. Bulamazsak açlıktan beraber ölürüz. Hadi!." Biletleri aldık. Şimendöfere bindik İtalya'ya geçtik. Cenova'ya indik. Güzel bir şehirdir. Hele mezarlığı bir sanayi-i nefîse sergisi gibi heykeller ve emsali ile süslüdür. Oradan vapura atlayıp, İskenderiye'ye indik. Oradan da şimendiferle Kahire'ye vardık. Bir otele indik. Hemen Heliopolis'de bir apartman tuttum. Eşya aldık. Yerleştik.

Heliopolis, Kahire'den elektrik tranvayı ile bir çeyrek mesafede. Kum deryası ortasında güzel bir Avrupa şehri gibi medenî bir şehir. Kâgir ve büyük binalar. Sade mimarî tarzı yani Mısır-Türk mimarîsi. Bu da buraya orijinal bir güzellik vermiş. Evlerin suyu, her şeyi var. Geniş, kavaklı caddeleri, büyük otel ve tiyatrosu da var.

Arası bir ay kadar geçti bizimkiler de harbe girmesin mi? Al belânın büyüğünü. Doğrusu evvelce zikrettiğim sebeplerden yüzde doksanbeş nispetinde Türkiye harbe

girmez fikrinde idim. Ya şimdi İngilizler bizi haps veya hudut haricinde tard ederlerse... Para da bir-iki ayda bitecek. Muayehane açıp hekimliğe başlamak zaruri. Açarsam o da masraf isteyecek. Ya bizi hapis veya tard ederlerse o da gidecek. Beklemekten başka çare yok. Bir müddet bekledim. Birtakım Türkleri İttihatçı diye hapsettiler. Bize dokunmadılar. Emniyet hasıl ettim. Gittim Şâri'i Abdülaziz'de Atabet-ül Hadra cihetindeki ucunda evkafa ait beş odalı bir evi tutup muayenehane yaptım. Buraya da masraf oldu. Kazanç da yok. İlk ay sadece oniki riyal kazandım. Bizim bugünkü para ile ancak onbeş lira eder. Hiç. Bir hale geldi ki paralar suyunu çekti, yirmi gün eve et alamadım. Karım birgün pek kederli bir halde "Ne kadardır et yemedik" dedi. İçim parçalandı. Baktım bir kuruşum var. Gittim, et alacağım Kasaba söylemeye utandım. Sonra yüzüme kızdırıp bir kuruşluk et ver dedim. Eti eve getirdim, verdim. Hemen Heliopolis'i bırakıp muayenehaneye taşındım. Apartmanın yarısı muayenehane, yarısı ev oldu. Hem masraf azaldı, hem de kazanmaya başladım. Türklerden eczacı **Âtıf**'la tanıştım. Çok iyi insandır. Saf, temiz. Zeki ve nükte anlıyor. Hele hoşsohbet. Kardeşi **Vedat** da eczacı. O da iyi çocuk. Yalnız **Vedat**'ın o vakit bazı kadınlarla lâubali hali vardı. Ben ise evlendiğimden beri pek namusluyum. Bu halimden onu o kadar sevmezdim. Elbet gençlik işi di. Şimdi ağırbaş olmuştur. Gençliğinde kendi yaptıklarımı hep unutmuşum da onu ayıplıyordum. Onlar yine bir Türk eczacı olan **Sabri** ile beni tanıştırdılar. **Sabri** de Salîbede eczanesinde akşamları muayene yapmamı teklif etti. Memnuniyetle kabul ettim. İkindiye kadar evde, akşam orada hastaya bakmaya başladım. Baktım ki **Sabri** çok iyi bir gençtir. Cahil, fakat çok zeki, nükteden derhal anlıyor ve güzel nükte yapıyor. Sonra iyi kalbli ve namuslu adam. Türklüğünü, vatanını seviyor. Çok sevdim. Dünyada sevdiğim, emniyet ettiğim

adamlar pek azdır. **Vedat, Sabri, Atıf** işte bu az olan sevdiklerimdendir. **Sabri** Şam Tıbbiyesinden çıkmıştır. Esasen Trablusşam Türklerindendir. Orada halis Türk köyleri vardır.

Mısır hayatımızın, orada gördüklerimizin çoğunu Türk Tarihinin Mısır kısmında yazdık. Burada yazmadıklarımızı yazıyoruz:

Mısır hükümetine diplomamızı gösterip tababet icrasına müsaade aldık. Bu müsaadeyi daima en büyük maişet vasıtası olarak saklar ve yanımda taşırım. Bu sefer Paris'e gelirken de getirdim.

Muayenehane eşyasını ve lâzım âletleri ucuz çıkardım. Sandalyeleri kendimiz boyadık. Muayene odasının eşyasını beyaz leke yaptık. Eski eşya aldık. Yüzlerini hanım yaptı. Boyalarını da beraber yaptık. İlk aylar kazanamıyordum, masraf çıkmıyordu. Her ay bir elmas rehine koyuyordum. Sonra kazanmaya başladım. Faizlerini verdim. Yedik, içtik. Lozan'dan avdetten sonra İstanbul'da ikibin beşyüz lira gönderip bu elmasları kurtardım. İstanbul'a gönderdiler. Hanım'a teslim ettim. Bu sıkıntılı zamanımda idi. İngilizler bana elli lira altın maaşla hastahanede hekimlik teklif ettiler. Kabul etmedim. Muhtacım, fakat bana ağır geldi.

Hanımın bir huyu vardır: Elmas takmayı sevmez. Bir elması iki gün takar, bıkar. Kuyumcuya götürür bozdurur, başka şekle koydurur. Onu da iki gün takar, yine bozdurur. Masrafı da pek çoktur. Önüne gelene para elbirse verir. Sonra da hasisliği tutar yemeği kısar, sonra yine cömertliği başlar. Bu hali hâlâ böyledir. Hiç bir halinde zaten sebatı yoktur. Gelgeçtir. Bu onun en mümeyiz huyudur. Çok caprise sahibidir. Bu huylar babasından da aynen vardır. Bu bozdurmalarda tabiî çok zarar ettik. Bir kısmını satıp başka aldı. Tabiî bu da zarar. Bereket versin çoğu rehinde idi de bu muameleden kurtuldu.

Artık işim iyi idi. Yaşıyoruz. Hattâ aciz kalmış bazı vatandaşlara da ufak tefek yardım edebiliyorum. Ayda kazanç yirmibeş Mısır lirasından aşağı düşmüyor. Bugün kü bizim para ile ikiyüz altmış lira kadar eder. Yüz Mısır lirasına kadar da çıktığım ay oluyor. Mısır'da Türk hekimine, Türk malına, Türk'e itibar vardır. Ahali harp dolayısiyle Türklerle temas etmeğe İngilizler'den korktukları halde yine kazanıyordum. Demek harp vaziyeti olmasa daha çok kazanacaktım.

Hanım yine huysuz. Ne olacak bilmem? Huy canın altındadır; can çıkmayınca çıkmaz derler. Görüyorum ki, çok doğrudur. Artık terbiye ve islâh ümidlerim de yok. Cenevre'den hareketimizde verdiği sözleri hep unuttu. Bu zaten malûmum idi ama rikkatime dokunmuştu. Zeki, her işi gayet çabuk ve mükemmel öğrenen bu kabiliyete acıyorum; fakat çaresiz.

Hanım hergün sinemaya gidiyor. Şaşılacak şey. Bu kadar iptilâ görmedim. Yalnız çıkmıyor, hizmetçi kızla gidiyor. Buna rağmen yine şüphe ediyorum. İşi bırakıp takip ediyorum. Sinemada ne yapıyor diye arkasına oturuyorum. Aslâ şüphe edecek ufak bir şey görmüyorum. Bir aralık gözleri görmez oldu. Dedim sinemaya ara ver. Veremiyor, bu kadın aklına eseni yapmazsa hasta oluyor. İptilâ yapmalı ki ferahlasın. Ama saçma, ama muzır şey; mutlaka yapmalı. Bin zorla iki-üç gün ara verdi, gözü iyi oldu. Yine gitti. Bu sefer bir hafta sonra gözünde nezif oldu. Bütün hadîka kanla doldu. Kör oldum diye ödü koptu. "İşte, al sinema! Sen yine söz dinleme!" dedim. Körlüğün geçeceğini temin ettim. Tabaka-yı kuzhiyeyi oynatmak için Eterobin, sonra Ezerin damlattım. İltisâksız iyi oldu. Yine eskisi gibi gördü. Bundan ders alsana, hayır... iyi olunca yine sinemaya gitti. Yolunda, önünde müthiş uçurum olsa ve bunu iki kere iki dört eder gibi bilse madem ki aklına esmiştir o yolda devam eder. Hayret!...

Heliopolis'de iken yiyecek bulamadığımız esnada maymun isterim diye tutturmuş, dilinden kurtulmak için bir çift maymun almıştım. Biri dişi, biri erkek. Tuhaf, bilmezdim. Maymunun erkeği günden güne zayıfladı ve halsiz düştü. Artık yerinden kımıldıyamıyordu. Ne oluyor diye gizlice dikkat ettim. Nihayet gördüm ki dişi erkeğin zekerini mütemadiyen emiyor. Erkeğin altına baktım akıntıya, irine benzer şeyler var. İş anlaşıldı. Maymunun dişisi de erkeğini eritip yiyor... Hayvan öldü. Öteki de bir gün kafesten fırsat bulup kaçtı. Kurtulduk ..

Şimdi Kahire'de hanım yine maymun istiyor. Ne dedimse olmadı. Olmaz desem günlerce kavga etmeli, uykusuz kalmalı. Nihayet yine alır. İyisi mi bunlarsız alsın. Sustum, kurtuldum. Aldı. Herşeyde sebatsız olan bu kadın bazen istediğinde müthiş sabit kadem. Maymunu zincirle balkona bağladı. Maymunun pisliği pek fena kokuyor. Sıcak memlekette de... Çekilmez bir koku. Çektik. Fakat eğlenceli hayvan. Nereye baksanız o da oraya bakıyor. Meselâ bir göğe, bir de yere bakın; o da oralara bakıyor. Siz bir şey yapın, o da yapıyor. Maymun gibi taklitçi derler ya. Pek doğru. Maymun taklitçi bir hayvandır. Çocuklara pek düşman. Yanımızda beş yaşlarında Nâime adında bir Mısır'lı kız var.

Hanım çocuk için çıldırıyor. Çocuğu olsun diye türlü ilâç yapıyor. Olmuyor. Benim zürriyetim yok zannederek başımın etini yiyor. Nihayet mikroskopla bizim menîyi gösterdim. Anlattım. Hayvancıkları görünce sustu. Kabahat kendisinde. Çünkü çocukluğunda peritonit ve zimene uğramış, karnına su dolmuş, demek fibrinler çöküp tanzuv etmiş. İltisâklar yapmış, nefirlerinin deliklerini kapamış. Çocuğu olmaz. Çocuk olsun diye hâlâ uğraşır, rahmine birkaç defa bana ameliyat da yaptırdı. Olmuyor. Bu sebeple evlâdlık almak hevesine düştü. Bana piçhaneden bir kız aldırdı. Bakamadı. Bakmasını bilmiyor. Ben heki-

mim, söylüyorum, beni de dinlemiyor. Bu kadında din lememek asıldır. Hem de ne dersem aksini yapar. Tuhaf zekâma ilmime de kânidir. Güya beni çok seviyor. Öyle de de görüyorum. Fakat insan sevdiğinin dediğini yapar, onu üzmekten korkar. Bu aksini yapar, beni üzmekten de keyif duyar. Şaşılacak şey!... Sevdiği bu çocuğu beş on gün sonra ağladığı vakit döğmeye başladı. Hem de adamakıllı döğüyor. Birkaç gün sonra sekiz aylık zavallı masûm hanımı yanına yaklaşır gördüğü vakit yüzünde korku alâmetleri göstermeğe başladı. Ağlardı. Yüreğim parçalanırdı "Döğme! vicdanın, insafın yok mu?" desem daha fazla döğerdi. Ne diyeyim. Bende günah yok. Çocuğun kaderi bu imiş dedim ama daima yüreğim parçalandı. O kadar... Yani ben de onunla çektim. Derdime katılan bir dert de de bu çocuk oldu. Nihayet bakımsızlıktan, dayaktan öldü. Kurtu'du.

Naime adındaki çocuk da evlâdlık idi. Bu kız gider maymuna uzaktan bir şey yapar, ya bir şey söyler. Maymun derhal dişlerini gösterir, üstüne sıçrar. Zincirlidir yetişemez. Bir iki atlayıp yetişmeyince başını öbür tarafa çevirip bakmıyor gibi yapar. Halbuki yaklaşsın diye bunu yapıyor. Çok hilekâr bir mahlûk. Maymunun hilekârlığı malûm ve meşhurdur. Yaklaştığını tahmin edince birden atlar. Ekseri pençesini kızın eline değdirir. Eleri çizik içindedir. Halbuki maymun hanımdan müthiş korkuyor; çünkü bir-iki müthiş döğdü. Benden de korkar; ben de döğdüm. Yanına vardık mı elimizin üstüne elini boynunu kor. Sevdikçe "Hı, hı" diye sürûrunu gösterir bir ses çıkarır. **Nâime** kızdırırken Nâime'yi azarlar ve kıza vurur gibi yaparsak keyfinden zıp zıp sıçrar ve boyuna sürûr sesini çıkarır. Zeki hayvandır. Korkutmak isterseniz dudaklarını zı açıp dişlerinizi gösteriniz. Ödü kopardı.

Hanım maymunun eline ayna verirdi. Alır bakar, kendini görünce türlü hareketler yapar ve söylenir, nihayet

aynanın arkasına bakar bir şey göremeyince aynayı bırakır. Gülerdik. Patlıcan ve domates'i pek seviyor. Bunları yemesi de ustalıklı. Yer, kabuğunu hiç zedelemeden üstünde bir habbe etinden bırakmadan ince bir zar halinde bırakır, atar. Derdim ki: İnsanların çoğundan daha nazik. Yediğini avurtlarına dolduruyor. Avurtları şişip sarkıyor. Arada omuzu ile oraya vuruyor. Bir kısım ağzına geliyor, çiğneyip yutuyor, bitince yine vurup yiyor.

Kahire'nin hayvanat bahçesi güzeldir. Bu şehrin bir takım güzel bahçeleri var. O bahçenin maymun kısmı pek zengindir. Oraya gezmeğe giderdik. Bunların seyri pek eğlencelidir. Bir gün baktım bir maymun yavrusunu sırtında taşıyor, öyle direklere çıkıyor. Yahut yavru anasının karnını dört eliyle kucaklayıp tutuyor. Ana öyle geziyor. Ana bir aralık sandığın üstüne çıktı. Aşağıda kalan yavru da çıkmak istedi, çıkamadı. Ana tıpkı insan gibi elini uzattı. Yavru da bir elini verdi. Tutup yukarı aldı. Bir aralık bunlara bakan uşak darı gibi ince bir yem serpti. Hepsi üşüştüler. Şimşek sür'ati gibi bir çabuklukla elleri ile toplayıp ağızlarına atıyorlar ki şayan-ı hayret. Hepsinin iki avurtları gittikçe şişiyordu. Baktım bir tanesi ve hepsinin irisi yem toplamıyor. Yavaş, yavaş bizim tulumbacı kabadayı yürüyüşü gibi bir yürüyüşle dolaşıyor. Şaştım. Derken sebep anlaşıldı. Bu iri maymun yere eğilip darı toplamakta olan maymunlara göz gezdirdi, bir maymunun kulağından tutup kaldırdı. Maymun ciyak ciyak bağırdı ve fakat put gibi durdu. Büyük maymun elini bunun ağzına sokup avurdundaki yemlerini aldı, kendi ağzına attı. Bu sefer diğer eliyle diğer kulağını tutup evvelce tuttuğu kulağını bıraktı ve bu eli ağzına sokup öteki avurdundaki yemi de alıp kendi ağzına attı. Maymunu bıraktı. Zavallı maymun yeniden toplamağa başladı. İşte maymunlarda da tahakküm, istibdat, zulüm... Kuvvetin tegallübü... Şu iri maymun padişah gibi... İnsanların bu may-

munlardan ne farkı var?!.. İri maymun yedi ve gezdi. Yemeği bitince yine bir bakındı. Demek avurdu iyi dolmuş bir maymun arıyordu. Bir başkasını yakalayıp onu da eşkiyavâri soydu. Bu zavallının da sa'yinin bütün mahsulü gitti.

Bizim maymuna hanım dar ağızlı şişeye bir fıstık koyup veriyordu. Onu almak için şişeyi alt-üst etmesi, sallaması, parmağını sokması eğlenceli bir şeydi. Birgün bir fıstığı yirmi kadar kâğıda sarıp verdi. Tuhaf... Maymun sakal-ı şerif bohçalarını açar gibi bunları birer birer ve muntazaman açıp ata ata fıstığa vasıl oldu ve yedi.

İngilizler Türklerden İttihatçı olanları tevkife başladılar. Karşımızda göz hekimi bir Türk vardı. Onu da hapsettiler. Zavallı aklını bozdu. Bizim hanım onun hanımı ile pek ahbaptı. Bu suretle hallerine dair bir çok malûmat aldım. Kadın kocasından şikâyet eder, herşeysini söylermiş. Zaten bu hemen bütün kadınların âdetidir. Kocalarını sevse'er de yine birbirlerine zemmederler. Bizimki de beni onlara zemmetmiştir, şüphem yoktur. Bu aile hakkında başkalarından da malûmat aldım. Baktım ki müstesna bir süjedir. Bu ahvali bir opera-komik halinde tertip etmekten bir türlü kendimi alamadım. Bulunmaz bir mevzu. Artist duygusu olan böyledir. Yazıları sonra kendilerine en büyük belâları getireceğini gün gibi görseler yine artistlerin el'erinde değildir, vaz geçemezler. Nitekim şair ve muharrirlerin çoğu her millette, yazıları ile türlü belâlara uğramışlardır. Nitekim ben de Türkiye'den bunun için kovuldum. Keza eczacı Nasuhi'yi de yazdım. Bu adam bana bir-iki hasta yolluyor, yüzünden beş-on para kazanıyordum. Yazdığımı haber alınca düşman oldu, aleyhime propaganda yaptı. Fırsat düştükçe hastalarımı geri çevirdi. öyle olacağını elbet derkediyordum, ama vaz geçmek elimde değildi... Birinci için Hekim **Mâil Efendi** (Alafranga mı, Alaturka mı?) adlı gülgülü -opera- yı yazdım. Böy-

le bir fırsata malîk olduğuma çok sevindim. Bizim hanım bu hanımla bozuştu. Zaten kimle görüşse ilk, fevkalâde dost, az sonra kanlı bıçaklı düşman olur. Bunun istisnası yoktur. Herif de eser yazdığımı haber aldı. O da benim aleyhime bir şeyler yazmış. Yığın ile sahifeler. Ama herif artist değildir. Ve yazı yazamaz. Hem bizde onunki gibi iyi bir mevzu yok ki... Bana biri verdi. Okumadım bile. Herife bizim bir garazımız yok. Biz nefis ve sanat eseri bir vakayı tespit ettik. Bu aile vatansız ve milliyetlerine hâin bir ai'edir.

Yanımda bir eczane var. Türk. Adı **Nasuhi.** Arada uğruyorum baktım ki, bu defa enteresan bir sanat şahsiyeti. Mal bulmuş mağribiye döndüm. Aylarca ve hergün devamı edip halini müşahede ettim. Vakalarını hikâye ettirmek yollarını buldum. O fakında değil, şecaat arz ederken merd-i kıptî sirkatin söyler derler. Öylece böbürlene böbürlene türlü vakalarını hikâye etti. Çıkıyor, not ediyorum. Onun dükkânının üstünde doktor **Şerafüddin Mağmumi** oturuyordu. Birgün ona bu eczacının fevkalâde bir mahlûk olduğunu söyledim. "Oo... dedi, öyledir. Fakat bilmez misin evinde daha neler vardır." Ona da bildiklerini hikâye ettirdim. Şayanı hayret şeyler... Bu adamı Haydarpaşa'da hastahanede havancı imiş. Hatırlarım, **Abdülhamid** zamanında ispirtosuz kınakına icadı, satafatla ilân edilmişti. Hocalar, Padişah memnundu. Mucide nişanlar verilmişti. İspirto müslümanlıkta haram ya. Sonra tıbbiye mektebi kimya hocası küülsüz kınakına hülâsası olmaz deyip tahlil etmiş, ispirto bulmuş. Meğerse sahte kârlık imiş. Bunu da yapan bu eczacı imiş. Sürülmekten korkup Mısır'a kaçmış imiş. Mısır'a gelince ise yine "Ben ispirtosuz kınakına yaptım. Halife-i müslimîn Mısır müslümanları istifade etsin, günaha girmesin diye beni yolladı." suretinde işe başlamış. Zengin olmuş imiş. Bu adamı da bir opera-komik halinde yazdım. Güzel bir eser oldu.

Adı "El eczaciyün-Nâsıh" dır. Birisi bunu Mısır havaları ve dansları ile bestelese çok eğlenceli ve ibretli bir piyes olur.

Ben Paris'teki programıma da devam ediyorum. Altı opera ve opera-komiği tercüme edip bitirdim. Türk tarihine dair tetkikatı ilerlettim. Bilhassa Mısır kısmını bitirdim. Yerinde tetkik çok iyi oluyor. Ermeni tarihini yazdım. Türk şiirine dair tetkikata başladım. Gece gündüz çalışıyordum. En aşağı oniki saat, onsekiz hattâ yirmi saat çalıştığım da çok oluyor. Vücut dayanıyor. Muayenehanede çalışıyorum; hasta geldikçe bakıyorum. Gidince çalışıyorum. Eczaneye gidiyorum. Orada da eserin bir kısmını da Sabri'nin para masasında yazmışımdır. Bu kadar çalışmamın sebebi de var. O da karım. Her gün çalışmamdan şikâyet ediyor. Bu bir müşkilât. Bazan gelip kitabımın üstüne kapanıyor, mani oluyor da. Karımla konuşmak, beş dakika sohbet etmek mümkün değil. Kara cahil sözleri bana zevk vermiyor. İşte eş derecede malûmatlı biri ile evlenmemenin neticesi. Ama böyle kadını da nerede bulmalı. Bizde bilhassa. Hadi bundan vazgeçtim. Konuşacağım. Fakat bizim kari kadınlığa mahsus oyalayıcı sözleri de bilmiyor. Demek bir şey yok; fakat üstüne de belâsı var. İki dakika konuştun mu, derhal takaza, derhal zıd sözler, derhal kavga. Allah dilini sanki bir hançer yaratmıştır. Derhal kalbe saplıyor. İyisi mi kaçmalı. Boş durunca da bu derdi düşünüp inlemeli. Okuyunca insan unutuyor. Dedim: "Tam çareyi buldum." Kendimi büsbütün tetkikata ve telifata verdim. Bu suretle itiraf ederim ki, bu kadar çok eser yazmama karım sebep olmuştur. Vakıa böyle bir cehennem hayatı içinde salim bir fikir olması güçtür; eser yazmak mühim meseledir. Hattâ sonraları bacanağım bana arada "Şaşıyorum bu hayat içinde bu eserleri nasıl meydana getiriyorsun" demiştir. Doğrudur. Fakat ben çalışırken oluyor, cehennem cennete tahavvül

ediyordu. Elbiseme, çamaşırıma, temizliğe bakmaz. Çok çamaşırım düğmesiz ve sökük idi ve böylece eskirdi. Benim buna aldırdığım yoktu.

Nâime'yi hergün döğüyor. Bunda kabahat, usluluk meselesi yoktur. Canı ister, döğer. Bir akşam üzeri eczanede hastaya bakıyorum. Telefon... Baktım hanım evden telefon ediyor. Sesi korkudan titriyor. "Aman, koş!" diyor. "Hasta mı var?" dedim. "**Nâime** ölüyor" dedi. Hastayı bıraktık, koştuk. Ne bakayım **Nâime** yerde, kan içinde, çenesinin altı bir parmak boyunda açılmış. Hemen diktim. Sonra niye olduğunu sordum. İtiraf etti. Bu beş yaşındaki çocuğu döğmüş, sonra bir kolundan tutup savurmuş, savurmuş bırakıvermiş. Kız çenesi üstü yere düşmüş, yer taş. Deri çene kemiği ile taş arasında kesilip ayrılmış... Derhal damarları bağladım. Yarayı diktim.

Yanımızda hizmetçi dayanmıyor. Hepsini döğüyor. Beş-on günde kaçıyorlar. On beş yaşında bir Mısırlı kız aldık. Ertesi günü hadi dayak başladı. Bir de üstüne kızı aç bırakıyor. Bir de yeni icad: Abdesthaneye hapsetmek. Bir gün, iki gün kız gece gündüz abdesthanede kapalı, hem aç. Söyle faydası yok. Zorla çıkar; yine sokar ve bu sefer benimle didişir. Ne ağzım, ne yüzüm kalır. Ben mâni olsam da gidince daha beter döğüyor. Birgün eczanedeyim. Kız abdesthanede kilitli hapis. Hanım evden gitmiş. Kızın canına tak demiş. Abdesthanenin yüksekte bir ufak penceresi var. Zorla oraya çıkmış, pencereden geçmiş, dışarı sarkmış. Aşağısı on metre yüksekliğinde bir harabe yer. Kızın anlattığına göre korkmuş, atlıyamamış, tekrar içeri girmek istemiş, onu da yapamamış, yorulmuş, eli tutmamış, düşmüş, ayağı kırılmış. Onu eczacı **Nasuhi** görmüş. Çünkü orası virane. Hem bizim evin, hem onun eczahanesinin arkası. Eser yazdığımdan haberi var, bana düşman olmuş idi. Derhal yanımızdaki karakola gidip "**Rıza Nur** hizmetçisini pencereden attı" demiş. Kızı polis-

ler karakola almışlar. Bereket versin doktor **Şerafüddin** de görmüş. Onun muayenehanesi bu eczanenin üstünde. Allah razı olsun doktor derhal bana telefon etti. Kendisi de karakola gitmiş, "Tedabir-i ibtidaiyye yapayım, hastayı muayenehaneye nakledelim.." demiş. Ben yetiştim. Kız da sedye ile geliyormuş. Bizim muayenehaneye aldım. Masaya yatırdım. Ayak kırık. Alçı sargı yaptım. Kızı okşayıp gönlünü aldım. Hanım da geldi. Marifetini gördü. Ağlamaya, feryada başladı. Kıza acıdı. Eee... O turşu ne idi. bu perhiz ne?... Hemen kızın babasını buldurdum. Bir hammaldı. İyi bir adamdı. Eline yarım lira sıkıştırdım. Kızına tenbih etti: "Ben bu evde durmak istemiyordum. Babam razı değildi. Pencereden kaçmak istedim. Düştüm" diyeceğini öğrettik. Ertesi günü müddeiumumi muavini geldi. Babasını alıkoymuştum. Böyle dediler. Hapisten kurtulduk. Vatancüdâyız. Harb-i Umumî. Maişet kaygusu ve cidali, ilmî çalışmalar, karının huysuzlukları, bir de üstüne böyle belâlar... Çekilir şey değildi. Hem de ne çirkin iş... Âlemden utanıyorum...

Ben kıskançtım ama hanım bender kıskançtı. Eve ufak bir kedi almıştı. Kar gibi ak idi. Adını pamuk koymuştu. Kediyi severdi. Sevme üç gün geçmedi, kediyi de döğmeye başladı. Ama nasıl döğme, yerden yere çarpıyor. Hayvancık delik arıyor. Hanımı gördü mü hemen kaçıyor. Bazan yakalıyor, seviyor. Sevmesi de tuhaftır. Eli kurşun gibidir. Hafif hafif okşamasını bilmez. Hayvan sevilmiyor, hakikatte döğülüyor; sindikçe dıniyor. Yine her sevmenin sonu da dayaktır. Beni dahi sevmesi öyledir. Mutlaka bir yerimi acıtır. Ya eliyle, eliyle olmazsa diliyle Sorardım: "Bu nasıl sevmedir? Görülmemiş şey!..." Cevabı: "Debbağ sevdiği deriyi yerden yere vurur." "Aman, ne deri olayım ne sevileyim" derim. Meselâ öpecek. Herkes gelir öper. Hayır bu çağırır. Yanına gitmeli. Pekiyi!

Madem ki öpeceksin sen başını uzat. Hayır eliyle boynunuzu tutar, pehlivan güreşi gibi birden ve şiddetle çeker. Kendisine getirir, öper. Çeneden kafadan tutar; kafanızı protal bir surette muhtelif vaziyetlere kor. Boynumdaki mafsal ekseriya küt küt eder. Sanki dal kağırıyor... Allah bilir hemen daima boynumda bir mafsal yerinden çıkacak diye korkmuşumdur. Çıkar da... Çıkması da müthiştir.. Ani ölüm. Bu sevilme değil ki işkence. Bir şeye başladı mı çabuk bitmez. Öpüyor değil mi, şap şap... Sonu gelmez. İnsan bıkar, usanır, hattâ iğrenir.

Kedi selâmeti benim muayene odasında buluyor. Zeki bir kedi idi; bunu keşfetmişti. Bir kaç defa dayak yerken hanımın elinden almıştım. Haline acırdım. Çünkü bir defa dayak yiyor, sonra da benim halimde, mazlum yani hem hal ve dert ortağı. Sonra da sevimli. Bu sebeplerle seviyorum. "Pamuk!" derim, ses verir. "Gel!" derim, diğer bir makamda ses verir. Sanki konuşurdu. Sesinde mazlumlara mahsus bir ahenk vardı. Birkaç defa kanya "Döğme!" dedim. Hem daha çok döğdü, hem de bana "Kediyi seviyorsun galiba, onunla yat!» dedi. Kızıp söylenmemek daha ucuz. Kedi gelir, yüzünü gözünü bana sürer. Ben kedi ile konuşmayı bırakıp okumaya dalınca o sanı dalyada arkama gider orada yatar. Saatler geçer, kımıldamaz. Elbet acıkıyor ama gitmiyor. Zaar dayak yemekten ise yemek yemekten vaz geçiyor. Bir gün pek rikkatime dokundu; kediye bir şiir yazdım. İlk beyitini önce bir kâğıda yazmışım, kâğıdı da masanın üstünde unutmuşum. Hanım geldi beyiti gördü. Aklımda da. Şu idi:

Pamuk! A, zavallı kedi!
Kim sana bize gel dedi?

Kızılca kıyamet koptu. "Sen kediyi mi himaye ediyorsun. Öldüreceğim işte... ilâ." dedi. Bereket versin şiirin diğer kısımlarını kitap yaprakları arasına saklamıştım. Onu da görseydi felâketti. Hanım gitti. Derhal şiiri

çıkarıp bu beyti de, hepsini de yırttım. Pencereden attım. Çünkü ben yok iken çekmeceleri anahtar uydurup açar, uyduramazsa kırar, herşeyimi karıştırırdı. Bu pek merak ettiği şeydi. Ben böyle şeyleri büyük kitapların yapraklarının arasına kordum. Kitap karıştıramaz. Ondan bir korkusu vardır. Nitekim gelen bütün mektuplarımı da iptida o açar, sonra bana verir. Bırakmayıp da başıma belâ mı alayım. Ses çıkarmam. Onyedi yıldır bu hâlâ böyledir.

Nihayet kedi birgün savuştu gitti, kurtuldu. Ben de seviyordum ama gittiğine kederlenceğime kurtulduğuna sevindim. Çünkü insanın önüne bir zulüm yapılır, yardım elinde olmazsa ızdırabı mütehiş oluyor. Halbuki ben hayvan sevmem desem doğrudur. Bu kediyi severdim. Galiba sebebi hemhâl oluşumuz idi.

Bir belâ da kadın hastalardı. Hanım iptida kadın hasta kabul etmememi teklif etti. Bin belâ ile bunun olamıyacağını, aç kalacağımızı söyleyip iknâ edebildim. Bu sefer "Kadın gelince ben de beraber bulunayım" dedi. "Canım, hastanın sırrı olur, istemez. Böyle şey görülmemiş, işitilmemiş, ilâ..." dedik. Ne ise o da geçti. Bu sefer benden gizli muayene odasının kapısına burgu ile beş-altı delik delmiş. Bu deliklerden odanın her tarafını görmek mümkün. Kadın geldi mi, haberin yok, deliklerden seyredermiş. Belki de erkekleri de. Birgün gördüm. Ne desem olmaz, ne yapayım? Çare yok. Birgün bir kadın hasta gelmiş, içerdeyim. Uşak haber verdi. Kalktım. "Otur!" dedi. Oturdum. Oturmasam kıyamet kopar, hastadan utanırım. Kendi gitti geldi. "Olmaz, bu kadını geri gönder. Bu hastaya bakmıyacaksın." dedi. "Niye?" dedim. "Güzel." dedi. İllallah... Bir çeyrek uğraştım İknaa çalıştım, olmadı. Sertleneceğim. Baktım gürültüye başladı Hasta işitecek, büsbütün rezil olacağız. "Pekiyi!" deyip kurtuldum. Gitti, uşağa söyledi. Hastayı, hekim yoktur bugün gelmiyecek dedirterek yolladı.

Yalnız hasta değil, eve bildik, hatta akraba bir kadın gelse, ona bir lâkırdı söylesem, hele terbiye icabı nazikçe bir söz söylesem kıyametler kopar idi. Ne yapayım, onun yüzünden kadından kaçarım. Zaruri olursa somurtur otururum. Yüzüne bile bir kere bakmayıp yere bakarım. Tabii herkes de bana «Ne soğuk herif» der. Desin ben razıyım. Bizim karı başımın etini yemesin de...

Hele kızkardeşi umacısı idi. Sonra İstanbul'a döndüğümüz vakitlerde idi, yanılayım da ona birgün bir sözle hitap edeyim... Onlar da bize daima misafir gelirler. Geldiler mi hemen odama çekilirdim. Sade ve zaruri olarak yemekte beraber olurduk.

Yine Mısır'da bir gün hastalarla meşgulüm. İçerde hiç işitilmemiş bir gürültü oluyor. Kulak verdim. Şiddetli darbeler ile notasız bir mandolin sesi, maymun, kaz, kedi, boş teneke, tavşan seseri ve bir kahkaha birbirine karışık acı bir şey. Koştum. Ne bakayım?... Bizim hanım maymunun kuyruğuna kediyi, ona kazı kaza tavşanı, tavşana çöp tenekesini bağlamış. Kendi alçak bir iskemleye oturmuş. İkide bir çalgıya bir darbe vuruyor. Bu hayvanlar ve cemad silsilesi ürküp harekete geliyor, birbirine karışıyor. Maymun korkusundan pencereye çıkmış bağırıyor, kedi ona asılıp sarkmış, tüyleri kabarmış tıs tıs ediyor. Kaz tortop olmuş yuvarlanmış, kanatlarını çırpıyor gak gak, ilâ... bağırıyor, tavşan kulaklarını sırtına yatırmış sinmiş. Anlaşıldı hanım eğleniyor. Müthiş bir eğlence sahnesi. Hayret... Bir şey demedim. Çıktım. Ne diyeyim? Diyeyim de belâyı bulayım mı? Belki beni de bunlara bağlar!... Dersiniz ki: "Canım nasıl bağlar?" Mis gibi bağlar. Bakın nasıl? "Ben bağlatmam" derim. O vakit yaygarayı basar, bin küfür eder, komşular, hastalar duyacak diye utanır, korkarım. Bağlasın da sussun ve kurtulayım derim, bağlar. Bu kadın vallahi zır delidir. Bu

yaptığı hiç işitilmemiş bir icattır. Zulümle eğlenmek bunun baş keyfi...

Maymun hınzır bir şeydi. Kapıda oturup hastaları içeri alan uşak birgün nasılsa yanına yanaşmış. Derhal sıçrayıp bileğinin ön kısmını ısırmış, ayırıvermiş. Herif bağırdı. Koştum. Bayılıp yere yıkılmış. Kan boşanmış hemen diktim. Yarası iyi olunca durmadı gitti. Yara sanki keskin bir bıçakla kesilmiş idi. Bu maymunun alt ve üstlerdeki köpek dişleri pek uzun, sivri ve kuvvetli idi. Derhal ısırıyordu. Isırı'an da korkudan ve tabiatiyle şiddetle çekiliyor bu esnada ısırası bu dişlerle bıçakla gibi kesiliyordu.

İlerde söyliyeceğim gibi çok hasta olmuştum. Sıcak ta beni bitiriyordu. Kahire sanki kuru bir etüve'dür. İnsan tedrici bir güneş vurmasına uğruyor, kanı kuruyor. Benzi soluyor. Mısır'a gelen hiç olmazsa ilk yazlarda dışarı çıkmalıdır. Harp ve züğürtlük dolayısiyle bir yere tebdilhavaya gitmek mümkün değildi. Hayatımdan ümidimi kestim. Bizim karı ise şiştikçe şişti. Boyu ancak yüzelli santimetre olduğu halde sikleti yüz kiloyu geçti. Yusyuvarlak küp gibi oldu. Ben ise bir deri bir kemik kaldım. Bir şey yemiyordum. Midem ağrıyor, bu halde iken bir gün beni zorla götürdü. Gelin elbisesi giydi. Beraber fotoğraf çıkarttık. Bu fotoğraf durur. Hâli gösterir. Yüzüm, derdimi ifade etmektedir. Ne ise dehbiyede oturalım dedim. Nil içinde bir dehbiye tuttuk. Dehbiye gemidir. serince oluyor. Maymun da beraber. Diğer bir uşağımız var. Sandal ile dehbiyeye yanaşır. Maymun üstüne atlar, yanağından ısırır. Bıçak gibi keser Herif kayığın içine yıkılır. Kanlar boşanır. Hemen herifi yukarı aldık. Âlet de yok. Bereket versin dikiş iğne ve ipliği varmış. Baktım kemik gözüküyor. Deriyi ve adale-i mağbeniyyevi parçalamış. Halbuki bu adale pek kuvvetlidir. Ameliyat-

lardan bilirim. Tekallüsü esnasında adeta değme bıçak kesmez. Hepsini diktik.

Dedim ki: "Bana belâ yetmiyor da bir de bu maymun başımda. Ya burada olmasaydım herif hekim yetişinceye kadar mutlaka ölecekti. Elime bastonu aldım, maymuna vurdum, vurdum. Ölü gibi serildi. Maksadım öldürmekti. Sonra da tekrar canlanmasın diye baş aşağı ve boynuna kadar suya batmak üzere sarkıttım. Hanımı da müthiş bağırdım. Ne ise hiddetimin şiddetini ve tehlikeyi görünce hanım ses çıkarmadı. Hâlim yok. Hastayım, canımla uğraşıyorum. Odaya girip yattım. Ben girince maymunu sudan çıkarmış. Biraz sonra da maymun canlanmış. Kurtulamadık. Dehbiyeden pek istifade edemedim. Bir ay sonra eve döndük. Bu sefer maymunun kuyruğunu kesmemi istedi. "Etme!" dedik. Olmadı. "Ne yapacaksın" dedim. Kuyruksuz nasıl olacağını görecekmiş. Yapmadım. Bir müddet sonra hayvana elbise giydirmiş. Hayvan çıkartmak için uğraşmış ve çıkarmış. Sonra elbiseyi sıkı yapmış. Sıkı elbise hayvanın bir-iki yerinde yara peyda etmiş, o yaralar cerahatlenmiş, kuyruğuna da sirayet etmiş. İlâç yutturmak mümkün değil. Azıyor, kokuyor. Nihayet dedim ki bu kuyruğu kesmeli. Hah, istediği oldu. Kloroform verdim, uyudu. Kuyruğu kestim, diktim: Şimdi uyanıyor sanki bir sarhoş... Neler yapıyor?!... Bu hal kloroformdan uyanırken insanlarda da olur. Uyandı. Yerine bağladık. İyice uyandı. Bakıyoruz. Birden başını sağa çevirip kuyruğunu aradı. Bulamayınca bu sefer sola çevirdi, yine yok. Görmeli. Başı bir sağa bir sola sür'atle dönüyor. Göremeyince bu sefer kuyruğu sağ eliyle aradı, olmadı sol eliyle aradı. Bu da bir müddet sürdü. Sonra kalktı, kıçını çevirip bakıyor; yok. Zavallı hayvan bir-iki gün hatırladıkça böyle kuyruğunu aradı. Sonra unuttu. Hanımın hakkı varmış. Seyri tuhaf, gülünçlü oldu.

Zeki hayvan, Kânûnusânide ora için soğuk denen bir serinlik olur. Kokusundan balkonda pençereden dışarda yatırıyoruz. Balkona bir çul koyduk. Akşam uyuyacağı vakit çulun altına giriyor, tıpkı insanlar yorganı sırtlarını örtmek için elleri ile düzelttikleri, birleştirdikleri gibi eliyle çulun kenarlarını altına alıyor.

Bu maymun birgün bosanıp kaçtı. Kurtulduk. Hanımsa ağladı durdu. Para ile arattı. Elhamdülillah bulamadılar. Bir belâ eksik oldu. Yoksa İstanbul'a götürecekti.

Hanım çok yiyor. Hem de aburcuburu seviyor. Midesi daima bozuluyor. Kâh kokulu ishal oluyor. "Müshil al, perhiz et" diyorum. Yapmıyor. İshal onbeş-yirmi gün sürüyor. Sonra peklik başlıyor. Diyorum ki: "Sen sonunda müthiş bir bağırsak hastalığına uğrayacaksın. Çekersin, pişman olursun. Fakat iş işten geçmiş olur. İlâç al, perhiz et" Hayır, dinlemez. Hele ben söyleyince dinlememek asıldır. Zaten lüzum, ihtiyaç, zaruret denilen şeyi bilmiyor. Usul, âdet de bilmiyor. Ferman tanımıyor. İntizam yok. Akla yelken ettiğini yapıyor. Hem de mutlaka aykırı şeyi akla yelken ediyor. Evde onu oraya, buna oraya atar. Bir soyunur: Elbise burada, yürür potinleri buraya çıkarır, yürür, çorabı oraya çıkarır. ilâ... Oda sergi halini alır. Sonra da hiç bir şeyi yerine koymaz. Sonra arar, bulamaz tabiî. Bu sefer hizmetçiye emreder. Bulamayınca döğe döğe öldürür. Hem de üstüne: "Hiç bir şeyi yerine koymuyorsunuz. Döküntünüzü ben mi toplayacağım" diye bağırır!... Artık, gayet intizam seven benim halimi düşün. Ne ise kitaba karşı onda bir korku hastalığı var. Onlara el sürmüyor. Benim de başka şeyle alâkam yok. Hepsinden elçekmişim. Esasen karıştırmaz, kıyamet kopar. Zaten benim de kitaptan vaktim yok.

Hazmı güç şeyleri yer; bari vaktiyle yese. O da yoktur. Mütemadiyen yer, aklına geldikçe yer. Ben de heki-

mim. Saatlerinde yemeli. Buna bu kadını ,bin ibram ettim, hâlâ alıştıramadım. Sabahleyin kalkar, kâh birşey yemez, kâh da mükemmel öğle yemeği yer. Öğle yemeğini kâh onda, kâh onbirde, kâh onikide, kâh birde, ikide, üçde yer. Yemekten kalkar. Yarım saat sonra bir şey meselâ bir tatlı veya et canı ister, yine yer. Bir fena huyu da mut'aka ben de beraber yemeliyim. Nice yalvarmışımdır; "Beni bırak ben saatlerimde yiyeyim" demişimdir. Olmamıştır. Bu yemek yemek değil. Dayak yemek. Onyedi yıldır yemek diye dayak yiyorum. Daha fenası var. Bir yemeği sevdim, ondan yiyeceğim, diğerini sevmedim yemiyeceğim. Olur ya... Sevdiğimden yedirmez, sevmediğimi yedirir." Etme, yahu!" de, olmaz. Kavga kopar. Kopmadansa öyle yemek evlâ. Benim de korktuğum kavga. Fena yılmışım... Bir huyu da bana çok yedirmektir. Dikkat eder, ben artık yemiyecek ve doyma tavrı gösterdim mi derhal tabağımı doldurur. Yiyemiyorum be... Olmaz. Onu da yemek lâzımdır. Söz işitmekten, küfür yemekten, hiddet ve hareçan içinde ölmektense zehir olsa vallahi bile bile yiyecek bir tatla yerim.

Bir defa altı gün abdeste çıkmamış. Karnında S. İliakum hizasında bir ağrı oldu. Hukne, müshil fayda etmedi. Kıvranıyor. Bir morfin şırıngası yaptım teskin etmedi. Uzun ve eğri bir lâstik boru sokup büyük ve yağlı lavman yaptım. Karnına buz koydum. Bu ağrıyı geçirdi. Akşama doğru abdest de etti. Kurtuldu. Dedim ki: "Görüyorsun ya... Hastalık başlıyor" Kulağına girmedi bile. Yine eski hal. Tuhaf insandır. Hiç ders almaz. En büyük belâlar ve felâketler bile ona ders vermez. Belki te'siri bir gündür. Geçti mi o da derhal unutur. Bunları söylüyorum. Çünkü sonra Ankara'da müthiş hastalanacak. Bu hastalığı böyle kendi eliyle Mısır'da hazırlamıştır.

Bir fena huyu da yüksek kadınlarla görüşmeyi sevmez. Görüştüğü hep ayak takımıdır. Onlarla eğlenir. Se-

bebi basit: Kendi cahil. Bir de böyleleri kendisine muhtaç. Bundan dolayı ne derse yaparlar. Hizmetçiden de büyük insan almaz. Onların dayağa gelmediğini, derhal kaçtığını çok tecrübe etmiştir. Küçük yaşta ve kimsesiz kızları köylerden alır. Üç beşini birden ve lüzumsuz yere toplar. Zavallılar dayağı yer otururlar. Ne karşı gelebilirler, ne de kaçacakları yer vardır.

Bir hali de beni hiç kimsenin dâvetine yollamaz. Hele gideyim... Kıyametleri koparır. Ben de kimseyi bize yemeğe çağıramıyorum. "Yahu! Bu, hayatta zarurî bir şeydir. Etme!" diyorum. Hayır! Birgün kızdım, zorladım. Cebbarlık ettim. Yemek yaptırdım. Misafir geldi. İçerden herife işittirecek surette "Ulus herifleri topluyor. Ben herkesin hizmetçisi miyim? İllâ yemek pişireceğim, ilâ..." diyor. Herifin yanında kıpkırmızı oldum. Adam tabiî anladı; çabuk gitti. Karı ile mükemmel bir kavga. Üzerine yürüdüm. Sen misin yürüyen. Bana bir tokat vurdu. Gözüm döndü; hayvanlaştım. Bir iyice döğdüm. Ama tam... Tokat, tekme, ilâ... Yine de hırsımı alamadım. Elbet senelerle birikmiş. Kaldırıp yere çaldım. Birçok yerinde bereler oldu. Hey gidi **Rıza Nur**... Karı döğmeyi ne müthiş bir ayıp bilirdin... Al işte! Kendin mükemmelini yaptın. Meğerse insanın aklını zıvanasından çıkarıyorlarmış... Üç gün süt dökmüş kedi gibi idi; mum gibi oldu. Dedim: 'Keşke daha evvel döğeydim de yola geleydi." Meğerse üç gün imiş. Üç gün geçti ,o da yine tamamiyle eski aynı şey oldu. Vay anasını... Tatlı söz kâr etmez, bilâkis tatlı söz söyleyince, sevince daha şımarıyor. Nasihat kâr etmiyor değil kulağına bile girmiyor. Maddî ve felâketli vakalar ders vermiyor. Dayak da faydasız. Eh, pekiyi, başka ne yapmalı?... Ne çare var?!...

Bir müddet geçti. Yine bir belâ çıktı. Sebebini hatırlayamıyorum. Müthiş bir kavga ettik. Yine döğdüm ve fena döğdüm. Artık benim de sabır ve kararım elimden

gitmiş. Yabani hayvana dönmüşüm... Ben de artık Kahire'nin sıcağından, gurbetten, müthiş çalışmadan, hanımın dert ve belâsından zayıflamış ve sinirli bir insan olmuştum. Hattâ öfkemi alamamışım da burnunu da hart diye köpek gibi ısırmışım. Kanadı. "Herif! Seninle yaşanamam!" dedi, gitti. Sonra geldi. Ben de kapıyı açmadım. Kendi kendime "Artık ne olacaksa olsun bitsin" dedim. "Aç sonra pişman olursun. Bir daha gelmem" dedi. Yine açmadım. Gitti. **Seza Hanım** adında bir Türk kadın tanıyordu. Onun evinin yanında ev tutmuş, geldi eşyasını aldı.

Vaktiyle seraskerin yaveri olan **Zeki Bey**'i çağırdım. Dedim ki: "Vakâ böyledir. Artık bitmiştir. Sen bunun büyük babasının evinde büyüdün. Velinimetindirler. Bu yalnız bir genç kadın. Yazık olur. Muhafaza et! Hemen babasına yaz. Buradan alsınlar." gitti. Bu kadın doğru ve namusludur; fakat zaman kötü. Ya bir felâkete uğrarsa bu nokta içimi yemeğe başladı.

Anam ne demişse çıkmıştı. Bir belâlısına düşersin demiş, olmuştu. Boşıyamazsın demişti, o da olacak galiba. **Zeki** benim dediğimi yapacağına onu iknâ etmiş, beni de yola getirdi. Bizim hanım büyükten de atıyor. "O gelip beni almalı" demiş. Namus belâsı gittik, barıştık eve getirdik. Boşayamadık da. Onyedi yıldır her an zihnimizi bırakmayan boşamak fikrini o gün de yine yapamadık. Hâlâ da yapamıyoruz. Neden bu? Kendisi veya bu aile beni yüksek mevkilere mi koyuyor veya koyar? Yok. Beni paraya mı garkediyorlar? — Bir pul gördüğümüz yok. Göremiyeceğimiz de emsali ile malûm. Evde bir rahat mı var? — Yok. Bil'akis ev bana cehennem. Her akşam eve giderken, vallahi, ayaklarım geri geri gidiyor. Ah, daha akşam olmasaydı diyorum. Karı beni seviyor mu? — Öyle halleri var ki, seviyor; öyle halleri de var ki, sevmiyor. Karışık muamma... Bazan öyle halini görüyorum ki, hasta olsam üstüme titriyor, ağlıyor. Ama aynı zamanda yine

bana zulüm yapıyor. Beni namusumdan, iyiliğimden, iktidarımdan medh ediyor; bul dalkavukluk değil, ciddî Çünkü yalan yapamaz, belli eder; fakat böyle sevme yerin dibine batsın. Ben onu seviyor muyum? Benim onu sevdiğim de yok. Yalnız koca vazifesi var. Onu atamıyorum. Ne kadar para isterse sarfediyor, her ne belâ gelse derhal siper oluyorum. Bunların hepsinden müthişi namus korkusu. Bundan bir türlü sıyrılamıyorum. Sıyrılsam boşamak derhal olup bitecek. İşte âleme bir daha rezil olduk. Ben ise bu gibi şeylerden ne utanır, ne çekinirdim...

Bu esnada pek hastayım. Süt dahi içsem hazmedemiyorum. Ev işlerine ustadır. İsterse çalışır, yemek pişirir, ben serasker torunuyum demez. Hem de gayet çabuk yapar. İki kişinin iki saatte göreceği işi bir saatte yapıp bitirir. Bana hergün et pişirdi, bunu makineden geçirdi. Bir ay böyle baktı.

Miralay **Zeki** Sinop'lu ve Çerkesdir. İttihatçılardan kaçarak Mısır'a gelmiş. Orada tanıştık. Pek ahmak bir adam. Ama bu derecesini görmedim. Hem de kara cahil. İngilizler bir takım Türkleri hafiye yazdılar, maaş verdiler. Buna da verdi'er. Almadı. Bil'akis kahvelerde İngilizler aleyhine alenen söyleniyor. İngilizler de bunu hapse tıktılar. Müthiş luti, kumarbaz ve bir derece sarhoş. Dünyada bu üç şeyden başka işi yok. Beş parası da yok. İş de tutmuyor. Boş gezenin boş kalfası. Şundan bundan para istikraz edip yiyor. Parayı da alınca derhal kumara gidiyor, para da gidiyor. Hapishaneden bir düziye bana: "Beni kurtar!" diye yazıyor. Ben doğrusu aldırmıyorum. Bir Çerkes hoca var, arada hapishaneye gidip onu görüyor. Birgün muayenehaneye çocukları ile geldi. **Zeki**'nin ricasını bana ve hanıma söylediler, yalvardılar. Bizim hanım cidden büyük zalimdir; fakat kâh da o kadar merhametli bir kalbi vardır ki, belki eşi yoktur. Yani herşeyde böyle ezdadı câmidir. Hem de Fransızların İmpulsif de-

dikleridir. İlk tesirden birden ve fevkalâde müteessir olur. Bana son derece yalvardı. "Pekiyi!" dedim. Ama ne yapayım! Düşündüm. **General Dides** bizim Makedonya ve sonra İstanbul'da tanıdığımız. Ve bu işlerin başında. Gittim, rica etttim. Dedi: "**Zeki**, fena bir adamdır. Aleyhimizde çok söylendi; fakat sen istiyorsun, pekiyi şimdi yapayım. Yalnız bir şartla. Bir daha aleyhimize bir şey söylemiyeceğini taahhüt edeceksiniz." "Pekiyi!" dedim. Telefonu aldı hapishane müdürüne **Zeki**'yi derhal tahliye etmesini söyledi. Teşekkür ettim. Eve geldim. Hanıma söyledim. Arkasından da **Zeki** geldi. "O, geçmiş olsun" dedim. Teşekkür ederim diyeceğine homurdanarak "Bak! dedi, ben senin teşebbüsünle çıkmadım". Sendeledim. O... Üstü bir de azar mı yiyoruz!... Kızdım. Ayıp ama istedi. "Ne ile çıktın?" dedim. Ben buna cevap bulamıyacak, ilzam olunacak zannettim. Dedi ki: "Daima istida veriyordum. Onunla." "Pekiyi, şimdiye kadar kaç istida verdin; öyle ise benden niye imdat diledin, niye **Sefer Hoca**'yı yolladın?" Buna cevap yok. Oturuyordu. Ben suratımı öteye çevirdim. Biraz durdu, gitti.

İşte bir daha... İnsanlar ne âdi şeylerdi. Bu iyiliğe nefsi aldırmadan ne cevap verdi. Ben malımı, evvelce gıyaben işitmiş, biliyordum; kurtaracağım da yoktu; fakat karının zoru ile yaptık. Onun yerine ben **Sabri**'yi, **Atıf**'ı ve **Vedat**'ı kurtarmak istiyordum. Bir daha müracaata yüzüm tutmadı. Halbuki bunlar iyi insanlardı. Yazık oldu. **Sabri**'ye yalnız şu iyiliği yapabildim. O hapishanede kaldığı müddetce eczahenesini idare ettim, hattâ eczacı gibi ilâç yaptığım günler oldu. Malını muhafaza ettim. Kendisine harçlık gönderdim. Üstüne de **Durugeri**'ye olan bir kaçyüz lira borcunu verdim. Çıktığı vakitte eline biriktirdiğim, miktarını iyi hatırlıyamıyorum, bir-iki yüz lira teslim ettim. **Atıf** hapsolunca kimsesiz kalan kızkardeşini İttilâfçılar bir fahişe kadın vasıtasiyle İngiliz zabitlerine

vermek, kızı bitirmek istiyorlardı. Derhal ve bu sefer yine İstanbul'dan tanıdığım Grayüs'e gidip kızı iki saat içinde oradan hükûmet vasıtasıyle aldım. Katolik papası kadınlar pansiyonuna koydum. Parasını da İngilizlere verdirdim. Kız orada barındı, namusunu kurtardı. Ders ve Fransızca gördü. İngilizler iyi insanlardır. İyilik de böyle biçarelere yapılmalıdır.

.....Gümülcineli, Miralay Sadık, Evranoszâde Sami gibi bir takım İtilâfçılar İstanbul'dan kaçıp Mısır'da toplanmışlardı. Bir gün bu itilâfçılar jurnal vere vere beni de Divan-ı Harbe dâvet ettiler. Dâvaları ben İttihatçı imişim; büyük bir para ile isyan çıkarmak için Mısır'a gönderilmiş imişim. Divan-ı Harpten dâvet gelince ev başıma yıkıldı. Dedim: "Bana bir şey değil, bu kadını ne yapacağız? Yalnız bu ne olur? Eyvah!..." Ne çare gideceğiz. Saatimi çıkardım, onu da kendisine verdim. "İşte bitinceye kadar bunları yersin" deyip gittim. Bunu bilmem nereden öğrenmişler. Ben Lozanda iken Mısır gazeteleri Mısır'da ikametim ve hayatım hakkında bir takım makaleler yazmışlar. Bu saat meselesini de kaydetmişler. Divan-ı Harbe vardık. İsticvap ettiler. Bir şey yok. Nihayet harp bitinceye kadar İngilizler aleyhine bir şey yapmayacağıma dair namusum üzerine söz istediler. Verdim. Sonra reis bana dedi ki: "Alman'ların mı, İngilizlerin mi galip geldiğini istersin?" dedi. Bilâ tereddüt "Alman'ların galebesini isterim. Çünkü Türkiye onlarla talihini birleştirmiştir. Ben Türk'üm. Bundan dolayı beni tecziye ederseniz işte elinizdeyim" dedim. Reis: "Bir arzu cezayı mucip olmaz. Siz Türksünüz. Bu da tabiîdir. Görülüyor ki, siz bir namuslu, adamsınız" dedi. Bana viski ikram etti. "Serbestsiniz" Dedim ki: "Ben size bir şey söylemek isterim. Müsaade eder misiniz." "Hay hay" dedi. "Burada bir takım fena Türkler var. Bunlar herkesi jurnal ediyorlar. Bunların bu tabiatıdır. Beni de jurnal ediyorlar. Bunlara inanıp bir

takım zavallı âileleri perişan etmeyin. Beni de bunlar jurnal ediyor. Yazdıkları hep yalandır." dedim. "Nereden biliyorsunuz?" dedi. "Gidenleri her yerde öğünmek için söylüyorlar." dedim. "Evet, doğru. Lâkin biz onlara ehemmiyet vermiyoruz. Versek şimdiye kadar sizi idam etmemiz lâzımdır. Meselâ bir saat evvel bir kadın geldi. **Enver Paşa**'nın Zikarek'de olduğunu söyledi" "Olur şey değildir. O halde boşuna para sarfediyor, bunları besliyorsunuz" dedim. "Zararı yok, Doksandokuz yalan söylerler. Bazan bir tane de doğru çıkar. O da bize yeter" dedi. Baktım doğru. O evvelce suratı asık divanı harp reisi kalktı. Beni merdivenlerden indirdi. Bahçeyi geçirdi. Bahçenin kapısında son derece eğilerek elimi sıkıp beni yolladı... Namusa hürmet eder adamlar.

Divanı harpte **Gunlingum** adında bir mülâzımı varlı. Birgün sokakta rastladım. Beni bira içmeye dâvet etti. Konuşurken siz İngilizler dedim. Fena kızdı. Korktum. Nihayet "Ben İngiliz değilim, İskoç'um" dedi. O vakte kadar bunu bilmezdim. İskoçlar İngilizleri hiç sevmezlermiş. İngiliz dersem hakaret sayarlarmış.

Nurettin Mustafa Bey'le ahbap olduk. Bu zat Ohri'lidir. Manastırda idadi mektebini bitirmiş, Kahire'ye akrabasından bir zatın yanına gelmiş. Bu zat evkafta büyük bir memurmuş. **Nurettin**'e bir zengin kadın bulup evlendirmiş. Kahire'de Derbülcemâmiz sokağında büyük ve selâmlıklı bir konak, büyük bir çiftlik. Selâmlığı kütüphane haline koymuş, kitap yığmış, çalışmış ve çalışıyor. Baktım iyi yürekli, zeki, nükte yapar bir zat. Hoşuma gitti. Bilhassa Türkçe, Arapça ve Acemce vasi malûmatlı. "İyi bulduk" dedim. Sonra çok cömert adam. İttihatçı ve Türk lafçı bakmaz; bütün Türkler evinde. Onlara para isterler verir, yemek yedirir. **Hüseyin Siret Bey** de bir müddettir orada. O da otuz lira istemiş. O esnada parası yokmuş. **Siret** benden istedi. Dedim veremem. **Nurettin Bey** kefil

olacak dedi. O halde pekiyi soralım dedim. Gittim sordum. Evet kefilim dedi. Bu kadar parası olmamak mümkün değildi. Vermek istemiyordu galiba. Parayı verdim. Siret gitti. Nurettin ödedi. Bir aralık ben parasız kaldım. Nurettin'den onbeş lira ödünç aldım. Onbeş günde tediye ettim. Bu zat hiç durmuyor çalışıyor. Sıhhatine de baktığı yok. Aynı benim halimde. Boynunda da gûşe var. Nasihat ediyorum. Oturmaktan vakit bulup yapamıyor. Gûşe dalıcı nevinden göğsünün içine iniyor. Birgün birden öldürür. Nitekim bir yıl evvel birgün içinde ölmüştür. Gûşenin büyük damarlara ve kalbe tesirinden olsa gerektir. Bu zatın kütüphanesi pek kıymetlidir. Yirmibeşbin cilt kitap. Asıl mühimi çoğunun Türkçe, Arapça, Acemce olmasıdır. Türkçede, Arapçada, Acemcede şairdi. Arrapça şiir neşrediyor, gazeteler alkışlıyorlardı. Bu üç dili çok iyi biliyordu. Bir Kamûs yazıyordu. Ben orada iken kırk cild olduğunu söylüyordu. Her cild büyük bir şey. Bir cildini gördüm. Her kelimeye kitaplardan bir takım misaller de toplamış. Eski ve yeni Türkçe kelimeler, Türkçede kullanılmış ve kullanılan bütün Arapça, Acemce, İtalyanca, Fransızca ve Rumca kelimeler mevcuddu. Durmuyor, bu lügatla meşgul oluyordu. Arada Türkçe şiirler de yazıyordu. Benim operalar tercümemden heveslendi, kendi de yapmak istedi. Aydayı verdim. Fransızca âdeta bir kelime bilmiyordu. Yeni ve müsbet ilimlerde de cahildi. Türkçe tercümesini yapıp beraber verdim. Biraz tercüme etti. Bilmem bitirdi mi? Bir kusuru vardı yazıp yazıp yığıyor. Hiçbir şeyi neşretmiyordu. Sade Arapça ve Türkçe gazetelerde beş-on makale neşretmiştir. Kendisine çok söylendim, ısrar ettim. Sonra İstanbuldan da birkaç defa yazdım. "Kamusunu bastır. Yazık olur" dedim. Evi müsaid, zengin, "Şuraya bir matbaa yap. Yanında bastır" dedim. Olmadı. "Ya sonra basılmış harften bir kelime bulursam" diyordu. Ben de "Bunları sonra zeyl olarak bir cild yaparsın" dedimse

de olmadı. Çok zorlandım fayda vermedi. Korktum ölür, kitap mahv olurdu. Korktuğum oldu. Zavallı bir yıl evvel ölmüş. Kitap ne oldu. Bilmem. Bu kamus kıymetlidir. Bu adamın bütün ömrünü yemiştir. Türklere, Türk Hükümetine bu kamusu buldurup bastırmak borçtur. Ben orada iken oniki yaşlarında bir oğlu vardı. Bu çocuktan aramalı. Zavallı işittiğime göre karısının servetini batırmış, çiftlik elinden gitmiş. Paris Elsine-i Terakkiye mektebi Türkçe muallimi **"Deni"** Mısır kralının kütüphanesine memurdu. Her yıl Mısır'a gidiyordu. Ondan işittim. Kütüphanesini kral'a on bin Mısır lirasına satmayı teklif etmiş imiş. Ne oldu bilmiyorum. Keşke bu kütüphaneyi biz alsaydık. Bu felâketine sebep sırf cömertliğidir. Meselâ **Rüstem Bey** adında bir Arnavut ve bizim hukuktan mezun biri evinde yiyip içiyordu. Çok dostu idi. Ona bir çiftlik tutmuş; **Nureddin Bey** altı bin liraya kefil olmuş. Kazanamamış. **Nureddin Bey** paraları vermiş. Kendisi halis Türk idi. Bunları yazdım. Çünkü bu zat mühim, fakat lüzumu kadar tanınmamış bir sima idi. İşte şu muhtasar ve esaslı terceme-i halini Türk milleti için tesbit etmek vazife idi. Kamûs eğer kaybolursa pek yanarım.

Türkiye harbe girdi; biz Mısır'da kısıldık kaldık. İngiliz ve Fransız donanması Boğaz'a hücûm etti. Hergün Amiralin raporu neşrediliyor. Bunlarda deniyor ki, ilk gün Seddülbahir ve ilâ... istihkâmları döğdüm. Yandı bitti. İkinci gün yine böyle muvaffakiyetler. "Eh, dedim, İstanbul'a giriyorlar. Türkiye bitti". Sonra İstanbul'a girdik raporu yok. Hattâ ses kesildi. Anlaşıldı. Girememişler. Sevindim. Sonra İstanbul'da öğreniyorum bizimkiler topları bütün yukarda dağlar, tepeler, arkasını almışlar. Eski istihkâmlara, top şeklinde ağaçlar koymuşlarmış. Amiral bunları döğer ve yandı diye memnun olurmuş. Öyle zannedip zırhlıları ile bir umûmi hücum hatlarında girmiş, birtakım gemileri kaybedip geri dönmüş imiş.

Boğazlardan çekildikten sonra bu zat bir rapor neşretti. Onda: "Öyle döğdüm ki Türk askeri değil, yerde solucan bile kalmaması lâzımdı. Yürüdüm. Her yerden ateş yedim. Hayret..." tarzında bunları ifade etmektedir. Sonra Fransızlar Anadolu tarafından hücum ettiler. Geri püskürtüldüler. Bu hücum başlamadan evvel bana bir Fransız geldi. Bu orduya yüksek bir memur olarak memurmuş. **Sabahattin**'den bir mektup getirdi. **Sabahattin** ile aramız şeker renk idi ama yazmış. **Sabahattin** diyor ki: "Türkiye nasıl olsa bitmiştir. Fransız ordusu hücum edecek. İstanbul'a girecek. Bu zat ile sözleşiniz. Beraber gidiniz. Bize bir vazife düşüyor. Halk mukavemet edip kırılmasın. Bizler halkı iknâ edip mukavemet ettirmiyelim." Bu açık bir hıyanetti. Bu millet yurdunu müdafaadan menettirilir mi? Ölecekse varsın vatan yolunda ölsün. Vatan müdafaası yapmayıp ta kırılmayacak olanlar sağ kalıp da sanki ne yapacaklar... Vatan gittikten sonra hayat ne imiş!... Kendisine şöyle cevap yazdım: "Ben artık politikadan çekildim. Böyle bir işe karışmam. Ekmeğimi kazanmakla meşgulüm". Daha fazla yazamadım. Düşman memleketindeyim. Benim için felâket olurdu. Adama verdim. Düşündüm: Demek ki, **Sabahattin** Fransızlara alet olmuş. Harp zamanında bu bir hıyanettir. Artık bu adamdan soğudum. Sonra İstanbul'a döndüğüm vakit harp esnasında **Sabahattin**'in İsviçrede oturup Fransızlar lehine çalıştığını, onlardan para aldığını **Kemâl Midhat**'ın, **Reşit Paşa**, oğlu **Semih** ve daha bir takımlarının da beraber olduğunu işittim. Bu mektup bu şayiayı teyid eder mahiyettedir.

Harbi takip ediyoruz. Almanlar, bizimkiler galip bir halde. Buna seviniyoruz. Sevinenler **Şerâfüdd**'n **Mağ**[illegible]mi, **Nurettin**, **Mustafa Sabri**, **Vedat** ve **Atıf**. Bunlarla konuşuyorum. Memnunuz. Bizim ordular Bükreş'e gidiyor. Avusturya'yı istilâ eden Ruslara karşı Türk orduları Rus-

ya'ya gönderiliyorlar. Ordumuz Rusları durduruyor. Göğsümüz kabarıyor. Alman donanması İngiliz donanması ile çarpışıyor. Netice söylenmedi; demek Almanlar galip. Almanlar Paris üzerine son taarruzlarını yapıyor.

İngilizler bizi Gazze'de bozdular. İrak'ta bozdular. **Şerif Hüseyin,** oğlu **Faysal** ile beraber isyan etmiş, istiklâlini ilân etmişti. Bunlar çölden ordumuzun arkasına dolaşıp Bi'russebi'deki sol cenahımızı bozmuş, Gazze cephesindeki mağlubiyetimize sebep olmuşlardı. Suriye ordusunun kumandanı **Mustafa Kemâl** ..., bütün silâh ve cephaneyi bırakmış, İngilizler bizden altmış beşbin esir almışlar. Suriye ahalisi ile geçirdikleri asker ve memur Türkleri kesmişler, katliâm etmişler, Türk kadınlarının ırzına geçmişlerdir. Bu esirler. Kahireye getirilmiş, orada da çok telefat vermişlerdi.

Nuri adında bizim Harbiyeden çıkmış bir Arap Mısırda dolaşıyordu. İngilizler Trablusta **Cafer** adında bir zabitimizi esir edip Mısır'a getirmişler. Bu da Arap imiş. Bunlar Arap istiklâli peşindeler. **Şerif Hüseyin**'e gitmişler. **Faysal Cemal Paşa**'yı Suriyede aldatıp Medinedeki silahlarımızdan birçok almak ve para da almak için gelmiş. **Basri Paşa** "Bunlar isyan edecek" deyip vermemiş.. Cemal, **Fahri Paşa**'yı Medineye tayin etmiş. O da vermiş. Faysal bunları alıp güya Arabândan asker yaparak Kanal taarruzuna iştirak edecekmiş. **Şerif Hüseyin** ise Mekke'de tedarikâtta imiş. Bütün halk ve zabitlerimiz bunu biliyormuş. **Vehip Paşa** kumandan imiş. Ve **Şerif'i** yakalamak emriyle gelmiş imiş. Bir şey yapamayıp gitmiş. Yerine kumandan olan **Galip Paşa**'ya (Eski Emniyet-i Umumiye Müdürü) herkes bu isyanı söylemiş. İnanmamış. Nihayet birgün **Şerif** bunları basmış. Esir etmiş, istiklâl ilân etti. Bu adamlara bunları kimse sormadı. Mesûlleri mutlaka birgün mahkemeye vermek lâzımdır. İbret olsun... Bu **Nuri** ve **Cafer** bugün Irak Hükûmetinin en mühim reçül-

leridir. **Azîmzade Hakkı** da Kahirede bu işler ile meşguldü. Fransızların adamıydı. Onlardan maaş alırdı.

Birgün ansızın Bulgarların Selânik cephesinden çekildikleri, Avusturya ordularının muhtelif unsurlardan mürekkep bir kısmının İtalya tarafına geçtiğini işitiyoruz. Arkasından Almanlar mütareke istiyorlar. Umûmi sökülme hali... Eyvah, demek bittik. **Şerafüddin** bana geldi. Telâş içinde. Dedi: "Mağlup olduk". Bu tıpkı pek güçlü kuvvetli sağlam birinin birden sekte-i dimağıyye ile yıkılması gibi oldu.

MÜTAREKE

Mondros'ta İngiliz Amirali ile mütareke yapıldı. Fransız Selânik ordusu kumandanı karadan İstanbul üzerine yürüyor. İngilizler daha evvel girmiye çalışıyorlar. Fransızlar da acele ediyor. İttihatçılar bavullarını alıp kaçmışlar. **Tal'at, Enver,** ilâh... vatanı bu hale getirip hem de daha büyük hıyanet olarak bu halde bırakıp canları sanki vatan ve milletten kıymetli imiş gibi savuşmuşlar. **İzzet Paşa** kabinede. **Rauf**'u (Bahriyeli) mütarekeyi imzalamak için Mondros'a yollamışlar. Bu adam her bulunduğu işte bir zekâ göstermemiş, daima berbat etmiştir. Balkan Harbindeki işini yazdık. Harbi Umumîde İran seferinde bulunmuş, orada da kabiliyetsizlikler göstermiş. Nitekim sonra başvekillikte de işleri yüzüne gözüne bulaştırdı. Mondros'da Fransız-İngiliz arasındaki bu rekabetten istifade edip daha iyice bir mütarekename yapmak mümkündü. En muzır bir mütarekenameyi imzaladı. Ve hatta bunu hükümete haber verip ondan cevap gelmeden yapmıştır.

Donanma girdi. Fransız ordusu da girdi. Yahudi, Rum ve Ermeniler Fransız generaline Roma'nın muzaffer kumandanları gibi istikbal yapmışlar..

Mondros mütarekenamesini Arapça gazeteler neşretti. Eczanede idim. Okudum. Yedinci madde dikkatimi celbetti. Aklım perişan oldu. **Sabri**'ye ve oradakilere dedim ki: "Bu maddeyi görüyor musunuz? İşte bununla Türkiye'nin her tarafını istilâ edecekler. Bu maddeyi koymaları Türkiye'yi mahvetmek fikrinde olduklarını gösterir." Maddede İtilâf Devletleri lüzum görürlerse Türkiye'nin herhangi bir kısmını işgâl-i askeri altına alabilirler deniyordu. Lüzum görmek, hattâ isterlerse vesile bulmak yani her tarafta Rum, Ermeni ve emsaline bir isyan taslağı yaptırmak pek kolaydır. Hemen **Şerafüddin**'e gittim. Maddeyi gösterip söyledim. Dedi: "Doğru, müthiş. Türkiye bitti. Bari **Rauf** bu maddeyi olsun çıkartabilseydi."

Almanlarla da mütareke oldu.

Mısır'da çok yazı yazdım. Arapça öğrendim. Konuşabildiğim gibi tercüme de yapıyordum. Orada kârım bunlardı. Emsile, Avamil, İzhar, Maksud Kâfiye, İsaguci, ilâh.. Mektepte okuduk da Arapçayı anlayamıyordum. Burada bunlarsız sade tuttuğum bir hoca ile günde bir saat gazete veya kitap okuyarak 3-4 ayda buna vasıl oldum. İşte lisan öğrenmek usulü.

Ben 5-6 aydır pek hastaydım. İğne ipliğe döndüm. Her gece yarısı saat birde mideme şiddetli bir ağrı geliyor Uyanıyorum. Ağrı her gece dakikasını şaşmıyor. Tuhaf şey!... İptida beş damla Teinture d'opium ile geçiyordu. Gittikçe geçmedi. Arttırdık. Nihayet 40 damlaya çıktık. Sonunda bununla da durmadı. Likör başladım. Yarım santigram morfin. Ağrı geçiyor; derken geçmedi. Bir santigram. Nihayet iki santigrama çıktık. Morfinoman olacağım diye de korkmaya başladım. Perhiz yapıyordum. Eti kestim. Olmadı. Perhizin türlüsünü yaptım, olmadı. Sade süt, peynir yedim, yine olmadı. Günden güne düştüm. Sebebini anlıyamıyordum. Doktorlara soruyorum. Bir şey tavsiye ediyorlar, yapıyorum, a ah olmuyor.

Baktım ki ölüyorum. Artık ayakta duracak halim kalmamış. Bir deri, bir kemiğim. Yine bu halde mütemadiyen ilmi tetkikatla meşgulüm. Okuyorum, yazıyorum. Bunlardan kendimi alamıyorum, fena dalmışım. Diyorum ki: "Bu boş vakit bana lâzımdı. Türk Tarihini ve diğerlerini yazamazdım. İttihatçılar beni hudut haricine atarak iyi ettiler." Nitekim bu sefer de yıllarla Paris'te kalmasam yazdığım eserleri ve bu hatıratı yazamazdım. Hatta hastalığımı düşünmeye vakit bulamıyorum. Bir an geldi ki aklım başıma geldi. "Böyle gidersem mezar muhakkak. Hastalığın ile meşgul ol!" dedim. Tetkikatı, herşeyi bıraktım. Tıbbî kitaplarda mide hastalıklarını tetkik ettim, nihayet Şerafüddin'de bulduğum mide hastalıkları üzerine bir monografta Reichmanın hastalığını okudum. Uzun tafsilât var. Âraz tamamiyle bendeki âraz, "Hah, hastalığı buldum." dedim. Vakıa evvelce mide karhası gibi hastalıkları da şüphelenmiş idim. Ve şiddetli ağrı vardı. Fakat bunlardan diğer ârazı yoktu. Reichmanın hastalığındaki ârazın hepsi bende var. Sebep, baktım ki ifrat surette ve uzun süren dimagî bir çalışma. O da bende fazlasiyle var. Bunlar malûm olunca tedavi aşikârdı. Okuyup yazmayı bırakmalı. Bu zaten bir müellif hastalığıdır. Yıllarla günde 16, 18 saat, en aşağı 12 saat çalışmak. Cuma, bayram bilmemek. Tabii sonu budur; fakat çalıştığım şeylere o kadar alışmış, o kadar bağlanmışım ki, bir türlü bırakamıyorum. "Ha şunu da yazayım, bitsin, haftaya bırakırım." diyorum. Bir gece yine ağrı beni uyandırdı. Müthiş Dedim ki: "Morfinoman olacağım. Onu bırakmak da müşkül bir şey. Yapmıyayım." Morfinoman zavallıların çoğunun böyle ağrı ile o belâya girdikleri hekimlerce malûm. Sabrettim, ısrar ettim. On dakika kadar inad ettim. Karnımı bir uzun hançer oyup duruyor. Ha sabır, ha sabır bir aralık canıma yetti. Morfini de unutmuşum. "Kendimi öldüreyim de kurtulayım." dedim. Pencereye doğru koştum.

Kendimi aşağı atıyorum. Aklıma geldi: «Kendini ne atıyorsun. Sonra morfinoman olacağım, öleceğim diye insan kendini öldürür mü? Bir morfin yap bitsin" dedim. Hemen yaptırdım. Ağrı durdu. Ağrı ne kadar az sürerse o kadar çabuk geçiyor, eser bırakmıyor. Bu sefer çok sürdü. Üç gün karnımın içi, yanlarım ağır bir taş, bere varmış gibi oldu. Bu nokta mühimdir. Böyle hastalar sonra ağrı olduğunu söylerlerse hekimler onun bu hal olduğunu bilsinler. Boşuna yeniden ağrı diye şırınga yapmasınlar. Hasta ağrısı oldumu acele şırınga yaptırsın. Ağrı az bir müddet sonra geçer ve tamamiyle gidip hiç bir eser bırakmaz.

Bu hastalıktan morfinin tesirini de yalnız kitaplardaki tavsif ile değil bilfiil öğrendik. Vaktiyle tıbbiyede bin talebe içinde 5-10 esrarkeş vardı. Esrarı tütün ile karıştırıp içerlerdi. Esrarın tesirini öğrenmek için bir defa bunlardan alıp içmiştim; fakat birşey olmamıştı. Morfini güzel öğrendik. İnsan uyuyamıyor. Morfin zannedildiği gibi uyutmaz, uyuşturuyor. Ağrı kayboluyor. Yerine insanın vücudunun her tarafında tatlı bir duygu oluyor. Bunun tadını tarif etmek mümkün değildir. Belki cennette en mes'ud hayatın insana verebileceği keyf, neş'e ve sağlık duygusudur. Tatlı bir hayaller var. Etrafta konuşulsa duyuyor; fakat cevap veremiyor. Etrafta ufak bir patırdı olsa duyuyor; fakat şiddetli geliyor. Afyon patlatma budur. Eskiden afyon tiryakileri olurdu. Bunların yanına gidip ansızın bir teneke ve emsali ile gürültü yaparak azizlik edilirdi. Bu geçiyor. Sonu fena. Ağız kupkuru. Kafa ağır ve ağrıyor. Vücudun her tarafında batmalar, müthiş ve müz'iç bir kaşınma.

Nihayet dedim ki: "Kitap diye bir gün kendimi pencereden atıp gideceğiz galiba. Bu eşşekliktir. Kitabı bırakalım. İyi olalım. Yine okurum."

Artık okuyup yazmağa vedâ. Hemen ev ve muayenehane eşyasını sattım. İstanbul'a gitmek için uğraştım durdum. İzin vermediler. Sandık ve bavulları alıp doğru İskenderiye'ye indik. Zaten Mütareke oldu. Vatan perişan. İttihatçılar milleti, devleti mahvettiler. Bizim on yıl evvel korkup defalarca gazetelerde yazdığımız âkıbet oldu. "Memlekete gitmeli. Belki bir hizmet ederiz. İskenderiye'de şu hastalığı geçiririz, belki gitmenin kolayını buluruz." dedim. Trene bindik. İlk denizi görünce güler, ağlar bir hâl oldum. Beş yıldır deniz yüzü görmemiştim. Serin bir rüzgâr esmeğe başladı. Bağrıma melhem gibi geliyordu. Şu hâlimi görmeli idi. İskenderiye'de Angoşi'de Sarı Sultan Selim'de deniz kenarında bir ev tuttum. Bir yatak, karyola, bir-iki tencere alıp yerleştik. Bende artık ne kitap, ne yazı. Hattâ gazete bile okumuyorum. Kimse ile konuşmuyorum. Sabah erken erken fırlıyorum. Deniz üstüne iskele gibi yapılmış bir geniş kahve var. Oraya gidiyorum. Tenha yerine oturuyorum. Öğleye kadar denizi, ufku seyrediyorum. Aklım yine kitaplara gidiyor, zorluyorum unutuyorum. Yine geldikçe unutmaya cehd ediyorum. Böyle, böyle ona da muvaffak oldum. Dimağım mutlak bir istirahatta. Öğlen eve gidip biraz süt içiyorum. Yine geliyorum. Bazen bir olta ile balık tutuyorum. Akşam dönüp uyuyorum. Ağrı kesildi. Beşinci günü bir tecrübe edeyim, et yiyeyim, dedim; yine ağrı yok. Öbürsü günü alelâde yedim, yine ağrı yok. Kurtulduk. İskenderiye'ye geldiğimden beri ağrı da yok, morfin de yok. Morfini bırakamayanlar niye bırakamıyor bilmem? Bense altı aydır yapıyorum; fakat günde iki santigramdan da yukarı çıkmamıştım. O da ağrı zamanında. Lâkin şu da var: Böyle bir iki hafta yapanlar alışır, ağrı yok iken de yapar, miktar fazlalaşır, morfinoman olur. Hem de ben morfinin baş ağrısı, ağız kurutmak, hele kaşındırmak hassalarından bîzar idim. Ne o vakit, ne de sonra canım istemedi. Bu bir defa

volonté meselesidir. Kendilerinde bu hassa zayıf olanlar mukavemet edemez, sonra da bırakmaz. Benimse bu hassamın demir gibi olması iyi iftihar ettiğim şeydir. Bir de morfinomanlık mutlaka dimağî ve irsî bir hastalık neticesidir. Dimağ böyle irsî bir tereddiye hazır olmalıdır ki morfinoman olunsun.

Şimdi iyiyim. Kurtuldum. Seviniyorum. Kitapları da unuttum; fakat vatan ve millet artan bir dert oldu. Artık gazete okuyorum. Perişanlık sökün halinde. Hergün bir felâket haberi geliyor. Yunanlılar. Anadolu'nun yarısını istiyorlar. Ermeniler de yarı şark kısmını. Türk'e bir şey kalmıyor. İtilâf Devletleri hergün Anadolu'dan bir yer işgal ediyorlar. Tâ Sıvas'lara kadar giriyorlar. Fransızlar Adana'yı işgal etmişler. Mısırdaki Ermeniler hattâ Sudan'dakiler her şeylerini satıp satıp geliyor, harıl harıl Adana'ya taşınıyorlar. Orada Ermeni Devleti kuracaklar. Fransız'lar bunlardan taburlar ve Jandarma yapmışlar. Suriye'de Fransız kıtalarında bize karşı harp etmişler. Türk esir ettikçe kesmişlerdir. Bu Ermeniler Türklere türlü zulüm yapıyor, can, mal ırz gidiyor. Bu Adana'da, dünyanın her tarafından toplanmışlar, yüzyirmi bin nüfus yapmışlar. Günün birinde Yunanlıların da İzmir'i işgal ettikleri haberi geldi. Eyvah, gidiyor... Mütarekenamenin işte yedinci maddesi. Mısır'da ne kadar İtilâfçı varsa onları İngilizler ilk hamlede alıp İstanbul'a götürdüler. Bunlar burada hafiyeleri idi. **Ferit Paşa,** bunlar, yeniden Hürriyet ve İtilâf fırkasını canlatmışlardır; hükümet ellerinde. Bu işgallerde İtilâf Devletlerine yardım ediyorlar. Vakıa ellerinden bir şey gelmez, hem de devletin imzaladığı mütarekename mucibince ses çıkaramazlar; fakat bari yardım etmeseler. Bunda mecburiyet yok. Bu bir vatan hıyaneti. Türlü rezaletler yapıyorlar, serpinti havadisleri Mısır'a geliyor.

İyi olduk ; fakat ne yapacağız. Böyle bir yurda nasıl

gideceğim? Hem de hükümeti ellerinde tutan adamlar yani İtilâfçılar düşmanım. Beni Mısır'da bile imhaya çalıştılar. Divanı Harbe kadar sevkettirdiler. Beni bir kaşık suda bulsalar boğacaklar. Burada da maişet vasıtasını tasfiye ettik. Vatanı da canımı çok özlüyor. Tam sekiz yıl olmuş; görmemiştim. Yer, yurt, ana, baba. Hele sevgili anam. Ne oldu? Hiç haber yok.

Mısır'da beş yıldır kapana kapanmış gibiyiz. Hem hiç bir yerle muhabere yok. Sade bir defa şu haberi aldık: **Reşit Saffet** bizim hanımın hemşiresi ile evlenmiş. Kızın anası Felemenk konsolosu vasıtasiyle bunu bize bildirdi. Sıhhatinizden haber istiyor. Ben o vakte kadar **Reşit Saffet'i** dönme zannederdim. Yüzü müstereddi ve yahudi yüzüdür; gayri mütenazırdır. **Cavit'in** kalem-i mahsus müdürü ve has adamı idi. Zevceme: "Kardeşini dönmeye vermişler" dedim. Bu aileye öyle kızgın idim ki, cevap vermedim. Felemenk konsolosu telefon etti; uğraştı verme-dim. Birgün de Mısır zenginlerinden biri geldi. "Nice'den geliyorum. Seni çok aradım. Nihayet buldum. **Serasker** ve **Şükrü Paşa** sizi soruyorlar. Kerimelerinden nice yıldır haber almadıklarından pek endişedeler" dedi. Adamcağız beni sevinecek diye gülüyor, büyük bir iyilik ve müstesna bir marifet yapar gibi bir tavır gösteriyor. Dedim ki: "Ben onları tanımıyorum." Adam şaştı. "Adınız **Rıza Nur** değil mi?" dedi. "Evet" dedim. "Damadı değil misiniz?" "Hayır!" dedim. Daha ziyade şaştı. "Kızı nerededir?" dedi. "Bilmem!" dedim. Tekrar, tekrar adımı sordu. Şaştı kaldı. Bir türlü izah edemediği yüzünden anlaşılıyordu. Nihayet gitti. İşte beş yıldır bize gelen haber bundan ibaretti. Ben de pek inat şeymişim be... Hâlâ beş yıl geçmiş de, benim öfkem geçmemişti.

İtilâfçıların Mısır'daki rezaletlerini, hafiyeliklerini, düşmanlara hizmetlerini Türk Tarihinin Mısır kısmında yazdık.

Ne olursa olsun İstanbul'a kapağı atacağım. Askeri sansür müthiş. Nakliye vesaiti de yalnız askerî. Çare aramaya başladım. Bir türlü olmuyor. Aylar geçiyor, vaad alıyoruz, netice yok.

Yine deniz kenarında günü geçiriyorum. Bir gün İttihatçıların hiyanetini, İtilâfçıların denaetini, padişahın halini düşünerek bunlara hitaben bir şiir yazdım. Hiç olmazsa böyle intikam aldım. Bu şiir "İttihatçılara, İtilâfçılara, Hânedana, Millete" ünvanlarına haiz dört kısımdır.

İskenderiye'de **Abdülaziz Mecdi** ve **Rodoslu Şevket** vardı. Arada **Mecdi**'nin uncu dükkânına gidip konuşuyorduk. Tahsili nakıs, fakat zekice bir adamdır. Yahudi dönmesidir. Rodos'da idadî mektebinde iken **Abdülhamid** aleyhindeki teşkilâta dahil olup İttihat ve Terakki cemiyetinin **"Namık Kemal"** adındaki Rodos Şubesine girmiş. Oraya sürülen Amasya mebusu **İsmail Hakkı Paşa**'yı bir sandığa koyup vapura götürüp Mısır'a kaçırmış. Bu, o vakit bir işgüzarlıktır. Tabiî Mısır'da kalmış. Meşrutiyette İstanbul'a geldi. Bizimle çalışırdı. Tanırdım. Hiç bir namussuzluğunu görmedim. Ancak bir kusuru var. Çok kibirli. Sanki İblis'in oğudur. Kendi de itiraf ediyor. İçi dışı başka başka bir insandır. Her işi yapmacıktır. Bu sebepten kaybeder. Bir kıymeti varsa bin kıymet göstermeğe çalışır. Tabii sırıtır. Onu farketmez.

Birgün **Şevket**'le beraberiz. Bir Vadi-i Nil gazetesi alıp okuduk. Bir başmakale var. Muhabiri İstanbul'dan göndermiş. Bunda İzmir civarında, Erzurum taraflarında Türklerin kıyam yaptıkları, istilâya karşı durmağa çalıştıkları yazılı idi. Öyle sevindim ki, hıçkırarak ağlamağa başladım. Sevincinden ağladı derler. Bunu bilmezdim. Bu sefer nefsimde öğrendim. Bu kadar günde, bu ümidin öldüğü bittiği zamanda bir ümid güneşi doğmuştu. **Şevket** beni teskine çalıştı, bir kahveye götürdü. Orada da ağladım. Aklım başıma geldiği vakit etrafımdakilerden utandım.

Ağlamamak istedim. Bu bana ne kadar te'sir etmiş ki, yine bir türlü kendimi alamadım. Ağladım. Galiba bu halim yarım saat sürdü.

Artık vatana can atıyorum. Gideyim, bir hizmet edeyim. Yine ahval, bizim hekimlik kat'i kararımızı yıktı. İşte inkılâb devreleri adamları böyle olur. Daldan dala. Hiç bir şeyde duramazlar. Vukuat dalgaları onları o kayadan o kayaya atar. Haibuki ben mesleğimde kalıp devam etmeği ne kadar severdim. Yine siyasete giriyoruz. Yine gitmek için öteye-beriye başvurmıyorum; mümkün değil. Mütarekeden beri üç-dört ay da oldu. Bir gün sokakta gidiyorum, dalgınım; biri adımı söyledi. Baktım **Cafer Fahri.** Bu zat Mısır Türklerindendi. Vaktiyle İstanbul'a gelmiş. Rejiyi fesh ettirip kendisi bir mâli grup namına almak istiyordu. Risaleler neşrediyordu. Bana da bunlardan vermiş. Reji aleyhine gropaganda yapmıştı. Bu suretle tanışmış idik. "Sen burada mısın?" dedi. "Evet" dedim. "Ne yapıyorsun" sualine karşı "İstanbul'a gideceğim; müsaade alamıyorum" dedim. "Ondan kolay ne var? Ben sana şimdi yapayım" dedi. İşittiğimi gökte ararken yerde bulmuştum. Meğerse İskenderiye Vali vekili imiş. **Şevket'i** buldum. Bana da, ona da ailelerimizle beraber iki günde pasaportlar aldı. Hemen vapura bindik. **Mecdi Efendi** de ailesiyle izin almış; o da vapurda. **Şevket** bir hafta sonra hareket edecek. Bizi vapura götürdü. Vapur kalkacak. İdare İngiliz zabitlerinin elinde. Pasaportları yokladılar. Meğerse bir yanlışlık olmuş. Benimle **Şevket'e** bir, ailelere ayrı bir pasaport imiş. Zabit **Şevket'i** beni tuttu bir tarafa çekti. "Siz gideceksiniz, hanım kaacak" dedi. Aman, dedim, bu zevcemdir dedim. Ne dedimse olmadı. Nihayet "Pekiyi ben de gitmiyeyim" dedim. "Yok, dedi, sen gideceksin. Bırakmayız." Al, şimdi, pirincin taşını ayıkla, **Şevket'i** de bırakmıyor. O da telâşta. İngiliz zabitlerine laf anlatmak kâbil değil. Yanlışlık âşikâr. O da anlamıştır ama

dönmüyor. Bir bakıma hareketi doğrudur. Emir ne ise onu aynen yapmalı. Bizde zaten böyle olmadığındandır ki, işler cıvıyor.

Şimdi fena düşünüyorum. Baktım bir hile yapmaktan başka çare yok. İçimden "Sen bize İngilizliğini gösterdin. Ben de sana Türkçe mukabele edeyim" dedim. Zabite "Pekiyi!" dedim. Bıraktı yürüdü. **Şevket**'e "Sen savuşabilir misin?" dedim. "Evet" dedi. Süngülü nöbetçiler arasından savuştu, gitti. Hanımın yanında bir de sekiz yaşlarında hizmetçi kız var. **Mecdi**'nin ailesi kalabalık. Gittim. "Bizimkileri sizinkiler arasında sakla!» dedim. Korktu. Mırın-kırın etti, hakkı da var. Ben bakmadım. Hanımı kızla beraber onarın kamarasına soktum. Geldim, duruyorum. Vapur kalkacak. Zabit «Zevcen çıktı mı?" dedi. "Evet" dedim. Benden bir bilet parası yirmidört İngiliz istediler; verdim. Bir bakıma iyi de oldu. Yoksa kırksekiz, belki de hizmetçi ile beraber yetmişiki ingiliz verecektim, yıkım olacaktı; fakat bu hileyi irtikâp etmekten, halecan geçirmeden ise vermek müreccahdı. Lâkin ahval olur ki işte insan zorla hilekâr olur. Ben hanımı İskenderiye'de bırakıp nasıl giderim. Yalnız başına nerede kalacak? Beni dışarı bıraksalar ben de çıkacaktım. O da yok. O halde hile.

Ne ise İstanbul'a doğru yollandık. Vapurda bizim esir askerlerden de vardı. Halleri perişan. Bunlara yirmibeş İnkiliz lirası dağıttım. Midilli önlerinde hava daha değişti. Adetâ ciğerlerime daha tatlı, alıştığım bir hava geliyor. Boğazdan girdik. Daha dün kıyametler kopmuş olan bu yerlerde ona dair hiçbir eser yok. Zaten Milâttan evvelinden, Truva muhasaralarından, İran Şehinşahı'nın bu koca denizi döğdürdüğünden beri burası neler gördü de onları da görmemiş gibi duruyordu. Dünya böyledir. Hasretini çektiğimiz vatanı seyrede seyrede Salacak önüne geldik. Demirledik. Şimdi çıkmak belâsı var!

Yine halecan. Bizi Salacak'a çıkaracaklar. Merdiven başında kasaturası tüfeğinde takılı İngiliz neferi bekliyor. Zabit'e yukarıdan bakıyor. Küçük kardeşim **Ahmet** geldi. İlk iş anamı sordum. Cevap vermedi. Fenalaştım. "Söylesene" dedim. Söylemiyor. "Öldü mü?" dedim. Söylemiyor. Boyuna soruyorum. Cevap yok. Zahar inanmak istemediğimden soruyorum. Yoksa bu cevapsızlık pek vazıh idi. Sonunda küpeşteye kapanıp ağladım. İlk acı haber... Bakalım daha ne dertler var?!... Biz gurbetten vatana yüzümüz gülmek için gelmedik zaten... Ne ise insan ağlamaktan da usanıyor. Gözde yaş denilen şey de kuruyor. Her şeyin sonu var. Sustuk. Nasıl çıkacağız? Baktım sayarak çıkarıyorlar. **Mecdi Efendi**'yi buldum; o da telâşta. Çocuğun birisini hanımın birinin kucağına verdim. Bizimki de hizmetçi kızı çarşafının içine mümkün mertebe sakladı ve kadınların ortasına karıştı. Nefer biriki sayıyor Elimi cebime daldırdım. Türk kâğıdı; fakat beş kuruşluk imiş. O çıktı. Bir lira kadar vermek istiyordum. Ne bilecek dedim. Neferin eline sıkıştırdım. Avucuna saklayıp cebine daldırdı. Hepsi dokuz olacaktı. Çocuk kucakta, hizmetçi çarşaf arasında sayılamadı. Dokuz geldi. Sandala indiler. Biz erkekler de indik. Aşağıdan baktım. Zabit hep merdivenin başına bakıyor. Bize bakmış ama anlamadı. Vapurdan açıldık. Bin şükür karaya indik. İstanbul'u kum ve çakılını yüzüme, gözüme sürdüm. Her biri bana bir pırlanta, zümrüt, yakut, inci... Zaten memlekete gidersem taşını toprağını öpeceğimi adamış idim.

Şimdi ne yapacağız? Biradere söyledim. Bizi evine almadı. "Yerim yok" dedi. Büyük bir evi olmıyacağı şüphesiz; herhalde iki odası vardır ya. Bir bile olsa insan bir-iki gün için alır. Kardeş!... Eşyalarla Beyoğlu'na geçtim. Tokatlıyan'a indim. "Yer yok!" dediler. Personelden eskiden tanıdığım adamlar var. Ben eskiden buranın adeta demirbaş müşterilerinden idim. İtibar görürdüm. Şim-

di herifler asık bir suratla bana bakıyor, tanımamazlığa geliyorlar. Ne dedimse olmadı. Sonunda "eh, yer yok dedik ya!" dedi. Zannımca yer vardı. Meğerse Ermenilerin ve Rumların tufresi kabarmış. Türk'ü artık adamdan saymıyorlarmış... Ah, ne hale düşmüşüz. Hangi otele gittimse yer yok. Nihayet Pera Palas'ın yanında bir kötü otelde yer bulduk. Fahiş para istedi. Zararı yok. Oraya girdik. Yemek yiyeceğiz. Nerede? Bizim hanım lokantaya giremez. Hem memleket de tamamiyle değişmiş, vaziyeti bilmiyorum. Sokakta ecnebi askerleri dolaşıp duruyor. Mısır'da işittik ki Rum, Ermeni azmış. Ya bir tecavüze uğrarsak... Yemekten vazgeçtik. Ekmek, peynir gibi şeyler almağa çıktım. Vay Beyoğlu! Büsbütün başkalaşmış. Bana bir yabancılık ve korku geldi. Ortada fesli kimse yok; bir ben. Meğerse Türkler bu tarafa geçemezmiş. Rumlar fesleri atıp ayakları ile çiğnerlermiş. Rumlar şapka giymişler. Bunlar, Fransız ve İngiliz askerleri fesli Türk görürlerse hakaret ediyor, lâf atıyor, fesini alıp yere atıyorlarmış. Şimdi bizim memlekette Mısırdakinden pek fazla bir gariplik duydum. İçim yandı. Ben Mısır'da İngiliz askerine tahammül edemiyordum. Şimdi öz vatanda... Eridim, öldüm. Biraz yiyecek alıp otele canımı dar attım. Sabah oldu erken gittim; eş-dost aradım. Yerlerinde yeller esiyor... Herkes değişmiş. Dostlardan bir kısmı ölmüş, bir kısmı yerini bırakmış. Bizim **Raif**'i buldum. Erenköyü'nde oturuyormuş. "Aman, bana orada bir ev bul!" dedim. "Pekiyi! Fakat zaman ister" dedi. "Aman mümkün mertebe çabuk" dedim. Akşam otele döndüm. Bizim karı sıkılmış. Bana sarıldı. "Beni buraya hapis gibi tıkdın" dedi Evet doğru ama başka ne yapayım. Ben de keyfimden dolaşmıyorum ya. Bunu düşünmüyor. Huysuz olmasa beni teselli eder. Ben gündüzün zorumdan kan terledim. Söyle dedik, böyle dedik, yaltaklandık, susturduk. Anladım ki Beyoğlunda bir saat bile durmak bize mümkün değil. Se-

bebi buradaki vaziyet, bir de bizim karının katî ifadesi: "Bir gün daha burada durmam". Düşündüm. Ne yapayım. **İsmail Hakkı Paşa** Üsküdar'da oturuyormuş, ev bulunca-ya kadar oraya sığınayım. Ona gidiyorum. Sokaklar İngiliz, Fransız, ilâ... askerlerle dolu. Gözüme çuvaldız gibi batıyorlardı. Mısırdan İstanbul'a gelirken bunu düşünemiştim. İttihatçılar beni hudut haricine attıkları vakit, tranvay şirketinde memur arkadaşlardan **Sabih** de kaçmış idi. Avrupadan **İsmail Hakkı Paşa** aleyhine İttihatçılara gayet fena ve yalan jurnal yollamış. Kendi af olup İstanbul'a dönmüş. **Paşa**'yı da hapsetmişler. Bu sebeple **Sabih**'e darıldım. Hâlâ dargınım. **İsmail Hakkı Paşa** aylarca ve çok eza ve cefa çekmiş, oradan Sinop'a sürmüşler. Sinoptan Rus konsolosu vasıtasiyle bana mektup yazıp başına gelenleri başından sonuna kadar anlatmıştı. Yine aynı vasıta ile hemen babama, anama mektup yazmıştım. "Paşa'yı eve alın, gayet iyi bakın!" demiştim. Almışlar, evin üst katını kâmilen ona vermişler. Anam yemeğini pişirmiş. Çok sürgünler varmış, bunlar kendisini ziyarete çok gelirlermiş. Temiz kadın bunların kunduraları ile yukarılara kadar çıkmalarına da ses çıkarmamış ki; onun için bu mümkün değildi. Yani sonra bana **Paşa**'nın söylediğine göre fevkalâde rahat etmiş. Dedim: "Bizim de ona iyiliğimiz var. Bizi herhalde birkaç gün misafir eder". Paşa'yı buldum. söyledim. Yüzüne baktım. Hiç memnun olmadı. Aldırmadım bile. Çünkü başka çare yok. Emrivaki gibi gösterdim ve "Refikam yolda eşya ile geliyor" dedim. Ne desin. Gittim. Bizimkileri, eşyayı alıp geldim. Aşağıda dar bir oda verdiler. Üçümüz ve eşyamız odaya üst üste yığıldık. Halbuki ev dışardan görünüşe göre üç kat ve büyük bir şey. Zararı yok. Beyoğlu'ndan kurtulalım da, o elîm manzarayı görmiyeyim de... Üsküdar yine eskisi gibi. Yine bizim. Ecnebi asker nadir görülüyor. Hemen ev aramaya koştum. Yok. Misafir olduğu-

muz hane sahiplerinin suratı da müthiş. Ne yapayım? Henüz iki gün kalmıştık. Paşa bana "Evden git!" dedi. Adam bizi adamakıllı koğdu. Hiç utanmadı. **Raif'e** gittim. Bizi al dedim. Oraya taşındık. Zavallı maişetçe perişan halde. Ne ise yiyecek için ona para verdim. Memnunum. Evi Erenköyü'nde. Derken ona yakın birinin iki oda ve mutfaklı selâmlığını buldum. Hemen kiraladım. **İsmail Hakkı'nın** karısı karıma bir kere hoş geldiniz bile dememişti. Çok insaniyetsiz ve âdî insanlarmış...

Kiraladığımız eve taşındık. Taşındık ama ev tam tarkır. Hudut harici sürülürken bizim eşyayı **Necmeddin Molla** evinde saklamıştı. Bir kısmını da kardeşi **Esat Molla** Kızıltoprakta'ki evine götürmüştü. Hemen Kızıltoprak'a koştum. Bir karyolam, şilteleri, çarşaflar, iki büyük halı orada imiş. Haremi **Sadiye Hanım** bunları gösterdi. Gösterdikçe keyiflendim. Bu hanımdan Allah razı olsun. Aldıkları şeyleri iyi muhafaza etmiş. Tertemiz. Halıyı yere sermiş. İsabet etmiş. Sermese güve yerdi. Bir araba ile bunları naklettim. Akşama yerde halılar, karyola, yatak oldu. Keza birkaç perde oldu; fakat oturacak bir sandalya, mutfak takımı yok. Bu işler esnasında bazen canım ağzıma gelirdi. Ne hayat, ne belâlar! Neler çekiyoruz!... Bunlar hep başıma vatan, millet, doğruluk ile geldi... Öf! İllallah!...

Raif'den bir-iki tencere emanet aldık. Necmeddin **Molla'nın** evine gittim. **Necmeddin Molla** da Avrupaya kaçmış. Kızı **Bedriye Hanım** evde. Bana bir surat, bir hakaretâmiz cevap. Al, bundan da. Kendi kendime: "Yahu! Buna ne yaptık?..." dedim. "Eşyayı istiyorum" "Taş evde" dedi. Gittim. Bir şey yok. Halbuki şampanya kadehine kadar her şey vardı be. Hepsi uçmuş. Bahçede kanepe ve sandalye kırıkları gördüm. Baktım aralarında bizimkilerin enkazından da var; tanıdım. Anlaşıldı. Kullanmış kullanmışlar; kırıldıkça atmışlar. Vakıa **Necmeddin Mol-**

la benim eşyama muhtaç değil ama olmuş. **Bedriye** hanıma dedim: "Belki bilmiyorsunuz. Evdedir". "Yok", sonra "Ara!" dedi. Evin üç katını dolaştım; sağlam; kalmış bir masa, bir şezlong, birkaç koltuk buldum. Dedim. "İşte!". Yüklenip aşağıya indirdim, terledim ve bunaldım. **Ağası Ahmet Ağa** orada imiş; sordum. "Belki **Ali Paşa**'da olsa gerek" dedi. Hilâl-i Ahmer Reisi Sakızlı **Ali Paşa, Molla**'nın hısımıdır. Yanındaki evde oturuyormuş. Oraya gittim. Orada da bizim eşyadan birkiki asma lâmba, abajurlu ve sütun halinde lâmba ve emsali şeyler buldum. Söküp aldım. Kimse bir şey diyemedi. Eşkiya ev soyar gibi yerlerinden çıkarıyordum. Büfeler, yemek masası, yatak odasının meşe dolap, gece masası ve emsali yok. Tahkikat yaptım. Meğerse **Molla** Büyükada'da **Marko Paşa**'nın evini almıştı. Onları oraya götürmüş. Sonra evi eşyasiyle beraber **Karasu**'yu satmış. Bizim eşya da beraber gitmiş. Alâ... Birkiki soba ve emsali de bacanağı evine almış. O da gitti. Birkaç eşyayı da vapura gelip bu dar günümde beni evine kabul etmeyen kardeşim **Ahmed** alıp satmış, parasını yemiş. Kitaplarım sandıklar ile duruyor; memnun oldum. Fakat kilitleri kırık. İçinde kitap eksik. Meğerse onları da **Ahmed** adlı kardeşimiz alır, meselâ bir liralık kitabı iki kuruşa satar yermiş. Demek yağma Hasan'ın böreği. Hey gidi... Dünyada ne kardeş, ne de dost varmış!... Düşündüm. Bu eşyayı nasıl peydâ ettimdi?... Yavaş, yavaş, iğne ucu ile kuyu kazar gibi. Simdi hepsi heba olmuş. Bu da ne için? Millet için!... Yahu! Onun için hapis, sürgün, ölüm tehlikesi, idam, hakaret, memuriyetten koğulma, maişetten men, vatandan koğulma, hepsi. Üstüne hane eşyamız da gitti. Yegâne servetim idi. Hem şimdi acele lâzım. Uşak **Ahmed Ağa**'nın odasına girdim. Bir de baktım ki bizim meşe yazıhane **Ahmed Ağa**'da. Üzerinde oka-

dar yazılar yazdığım zavallı masam... Bir tarafı kırılmış, hem de uşak odasında... Mutfak takımından, sofra takımından hiçbir şey yok... Ele geçirdiklerimiz hem az, hem de kullana kullana köhne, bitmiş bir halde...

Ne ise ele geçirebildiklerimizi gönderdik. Yeni birkaç şey de aldık evi tekrar düzdük. Şimdiye kadar İstanbul'da bir ev yaptık, yıktık; Paris'de yaptık, yok pahasına sattık. Kahire'de bir, İskenderiye'de bir ev yaptık, bozduk. Şimdi İstanbul'da yeniden. Bu birkaç defa?... Bir ev düzmek bizim gibi hazır mirasa konmamışlar, namusla para kazananlar için ne güç şeydir?... Bir değil, sekiz yılda beş ev düzdük ve hepsi berhava oldu. Ankara'da, Sinop'da. Şimdi de Paris'de bir ev yaptım. Bakalım daha kaç tane yapacağız!...

Molla'ya pek kızdım. Adresini öğrenip bu hali ve kızının tavrını yazdım. Aynı zamanda kendisinden ikibin İngiliz lirası ödünç istedim. **Molla** cevap yazdı. "Benim yazıhane eşyası taş evdedir. Kızıma yazdım, istediğini al. Sana ikibin Türk lirası da eşyaya mukabil borcum olsun, fakat şimdi param yok. Sonra veririm" diyor.

Bende tufre fazladır. Eşyam böyle olmuş, ona ve kızına kızdım ya eşyasını tenezzül edip almadım. Zaman geçti. Biz İstanbul'dan Ankara'ya gittik. Ankara'dan İstanbul'a geldik. **Molla** benimle barışmak için haber gönderdi. Barışmadım, nihayet barıştık. Sonra kızı fazla hasta oldu. Yine ben imdadına yetiştim. Boşuna ameliyat yapacak'ardı. Mani oldum, iyi oldu. Sanki böyle şey olmamış gibi nazikâne muamele ettim. O da bu sefer nazikti, fakat benim içimi sor...

Artık yerleştim. Şimdi nasıl bir hizmet edebilirdim, onu düşünüyorum. Vaziyeti tetkike başladım. Hergün İstanbul'a iniyorum. Türlü cemiyetler var. **Câmi** ve emsali bir fırka yapmışlar, adı Millî Ahrar. Göz hekimi **Esat Paşa** bir fırka yapmış, adı Millî Kongre İzmir Müdafaa-yı

Hukuk cemiyeti var. **Ferit** ve **İsmail Hakkı Paşa**'lar Sulh ve Selâmet adında bir fırka yapmışlar. Hürriyet ve İtilâfçılar yeniden türemiş ve üremişler. İngiliz Muhipler Cemiyeti adında bir cemiyet teşekkül etmiş. Bu cemiyet İngiliz âleti. **Refik Halit**, Posta Müdir-i Umûmisi olmuş. Gazetelere, heryere, bu cemiyetlerin bir kısmına başvuruyorum. Vaziyeti öğrendim: Herşey İngilizlerin pençesi altında. Hürriyet ve İtilâf onların âleti. **Refik Halit** de öyle. **Bu çocuğu pek severdim**; soğumaya başladım. **Ali Kemal** Sabah gazetesinin başında. Her fırka beni kendisine almak teklifinde bulundu. Hiç birine girmedim. Millî Ahrar fırkasını millî düşünür buldum. **Esat Paşa**'nın teşkilâtı daha millî idi. Ve çok neşriyat yapıyor, büyük bir millî gayret gösteriyordu. Meselâ Trakya nüfusu ve haritasını neşredip Türk hakkını isbat ediyordu. Bunları Türkçe ve Fransızca yapıyordu. Hoşuma gitti. Onlara yardıma başladım. Bilhassa İzmir Müdafaa-yı Hukukuna devam ettim ve onlarla çalıştım. Türkocağını İngiliz'ler mahv haline koymuşlar. Hiç meydana bile çıkamıyorlar. Eşyalarına varıncaya kadar müsadere etmişler. İttihatçılar kaçmış, kalan ikinci derece unsurlar sinmiş. **Falih Rıfkı, Necmeddin Sadık, Yakup Kadri, Hamdullah Suphi** gibi İttihatçıların en meddahları ve nimet dîdeleri bile İttihatçılar aleyhine ateş püskürerek yazı yazmışlar ve yazıyorlar. Dünya bu. Düşmez bir tek dostun bile yoktur. Halk da, herkes aleyhlerinde. İttihatçıların işi bitmiş.

Hürriyet ve İtilâfı vaktiyle boğazlayıp öldürmüştük. Klik takımı Mısır'da bunu diriltmek istediler. Olmadı; fakat şimdi burada hortlamış. Memlekete fena zararı oluyor. Tamamiyle İngilizlere aletlik ediyorlar. Pek muzır bir haldeler. Bunları imha etmek lâzım. Yine Hürriyet ve İtilâfın başında **Gümülcineli ,Sadık, Mustafa Sabri** mel'unları. Konyalı **Zeynelâbidin** de çok nüfuzlu.

Sinop'a bir seyahat yaptım. Köylerde, şehirlerde ka-

dın, çocuk dolu; erkek az. O da ihtiyar ve çocuk. Bu derhal göze çarpıyor. Fakirlik müthiş. Anadoluda halk bitmiş, perişan. Harbi Umûmî erkekleri kırmış, geçirmiş. Trabzon ve Erzurum kaynıyor. Bu taraf ahalisi oraların Ermenilere verileceğinden müthiş bir telâş içinde. Kongreler yapmışlar, yapıyorlar; imdat ümidi ile temasa giriyorlar. Rusya'da Bolşeviklik evcibalâsında. İzmir tarafında **Demirci Efe** dağa çıkmış, fırsat buldukça Yunan müfrezelerini vuruyor. Balıkesir, Uşak, bütün buralar ahalisi birçok Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri yapmışlar; asker, para topluyorlar. Yunan'a karşı müdafaa tertibatı alıyorlar. Adana ahalisi, Ermenilerden canları yanmış, bilhassa İskenderun civarı kahraman Türklerin yardımıyla Fransızlara isyan ettiler. Dağlara çekildiler. Müdafaaya hazırlanıyorlar. Ayıntab taraflarında Fransız ile çarpışıyor. İstanbul'da İngilizler Türk'lere fena muamele ediyorlar. Bu hususta kullandıkları adamlar Rum, Ermeni ve Yahudi. Zavallı Türkler oskakta tahkîr, hapsedilmek üzere götürülmek ve herşeyi görüyorlar. Gece yarıları Türk evleri basılıyor. Kapıyı açmazlarsa baltayla kırıp giriyor, soyuyor, döküyor, götürüp hapsediyorlar. Mısırdaki harbi umumide kullandıkları alçak Türkleri, hep İstanbul'a getirmişler. Onlar faliyette. Daha da yüzlerce alçak Türk bulmuşlar. Kullanıyorlar. Fransızlar, İtalyanlar fena bir şey yapmıyor. Bilâkis Fransızlar el altından Türklere yardım ediyorlar.

Ortada vatan endişesinde birtakım münevverler var. Evvelce söylediğim birkaç cemiyeti teşkil eden bunlar iki takım olmuşlar. Bir kısmı herşeyden ümidi kesmiş bari Amerika mandası altına girelim de kurtulalım diyorlar. **İsmet (Paşa)** da bu fikirde. Galiba **Halide Edip** Hanım'da **İsmet**'in bunu ispat eden bir mektubu da var. **Mustafa Kemâl** manda isteyenlere ve bu meyanda **Halide** ile **Adnan**'a da nutkunda pek kızıyor ama **İsmet**'e birşey demi-

yor. Halbuki işi biliyor da. Bir kısmı mandayı kabul etmeyip istiklâl istiyor. **Ali Kemal** ve emsâli ise "İngilizler ne derse yapalım. Ancak böyle istiklâl alabiliriz. Yoksa isyanla filân olmaz" diyorlar. Bu sebeple **Damat Ferit Paşa** ile beraber İzmir, Adana kıyamları, Erzurum hareketlerini bizzat bastırmaya çalışıyorlar. Bu fikir elbet doğru değildi. Siyasette merhamet olur mu? Bu iş aslanın avını pençesine almasına benzer. Av yalvaracak ve kalbini yiyeceğim göğsünü tut diyen aslana kımıldamadan göğsünü tutacak. Aslan onu bırakacak?!.. Devletlerin istiklâlleri sade kuvvetlerine tabidir. Bunu **Ali Kemâl** bilmiyordu. Bilmiyor idiyse pek ahmak idi. Veya samîmi değil, böyle bir vesile gösteriyordu. O halde **Ali Kemâl** ve İtilâfçılar kâmilen ve âşikâr vatan haini idiler. İtilâfçıların içinde bir aklı başında adam da yok. Derme çatma şeyler. Yine **Sadık** aptalı, Harbi Umumide İngiliz, Fransız, Yunan olmak üzere üç yerden birden maaş alıp vatanı aleyhine çalışan **Gümülcineli,** dünyadan bîhaber **Zeynel Abidin,** Softa **Mustafa Sabri** emsâli yobazlar başladılar.

Birçok gazete de çıkıyor. Meselâ **Rauf Ahmet** tarafından bir gazete çıkarılıyor. O mandacıların başı.

Vaziyet böyle. Öğrendik. Şimdi harekete geçiyorum. Bunun da ilk hamlesi neşriyat. İkdam'da makaleler yazmaya başladım. İttihatçılar bitmiş ama yine memlekette canlı unsur bunlar. Evet çok kabahatli ve mesuller; fakat öyle bir zamandayız ki, her vatan ferdi birleşmelidir. Memleket gidiyor. Yüce ve ilâhi bir gayret ve ittifak lâzım. İttihatçıların lehinde yazmaya. bunların ve herkesin birbiriyle birleşmesini tavsiyeye başladım. Ekvam namında bir gazete çıkardım. Yine aynı mevzu. Programım: Yüce ve mukaddes ittifak ve gayret. Baktım Çerkeslerde kaynaşma başlamış. Türk aleyhindeler ve istiklâl istiyorlar. Çerkeslerin menşeine, hayatına ve bize ne surette geldiklerine, evimize misafir olduklarına dair yazdım.

Dâvalarının çürüklüğünü, haksızlığını ispat ettim. Birgün "**Fetgeri**" adında bir Çerkes gazete idarehanesine gelip beni ölüm ile tehdit etti. Herife iyi bir küfredip "Hadi yap!" dedim ve koğdum. Gitti ve bitti. Galiba, adına bakılırsa bu adam halis Çerkes de değildi. Bu ad **Fatih Giray**'dan bozulma olsa gerektir. Kırım Rusların eline geçince birçok Kırım Türk ve Tatarları Çerkeslerin içine kaçmışlardı. Bu da böyle bir âileden olsa gerek. Böylelerine ben Rusyada tesadüf ettim. Çerkesleşmişler ama bu hicret ve asıllarını hâlâ biliyorlar.

Asıl iş itilâfçılara bir mühim darbe indirmek. Bu da Paris'te yazdığım eserle tamamile olur. Akşam gazetesinde İngiliz **Rifat** vardı. Ona Hürriyet ve İtilâfın iç yüzünü yazdığımı ve neşretmesini söyledim. "Sakın başka gazeteye verme!" dedi. Çünkü gazetelerini çok sattıracak bir şey. Akşam gazetesi sahipleri "Makale makale neşredeceğiz, her makaleye beş lira vereceğiz" dediler. O vakit bu eseri neşretmek pek belâlı ve felâketli bir işti. İtilâf hortlağının, İstanbul'u işgal eden devletlerin pençesi altında yız. Zararı yok. Bazı sade diller itilâfçılara kapılıyor. Milleti ikaz lâzım. O da bu eserle olacak. Akşamda bu eseri neşrettim. Yüz lira kadar para aldım. Sonra ben Ankara'da iken **Ali Kemal** bu eseri İttihatçılardan Yirmi Beş Bin lira alarak yazdığımı yazmıştır. Eser nice zaman evvel Paris'te yazılmış, hepsi bana Yüz lira bir de kitap halinde basılmak gibi bir kâr getirmiştir.

Bu neşriyat bu melun teşekküle öldürücü bir darbe oldu. Bahusus bunun bu fırkayı yapan bir adam olan benim ağzımdan çıkması, **Sadık** ve emsâlinin yaptıklarının ve mahiyetlerinin izahı bunların işlerini bitirdi. Herkes kendilerini bıraktılar. Yine beş - on kişiye münhasır kaldılar. Eser her tarafta okundu, büyük bir tesir yaptı. Sonra bana söylediklerine göre eseri Erzurum'da **Kâzım Karabekir**: "Umulmadık bir darbe. İtilâfçıların bel kemiğini kırmış

tır." demiş. Sahiden böyle oldu. Neticeyi gördüğüm vakit pek büyük bir keyif duydum.

Şimdi bu klik şiddetle aleyhime kalktı. Yine Mısır'daki gibi aynı nakarat: Rıza Nur İttihatçıdır; fakat bu sefer delilleri de var. Çünkü İttihatçıların lehlerine herkesin ve onların birleşip bir vücut yapmasına dair yazılar yazdım. Hadi İngilizlere jurnal. İtilâfçılar, tevkif için bir İttihatçı listesi tertip etmişler. Benim adımı da listeye koymuşlar. Liste Refik Halid'de imiş haber aldım. Refik'i buldum. Sordum. İtiraf etti. Listeyi görmek istedim göstermedi. "Eh ne yapalım? Olacağın önüne durulmaz" dedim.

İttihatçıların Tal'ât, Enver gibileri kaçmış, diğer ileri gelenlerinden elli kadar İttihatçıyı İngilizler Malta'ya götürmüş, hapsetmişler. Bu sefer ikinci derecedeki İttihatçıları da toplatmak için İtilâfçılar uğraşıyorlardı. İttihatçıların mütareke ile yeniden teşkil ettikleri Teceddüd Fırkası da mahvolmuştu.

Dünya ne dünyadır?!... İttihatçılardan benim kadar çeken, zarar gören olmadı. Onlar bana vatan haini dediler. Hapishanelere soktular. Zaman oldu, fena hareketlerinin cezasını gördüler; mahvoldular. Herkes aleyhlerinde millet kendilerinden nefret ediyor ve bu nefret umûmî ve haklı. Bu vaziyette şimdi Rıza Nur onları müdafaa ediyor. Kuvvetli iken onlarla vuruşmuş, kendi mağlup ve perişan olmuş; zayıf olduklarını bu zamanda onların müdafii. Ne yapalım? Mesele şahsî değil ki, vatanî. Evvelki de, şimdiki de vatanî. Eski başımızın belâlarının müdafaası, başımıza belâ getirecek ama vatan menfaati böyle istiyor. Herşey unutulmalı. Herkes birleşmeli. Yoksa akıbet vahimdir. Bir bunda ümid var.

Neyse hükûmet de Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa, Salih Paşa ve emsâli gibi İtilâf Fırkası ile münasebeti olmayan namuslu ellere geçti. Bu da millet hesabına bir kârdı. Bana da birşey olmadı.

İttihatçılar ilk Meşrutiyet meclisinin sonunda 35. maddeyi nasıl tadil ederken onlara: "Bu iki yüzlü kılıçtır. Bugün bizi, yarın sizi keser" demiştim. Dediğim şimdi ikinci defa oldu. Halâskârlar meselesinde hükûmete gelen **Gazi Muhtar** kabinesi İttihatçıların baştan aşağı istisnasız kendi malları ve kuklaları olan Meclis-i Mebusanı bu madde ile beş dakika'da kürsüde iradeyi okuyarak kesmiş, öldürmüştü. Bu sefer de Dahiliye Nazırı **Mustafa Arif Bey** kürsüde fesih iradesini okuyup İttihatçı meclisini beş dakikada kesip doğramış idiler. Onlar aylarla çalışarak örsde döğüp yaptıkları ve gayet iyi su verdikleri kılıçlarıyla bizi bir defa doğradılar, kendileri iki defa doğrandılar...

Harbi Umûmiden beri gelen Meclisi Mebusan artık yoktu. **Ali Rıza Paşa** kabinesi yeniden intihabat yapmıya teşebbüs etti.

Tevfik Paşa kabinesinden oldu. Birgün sabaha karşı karanlıkta mahut **Zeki'den** bir telgraf aldım. "Telgrafı alır almaz Harbiye Nezaretine gel! Harbiye Nazırı sizi görmek istiyor" diyor. **Zeki** şimdi İstanbul Merkez Kumandanı. Harbiye Nazırı da **Süleyman Şefik Paşa** "Nedir?" diye merak ettim ve şafakla yola çıktım. **Zeki**'yi buldum. **Süleyman Şefik**'in odasına girdik. **Zeki** gitti. Harbiye Nezaretinde mükellef salonlar varmış. Bilmezdim. **Süleyman Şefik** dedi ki: "Herkes servet yapıyor. Biz böyle duruyoruz. Vakıa size küçük ama İstanbul Polis Müdürlüğünü kabul ediniz. Varidatlı bir memuriyettir. Ortaklaşa -servetimizi yapalım". Birden alıklaştım. İrtikâp ve hırsızlık teklifinin bu kadar da açık ve damdan düşercesine yapılabildiğini hiç zannetmezdim. Herif mukaddimeye bile lüzum görmemişti. Fena halde offonré oldum. Sert bir tavırla "Ben bu işin ehli değilim. Yanlış kapı çaldınız" dedim. Kalkıp oradan çıktım. Baka kaldı...

İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine yardım ediyo-

rum. Sık sık gidiyorum. Bunlara hizmeti hepsinden faydalı buluyorum. Bunlar Yunan işgali üzerine İzmirden kaçan gençlerdir. **Demirci Efe** ve diğer teşkilât ile münasebetteler. İzmir işgalini protesto için miting yapmak istiyorlar. Hükûmet izin vermiyor. Korkuyor. Tabii İngiliz ler de muhalif. Hükûmete gittim. Uğraştım. Sultanahmet camiinin içinde yapılmasına müsaade verebildiler. Cemiyete **Hamdullah Suphi** de ara sıra geliyordu. Ben, o, camide birer nutuk verdik. Cami hınca hınç dolmuştu. Mitingin protesto kararı yazıldı. Gazetelerle ilân edildi.

Bir müddet sonra bir daha yaptık. Bu sefer Sultanahmet meydanında yapılmasına müsaade alabildik. Bana bu müsaadeyi **Salih Paşa** vermiştir. Bu meydan, Ayasofya Meydanı hınca hınç dolu idi. **Nakiye Hanım**, ben, **Hamdullah** nutuk söyledik. Bu miting çok tehlikeli idi. Kimse farkında değildi; benim içim oynuyordu. Birtakım canların gitmesine, fena akıbetlere sebep olabilirdi. Aynı zamanda millette hayat olduğunu göstermek, millete gayret vermek itilâf devletleri üzerine lehimize bir tesir yapmak gibi menfaatleri de vardı. Bunun için yapıyorduk.

Ben İngiliz politikasını tetkik etmiş bir adamım. Hind, bilhassa Mısır'da buraların tarihlerinin tetkiki sayesinde nasıl hareket ederler biliyorum. Hele Mısır'da vakaların birkaçında bulundum da. Böyle miting olursa âlâ, olmazsa İngilizler kendileri el altından yaptırırlar. Sonra kalabalığın arasına silâhlı birkaç adam korlar. Bunlar bir aralık silâh patlatırlar. Ahaliden de silâh atan olur. İngiliz askeri gelir; isyan bastırıyorum diye halkı kırar. Mısır'da mütareke iptidasında son vak'ada böyle Ermenileri silânlandırıp bir facia ihdas etmişlerdi. Ya burada da yaparlarsa. Herkes korkar, dağılır diye bunu kimseye de söyleyemedim. Nutkumda İzmir'i Türkiye'nin hiçbir yerini vermiyeceğimizi, bunları almak için bu milletin bütün etrafını öldürürp naaşları üzerinden geçmek lâzım geldi-

ğini, istiklâlimize behemehal malik olacağımızı söyledim. Gazeteler bu nutukları yazdılar.

Gazeteler İngiliz hizmetinde bulunan Ermeni memurlar tarafından sansür ediliyordu. Sansür bu aralık biraz gevşemişti. Bu yazılar neşredildi. Şükür bir arıza da çıkmadı.

Bir gün **Câmi**'nin ve arkadaşlarının fırkasındayım. Oraya **Hamdullah Suphi** ile **Yusuf Akçura** geldi. **Cami**'ye "Sizinle mühim bir iş için hususi görüşmek istiyoruz" dediler. Demek benim yanımda istemiyorlar. "Ben çıkayım" dedim. **Cami** ve arkadaşları "**Rıza Nur** yabancı değil. Buyurun" dediler. **Hamdullah** dedi ki: "İntihab yapılacak. Türkocağı ile fırkanız beraber çalışalım. Ocaktan bizim ikimizin mebus olmasına çalışın. Biz de sizin namzetler için çalışalım". Görüştüler. Tabii ben bir şey demedim. Sonunda benim de fikrimi sordular. Ben bu iki adama şu nasihati verdim: "Teklifinizi işittiğim vakit bende büyük bir ızdırap hâsıl oldu. Siz Türkocağını siyasete bulaştırmak istiyorsunuz. Sırf kendi şahıslarınız mebus olsun diye bu ocağı âlet ediyorsunuz. Bunu İttihatçılar zamanında da yaptınız. İşte bu hale koydunuz. Perişan. Bu günahtır. Bu ocağı siyasetten uzak tutunuz! Ocak siyasete yani İttihatçıların âleti olmak dolayısiyle bugün ne hale girdi bir bakın!... Onun mukaddes bir vazifesi var: O da harsî ve ilmîdir. O bu vazifede kalsın".

Bu ocağı tıbbiye talebesi teşkil etmiştir. O vakit tıbbiyeliler **Hamdullah'a** ocağa girmeyi teklif ettiler. Benim anam Çerkes diyerek girmedi. Sonra baktı ki, orada ekmek var, girdi. Haydi ocağı İttihatçılara âlet etti. Bu sebepten ocak büyük bir darbe yedi. Bugün mahvolmuş bir haldedir. Şimdi yine siyasete âlet ediyor. Bitmedi mi? Hem de zavallı cemiyetin ne canı kaldı?!...

Hiç cevap yok. Fakat **Hamdullah** da **Akçura** da somurttular. Bu adamlar benimle konuşurlar falan ama

hâlâ sevemezler. Fırsat buldukça aleyhimdedirler. Yazık şimdi de ocağı **Mustafa Kemal**'e âlet etmişlerdir. Birgün ocak bunun darbesini de yiyecektir. Bundan korkarım. Bu adamlar müthiş şey!... Bu ocağı babalarından miras mâlikâneleri gibi sırf şahsî menfaatleri için kullanıp durmaktadırlar. Yazık bu milletin gençleri de, münevverleri de bu denaete ses çıkarıp mani olamıyorlar...

Ne ise bu teklif suya düştü. Ama şu adamların ocağı sırf kendi şahsî menfaatlerine nasıl âlet ettiklerini gözümle gördüm.

Hükümet her tarafa intihap emirleri verdi. İntihaba hazırlanılıyor. **Mustafa Kemal** de bir müddet evvel Anadolu'ya gitmiş. Erzurum'un son Kongre'sine yetişmiş, ne yapıp yapmış, **âzanın muhalefetine** rağmen kongreye, reis olup **Sivas'a dönmüş. Oradan vâlileri** elde etmeğe, intihabı kendi isteğine göre yapmağa çalışıyor.

Harbi Umumî **vak'aları herkesin** ağzında. Müthiş hikâyeler. Çanakkale'de çok askerimiz kırılmış. Bunlar ekseriyetle münevver gençler imiş. Harp münevverleri kırmış. **Enver** büyük nüfuzla Harbiye Nazırlığı etmiş, bol paralar sarfetmiş ve irtikâp yapmış. Levazım Reisi **Topal İsmail Hakkı** milyonlar çalmış, türlü harp zenginleri türemiş. Bunlardan **Bayramzade** Avusturya'lı bir karının sigarasını bin liralık banknot yakarak onunla yakarmış. **Enver** Sarıkamış cephesine gidip kumandan ve erkânı harbiyenin itirazına rağmen kumandayı kendi alıp askeri hücum ettirmiş. Yüzbin kişi Soğanlı Dağ'da karda donup ölmüş, kendisi tek başına kaçmış. Bu asker en güzide asker imiş. Başka millette olsa bu **Enver**'i asarlardı. Kimse sormamış bile. **Mustafa Kemal** Şark cephesinde, sonra Gazze cephesinde mağlup olmuş. **Fakat** Anafarta'da İngilizleri mağlûp etmiş. **Vehip Paşa,** Şark Cephesinde müthiş irtikâbât yapmış. Halk açlıktan ve sarî hastalıklardan milyonlarla kırılmış. İşin fena olacağını anlayanlar olmuş.

Meselâ Miralay **Yakub Cemil, Enver**'i vurup sulh-ü münferit yapmak istemiş. **Enver** onu idam etmiş. Hakikaten bu sülh ü münferit işi pek mühimdir. İngilizler de istiyorlarmış ve hükûmetimize türlü vasıtalarla birçok müracaat etmişler. **Enver** kabul etmemiş. Hakikaten Mısırda da, **General Dides** vasıtasiyle, beni İzmir'e vali **Rahmi**ye bu teklifi yapmak üzere göndereceklerini bana teklif ettiler di. Kabul etmedimdi.

İntihap için ben de Sinop'a gidiyorum. Miralay Zeki bana geldi. "Beni de mebus yaptır" dedi. Adamda iyi surat var. Mısır'da hapishaneden çıkardık. Çıkar çıkmaz ne dediğini de unutmuş galiba!... Bu da bir şey değil. Adamda mebus olacak ne malûmat, ne zekâ, ne de iyi bir mazi var. Dedim: "Ben yapamam". Dedi: "Yaparsın". "Elimden gelmez" dedim, dayandım. Dedi: "Benim Sinop'tan aldığım haberler var. Ahali seni yapacak. İkinci mebus da sen kimi istersen o olacaktır." "Yanlış vardır. Böyle şey olmaz. Ben karışmam. Kimi isterlerse onu yapsınlar" dedim. "Giderken bana da haber ver. Beraber gideceğim" dedi. Al belâyı!... "Pekiyi, gel!" dedim. Ama niyetim haber vermeden gideceğim. Bir müddet sonra hazırlandım. Vapura bindim. İki saat sonra baktım ki **Zeki** de geldi. Meğerse Sinop'a vapur kalkacağı günler vapura bekçi koymuş. Beni görünce gidip haber vermişler. Mülevves bir yük sırtımıza bindi. Sinop'a vardık.

Halk beni her gittikçe kayıkları bayraklar, gece ise fenerler ile donatır. Bir kısmı kayıklarla vapura gelir. Bir çoğu rıhtıma yığılır, silâh ve fişek atarak karşılardı. Gerze'de de böyle yaparlardı. Hattâ 31 Mart Vak'ası telâketinden, Cemiyeti Hafiye felâketinden sonra da yine korkmayıp böyle karşılamışlardı. Ben de henüz hapishaneden çıkmama rağmen onlara hükûmetin haksızlıklarını dair konferanslar vermiştim. Hükûmet bu hususta valiye emirler verirdi. Fakat mutasarrıf bu konferanslarıma ma-

ni olamazdı. İttihatçılar aleyhine âdeta ağzıma geleni söy-
rdim. Bu sefer de daha büyük bir istikbal ile karşıladı-
lar. Kamburum Zeki de sırtımdan ayrılmıyor.

Doğru anamın mezarına gittim. Uzun uzun ağladım. İnsan ağlamağa başlarken sanki hiç durmıyacak, ölünce-ye kadar bir iştiha ile başlar, ağlar ama sonra geçiyor. Geçti. Döndüm. Eşrafla görüştüm. İntihap tertibatını al-dık. Ayancık'a, Boyabat'a, Gerze'ye lâzım gelenlere mektuplar yazdık.

Rasim Bey Çerkesleri sevmezdi. Nasılsa ikna etmişler, Rasim bana: "Yanına Zeki'yi arkadaş vereceğiz" dedi. Zeki'yi ömründe görmemişti. Zeki Sinop'tan çocukluğunda çıkmış, bir daha Sinop'a gitmemiş. Miralay diye birşey zannediyor. Anlattım. Ve "Doğru bir iş değildir" dedim. Düşündü, "Bir defa söz verdim" dedi. Rasim Bey'i çok severdim. Hukukumuz eski. Zavallı İttihatçılardan çok çekti. Mert adam. Hem de nüfuzlu. Hem de dedi ki: "Mütarekeden beri Sinop dağları Çerkes eşkiyası ile doldu. Zeki'yi yapmazsak bu eşkiya aleyhimize çalışır, Türk köylüler bunlardan tir tir titriyor, muvaffak olamayız." İşte bu zarurî bir sebeptir. Kabulden başka çare yoktur, "Pekiyi" dedim.

Beş-altı babayiğit Türk, bey-altı Çerkes aldım. Zeki, ben, hepimiz silâhlandık. Atlara bindik. İntihap seyahatine çıktık. Bu seyahatı on-onbeş makale halinde İstanbul'a avdetimde Akşam gazetesinde neşrettim. Kupürleri Sinop'ta kütüphanemdedir. İçinde harsî ve türlü orijinal malûmat da vardır. Bunlardan yalnız bir makaleyi neşretmedim. Bu da İntihapta ... . yaptığı yolsuzluklardır. "Şu adam millî kıyamın başına geçti. Bunun kötülüğünü yazmak millî kıyama zarardır" dedim, neşretmedim. Yoksa çok meraklı ve dikkate şayan bir makale idi. Bu da Sinop'ta duruyor.

Her tarafı dolaştık. Gittiğim yerlerde de hastalar

üşüştüler. Baktım. Ameliyat yaptım. Nutuklar verdim. İlk Boyabat'da nutuk verdim. Arkamdan **Zeki** de söylemek istedi. "Söyleme!" desem çekemiyor zannedecek aptal adam. Dedim: "Cevherini göstersin!". Gösterdi. Halk o nutuk söylerken o esnada aleyhine söylediler. Bağırarak hakaret ettiler. Kendi de kaş yapayım derken göz çıkardığını anladı. Bir daha ağzını açmamasını, hattâ âli konuşmalarda bile söze karışmamasını söyledim. Kemal-i itaatla kabul etti. Ve dedi ki: "Benim işim değil. Anladım. Sade ben sana jandarmayım. Onun için mebus oluyorum. Sen ne yaparsan ben arkandan geleceğim". İyi. Sinop'da sonra ahali de buna bana itaat etmesini söylediler ve yemin ettirdiler. Ayancık'a vardık. Ben nutuk söyledim. O söylemedi; fakat müntehib-i sanîlerle konuşmuş. Oranın en ileri gelen eşrafından **Şükrüzade Mithat Bey'in** evinde misafiriz. **Mithat** beni bir odaya çekti ve: "Sana hepimiz reyimizi vereceğiz; fakat bu herif **(Zeki)** hezâ ahmak. Böyle mebus olur mu? Bize vebaldir. Buna rey veremeyiz" dedi. Anan yahşî, baban yahşî diye nice uğraşmadan sonra "Sen verme; fakat verenlere mani olma" dedim. "Güzel hatırın için karışmam. Kimseye mani olmam; fakat ben vermem. Sen de buna razı ol!" dedi. Razı oldum. Sinop'a dönüyoruz. Yanımızda Çerkes **Ömer Efendizade İzzet Bey** de var. Bilbedon (Kocayemiş) ormanı içinden geçiyoruz. Meyveler olmuş, ben at üstünde hem gidiyorum, hem toplayıp yiyorum. Yanımdakiler "Bu adamı tutar, çok yeme!" diyorlar. Çok seviyorum ve dinlemeyip yiyorum. Bir şey oldu. Bir aralık **İzzet** atını sürdü, yanıma geldi, dedi ki: "Biz bu **Zeki'yi** bir şey zannediyorduk. Büyük bir ahmakmış be. Bunu nasıl mebus yapacağız; vallahi günahtır". İyi anlamış; fakat ne diyeyim, oldu bir kere.

Sinop'a geldik. Ayancık bütün reylerini bana, **Yusuf Kemal** ile beraber vermiş, **Zeki'nin** bir tane eksik. Demek

Mithat'ın reyi. **Mithat** bu sözü ve hareketiyle bende kendisine büyük bir muhabbet peyda etti. Takdir ettim. Ve millet bütün böyle olsa kurtulur dedim. Boyabat **Yusuf Kemal'e**, bana yarıdan ziyade rey vermiş, **Zeki'nin** yalnız üç tane. Diğerlerini üçer, dörder bir çok adamlara dağıtmış. Gerze tam olarak reylerini ikimize ve **Yusuf Kemal'e vermiş.**

İntihap hazırlıkları esnasında büyük bir müşkilât çıktı. **Mustafa Kemal** beni ve **Zeki'yi** istemiyor. Yerimize Malta'dan olan **Fethi** ile bir başkasını koymuş. Kastamonu vali vekili **Kör Ferit, Osman Bey** adında biri de Kastamonu'da kumandan. İkisi de **Mustafa Kemal'in** adamı. Sinop Mutasarrıfı bizimle beraber. Sinop o vakit Kastamonu vilâyetinin bir sancağı. **Kör Ferit** mutasarrıfı müthiş sıkıştırıyor, tehdit ediyor. Mutasarrıf korkuyor; fakat işlerden gizlice bizi haberdar ediyor. Ne leh ve ne aleyhe karışmıyor. Alâ. Bize kâfi.

Sinop'ta Kastamonu'lu bir binbaşı şube reisi var. Bu adam **Osman Bey'in** adamı. Şiddetle aleyhime çalışıyor. Ben İstanbul'dan iken intihap meselesi henüz ortada yok iken Anadolu'ya geçmiye niyet etmiştim; fakat korkuyordum. Çünkü **Ali Kemal** ve emsali Anadolu kıyamının İttihatçı kıyamı olduğunu yazıyorlardı ve bunu mesned yapıp üzerinde işliyorlardı. Herkes gibi ben de buna inanıyordum. Diyorum ki: "Ya İttihatçılar bana bir şey yaparlarsa, ya yine bunları mevkie getirmiye çalışmış olursak. Ahmaklık, cinayet". Yine buna rağmen nihayet Sivas'a **Mustafa Kemal'e** müracaat etmiş, bir cevap alamamıştım. Demek **Mustafa Kemal** beni Anadolu'ya istemiyor. Şimdi intihapta da görülüyor. İstanbul'da Dahiliye Nazırı Damat **Şerif Paşa** idi. Bu adam okumuş, terbiyeli biridir. Ona şikayet ettim. O da mutasarrıfa yazmış, "İntihabı serbest bırakınız. Müdahale etmeyiniz" demiş. Samsun'da **Deli Hamid** mutasarrıf idi. **Mustafa Kemal** ile te-

masta ve arası iyi idi. Ona da şikâyet ettim. O da **Mustafa Kemal**'e yazmış. Bunlar para etmiyordu. **Kör Ferit** ile **Osman** ellerinden geleni yapıyorlardı. Sinop'da dağ-taş eşkiya idi. Şube reisi bakmış ki intihapta zerre kadar istediğini yaptıramıyor, eşkiyayı af vadi ile toplamış. İntihap günü Büyük Cami önünden eve doğru gidiyorum. Kale kapısı tarafından bir dehşetli at nalları şakırtısı geliyor. Dört nala geliyorlar. Yanımdan doğru hükûmete gidiyorlar. Baktım şube reisi önde, arkasında seksen kadar insan. Eve vardım. Eşraftan ve çok sevdiğim **Dizdarzade Hakkı Efendi** acele bize geldi. Telâş içinde. Dedi ki: "Şube reisi eşkiyayı toplamış. Şehri bastı. İntihabı istediği gibi yaptıracakmış. Bağırarak söylüyormuş. Yoksa kan gövdeyi götürecek" diyormuş. Dedim: "**Hakkı Efendi** korkma! Bu eşkiyayı siz tanımaz mısınız?" "Ben onbeş, yirmisini tanırım" dedi. "Pekiyi diğer eşraf da başkalarını tanımazlar mı?" dedim. "Tanırlar', dedi. "Öyle ise galebe bizimdir. Biz yerliyiz. Eşkiya bizi daha ziyade dinler. Hemen her biriniz gidip eşkiyadan bildiklerinizi bulun hali anlatın. Kandırın. Onlar da diğerlerini kandırır. İş biter". Gitti. Ben de **Rasim Bey**'e gittim. Konuştuk. Öyle yapıldı. Eşkiya bir saatte bizim oldu. Şube reisini terk ettiler. Adamın ağzı açıkta kaldı. Eh, kendi kabahati. Dirayetli değilmiş... İsyanlar, baskınlar, harpler ve emsali manevî hamle ile olur. Kafaları doldurur, kirişlerini kurarsın. Öyle saldırırsın. Eğer bunu bırakır da hamle geçerse veya muarızınla görüşürse kuvvet elinden çıkar. Zavallı bunu bilmiyormuş. Sinop da reylerini kâmilen bize verdi. Mebus olduk. Arası birkaç gün geçti. Sivas'dan **Mustafa Kemal** bir telgrafla beni Sivas'a dâvet ediyor. Bükemediğin eli öp dedikleri budur. Artık gidermiyim ya. Cevap bile vermedim. Gitmekte belki hayat tehlikesi bile var. İstanbul'a gittik.

Meclis açıldı, **Kara Vasıf, Rauf, Cami, Yusuf Kemal,**

Adnan, **Celâl Arif** de mebus. **Kara Vasıf**'ın Karakol adında bir cemiyet ve teşkilâtı var. Anadolu'ya adam kaçırıyorlar. **Rauf**'la ikisi Anadolu'nun mümessili olarak tanınıyor. Meclis açılacağı vakit bir hadise çıktı. Küşattan az evvel **Mustafa Kemal** Ordu Kumandanı **Ali Fuad**'ın himayesi ile Ankaraya gelmiş, kendisini Ankara'dan mebus yaptırmıştı. **Mustafa Kemal** "Meclis İstanbul'da değil Anadolu'da açılsın" dedi. Bir taraftan bunda hakkı vardı. İstanbul hükümeti buna muarız oldu. Hiç bir mebus ve millet de bunu istemedi. **Rauf** ve **Kara Vasıf** da İstanbul taraftarı idiler. **Mustafa Kemal** o hacimce müstesna nutkunda diyor ki: "Ben âkıbeti görmüştüm. İstanbul'da meclisi İngilizlerin basacakları şüphesizdi. Bu sebeple meclisi Anadolu'da istedim." Fakat bu sözünü tamamiyle cerh eden bir vak'a var. Onun zoru bu değil, uzağı gördüğünden hiç değil, sırf şahsı için imiş, meclisi pençesine almak istiyormuş. Çünkü buna muvaffak olamayınca "Beni reis intihap edeceksiniz" dedi ve artık bunu tutturdu. Böylesi de enderdir. Kendisine kendi mevki istiyor. Ben ömrümde kendim için bir şey isteyememişimdir. Bil'akis verince istiğna gösterirdim. Derken İstanbul'a gelmeğe kalktı. İzmit'e kadar da geldi. Hep telâş ettik. Çünkü bu adamı şu hırs delirtir de geliverirse İngilizler yakalarlar. Millî hareketin başına geçti. Bu suretle millî kıyama müdhiş bir darbe olur. **Doktor Adnan** ve biri daha (Galiba **Rauf'tu**) gidip buna vaziyeti ve âkıbetin fenalığını anlattılar. O zorlandı. Bunlar zorladılar. "Gelme! Sonra reis de yapılmazsın. Sana daha fena olur" dediler. İstanbul'a gelmekten zarurî vaz geçti. **Mustafa Kemal** nutkunda burasını geçivermiş.

Reis olmak için **Celâl Arif** uğraşıyor, propaganda yapıyordu. Bana da rica etti. "Olmaz" cevabını verdim. İntihap esnasında aleyhine alenen söyledim. Olamadı. Re-

şat **Hikmet** kazandı. **Celâl Arif** o esnada muvakkat reislik yapıyordu. Kürsüde İntihap neticesi malûm olunca kızardı, morardı, bozardı. İnme inecek zannettim. Ne hırs yahu!... İnerken o yüzelli okkalık vücud öyle bastı ki potininin birinin ökçesi çat diye koptu. Eğildi. Şaşırmıştı. Ökçesini de alıp beraber indi. Tuhaf insanlar, gözleri sade mevkide, reislikte. Hem de kendileri ister, uğraşırlar. Ben olsam utanırım, söyliyemem . . . . . de böyledir. Hem daha fazladır. Kendi ister ve olmak için türlü ve adi entrikalar yapar. Bütün mevkilere böyle geçmiştir ki yerlerinde aynen hikâye edeceğiz. **Reşat Hikmet** namuslu ve muktedir idi; fakat zavallıda Karaciğer Sertanı varmış. Çok geçmedi öldü. İkinci reis olan **Celâl Arif** geçti. **Celâl** muktedir değildir; zekâsı da pek basittir. Ahlâkı da dönek, pek hodbin ve gururludur. O yerin ehli değildir.

Mecliste **Rauf** ve **Kara Vasıf** "Felâh-ı Vatan" grubu adında bir fırka teşkil ettiler. Buna lüzum yoktu. Bu anda böyle tefrika olur mu? Hepsi bir fırka vesselam. Bana girmek teklifinde bulundular. İtiraz ettim ve "Hacet mi var? Sizinle beraberim. Ne isterseniz söyleyiniz. Derhal yapayım" dedim. Baktım bizim **Zeki** girmiş. **Zeki**'ye dedim ki: "Hani bensiz hiç bir şey yapmıyacaktın. Bana sormadın bile!..." "Ben reyimde hürüm. Sen ne karışıyorsun" dedi. Âlâ! İntihap esnasındaki sözlerini unutmuş. Zaten ondan bu beklenirdi. Mısır'da misali var. "Eh... Hani jandarma neferimdin?" Cevap yok. Çünkü intihap esnasında "Ben senin jandarma neferinim" diyordu. Durdum ve: "Bu ne iştir biliyor musun? Bilmeden girdin. Sonra zararlı olursan..." deyip çekildim. Artık yüzüne bile bakmadım. Sonra biz Ankara'ya gittik. O İtilâfçıların yine İstanbul Merkez kumandanı, sonra da **Vahidettin'e** yaver olmuş. Bu turşu ne o perhiz ne idi!...

Çalışıyoruz; fakat meclisin bir kâr getireceği yok. Ben **Rauf**'larla beraberdim. Birgün **Rauf** bana **"Demirci Efe'yi**

kürsüde meth et!" dedi. Mükemmel meth ettim. Birgün **Burunsuz Tevfik (Tevfik Hamdi) geldi.** O **Kiraz Hamdi** (Hamdi Paşa) ile pek temasta idi. Ben **Kiraz Hamdi**'yi tanımam. "Paşa selâm söyledi. Kabine teşkil edecekler. Seni de kabineye alacaklar, ne dersin?" dedi. "İstemem" dedim. İknaa çalıştı. Kandıramadı. Sonra haber aldım **Rauf** beni, **Câmi**'yi ve **Yusuf Kemal**'i mevcud kabineye sokmak için padişaha müracaat etmiş, **Vahidettin** de reddetmiş. Padişah çok eskiden beri **Sadık** ve **Gümülcine**'lilerin tarafı idi. Tabii benim aleyhimde bulunurdu.

Bir encümen teşekkül etti. Misak-i Millî'yi yaptı. Encümende **Rauf, Abdülâziz Mecdi, Yusuf Kemal,** ben ve daha hatırlamadığım on kadar arkadaş vardık. **Rauf** ve **Mecdi** Suriye'yi de millî hududa dahil etmek istediler. Ben şiddetle itiraz ettim. "Bunlar Türk değil, bırakın! Bize belâ olmaktan başka şeyleri yok" dedim. Onlar hâlâ müslümanlık zihniyetinde idiler. Uğraşa uğraşa vaz geçirttim. Misak-ı Millî'den ben bizim Türk Tarih'inde biraz bahsettimdi. **Mustafa Kemal** nutkunda: "Biri bunu İstanbul'da yapıldı diyor. Sebebi de o encümende bulunarak bu şereften kendisine bir hisse çıkartmak içindir. Onu ben yaptım" diyor. Zaten o nutka bakınca en ufak bir iş bile yapan bir fert yoktur ki... Hepsini kendi yapmış. Biz bütün vukuatı bu kitabımızda yazıyoruz, hakikatler ayna gibi görülecek. Sivas kongresi beyanname ve zabıtnamelerinde Misak-ı Millî'nin bazı esasları vardı ama bunlar orada misak-ı millî adıyle telâffuz edilmemişti. Zaten bu esaslar İstanbul matbuatında da muhtelif makalelerde yazılmış cümleler ve hakikatlerdi. Misak-ı millî adını düşünen ve onu yapan İstanbul Meclisi'dir. Bu meclis bu esaslardan aldı, ilâve etti, tanzim etti. **Mustafa Kemal** de bu mes'eleyi nutkunda zikretmiştir. (S - 224) O halde **Mustafa Kemal** kendisi nasıl yapmış!...

Aylar geçti, bizim karıyı baba tarafı akrabası aramı-

yordu bile. Yalnız ana tarafı akrabası arasıra bize geliyorlardı. Ben mebus olduktan sonra idi ki, kız kardeşi ve üvey anası geldiler. Babası da İstanbul'da imiş. Beni barıştırmaya uğraştılar. Haremimi de ikna etmişler, o da benimle uğraşıyor. Benden kat'î red. Günler, haftalar geçti. Bizim hanımın teyzesi Beşiktaş'ta Yeni Mahalle'de oturuyormuş, koca veremden pek hasta bir binbaşı. Birgün zevcem Fındıklı'ya meclise gelip "Aman hasta pek rica ediyor. Gel bakıver!" dedi. "Pekiyi" dedim, gittik. Hastaya baktım. Sonra bir odaya girdik. Bizim karının hemşiresi **Hayat** da orada: "Bak iki adım, illâ enişte bize gidelim" diyor. "İşim var, aceledir. Gidemem" dedim. İki kızkardeş dizime kapandılar: "Babam evde değil" dediler. Baktım olmuyor, gittik. Eve girdik. **Şükrü Paşa** karşıma çıktı. Emrivaki. Barıştık. Fakat acaba içim bir habbe barıştı mı? Bunlar bana te'sir etti mi? Aslâ. Sade "Adab ı muaşeret, terbiye iktizası" denilen insanların bir sahte kârlığı vardır. Umumî âdet üzere biz de güleryüz gösterdik.

Bir gün öğlene doğru istasyona indim. Meclise gideceğim. Şümendüfer yok. Ne oluyoruz? Kimse de bilmiyor. Merak içindeyim. Haber almak da mümkün değil. İneyim dedim, araba da yok. İngiliz askerleri yolları kesmişler. Araba geçirmiyorlar. Demek mühim bir iş var, ama nedir? Akşama doğru öğrendik. İngilizler beyanname neşrettiler: "İstanbul'u resmen işgal-i askerî altına aldık" diyorlar. Ertesi günü acele meclise gittim. Vukuatı öğrendik: İngiliz donanması her tarafta sahillere yaklaşıp topları çevirmiş, müsellâh müfrezeler sokakları tutmuş. Meclisi basıp **Rauf** ve **Kara Vasıf**'ı almışlar. Tevkif etmiştir.

O günü orada bulunan arkadaşlar hikâye etti. Ezcümle Gümüşhane mebusu **Zeki** anlattı. **Zeki** bizzat bir ev bulmuş, hazırlanmışlar. **Rauf** ile **Kara Vasıf**'ı kaçırmak istemişler. İmkân da pek güzel varmış. Tecrübe de yapmış

lar. Tamam. **Rauf** kaçmak istememiş. Teslim olmuş. Dikkate şayan bir şeydir. Tabiî sebebini **Rauf** kendi bilir. Bana göre bu iki adam **Mustafa Kemal** ile daimi bir ihtilâfta idiler. Galiba **Mustafa Kemal** bunların adı söyleniyor, başa geçiyorlar diye bunları çekemiyordu. Hele sonra **Ankara**'da **Mustafa Kemal**'in birkaç defalar ağzından işittim. Karakol teşkilâtını hiç çekememiş, bir düziye bu teşkilâtın ve **Kara Vasıf**'ın aleyhinde söylüyordu. Söylediklerine bakıyordum; ele alacak, sebep diyecek bir şey yoktu. Halbuki Karakol teşkilâtı çok hizmet etmişti. Bu teşkilât **Kara Vasıf**'ındı. Galiba bu iki adam **Mustafa Kemal**'den bıktılar, ümidsizliğe düştüler, "İyisi mi İngiliz'lerin eline düşüp Malta'ya gitmek evlâdır" dediler. Fakat erkekliğe, vatan hizmetinde bulunanlara yakışmaz. Çalışmaktan bıkmak doğru değildir. Bu bir terk-i vazifedir. Tabiî, bu **Mustafa Kemal**'in ekmeğine yağ sürdü.

Bu darbe üzerine Nazırlardan **Hazım Bey**, Adliye Nazırı **Celâl** ve diğer bir zat meclise geldiler. Pek perişan ve kederli halde idiler. Fırka odasında bütün mebuslar beraber oturduk. Anlattılar. **Hazım Bey** çocuk gibi ağladı. Diğerleri de hemen o halde idiler. Bu zatların bu hamiyetlerini gözümle gördüm. Maatteessüf diğerinin adını unutmuşum. Galiba bir aralık Şehreminliği de eden **Ziya Bey** idi. Çok müteessir olduk. Eridik. İşde herşey mahvolmuş manzarası vardı.

Bu vaka benim dimağımı alt üst etti. Böyle bir darbeyi yiyen meclis artık meclis değildir .Haysiyeti yoktur. İş göremez. Ortadan kalkmalıdır. Hem de düşündüm. Yarın, öbürgün bu meclise süngü altında bir şey de imzalatmak ihtimali var. Bu meclisi kapatmalı; büsbütün kapatmak da iyi değil, bir daha intihap yapmak da güç olabilir. Bu halde muvakkat kapatmalı ve mebusları dağıtmalı. Zarurî **Mustafa Kemal**'in pençesi altına gidilecek. Ne yapalım. Vatan herşeye müreccah.

Şimdi yapılacak şey şudur: Arkadaşlara müttefikan bir muvakkat sed kararı verdirmeli. Aynı zamanda İngiliz'lerin bu darbesini de teşrii bir meclise, hürriyete karşı bir cinayet göstererek bütün dünya meclislerine protesto ve tazallüm-ü hâl göndermeli. İşe başladım. Hemen kimse buna yanaşmıyordu. İşledim. İki gün çalıştım. Hummalı bir gayretle ve durmaksızın uğraştım. Çoğunu ikna ettim. Üçüncü günü muhalif sade iki kişi kaldı: Biri Trabzon mebusu **Ali Şükrü,** diğeri **Tunalı Hilmi. Hilmi**'yi de kim mebus yapmış bilmem. Bunun kadar âdi, değersiz, ahlâksız zayıf bir adam azdır. Cahil, dalkavuk, sarhoş. Sade biraz nesir ve şiir de yazar. Bunlar da kıymetsiz şeylerdir. İkisi tutturdular. "İllâ olmaz, meclis kapatılamaz." Esbabını, feci bir âkıbeti izah ediyorum. Hayır, anlamıyorlar. Nihayet Fındıklı'da fırka odasına bütün mebusları topladım. Yeşil çuhalı at nalı bir büyük masa var. Burası evkiden İttihat ve Terakki odası idi. Yalnız **Celâl Arif** kaçıkup savuşmuş, Ankara'ya kaçıvermiş o eksik. Muhsin Fâni **Hüseyin Kâzım** ve **Mecdi** reis vekili. Onlar işleri idare ediyorlar. Padişaha, sadrazama gidip geliyorlar. Şimdi ben söylüyorum. Galeyana gelmişim. Yeşil masanın üstüne fırladım. Artık oradan söylüyorum. Bu iki kişi hâlâ şiddetle muhalefet ediyorlar. Düşündüm sözle olacak şey değil. **Hilmi**'yi biliyorum, korkak, bir herif. Onu tepelemek lâzım. Hem bu hareketim **Ali Şükrü**'ye de te'sir eder, onu da yumuşatması mümkün. **Hilmi**'ye hitap ettim, rica ettim. Hayır da hayır. Şiddetli bir makamla küfre başlayıp üstüne atladım ve dedim ki: "Be herif, bu kadar insan razı. Sen mi kaldın? Seni gebertirim." Titredi. "Pekiyi, pekiyi! Kabul ettim" dedi. Şimdi **Ali Şükrü** kaldı. O böyle değil, asabî, cebbar, anûd. Böyle bir muamele onu büsbütün azdırır. Sanki kızan ben değildim. Derhal yumuşak, tatlı dilli bir adam oldum. **Ali Şükrü**'ye yanaştım. Sarıldım, yüzünü öptüm, yanağını sevdim. "Hadi sen de

kabul et!" dedim. O da bu sefer hiç tereddüt etmeyip kabul etti. Eh, ittifak hasıl oldu. Bu iki kişisiz de iş olurdu ama bütün Avrupaya protesto edeceğiz, ittifakla olması iyi. O gün kaç saattir göbeğim çatladı, anamdan emdiğim süt burnumdan geldi. Sebebi en ziyade bu iki kişidir.

Hemen protestonameyi yazdım. Reislere söyledim. İçtimaı açtılar. Kürsüye çıktım; protestonameyi okudum. Bundan hülâsaten "Meclise vurulan darbe haksız ve pek fecidir. Süngü altında hürriyet olmaz. Bu sebeple meclisi muvakkat ve bilâ müddet tatil ediyoruz ve bu darbeyi bütün Dünya meclislerinde protesto ve bu vesikamızı tarihe tevdi ediyoruz." diyordum. Reis reye koydu. İttifakla kabul edildi. Fransızca yazılıp her tarafa gönderildi. Zabıtnamelerde aynen mevcudtur. Ben bununla pek büyük bir hizmet gördüğüm fikrindeyim. Çünkü sonra Türkiye'ye Sevr muahedesi sunuldu. **Damat Ferit** yeniden hükûmeti eline aldı. Meclis kalsaydı ona zorla tasdik ettirip işi bitirebilirdi. Bununla doğrusu daima iftihar etmekteyim. Bu fikir de, bu iş de, gayret de sırf benimdir.

Artık celse yok; fakat hususi suretle meclise toplanıp dertleşiyoruz. Şimdi herkesin Anadoluya kaçması için propaganda yapıyorum. Sebebi İstanbulda ekseriyet kalmasın. Bir kısım yavaş yavaş kaçmağa başladı. Ne olursa olsun ben de gideceğim. Fikrimi **İsmail Hakkı Paşa**'ya söyledim. Şiddetle muhalefet etti; fakat zerre kadar ehemmiyet vermedim.

Bu esnada hükümet telâşta. Düşecek; yerine **Ferit Paşa** gelecek. İstanbul ile Anadolu arası kesik. Birbirinden haberleri yok. **Ali Rıza Paşa** kabinesi cidden hamiyetli kabine. Kaç defa gözümle gördüm. **Mustafa Kemal**, Nutkunda bunların şiddetle aleyhinde ama baştan aşağı haksız. Bunlar istiyorlar ki, Anadolu ile beraber çalışsınlar. Birbirlerine haber, talimat gelsin, gitsin. Bu husus için Ankara'ya mebuslardan bir heyet göndermek istediler. Bu-

nu mebuslar da istiyorlar. Ancak mümkün değil. Evvelâ Padişahı, İngiliz'leri kandırmak, bunun için de aldatmak lâzım. Kabine erkanı Padişahı ve İngilizleri Anadoluyu itaata iknâ için bir heyet göndermek lüzumuna iknâ etmişler. Mecliste mebusların huşusi bir içtimaında beni, **Yusuf Kemal**'li, iki de hoca olarak Konya Mebusu **Vehbi** ile Eskişehir Mebusu **Abdullah Azmi** efendileri intihap ettiler. Benim de canıma minnet. Bu sayede Ankara'ya varırım.

Yusuf Kemâl ile âyan dairesinde Âyan Reisi **Tevfik Paşa**'ya gittik. Ankara'ya gideceğimizi söyleyip fikrini sorduk. Bu mübarek ihtiyar söze ve biraz sonra da ağlamaya başladı. Hem ağlıyor, hem söylüyordu. "Gidin evlâtlar! Gidin! Devlet, millet gidiyor. Başka çare kalmadı. Bir ümid varsa Anadolu isyanındadır. Gidin, orada çalışın!" dedi. **Tevfik Paşa**'yı ilk defa görüyordum. Bende kendisine büyük bir hürmet ve muhabbet uyandırdı. .... o on okkalık .... bu muhterem ihtiyarı da batırıyor. Çok haksız. Biraz insaf ve hayâ lâzımdır. Şimdi ortalığı tepeleyip boş buldu. Herkese dil uzatıyor. Cevap vermek in kânı yok ki... Bu kadar olmaz. İmkân olsun da görsün...

Arkadaşlar beni intihap edince ben derin derin düşündüm. Bu memuriyet ve sefer müşkil ve tehlike dolu bir iş. Hizmet etmek de var. Canı kaybetmek de var. Evde de karı var Bu hepsinden belâ. Düşündüm gideceğiz; ya İngilizler bizi hapsederlerse, ya her taraf çete içinde bunlar üzerimize ateş ederlerse. Hadi bunlar olmadı. Ya .... bizi tepelerse. Çünkü çok harîs bir adam 'Kabiliyetli ve namuslu bir insanı çekemiyor, rakîp sayıyor" diyorlar. Mevkî için ise herşeyi yapıyormuş. Hele aramızda mebus intihabı meselesi de var. Hadi bu da olmadı. Ya bizi görüşmeden gerisin geriye iade ederse.. O vakit ne yaptınız diyecekler? Birşey yok. Haber almak is-

tiyecekler. Söyletmek için bize işkence ederlerse. Hasılı fena. Mebuslara bunları saydım. "Hizmet!" dediler. Dedim: "İşte bu tehlikeler içinde kabul ediyorum, gideceğim".

Bakalım vazife ne? Hükûmet ne istiyor?. Dördümüz kalktık, Bab-ı Âliye gittik. Ali Rıza Paşa ile **Salih Paşa** bizi aldılar. Oturduk. Harbiye Nazırı **Fevzi Paşa** (Müşir Fevzi) da orada. **Fevzi**, namazda gibi ellerini göbeğine kavuşturmuş hiç bir şey söylemiyor. Ümitsiz bir tavır ile dinliyor. Zaten sonra Ankara'da beraber çalıştık. O hep böyledir. Lakırdıyı hep **Salih Paşa** söyledi. Bu zat sakin, namuslu bir adamdı. Şöyle bir mükâleme oldu:

Biz - Vazifemiz nedir? Ne hizmet görebiliriz?

Salih - (Koltuğuna arkaya doğru âdeta bir cansız madde yığılmış gibi idi. Düşündü, düşündü. Nice zaman sonra dedi) : Vallahi, biz de bilmiyoruz.

Hayret içinde kaldık.

Biz - O halde?...

Salih - Vatan için bildiğiniz gibi yapın. Yalnız mühim bir nokta var. Kabinemiz sallanıyor. **Ferid Paşa** gelecek. Gelirse herşey mahvolmuş, bitmiştir. Onu mevkiye getirmemek lâzımdır. Bizim mevkide kalmamız bu işe manidir. Sonunda nasıl olsa düşeceğiz; bu şüphesiz. Lâkin biz ne kadar daha kalırsak memleket için o kadar faydalıdır. Bir günümüz büyük bir kıymeti haizdir. Sizin gitmeniz bizim kalmamızı bir müddet daha devam ettirecek. Bu suretle Pahişahı, İngilizleri bir müddet daha oyalarız. Gördüğümüz akıbet biraz daha gecikir. O esnada belki umulmadık bir hayır yetişebilir. Kimbilir...

Düşündüm. Çok mâkul. Bu esnada iyi bir tedbirdir. Başka tedbir yok. Ne çare...

Salih- Hem de bu böyle olmaz. Biz ve Ankara elbirliğiyle çalışmalıyız. Birbirimizle uğraşmanın sırası mı? Gidin, bizim haberlerimizi onlara verin, onlar da bize haber

versinler. Söz birliği, el birliği yapıp beraber çalışalım. Siz bunu onlara anlatınız...

Paşanın bu sözleri de doğru. Hiç diyecek yok. İşitiyoruz ki **Mustafa Kemal** bunlarla çalışmayı kabul etmedikten başka aleyhlerine uğraşıyor. Bu, elbet doğru değildi. **Farid Paşa ile** anlarım; fakat bunlarla... Yanlış. Bu adamlar ellerinden geldiği kadar vatanperver. Bunda asla şüphe yok. Gözlerimizle görüyoruz.

Biz - Pekiyi.

Salih - Hemen hareket ediniz. Biz İngilizleri kandırdık. Sizi kendi ellerinde olan yerde şimendöferin gidebildiği yere kadar götürecekler.

Konuşma bitti. "Size yol masrafı lâzımdır" dediler. Hatırımda kaldığına göre her birimize yüzer lira verdiler.

Gideceğiz. Şimdi bir mühim mesele de evde kaldı. Hanım bu seyahatıma razı olmayacak. Henüz kendisine birşey açmamıştım. Onu kandırmak da bir iş. Eve geldim. Söyliyeceğim. Geveliyorum, bir türlü söyliyemiyorum. Hanımdan çok yılmışım. Nihayet söyledim. Kızılca kıyamet koptu. Şöyle dedim, böyle dedim. Üç günde döneceğiz dedim. Olmuyor. Bereket versin bizim hanım gelgeç ise de bazen çok vatanperver olur. Bu noktayı ele aldım. Razı oldu; fakat "Üç gün, bak!" dedi. "Evet" dedim. Bana ufak bir bavul verdi. İçine bir kat çamaşır, birkaç mendil ve çorap, tuvalet takımı koydu. "İşte çok çamaşır da koymuyorum" dedi. "Hay, hay!" dedim Bir de battaniye ve bavulu elime alıp sokağa fırladım. rEenköyü'nde şimendöfere bindim. Köprüye çıktım. Beyoğluna varıp babamı buldum. "Ben Ankara'ya gidiyorum. Belki dönerim, belki dönemem. Hazır burdasınız. Kızınız size teslim" dedim. Yüz Lira çıkardı. "Paran yoktur belki, al!" dedi. "Var ise terseniz bir müddet sonra parasız kalırsa kızınıza verirsiniz" dedim. Almadım.

Haydarpaşa'ya geldim. Arkadaşlar hazır. İngilizler

bize pis, içi süprüntü dolu bir eşya vagonu verdiler. Bu adamlar çok aykırı insanlardır, katlandık. Yere bir halı serdik. Hareket ettik. Halbuki trende birinci, ikinci mevki vagonlar da var ve bomboş. Ne ise sonra bunlara naklettiler. İzmit'e geldik. Mutasarrıf Suat bizi misafir etti. Ertesi günü İstanbul gazeteleri geldi. Bizim hareketimizi yazıyor ve bize "Hey'et-i Nâsiha" adını veriyorlar. Tuhaf!... Nasihat heyeti imişiz!.. Bizim haberimiz yok. Demek kabine Anadoluya nasihat etmeye gönderiyor süsü vererek bizi yollamış. Biz orada **Mustafa Kemal'i** iknâ edeceğiz. Bunun için uğraşmak lâzım, bu da vakit ister. Böyle gün geçirecek. Fena plân değil. Hakları var. Amma bu adamlar bizi laboratuvar hayvanı gibi kullanmışlar... Çünkü **Mustafa Kemal** bu cümleden küplere binecek. O nasihat almak küçüklüğünü kabul eder mi?!... Bize fena şeyler yapacak. Onu düşünmüyorlar. İtiraf ederim ki, bunda da hakları var. Vatan için dört kişi de felâkete uğrasın ne ehemmiyeti var. Bütün kalbimle söylüyorum, asla gücenmedim ve yine gücenmiyorum.

İşte bir misal: İşler nedir, gazete havadisleri nedir? İşlerin içyüzleri ile dışyüzleri adeta yüzde doksanbeş birbirine uymaz. Sonra işler üzerine ne spekülâsyonlar yapılır?... Bu sebeple gazete havadislerine çok defa inanmamalıdır. Herkes keyfine fantezisine, kendi maksadına, menfaatine, aldatacağına ve aldatılacağına göre yazar.

Yine trene bindik gidiyoruz. Vagonlara İngiliz askerleri doldu. Çoğu Hindli asker. Bir aralık zabitleri geldi "Buralarda trenin çeteler tarafından ateşe tutulması ihtimali vardır. Bir saat sonra istasyon haricinde tren duracak. Şimdiden bavullarınızı ellerinize alınız. Tren durur durmaz birden şimendöferden yere atlayınız ve yere yatınız" dedi. İşte... Hayat tehlikesi başladı. İstanbulda yanlış tahmin etmemişim. Biraz sonra tren durdu. Dördümüz birden atladık. Tren çekildi. Ateş yok. Şükür... Elimizde

bavullar yürüdük. Kan-ter içinde Sakarya ırmağının kenarına geldik. Kısa demir şimendöfer köprüsü var. İngilizler dinamitle atmışlar. Hayretle seyrettim. Koca demiri ortasından keskin bıçakla peynir keser gibi kesmiş. Köprünün bir kısmı eğilip suya girmiş. İngilizler bunun bizimkilerin geçmesine mani olmak için yapmışlar. Hudut burası imiş. Bir yıl sonra bizim mühendisler, aletsizliklerine rağmen, bu ağır kısmı sudan kaldırıp tamir etmişlerdir ki, doğrusu büyük bir muvaffakiyettir. Karşı yakaya geçeceğiz. Kendi evine kavuşmakda olanlardaki gibi bizde bir sevinç var. Birkaç köylüye tesadüf ettik. Bizi bir yere götürdüler. Şimdiye kadar hiç görmediğim şeydi. Bir kıyıdan diğerine kalın bir tel germişler. Altı düz genişçe bir kayık var. Onu bir demir halka ile bu tele raptetmişler. Kayığa girdik. Değnekler ile itip kenardan ayrıldılar. Dikkatle bakıyorum. Bu nasıl karşı yakaya gider diyorum. Oldukça seri bir ceryan var. Ceryan kayığı sürüklemek istedi. Halka gerildi. Kayık ceryana tabi olarak gidemeyince öbür kenara doğru yollandı. Kenara geldik. Şaştım. Çıktık. Biraz daha yürüdük. İstasyona geldik. Oradan iki direzen aldık. Eşyaları koyduk. Biz de bindik. Nöbetle kollarımızla çeviriyoruz. Direzen yürüyor. Bir de jandarma aldık. Adapazarından geçtik. İlerliyoruz. Önümüzden bir adam göründü. Hat boyunca geliyor. Yaklaştı. Eşsiz derece de perişan elbiseli. Başı açık ağlıyor. Yanımızdan geçti. Birşey söylemiyor, sade ağlıyor. İçimizden biri "Ne ağlıyorsunuz?" diye sordu. "Ağlamayayım da ne yapayım. Şurada önüme eşkiya çıktı, fesimi aldılar." dedi. "Eh, sen necisin?" dediler. "Ne olacak, dilenci." dedi. Hayret... Şimdi herkeste bir laf... Jandarma tüfeğine fişengi sürdü. Dedim: "Ne yapacaksın?" "Eşkiyaya atacağım" dedi. Bağırdım: "Çıkar şu fişengi!... Herifler pusuda. Sen karanlığa kubur sıkacaksın. Biz nişantaşı gibi meydandayız, bizi birer birer devirecekler. Olmaz." Arkadaşlara da:

"Dönelim" dedim. Bu esnada beş dakika daha ilerlemiştik. Kimi dönelim, kimi "Adam eşkiya bize ne yapacak? gidelim" dediler. "Yahu! dilenciyi soyan eşkiya bizi bulursa gökten kendisine kudret helvası yağmış gibi olur. Ne diyorsunuz be" dedim. Zorlandım. Neyse döndük. Yirmi dakika geride olan köye geldik. Düşünüyorum, vatan ne hale gelmiş?!... İlk adımda eşkiya. Sonra sefalete bakın! Dilenciyi soyuyor, yağlı fesini alıyorlar. Demek zaruret müthiş. Vaziyet feci...

Döndüğümüz köy çerkes köyü. Çerkesler Padişah taraflısı. Çünkü menfaatleri öyle. Sarayda hep Çerkes kızı. Bunlar padişahın, şehzadelerin odalığı. Kadın efendiler de (Padişahın resmî karısı) bu odalıklardan oluyor. Bu kadınlar hısım, akrabalarını bey ,paşa, kumandan, vali, mutasarrıf yapıyorlar. Çerkesleri zenginletiyorlar. Çerkeslerde babaları kızlarını para ile satmak âdet. Yalnız Saraya değil, zengin Türk ahaliye de satıyorlar. On liradan eli liraya kadar. Bu adet bunlarda eski ve umûmi. Türkistan Hanlıkları ve İran Şahlıkları zamanına bakarsanız o vakit de bunlar onların saraylarında var. Bugün bile Tahran sarayında, Kahire sarayında, Fas sarayında bile Çerkes odalıklar var.

Bunları padişah taraflısı görünerek aldatmak ve bu akabeyi geçmek lâzımdır..Evlerin önünde bağırdık. "Köyün delikanlıları nerede?" dedik. Birer ikişer çıktılar. Yirmi kadar oldular. "Bizi padişah yolladı. Şurada eşkiya ya rastgeldik. Size misafiriz. Siz yiğitsiniz. Burnunuzun dibinde eşkiya olsun. Olur mu? Bizi hadi geçirin!" dedim. Şüphesiz ki köyün yanındaki eşkiya bunlardandır. Bilmemezliğe gelmek lâzım. Gittiler. Bir tüfenkle geldiler. Önümüzden ilerlediler. Bir ses yok. İki saat kadar gittik dediler ki: "Tehlikeli mıntıkayı geçtiniz. Artık eşkiya yoktur." Teşekkür ettik, döndüler. Demek ki eşkiya onları görünce bize birşey yapmadı. İlerledik. Geyveye doğru va-

rıyoruz. Oralar sarp dağlar, kayalar içinde. Bir aralık sesler işitildi. Bir zabit ile neferler geldiler. Zabit av bekler ve avını yakalamış gibi bir vaziyette. Hali nazarı dikkatimi celbetti. Hemen bizi durdurup atladı. Geldi direzeye oturdu. Bir iki nefer de oturdu. "**Kumandan Mahmud Bey** Geyvede sizi bekliyor" dedi. Şüphelendim. İyi alâmet değil. Yahut da istikbal, fakat zayıf ihtimal... Bakalım İstasyona vardık. Orada Kaymakam **Mahmud Bey** askeri, çeteler, herşey var. Bizi aldı. Bir ahşap eve yerleştirdi. Burası otel imiş ...

Mahmud Bey bizimle ahvale dair görüştü. Ne biliyorsak saf, saf söyledik. Arada hayret eseri gösteriyor; farkında değiliz. **Mahmud Bey** bize karşı hiç bir terbiyesizlik yapmadı. Bir-iki konuştuktan sonra ise büsbütün nazik oldu. Nihayet **Mustafa Kemal**'in bir telgrafını bize sundu. **Mustafa Kemal** bize hulâsatan diyor ki: "Siz İngiliz âleti, hain-i vatansınız. İstanbuldaki âdî hükûmetin adamısınız". Müthiş tahkir ve tehditler. İşte düşündüklerim oluyor Şimdi geri dönmek de mümkün değil. Ok yaydan çıktı. Telgrafla cevap verdik: "Böyle şey yoktur" dedik. Cevap veriyor: "Hey'et-i nâsihasınız. Vatanperverler, dağ, taş dolaşarak yaya buraya kaçıyorlarken siz İngilizlerin treni ile müreffehen geldiniz. Buna cevap verin bakalım?". İşte gazetenin neşriyatının muzır neticesi; fakat esasen **Mustafa Kemal** İstanbul ile teşrik-i mesai istemiyor. Herşeyi kendine münhasır kılmak hırsında. Arkadaşlar hep korktuk. **Mahmud**'a kim bilir **Mustafa Kemal** ne emretti? Bundan haberimiz yok; fakat **Mahmud** işi anlamış, bizim hüsnüniyetimizi görmüş, bizimle beraber oldu. Ne yapacağız? Hiç Herkes somurttu durdu. **Yusuf Kemal**'in yüzü kıpkırmızı. Yerinde duramıyor, mızlanıyor. Dedim ki: "Korkacak bir şey yok. Korkudan kâr da yok. Ben şimdi ona bir cevap yazayım. Dördümüz imzalayıp **Mahmud**'a verelim, telgrafla çeksin". Yazdım. Şiddetli bir makam

tatturdum. Ahvâli yazdım. Yalnız vatan düşündüğümüzü, vatana hizmet etmek için bu meşakkat ve tehlikelere atıldığımızı, hey'et-i nâsiha olmadığımızı, böyle İngiliz casusluğuna tenezzülden çok yüksek olduğumuzu şiddetli bir ifade ile yazdım. Arkadaşlar "Herifi büsbütün kızdırırız" dediler, tâdil etmek istediler. Muhalefet ettim. Nihayet iki cümleyi çıkardılar. Telgraf gitti. **Mahmud** kendisinin de yazacağını söyledi. **Yusuf Kemal** dosyacıdır. Mütemadiyen vesika saklar. Sebebi de ilerde kendisine mesuliyet gelirse ibrazı içindir. Bütün muhabereleri o aldı, sakladı.

Bu belâ içindeyiz. **Abdullah Azmi** de hastalandı. Kırk derece ateşi var, ağzından kan da geldi. Muayene ettim. Verem bağlangıcı var. Meğerse evvelce verem imiş. Demek yol zahmetine dayanamadı, tepti. Onunla da uğraşıyorum. Bunlar yirmidört saat içinde oldu. Yorulmuşuz, bu dert ile otelden çıkmadık; fakat bu esnada merdiven başında daima bir zabitin oturduğunu, arasıra da aşağıdan nefer çağırdığını gördüm. Şüphelendim. Arkadaşlara dedim ki: "Yahu, biz mevkufuz". Herkes başını kaldırdı ve gözlerini keskin nazarlarla bana dikti ve "Yok canım, böyle şey olur mu?!" dediler. İnanmak istemediler. Ben şüphelendim ama ben de tamamiyle kâni değilim. **Mahmud** işi pek ustalıklı yapmış, vazıhan sezilmiyor. Dedim: "Anlamak ister misiniz?" "Nasıl?" dediler. "Bir tecrübe yapalım da anlayalım. Hiç biriniz daha sokağa çıkmadınız değil mi?" dedim. "Hayır!" dediler. "Öyle ise biriniz şimdi çıkınız." dedim. **Vehbi Efendi** gitti. Merdivenlerden iniyor, biz de bakıyoruz. Zabit önüne durdu. "Çıkamazsınız" dedi. İş anlaşıldı. Şimdi dördümüz bir odada toplandık. Bir müddet salhaneye kapatılmış koyunlar gibi başımızı önümüze eğip durduk. Sonra artık dertleşiyoruz: **Vehbi Efendi** orijinal bir adam, halis bir Türktür. Şekilce de öyledir. Sözleri de kendine mahsustur. Tam Türkçe ve hususi bir

stıl sahibidir. Güzel meseller, avamî iyi hikmetler, tuhaf sözler de söyler. Onun sözlerine bayılırım. İlk Meşrutiyet meclisinde de mebustu ve İttihatçıydı. Buna rağmen onun sözlerini severdim. Tatlı tatlı dinlerdim. Şimdi yine, hoş hoş söylüyor. Ben de arada muziplik ediyordum. O vakit tahrik olunuyor, daha iyi söylüyor. Nihayet **Mustafa Kemal**'den cevap geldi. Bu sefer yumuşak ve bizi dâvet ediyor. Derhal mevkufiyet bitti çıktık, bir gezinti yaptık.

Şimdi ferahız. **Yusuf Kemal** dedi ki: "Hey'ete bir reis lâzım. Beni reis yapın!" Bu adam da riyaset delisidir. Dedim: "Canım, ne haldeyiz, sen ne ile uğraşıyorsun? Reise filân hâcet yoktur." Bu suretle ağzı kapandı.

Mahmud Bey bir yıl sonra Bolu isyanında Çerkeslerin pususuna düşüp öldü. İyi adama benziyordu. Kendisi de Çerkes idi; Çerkesler öldürdüler. Millî Kıyama Çerkeslerin çoğu muhalefet etti ama Millî Kıyamda çalışan Çerkesler de çoktur. Padişah taraftarlığını Çerkes deyip umumuna teşmil ediyorlar ama hakkı söylemek lâzımdır.

İşittik, **Halide Hanım, Doktor Adnan, Celâl Arif,** Kırşehirli **Rıza** ve emsali de kaçıp karadan bin meşakkatle Geyve civarına gelip geçmişler. Ankara'ya gidiyorlar. **Mustafa Kemal**'in telgrafında bize dediği demek bunlarmış.

Ankara'ya çok kişi geçti. Bir kısmı hizmet için; bir kısmı sırf İttihatçı olup yakalanıp Maltaya gitmemek içindir. Bu son kısmının bir nümunesi **Yunus Nadi**'dir. Çok zaman Anadoluya geçmiyenlere vatan haini demek moda oldu. Bu pek yanlıştı. Meselâ **Ebuzziya Tevfikzade Velid** gibi Anadoluya geçmeyen gazeteciler ve yine onun gibi Anadoluya silâh ve mühimmat göndermek için cemiyet teşkil edip İstanbul'da çalışanlar var ki, bunlar vatanperverlikte Anadoluya geçenlerden hiç aşağı değildir. Hattâ tehlike cihetiyle onlardan daha yakın tehlike altındadırlar. Gazetelerinde yazıyor, silâh gönderiyorlardı. Bilsey-

dim, bu vatanperverlerin hepsinin adlarını buraya yazardım. Böyle vatanperverlerin adlarını tesbit ve tarihe maletmek lâzımdır. Çünkü hizmetleri, fedakârlıkları pek büyüktü. Keza Anadoluya geçenlerin hepsi de vatanperver değildir.

Bir aralık baktım Geyve'de **Nors** gözüme ilişti. Onu burada görmek bana büyük bir hayret verdi. Bu adamın Mısır'da Harb-i Umumide yaptığı büyük vatan hıyanetlerini biliyordum. Bir aralık İngilizler onu Kıbrıs'a götürmüşler, oradan Anadolu'ya çete getirmeye, casusluk teşkilâtı yapmıya çalışmıştı. "Oo... dedim, şüphesiz İngilizler gönderiyor". Mısır'da maaşlı İngiliz hafiyesi idi. Bu adam evvelce erkânı harp Kolağası idi. İttihatçılara muarız düşmüş, bize katılmıştı. Fakat pek de meydana çıktığı bir iş gördüğü yoktu. Harb-i Umumide Mısır'a gelmişti. Orada erkânı harp binbaşısı, muallim, şair diye bir kart bastırmış imiş. Birgün "Tanır mısın?" diye bu kartı bana gösterdiler. Güldüm. Muallim ve ilâ... meslekler karta yazılır, adettir ama şair diye yazıldığını hiç görmemiştim. Hem de **Nors** şair değildi. Bu adam orta boylu, ince Arap gibi siyah derili, pek biçimsiz suratlı âdeta kertenkele gibi biri idi. Mısır'da benimle görüşmeğe eczaneye gelmiş, hakaret etmiştim. Bu görüşme tuhaf oldu: eczahaneye girdim. Baktım; **Nors**. Hiç selâm vermeden eczahanenin arkasına geçtim. Eczacı **Vedat** yanıma gelip "Sizinle görüşmeğe geldi" dedi. Yüksek sesle: "Bu casus, alçak burada ne arıyor?" dedim. **Vedat** utandı. "Aman, nasılsa gelmiş, hoş geldin deyiver" dedi. "Ben bir alçağa böyle diyemem" dedim. Biraz sonra gitti ve giderken "Doktor beni tanıyamadı" demiş. Utanmazlıkta usta şeymiş!... Ben ona işittirerek casus demiştim...

Şimdi burada da karşılaştık. Beni görünce önüne baktı. Derhal **Mahmud Bey**'i çağırttım. Artık bize ısınmış,

ahbaptık. **Nors**'u baştan aşağı anlattım; **İngiliz hafiyesi** olduğunu söyledim. Bana şöyle dedi: "Aman iyi söyledin. Şimdi bir çete var, gidecek. Onlara veririm ve yolda öldürün derim, öldürürler" dedi. Hakikaten bir saat sonra, otelin kapısında oturuyordum; süvari ve otuz kişilik kadar bir çete geçiyor. Arkada lagar ve semerli bir atın üstünde de **Nors** gidiyor. Dedim "Ölüme gidiyor". Ben insan kanı dökmekten pek korkarım. Titrerim. Hattâ Halâskâr Kıyamını yapacağımız vakit kimseyi öldürmeyip sade tevkif etmelerini ancak silâhla mukabele görürlerse zaruri öldürmelerini sıkı sıkı arkadaşlara tenbih etmiştim. Ne yalan söyliyeyim, **Nors**'un böyle geçişine sevindim ve "Bu, milletin intikamıdır. Yaptığı hıyanetleri kanı ile ödemeğe kendi ayağı ile gelmiş" dedim.

Bu adamla en ufak şahsî bir işimizde, bir defa bile görüştüğümüz de yok. Garazım sırf Harb-i Umûmide Mısır'da yaptığı hıyanet, İngilizler tarafından adalara gönderilip oradan memlekette isyan çıkarmağa çalışmasıdır. Yine bunun için idi ki ona Mısır'da hakaret etmiştim. İngiliz'ler işleri için adam kullanabilirler. Bu meşrûdur. Fakat böyle bir hizmeti yapan yani vatanına hıyanet eden pek kötüdür, hırsızlık yalancılık, pezevenglik kötüdür, fakat casusluk bunların hepsinden kötüdür.

Ben onu unuttum, aylar geçti. Öldü zannediyordum. Meğerse ölmemiş. Ben Maarif Vekili iken Bursa'da Sanayi Mektebi Müdürü diye haber almayayım mı?... Nasıl kurtulmuş bilmem!... Cahildi; fakat iblis gibi zeki idi. Manevra çevirip kurtulmuş olacak. Bu kadar ahlâksız adam az olur. Mısır'da çocuk pesinde çirkin vakalarını da işitmiştim. Alâ birini bulmuşlar! Mektebe müdür yapmışlar!... Bu, kediye peynir tulumu inanmak kabilinden idi. Kim yapmış, bilmem?... Bilmem kandırır.. Bu mektepler vilâyetlere tabidir. Maarife ait olsa derhal azledecektim. Kim bilir Bursa'dan İngilizlere kaç jurnal göndermiştir.

Bu adam bir de adına **Manavoğlu** takmış, o olduğunu anlıyamamıştım. Türkçü geçinmeye, bu bapta makaleler yazmaya başlamış idi. Usta şeytan. Halbuki Arap imiş... Nitekim sonunda Ürdün hükûmetinde **Şerif Abdullah**'a Harbiye Nazırı olup **Nors Paşa** adını aldı ve iki yıl evvel veremden geberdi. Yeryüzü şerrinden, mülevves vücudundan kurtuldu. Bursa'dan sonraki hıyanetini sırası geldikçe yazacağım.

Geyve'den şimendöfere bindik, Ankara'ya vardık. **Mustafa Kemal** ile görüştük. Anlattık. İstanbul ile teşrik i mesaîye hiç yanaşmıyor. Canım bunda ne zarar var? bil' akis fayda melhuz. Hayır...

Arası birkaç gün geçti. **Celâl Arif, Adnan,** ilâ... geldiler. **Mustafa Kemal** de istikbale çıktı... Biz de gittik...

Mustafa Kemal ile aramda vukuat iki oldu. Bu adama ben birşey yapmıyorum hattâ beraber çalışmak istiyorum. O bana düşman vaziyet alıyor. Tevkif, hele bize İngiliz casusu demesi pek gücümüze gitti. Şiddetli arzumuza rağmen bu adamla çalışamıyacağımıza kanaat getirmiştik. İstanbul'a avdet etmek istiyorduk. Hele **Yusuf Kemal** pek içerlemişti. Bir an durmayıp dönmek istiyordu. Adeta hasta olacak. **Yusuf Kemal** ile İstanbul'da ahidleşmiştik: "Ne yaparsak beraber yapalım. Birbirimizden ayrılmayalım. İptida görüşelim. Kim kimi ikna ederse öyle hareket edelim" demiştik. İkimiz de aynı fikirdeyiz. Yüreğimde vatan hizmeti ile kırık izzet-i nefis arasında günlerce müthiş bir savaş oldu. Sonunda avdete karar verdim. **Yusuf Kemal** de yine aynı fikirde. Gittik avdet edeceğimizi **Mustafa Kemal**'e tebliğ ettik. Ben hastalandım. **Mustafa Kemal** yattığım yere kadar geldi. Artık yumuşak. Gönlümü almak istiyor, "Gitmeyin, vatana lâzımsınız" diyor. Bu tebliğimiz üzerine derhal bütün Anadolu'ya bir tamim telgrafı çekip benimle **Yusuf Kemal**'in kendisine iltihak ettiğini yazmış. Bize işi yaptıktan sonra haber verdi. Sinop

ahâlisi bundan telâş edip **Mustafa Kemal**'in hayatıma kıyacağından korkmuşlar. Sonra Sinop'a gidince söylediler bu suretle öğrendim. Derhal bir telgrafla sıhhatimi sordular. Cevap verdim, "Vatan için çalışın! Merak etmeyin!" dedim.

Mustafa Kemal'in tamimi millete çok iyi te'sir etmiş. Herkes İttihatçıların düşmanı idi. **Ali Kemal** Ankara'dakileri İttihatçı diye yazıyordu. Bundan korkarak millet Anadolu hareketine iştirakten çekiniyordu. Benim Ankara'da olduğunu öğrenince ferahlamışlar. Birçok kişi ve eski İttihatçı muhalifleri de Ankara'ya iştirak etmişlerdir. Bunu sonra Ankara'ya gelen bunlardan işittim. **Ali Kemal**'in en büyük cinayeti millî hareketi İttihatçı hareketi göstermesidir. Böyle milleti aldatmış, vatanperver ahâlinin bir çoğunu uzun zaman bu harekete iştirakten men etmiş ve hattâ İttihatçı düşmanı bir çok insanların millî dâva aleyhine bilfiil hareket etmelerine sebep olmuştur. **Ali Kemal** hıyaneti için tam can alacak noktayı bulmuş idi Hep bu bayrakla çalışmıştır.

Bizim bu iltihakımız haberi İstanbul'a gitmiş. Tabii hükûmet müşkil mevkie düşmüş, bir-iki gün sonra **Fevzi**'nin yaveri **Salih**, arkasından da **Fevzi** kendi geldi. Belki onları da hükûmet ayni bizi gönderdiği maksatla göndermişti. Bilmiyorum.

Çamaşırım yok. Frenk gömleği aradım. Bütün Ankara'da böyle şey bilmiyorlar. Dedim: "Bir iyi terzi söyleyin, yaptırayım". Dediler: "Yoktur ama belki filân terzi epeyce ustadır yapabilir". Gittim. "Yapamam" dedi. Gömleğimi çıkardım. "Hele şuna bak! Birşey uydurursun" dedim. "Fena olursa bir şey demiyeceksin değil mi?" dedi. "Pekiyi' 'dedim. Âdi bir kumaş da bulduk. Üç tane yaptı; fakat çarpuk çurpuktur. İşte Ankara'nın hali böyleydi. Haneler topraktan. Bir mühim kısmı da Harbi Umûmide yanmış, virane ve mezbele halinde bir şehir. Hele evler âdeta top-

rak yığını gibi bir şey. Renk de o. Çünkü kerpiçle yapılmış. Sebze yok. Eskişehirden gelecek de yiyeceğiz. O da ateş pahasına. Koyun yerine keçi eti yiyorlar. Biz ise alışık değiliz. Bir hıyar oluyor, o da mutlaka acı.

Avdet edemiyoruz. **Mustafa Kemal** telgrafla emri vâkî de yaptı. Bu telgrafın millî dâvaya çok faydası olmuştu. İstanbul'da **Ferit, Ali Kemal,** İtilâfçılar, padişah, Anadolu hareketine İttihatçı hareketi diyorlardı. Bütün Anadolu'da halk bilhassa İttihatçıların muhalifi namuslu insanlar bundan korkup alarga duruyorlardı. Benim iltihakım bu işin İttihatçı işi olmadığını göstermek için en bariz delil idi. Bu telgraftan sonra bunlar da iştirake başladılar. Sonra meclis toplanınca mebuslardan bir takımı bunu bana söylemişlerdir. Bunlardan biri de "Sen olmasaın ben korkuyordum. gelmiyecektim" demiştir.

Mustafa Kemal bize bu hakareti yaptı. Şimdi de bırakmıyor. Bizden kendi namına istifade etmek istiyor. Gidemiyoruz. Bazan yumuşuyoruz; fakat hakareti hatırlayınca yine kalkınıyoruz.

Bizi ve gelen diğer mebusları ve saireyi Dar-ül Muallimin mektebine yerleştirdiler. Burası bir kışla halini aldı. İyi aşçı dükkânı yok. Sebze yok. Bir-iki hıyarı otuz kuruşa, bir okka fasulyayı bir liraya verdikleri oldu. Bunlar Eskişehir'den geliyor. Derme-çatma yemekle vakit geçiriyoruz. Vali vekili **Yahya Galip** Deftardar imiş. Vali **Ferit Paşa** taraftarı ve **Ref'i Cevat**'ın babası imiş. Onu Kırşehir mebusu **Rıza** yakalayıp dağa kaldırınca **Mustafa Kemal, Galip**'i vali vekili yapmış imiş...

Sokaklar bomboş, kimse yok. Ankara hakikaten ıssız bir virane. Bizim de işimiz yok. Arasıra **Mustafa Kemal** benimle **Yusuf Kemal**'i Ziraat Mektebine çağırıyor. Kendi orada yatıyor. Bu mektep Ankara civarında bir tepededir. Orada hükümet teşkili lüzumunu, nasıl teşkil edilmesini bizimle müzakere ediyor.

Ankara'da bir "Heyet-i Temsiliyye" diye bir şey var. **Mustafa Kemal, Kör Ferit, Hakkı Behiç** ve daha birkaç kişi bu hey'etten. İşleri bu hey'et görüyor.

İstanbul'da meclis kapanınca **Mustafa Kemal** her tarafa emirler vermiş. Her şehirden âdeta sokaktan toplarcasına beşer kişiyi mebus diye yollamışlar. Onlar da yavaş yavaş geliyor. Bunlar ekseriyetle her şehrin yerli ahalisinden, birkaç da döküntü ve değersiz adam var. O vakit herkes Ankaradakilerin nasıl olsa birgün yakalanıp asılacaklarına kâni idiler. Bazı şehirler sevmedikleri birini varsın gebersin diye mebus olarak yolluyorlardı. Sonra Anadolu'yu dolaşırken bunu bana çok yerde anlattılar. Meselâ Bursa'dan bu fikirle Operatör **Emin**'i yollamışlar. Bu mebusların bir kısmı da korkup gelmemiş. Zorla yollamışlar. Meselâ Sinop'tan Arnavut **Rıza**, köye kaçıp saklanmış olduğu halde, jandarma ile bulup yollamışlar.

Tüccar Erzurum'lu **Nafiz**'in Karacaoğlan caddesinde bir dükkânı var. Bu cadde şehrin en mühim caddesi. Kâh oraya, kâh da Erzincanlı **Hüseyin Hüsnü**'nün İstanbul Eczanesi adındaki eczanesine gidiyoruz. Bunlar şiddetle **Mustafa Kemal**'in aleyhindeler.

Nafiz'in dükkânında saatlerce oturuyorum. Sokaktan geçen insan tek-tük; hayrete şayan derecede az. İnsan işsiz olunca sinek avlarmış, hattâ deli gibi pösteki bile soyar ya. Birgün bir çeyrek saat sokaktan geçenleri saydım. Üç insan ile yirmibeş eşek geçti. Dedim: "Burada eşek daha çok." Gülüştük. Hem de tuhaf bir şey. Bir köylü beş-on eşeği geçiriyor. Eşekler ekseri yaya kaldırımında. köylü ise caddede yürüyor. Bu da bütün dünya şehirlerinin tersine. Eşekler çuval, yahut odun yüklü. Odunlar bildiğimiz gibi değil. Hep ağaç kökü... Merak ettim, sordum. Ankara ve civarında orman yok. Köylüler yakın bir yerde toprak altında kökler keşfetmişler, toprağı kazıp onları söküp getiriyormış. Bu gösterir ki

Ankara'da eskiden orman varmış. Kesilip mahv edilmiş. Şimdi dağ, ova çırçıplak. Eski ormanın toprak üstünde kalan kısımları çürümüş. Neden sonra nasılsa kökleri bulmuşlar.

Kirlendim. Hamama gittim. Pis bir yer. İğrendim; fakat ne çare. Bit filân geçmesin diye elbise ve çamaşırlarımı hamamın bohçasına koymayıp çivilere astım. Yıkandım, çıktım, giyindim. Mindere de oturmuyordum. O esnada mendilimi çıkarmıştım. Emin yer diye tütün masasının üstüne koydum. Mendili elime aldığım vakit üstünde bit buldum. İkinci sefer belki temizdir diye Şengül Hamamı adındaki diğer hamama gittim. Ondan da uyuz aldım. Artık Ankara'da bulunduğum beş-altı yıl içinde aslâ hamama gitmedim. Evde yıkandım nezle oluyorum, onu da yapamadım. Haneleri ısıtmak mümkün değil. Her tarafı delik. Teshîn mangalla. Yazın ıslak havlu ile siliniyordum. Haneler öyle enti-püften ki hafif serserî rüzgâr onu kaldırıyor, davul gibi oluyor.

Bizim kışla hayatı ayrıca kayda lâyıktır. Bizim odada yirmibeş kişi yatıyoruz. Trabzon mebusu **Ali Şükrü** de kaçıp gelmiş, yataklarımız yanyana. **Yusuf Kemal** yanımda. Biraz ötede **Yunus Nadi** ile İzmit mebusu **Süreyya** (Abazadır) yanyana. Karşıda **Tunalı Hilmi**. Geceleri **Yunus Nadi** ve **Süreyya** içiyorlar ve bir düziye kumar oynuyorlar. Bazan Âsetin **Bekir Sami** de geliyor, bazan **Yusuf Kemal** de karışıyor. Kare yapıp sabahlara kadar poker oynuyorlar. **Tunalı Hilmi** esasen sarhoş geliyor, koltuğunda da bir şişe. Sabaha kadar yine içiyor. Uyuduğu yok. Ekseri gece rakısı bitiyor. Rakı var mı diye şunu-bunu da uyandırıyor. Günde galiba bir okkadan fazla içiyor. Biz uyuyoruz. Bende okuyup-yazma da yok. Zaten öyle bir memleket ki; kitap yok. **Ali Şükrü** orta boylu, güzel yüzlü, miyop olup gözlüklü, namuslu bir adam. Hayatı muntazam. Vaktinde yatıyor, vaktinde uyanıyor. Aslâ ra-

kı içmiyor, rakının şiddetle aleyhinde. Hattâ sigara ve kahve de içmiyor. Bahriye Zabiti imiş ve İngilterede de bulunmuş; fakat pek fazla bir taassub halinde dindarlığı var. Çok da asabî bir adam.

Bir gece yarısında bir gürültü bir kıyamettir koptu. Dayak patırtısından yataktan sıçradım. Gözlerimi açtım. Ne göreyim. **Ali Şükrü**, **Hilmi**'yi almış eline, eşek sudan gelinceye kadar döğüyor. **Hilmi** öyle sarhoş ki; mukavemet değil belki hissi rakıdan iptâl olmuş, yediği dayakları bile duymuyor. Acıdım, araya girip âdi herifi kurtardım. Şimdi Şükrü yatağına oturmuş, hâlâ öfkesini alamamış. "Yahu! Ne oldu?" dedim. "Ne olacak!... Eşek gibi içmiş; bu yetmemiş de beni uykudan uyandırdı. Ne o dedim. Rakın var mı? dedi. Eh... Artık, illallah... Edepsizi iyice döğdüm. Sen yetişmeseydin geberecekti." dedi. Herkes te uyanmış dinliyordu. Hakkı vardı. Her gece herkesi uyandırırsın ama bir gün de işte böylesine tesadüf edersin. Eşek diyesin bari rakı isteyeceksen, rakı içen adamdan iste...

Akşamları yataklara girdik mi birkaç saat laf, türlü alaylar devam ediyordu. Yeniden mektep hayatına girmiştik. Eğlenceli idi.

Erkân-ı harp miralayı **Kâzım** da İstanbul'dan geldi. Nefer elbisesi iledir. Kafkasya'ya **Enver**'in amcası **Halil** ve kardeşi **Nuri**'nin yanına gidiyor. Kendisi **Enver**'in enişte si. Baktım pek terbiyeli, sessiz, uslu, zeki bir adam. Herkes de askerî iktidarını medhetti. Muhabbet bağladım. Gitti. Kafkasya'ya geçmeyip Şark Cephesine **Kâzım Karabekir**'in erkân-ı harbiye reisi oldu ki, Ermenilerle harpde hizmet etmiştir.

Kırşehir Mebusu **Rıza** da İstanbul'dan kaçıp gelmişti. Ahbabız. Bu adamı seviyorum. Uzun boylu, kemikli, çatık kaşlı. Türkmen simalı. Babayiğit. Yalnız okuyup yazıyor; fakat yüksek zekâsı, hele Türk'de aslî bir haslet

halinde olan aklı selîmi var. Lakırdıları hoşuma gidiyor. **Mustafa Kemal**'in pek aleyhinde.

Evet ..... şahsî birtakım kusurlar içinde: Gece gündüz içiyor, bol ve açık fuhşiyat yapıyor. Hırçın, kimse ile geçinemiyor. **Rıza** gibi herkes de zaten bundan şikâyette. **Rıza Bey** Kırşehir'in eşrafından, çiftlikleri var. Ailesi çok. İsterse beşyüz atlı yapar. Nitekim sonra Yunanlılara karşı gönüllü gitti; bin atlı topladı. Bizden evvel **Mustafa Kemal** Sivas'dan Ankara'ya geleceği vakit **Mustafa Kemal**'i kumandan **Ali Fuad** himaye etmiş; fakat vali olan **Refi' Cevat**'ın babası **Muhittin Paşa**, İngilizlerin adamı olduğundan onu kaldırmak lâzım gelmiş. **Rıza**'ya söylemişler. Beş-on atlı ile gelmiş. Vali şehirden gezmeye çıkarmış. Çankırı kapısının yanlarında pusu kurmuş, valiyi yakalayıp götürmüş. Bunun üzerine **Mustafa Kemal** gelebilmiş. Bu adam bu kadar hizmet etmiş ama .... yine onun şiddetle aleyhinde. Ağzını açıp neler söylüyor. Zavallıya iftira da edip İngiliz casusu diyor. Münasebeti yok. Ben **Rıza**'nın yüreğinin içini öğrendim. Bil'akis pek vatanperver. O da bunları işitiyor, **Mustafa Kemal**'in aleyhinde söyleniyor.

İş açık ..... bu adamdan kendisini de bir gün yakalayıp dağa götürür diye korkuyor; mesele bundan ibaret. Onu lekeleyip imha etmek istiyor. Cesaret edip yapamıyor da... Çünkü henüz kuvveti yok, kamarilla da teşekkül edememiş... Bu arzusunu o vakit yapamadı ama beş-altı yıl sonra yaptı. Zavallıyı hiç bir sebepsiz darağacında sallandırıverdi. Hâlâ kendisini basmak korkusu altında idi demek...

Yahya Galip mutaassıp görünüyor. Hem Şeyh imiş... Bizim namaz kılmadığımıza, bazımızın kumar oynamasına, rakı içmesine kızarmış. Birgün bir emir bütün koğuşlara tenbih ediliyor. Rakı, kumar yasak. Herkes beş vakit namazını kılacak! Emir de vali vekili **Yahya Galip**'in. Alay

ettim... "Mektep müdürü! Sert adammış be!" dedim. Canım da sıkıldı. Onbeş yaşında mektep çocuğu muyuz!... Kumar, rakı fena. Hakkı var. Namaz! Bu adam bizi zorla cennete mi sokacak!... Garip şey... Ötekinin men'inin de bir yolu var. Ham adam, ham kafa vesselâm. Ertesi günü oldu. Bir müezzin tayin etmiş. Müezzin geldi. Adamcağız bizim kapının eşiğinde durdu. Yüzünü odanın içine, içeri çevirdi. Sesi ne kadar çıkıyorsa bağırarak ezan okumağa başladı. Bu onun talimatı olacak. Gözüm kızdı, yerimden fırladım. Müezzini dışarı fırlattım. "Ezan okuyorum" dedi. "Ezan böyle okunmaz. Minarede ya cami ittihaz edilen münasip yerde okunur. Böyle ezan okuyana böyle yapılır" dedim. Ne ise bu suretle bu işten kurtulduk. Müezzin bir daha gelmedi. Baksana nice kart beynamazları bu adam müslüman edecek!... **Yahya** bana düşman oldu. Ben de onunla alaya başladım; adını Hâkan koydum. Hâlâ onu dan bahsolunurken herkes Hâkan derler. Dedim: "Biz padişahsız yere geldik zannediyoruz. Meğerse burada daha müstebit, daha cebbar bir padişah varmış. Bu adam başımıza Hâkandır."

Mustafa Kemal bizi Ankara'da bırakmaya uğraşıyor. **Adnan**'ı musallat etti. **Adnan** bana söylüyor: "Kalın! Lâzımsınız. Hizmet gerek, ilâ..." diyor. Cevabım "Hayır!" ve "İngiliz casusluğuyla itham bizi tamamiyle kırmıştır. Bu izzet-i nefsizlikle hizmet etmek imkânımız yoktur" dan ibaret. **Yusuf Kemal**'e gidiyor, o daha şiddetli. Birkaç defalar uğraştı. Olmadı. Nihayet dedi ki "**Mustafa Kemal** fena yaptı. Bu, doğru. Haksızlık; fakat tarziye veriyor. İşte sizi bırakmak için böyle rica etmesi esasen bir tarziyedir". Bu söz bana mülâyim geldi. Doğrudur; ama görülüyor ki bu adamla geçinmek güç iş. Keskin sirke ve fena halleri var.

Nihayet ben düşüne düşüne herşeye rağmen kalmak fikrine vardım. Birgün **Yusuf Kemal**'i aldım, şehirden çık-

tık. Çankırı kapısını ve şimdiki (Hakimiyet-i milliye) gazetesi binasına yakın bir tepecik, onun üstünde de eski bir şeyin bakiyesi kalın bir duvar parçası var. Galiba Ankara'nın eski en dış kalesinden kalmış yegane bir eser. Oraya oturduk. Kalmak istediğimi, bu işin iyi bir netice vereceğini, milleti kurtarabileceğimizi, kurtaramazsak bile böyle bir mukavemetten başka çare olmadığını, bunu tecrübe etmek lüzumunu, ne de olsa vatana hizmet etmek zaruret ve vazifesini söyledim. Kalmağa karar verdik.

Birgün Eczacı **Hüsnü** bizi bağına dâvet etti. Yedik, içtik. Kuvvet iddiası ile **Yusuf Kemal** ile kavga ettik. Arkaüstü yatırdım. Üstüne kapandım. Kalkamıyor. Ağzı ile burnumu ısırdı. Rovelverim vardı. **Zihni** (Sonra Sinop mutasarrıfı) cebimden rovelverimi aldı. Bir şey yaparım diye korkmuşlar. **Yusuf Kemal** ile barıldık.

Birkaç gün sonra Miralay **Refet (Refet Paşa)** geldi. Benimle bir odada görüştü. Kalmamız için rica etti. Ben kalmak fikrinde olduğumu, fakat **Yusuf Kemal** ile ahdimiz vardı, herşeyi beraber yapacağımızı, o kalırsa kalacağımızı söyledim. Ona haber gönderdik. Geldi. "Hayır" ı bastırdı. Ben de şaştım. Halbuki kalmağa karar vermiştik. **Refet**'e "Ben sözümü söyledim. İşte sen, işte **Yusuf Kemal**" deyip odadan çıktım. Nihayet o da "Peki'yi" demiş. Zaten kararı vermiştik. Sonra bunu **Refet**'in tehdidi üzerine kaldığımızı söyliyerek ..... aleyhimize propağanda yapmıştır. Ne biçim adam!... Adam lâzım. Bizi bırakmamağa çalışıyorsun, yalvardın. Hattâ öyle de de yani tehditle de olsa sesi kes. Hayır! Hem yalvarır, hem ... yapar. Huyu budur. Her işte onda bunu gördük. Herkese böyle yapmıştır.

Yanında Hey'et-i Temsiliye adını taşıyan beş-altı kişi var ama içinde münevver veya mazisi hizmetle geçmiş adam diyecek bir kimse yok. Tabiriyle cadoloz şeyler. **Mustafa Kemal** de Reisi. **Mustafa Kemal**'in yanında **Re-**

cep adında bir yüzbaşı ile **Hayati** adında bir **mülâzim** hususî kâtibi. **Refik** adında bir askerî doktor da **tabib**-i hususîsi.

*
**

Buraya kadar Millî Kıyam'a İstanbul'dan ve kenarından iştirak ettim. İlk kıyamda hiç bir hissem yoktur. O vakit zaten Mısır'da idim. Kıyamı orada işitince yüreğim çırpınmış, sevinçten ağlamıştım. Kıyamı halk, mesela **Demirci Efe** Balıkesir, Akhisar, Manisa, Erzurum, Adana gibi yerlerde eşraftan bir veya birkaçı, bir mutasarrıf, **Kel Ali** gibi bir takım zabitler yaptılar. Bunda **Mustafa Kemal**'in de hiç bir hissesi ve şerefi yoktur. O sonra taazzuv eden, vücuda gelen bu kıyamın tepesine geçip reis olmuştur.

Bundan sonra ise tamamiyle içindeyim. Mevkilerim her şeyi bilmeye müsait. Çok şeyde bizzat dahlim var.

Şimdi Millî Kıyam serlevhasıyla bir bahis açıyorum. Buna iptidasından yeniden başlıyorum. Geçen yıl **Mustafa Kemal** Mecliste altı gün süren bir nutuk söylemiş, kendi mahlukatı olan mebusları altı gün dinletmiş, devlete masrafla bunlardan elli bin nüsha basmışlar. Uzun bir şey. Getirttim, okudum. Bütün harekâtı baştan sona kadar yazmış. Fakat gördüm ki, bir çok yerler yanlış, birçok mühim vukuatı ise hiç zikretmeksizin geçmiş. Her satırda görülüyor ki bütün işleri yalnız kendisinin gördüğünü, kerametler yaptığını, harikalar yarattığını anlatıyor. İşine gelen vesikaları koymuş; gelmiyenleri koymamış. Madem ki vesika koyuyorsun hepsini koysana. Her vak'a için yüzlerce vesika var. Koyduğu vesikalarda bile . . . . lıklar, rötüşlar, tahrifler, sonra **Hz. Muhammed**'den fazla kerametler, **Firavun** ve **Nemrut**'dan müthiş gururlar var. Bu kitabın mütalaasından anlaşılıyor ki bu adam bütün

vukuatı kendi lehine tebdil etmiştir. Tarihi tağyire cür'et etmiştir. Mükemmel bir tarih . . .'ı olmuştur. Zavallı sade dildir. Eski padişahlar ve onların meddahları vekayi'name muharrirleri devrinde miyiz? O zaman bile, bir Naima çıkmış, nice acı hakikaleri yazıvermiştir. Dün olan, yüzler ve binlerce şahidi bulunan bu vukuat hemen bu gün tağyir edilebilir mi? Hangi asırdayız? Biz zaten bunları yazmak istiyorduk. Bu nutku görünce tarihe, ilme, insaniyete Türk'e hizmet lüzumunun şiddeti içinde bulunmak dolayısiyle bizim için hakikatın millete ve cihana tevdiinin tekasül edilemiyecek bir vazife olduğunu tamamen anladık.

Binaenaleyh hem yazıyorum. Hem bu nutku da önüme koydum. ..... lıkları tashih ediyorum.

İKİNCİ CİLDİN SONU

DEĞERLİ OKUYUCU!..

Merhum Dr. **Rıza Nur**'un hatıraları, 5816 sayılı "Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkında kanun" dolayısiyle neşri güç bir noktaya gelmiş bulunmaktadır. Bundan sonraki bahisler; **Millî Kıyam** (iç yüzü), **Lozan Konferansı** ve **Mustafa Kemal**'in **Nutkunun Mahiyeti** gibi serlevhalarından da anlaşılacağı üzere yakın tarihimizin bâkir gerçekleri üzerine —henüz pek alışılmamış tarzda— ışık tutan müthiş ifşaat ve vesikalar ihtiva etmektedir.

Yukarıda bahsi geçen kanun'un kabûlü sırasında Parlamentoda da teyid edilmiş olduğu üzere bu kanunla tarihî gerçeklerin ortaya çıkmasına engel olunmak istenilmiş değildir. Bu itibarla ufak tefek müdahaleler ve hissî beyanlar atlanılarak işbu hatıratın mabadının da neşri imkânları aranasaktır. Bununsa, Türk Adliyesinin kanunları dar bir tefsirle telâkkî edip etmemek hususundaki tutumuna bağlı olduğu muhakkaktır. Üzerinden yarım asır geçmiş bulunan tarihi gerçeklerin yazılıp söylenmesine engel olmak bizden başka hiç bir memlekette görülmemiş bir taasup nev'idir. Sosyal hayatta da fazla tazyikten —fizikteki gibi— patlamalar vücude geldiği hesaplanırsa bu taassuptan dönmenin istikbal için önemi anlaşılır...

Selâm ve Sevgiler

ALTINDAĞ YAYINEVİ